

ЛІТЕРАТУРНІ
ПАМ'ЯТКИ
УКРАЇНИ

Михайло
Грушевський
ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

ТОМ
V
КНИГА 2

Михайло
Грушевський

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

В 6 томах

9 книгах

Михайло
Грушевський

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Том V

Книга 2

ПЕРШЕ ВІДРОДЖЕННЯ
(1580—1610 рр.)

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1995

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва
заборонено*

Друкується за виданням
Грушевський Михайло Історія української літератури. Т. V.
Нью-Йорк, 1960. С. 205-506.

*Рекомендовано Міністерством освіти України
для вивчення історії української літератури
студентами гуманітарних факультетів вищих
навчальних закладів*

Бібліотека
«ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ»

Заснована 1993 року

Редакційна колегія бібліотеки

І. М. Дзюба (голова), Ю. П. Дяченко, П. П. Кононенко, **Р. С. Мищук**,
М. М. Пазяк, А. Г. Погрібний, В. О. Шевчук, Дж. Грабович

Упорядник О. В. Дідух

Примітки С. К. Росовецького

Рецензент П. М. Федченко

Головна редакція літератури з українознавства
та соціогуманітарних наук

Головний редактор М. С. Тимошик

Редактор О. О. Вербіло

4603000000-019

Г 224-95 Без оголошення

ISBN 5-325-00607-X (Кн. 2)
ISBN 5-325-00572-3

© О. В. Дідух,
упорядкування, 1995
© С. К. Росовецький,
примітки, 1995

ПЕРШЕ ВІДРОДЖЕННЯ (1580 1610)

Реформаційні імпульси. «Се річ тепер абсолютно певна, що реформаційний рух аж до середини XVI віку має походження німецьке Поширюваний з королевецького (кенігсберзького) осередку, він тільки частинно охопив великопольську шляхту, міщанство польських земель, нарешті мазурських, кашубських і шлезьких селян, що жили поза границями Польської держави Не міг тому набрати характеру національного руху, коли кальвінізм та аріанство взяли рішучу гору серед малопольської та литовської шляхти».

Так пише в останній книзі один з кращих знавців польського реформаційного руху проф. Тадей Грабовські¹. Сими словами він хоче сказати, що до середини XVI в реформація в Польщі не стала явищем домашнім, ендемічним,— не здобула собі власних підстав, не стала фактором тутешнього життя, а зоставалась занесеним з Німеччини нововірством, що мало своїх прихильників між німецьким міщанством, а відокремлених адептів між духовенством і шляхетською інтелігенцією, захопленою новою європейською культурою, повіями гуманізму, студіями Еразма (що мав тут чимало своїх прихильників) — або ворожнечею до римської курії, до єпископату і т. д

Розуміється, поширення лютеранства між німецьким, або півнімецьким міщанством Польщі, хоч мало займало польських дослідників, для нас цікаве дуже².

¹ Literatura luterska, с 10

² Історія реформації в Польщі взагалі була довго занедбана,— хоча старі реформаційні діячі XVI—XVIII в полишили доволі багату історичну літературу, що висвітлювала історію їх конфесії (II огляд дає книга *Karl Volker Der Protestantismus in Polen auf Grund der einheimischen Geschichtsforschung* Leipzig, 1910) Новіші верстви польської інтелігенції, письменники і дослідники XVIII і XIX в свідомо і несвідомо стояли під впливами католицької реакції, що, зломивши в XVII в до решти реформаційний рух, навчила польську інтелігенцію дивитись на католицьку церкву як на єдину певну підставу польського національного життя, а на реформацію,

Перша стадія поширення реформації, 1520—30-і рр., се, можна сказати, міщансько-лютерська стадія. З двох боків, від півночі й заходу, від Шлезьку і Пруссії,— ся хвиля прикотилася до Польщі, набрала дуже інтересних прикмет класового, дрібноміщанського руху, і, правдоподібно, не зосталася без деякого відгомону і серед нашого міщанства,— що якраз виступало з різними своїми класовими домаганнями (вище), тільки, на жаль, на се досі мало звертано уваги!

живу і творчу, як на сумне збочення з правої дороги, незвичайно шкідливе з політичного й національного становища (основоположником такої ідеології вважають Оріховського, а довершив її й освятив для пізніших поколінь Скарга, апофеозований потім як взірце католика-патріота — про освітлення діяльності обох діячів будемо мати нагоду говорити ще далі) Ся ідеологія впливала навіть на чисто наукові інтереси і напрям дослідів Найбільш живі і цікаві епізоди й постаті світлої, творчої доби польської історії були укриті мовчанкою й забуттям, тим часом як творці реакції славились і розмальовувались як найкращі представники свого часу Одним з найбільш характеристичних проявів сеї тенденції була монографія про Скаргу Маур Дзедушицького (потомка українського роду, а єзуїтського вихованця) під псевдонімом М Рихицького «Piotr Skarga i jego wiek» (1 вид 1850, друге 1869) — велика двотомова праця, в котрій дана була і загальна характеристика реформаційного руху, дуже неприхильна Ще яскравішим відгомонам сеї традиційної точки погляду була книга дуже впливового свого часу і популярного краківського професора-історика Юзефа Шуйського, *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, 1881 р., — серія публічних лекцій, з становища безоглядно католицького, ворожого і відродженню, і реформації, котру він трактував як продукт відродження Доволі талановито написана, ся книга мала чималий успіх як остання безоглядна проба об'єднати стару точку погляду

Але реакція їй уже дозривала тим часом

Перша проба зломити традиційний погляд на реформацію, як тепер недавно стало відомо, піднята була ще на початку XIX в з нагоди книги Шарля Вільєра про лютерову реформу (1804) — де була підчеркнена нездатність Польщі прийняти сю реформу З ініціативи Ад Чорторійського-Старшого варшавське наукове товариство розписало тоді конкурс на тему впливу реформації на політичне і культурне життя Польщі, і на сей конкурс (1806 р.) подав невеличку дисертацію Ігн Потоцький, доводячи животворні впливи реформації на культурне і політичне життя Польщі Але голова товариства, бувший єзуїт Альбертранді гостро скритикував дисертацію і не допустив її до публікації вона зосталась незвісною і тепер тільки публікував її Ст Кот разом з відомостями про весь сей маловідомий епізод (*Reformacja w Polsce*, 1922) Так першою реабілітацією реформації стала аж тридцять літ пізніш праця польського емігранта гр Валерія Красинського (свояка звісного поета) Представник одної з тих нечисленних польських аристократичних фамільй, що зостались вірними реформі (род 1795, пом 1855), він перейнятий був бажанням послужити піднесенню польської культури, займався масовим видавництвом польської книги, але, викинений за кордон ліквідацією повстання 1831 р., звернувся до історичних занять, і їх результатом був двотомовий начерк історії реформації в Польщі, опублікований в 1838—40 рр англійською мовою «Historical sketch of the rise, progress and decline of the Reformation in Poland» Написана з різко протестантського, протиезуїтського, ліберального становища (одним з непростимих гріхів старих протестантів автор уважає, що вони не подбали про визволення селянства), ся праця здобула широкий розголос за кордоном, була

На Шлезьку швидкий розвій протестантства толковано симпатіями до реформи вроцлавського єпископа Яна Турія, чи Турона (із згаданої вище фамілії, що підтримувала краківське друкарство). 1521 р. у Вроцлаві прийшло до масових розрухів: міщанство нападає на костели і монастирі та силоміць повертає їх на лютеранські доми молитви. Це характерніший характер має лютеранський рух у Пруссії. Уже від р. 1518 починається тут лютеранська проповідь; з наказу кор. Жигимонта проповідників арештують, виганяють,— але

переложена на німецьку й французьку мову й стала підставою для всіх, хто писав про польську реформацію не з католицького становища. Але в самій Польщі вона лишилась малопопулярною, і тільки в 1900-х р. вийшов її польський переклад, заходом варшавського пастора Бурше, з додатками Г. Мерчинга п з «Zarys dziejow powstania i upadku reformacji w Polsce», в 3-х книгах (I і II, 1—2), 1903, 1904, 1905

Паралельно з сим доволі вдатним, хоч дуже загально зробленим оглядом, стали в тих же 1830-х роках виходити праці Юзефа Лукашевича, бібліотекаря бібл. Рачинських у Познані, слабі з літературного боку, але переважені документальним матеріалом з історії реформації. *Wiadomość historyczna o dyssydentach w m. Poznaniu w XVI i XVII w.*, 1832, *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce*, 1835, *Dzieje kościołow wyznania helweckiego na Litwie*, I—II, 1841—3, *Dzieje kościołow wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce*, 1853. Відмінно від Красинського Лукашевич не входить в оцінку обох супротивних течій, і пізніш, боронячися від закидів католицької критики, заявляв, що студював реформаційний рух без яких-небудь спеціальних симпатій до нього, і навіть готов вважати його в своїх наслідках для Польщі шкідливим,— але стримувався від якого-небудь одностороннього препарування матеріалу. Тому його праці на довгий час zostались підставою для об'єктивного освітлення реформаційного руху.

Спеціально висунув Лукашевич у своїй історії шкільництва (*Hystoria szkół w Koronie i w. x. Litewskiem*, 1849—50) великі заслуги євангеліки на сим полі. Ще більше вплинули на вироблення більш уважного і симпатичного становища до їх культурної роботи праці з історії польського письменства, що вийшли в сім же часі. *M. Wiszniewski* *Historia literatury polskiej*, 1840—1857, *W Maciejowku* *Pismennictwo polskie*, 1851,— вони підносили величезне значення реформаційного руху на літературній арені. Все се приготувало більш об'єктивний, науковий і дослід його — але такий дослід почався властиво тільки від 1870-х рр. працює краківського професора Вінцентія Закшевського (*Zakrzewski*) — *Powstanie i wzrost reformacji w Polsce (1520—1572)*, 1870. Продовженням послужила його друга книга. *Pro uścieczce Henryka*, 1878. Інший краківський професор Мих. Бобжинський в своїм курсі історії Польщі (*Dzieje Polski w zarysie*), що мав величезний вплив на розвій польської історіографії, дуже рішуче зажадав тоді ж місяця для реформації в загальній перспективі польської історії і дав їй досить місяця в своїм курсі (перше видання 1879 року). Оба вони, Закшевський і Бобжинський, трактували реформаційний рух з становища політичного як фактор і вияв політичного польського життя XVI в., зовсім полишаючи на боці теологічну і полемічну сторону. Тим не менше сі проби трактувати реформаційний рух об'єктивно викликали різку відправу з католицького табору. Не говорячи про різні полемічні статті, певного роду відповіддю були згадані публичні відчити Шуйського, видані потім окремо, вищеназваною книгою. А краківський ксьондз Юліян Буковський заходився дати наукову історію реформації з традиційного католицького становища, і в рр. 1883—6 вийшли два перші томи його праці «*Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*». В них ся історія була доведена до 1559 року.

проповідь іде далі, завдяки прихильності міщанства. Гданська міська рада не пристала до нової віри, як у Вроцлаві, а силкувалася боротись, згідно з наказом короля. Тоді на поч. 1525 р. вибухло повстання, звернене проти самої ради: її членів змушено дати заяву на письмі, котрою вони признавали себе винними в усім, що сталося в місті Проголошено нову віру, а католицькі обряди і богослужіння скасовано; церковні маєтки секуляризовано й передано громаді, монастирські будинки обернено на шпиталі й школи. До короля

Слаба з наукового погляду, написана з вузькокатолицького становища, вона одначе принесла велику силу цінного актового матеріалу, особливо з краківських архивів, так що приходилось пожалувати, що продовження ся праця не знайшла

Паралельно з'явилося також кілька цінних публікацій на російській мові *П. Жуковича* «Кардиналь Гозій и польская церковь его времени» 1882, *Ор Левицького* «Социанство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси», 1882 (Кіевская Старина), *Н Любовича* «Исторія реформиціи въ Польшѣ. Кальвинисти и антитринитарии», 1883, *його ж* «Начало католической реакци и уладокъ реформици в Польшѣ», 1890 Все се були цінні праці, які ставили на твердий ґрунт історію реформици в землях Польщі-Литви, але повного, вичерпуючого курсу її не було, ані не приходило до видання конце потрібно-го систематичного корпусу матеріалів для неї

Про се заговорилося серйозно аж з нагоди 400-літньої річнниці народин Миколая Рея (1504), першого польського національного письменника і разом — промотора польської реформици Святкування його пам'яті, підняте з ініціативи Краківської академії як свято польського письменства, було актом помирнення польського громадянства з реформицею, за котрою була признана велика національна заслуга — розбудження культурного руху і покликання до життя літератури на народній мові Ювілейні промови й видання, випущені з приводу сих роковин, принесли не тільки цінні студії про Рея та його добу, але й поставили різні дезидерати у швейкзанім напрямі: видання актів синодів, протестантської літератури, співаників тощо Але значніший рух від сього часу пішов тільки в літературнім напрямі виясненню, що дала реформица польській літературі? От важніші монографії і видання, які з'явилися від 1890-х років

I Korzeniowski Orichoviana Opera inedita et epistolae S Orzechowski, 1891

T. Wierzbowski Jakob Uchański arcybiskup gmezneński (1502—1582), 1895, з додатком цінного збірника матеріалів п з Uchansciana

B Dembiński Rzym i Europa przed rozpoczęciem trzeciego okresu Soboru Trydenckiego (Rozpr. Ak Um 27), *його ж* Sprawa soboru narodowego w dawnej Polsce w. w XVI, 1913

I Bidlo Jednota bratska v prvnm vyhnanstvi, 1900, 1903, 1909

W Sobieski Nienawisć wyznantowa tłumów za rządów Zygmunta III, 1902.

S Kossowski Chr Hegendorfinus in der Akademie zu Posen, 1903 (польське видання 1905)

A. Bruckner Mikolaj Rej, 1905, *його ж* Różnowiercy Polscy. Szkice obyczajowe i literackie, 1905

Ks J. Warmiński Andrzej Samuel i Jan Seklucjan, 1906

T. Grabowski Literatura ariańska w Polsce, 1908, *його ж* Literatura kalwińska w Polsce, 1910, *його ж* Piotr Skarga na tle literatury religijnej w Polsce w XVI, 1913, *його ж* Literatura luterska w Polsce 1530—1630, 1920

O Halecki Zgoda Sandomierska, 1914

St. Kot Andrzej Frycz Modrzewski, 1919

вислано посольство, щоб оправдати всі ці події, але стара рада також вихала перед нього з своїми жалями. Жигимонт ршив укарати ворохібників, так щоб й іншим не було охоти йти їх слідами, тим більше що подібні рухи стались і в інших містах: в Ельбінзі теж скасовано стару раду, розграбовано церковні доми і церкви. Рух здавався взагалі настільки небезпечним, що навіть і Альбрехт, герцог пруський, що сам завів у своїх володіннях реформу¹, з повною готовістю взяв участь у заходах на бунтівників. реформа і з його погляду ніяк не повинна була обернутися в політичний бунт. Але щоб не довести до ширшого повстання, поведено справу можливо оглядно. Сам король прибув з панами до Гданська; місто затоплено різними двірськими дружинами перше, ніж поставити ультиматум міщанству. Серед самої нової ради знайшлись елементи непевні. Громада піддалась — але тим не менше всі провідники були тяжко покарані: п'ятнадцять визначніших стято, інших засуджено на вигнання. Така розправа зробила враження: пруські міста покорились королівським розпорядженням. Але лютеранська реформа затрималась.

Загальний начерк історії реформації в Польщі й Литві до р 1570 з протестантського становища видав пастор *Th Wotschke* *Geschichte der Reformation in Polen, Leipzig, 1911* (без наукової вартості) (Зовсім коротенький огляд, скільки знаю — найновіший). *Reformacja w Polsce*, napisał K Chodynicki, Warszawa 1922 (Bibl Składnicy)

З 1921 р почав виходити у Варшаві спеціальний орган, присвячений історії реформації в Польщі. *Reformacja w Polsce, organ towarzystwa do badania dziejów reformacji w Polsce*, під редакцією проф Кота, але, на жаль, — не знайшов собі твердої бази вийшовши першого року чотирма випусками, другого трьома, 1923 не вийшов зовсім, 1924 вийшов один випуск (№ 9—10 загального рахунку), 1925 теж один (№ 11—12), і більше досі не було

Видавництво джерел, розпочате перед війною євангелицькою організацією Литви під заголовком «*Monumenta reformationis Polonicae et Lituanicae — Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego*» — широко закроено, аж у дванадцяти серіях (серія I — привілеї й надання, серії II—IX — акти синодів, серії X—XII — книги зборів Польщі й Литви), не встигло розвинутиись перед війною і з війною перервалось В рр 1911—5 вийшло чотири випуски з різних серій (один випуск привілеїв XVI в., один — з синодальними актами XVII в., виказ усіх синодів і провінціальних зібрань в кн Литовського і догматичні виклади, читані на віленських зібраннях 1559 р) Року 1925 євангелицький синод Литви приступив до передруку сих випусків і обіцяє продовження.

¹ Після повстання пруських міст проти лицарів та погрому лицарства в 1460-х рр пруські володіння було поділено Східна частина (з Королівцем) зосталась у володінні лицарів як васальне князівство, підвладне зверхності польського короля (т зв «Прусія княжа»). Західна перейшла під безпосередню владу короля («Прусія королівська») і була поділена на три воєводства Хелмінське (Кульмське), Мальборське (Марієнбурзьке) і Поморське (Померанське).

У сусідніх володіннях хрестоносного пруського братства тодішній великий магістр (гросмейстер) Альбрехт, зять польського короля Жигимонта (Сигізмунда) старого, за його згодою проголосив секуляризацію братства, став світським володарем (1525) і протектором лютеранства. За його прикладом пішли тутешні біскупи, і лютеранство стало тут загальною державною релігією. Більш того, Альбрехт приймає до себе лютеранських проповідників, котрих гонили по інших містах у Польщі, та за поміччю їх старається поширити лютеранство в польських землях. Для сього друкуються його коштом лютеранські книги на польській мові (вони були потрібні і полякам-мазурам Пруссії). В 1541 р. відкрито богословську лютеранську школу, а три роки пізніш лютеранський університет у Кенігсберзі,— що мав завданням ширити євангелицтво в східних землях— в Польщі, Литві і Русі, і справді здобув чимале значення в сім напрямі¹.

Але се були речі пізніші. Тим часом же кривава, безоглядна розправа короля над найбільш важною і упривілейованою міщанською громадою — бо такою була тоді Гданська,— зробила очевидно сильний вплив на дальший розвій міщанської реформації. Ні в Пруссії, ні тим менше в Польщі-Литві ми більш не бачимо проб розгорнути її в соціально-політичний рух. Дві визначні, з найсильнішим німецьким елементом громади — краківська і познанська можуть бути з сього боку характеристичними показниками. В Кракові в 1525—6 рр. звісно кільканадцять процесів різної дрібної публіки: ремісників, церковників, двох священиків у тім числі: їх обжалувано, що вони не додержують постів, відзиваються невірною про молитви за умерших, чистилище, сповідь, транссубстанцію. Обжаловані відрікались ересі, доводили свою правовірність, і діло звичайно обходилося без тяжких кар (трагічний епізод зайшов пізніше, при кінці 1530-х рр.: жінка радці Вайгля Катерина була обжалована, відрікалась ересі і була пущена на волю, але за кілька літ, 1539 р., її знов потягли до суду «за жидівство» — що вірила тільки в одного Бога і відкидала догмат про св. Трійцю; сим разом вона не схотіла відріктись ересі і була спалена — вісімдесятлітня жінка¹).

В Познані такі ж процеси, від початку 1520-х рр. Тягають книгарів за торг заграничними лютеранськими виданнями — так, як і в Кракові. В місцевій академії, фундованій біскупом Любранським, що вважалася філією Краківського

---

¹ Про се розвідка *Любовича «Альбрехт, герцог прусский и реформация въ Польшѣ»* (Журнал Мин. Нар. Пр. 1885, VIII), доволі поверхова щоправда, хоч і цінна деяким невиданим матеріалом.

університету, знаходяться люди, захоплені новими релігійними ідеями, і мають вплив на учнів, як Хр Гегендорф (1529—35). Від часу до часу лунає євангелицька проповідь і з церковної кафедри: між місцевими проповідниками бачимо, напр, Яна Секлюціана, що зробив потім собі ім'я як член кенігсберзького гуртка, автор польських протестантських публікацій Але місцева консисторія пильно стежила за сим, і тим євангелицьким проповідникам недовго вдавалось тут працювати, незважаючи на протекцію старости Л. Гурки,— приятеля Альбрехта і прихильника реформи

Ще слабше проявляло себе нововірство по інших містах. У наших, західноукраїнських центрах, де були великі німецькі колонії: у Львові й Перемишлі, ми досі навіть не маємо ніяких відомостей про нововірство, правда, дослідники мало йому уділяли уваги, але таки видно, що й не було нічого сильнішого й яскравішого.

Загалом ся перша, міщанська стадія реформації проходила тихо, без розголосу і значнішого впливу. Міщанство в Польщі взагалі не мало великого впливу, а тут іще сферою явища були якраз останки німецького міщанства, що в сім часі старались якшвидше приспособитись до польської культури, мови, побуту: тратили свою фізіономію, свою окремішність та доволі швидко польщилися¹. Польський уряд, хоч не жалувал едиктів проти ширення заграничних книг та лютерських ідей (1520—3), але видавав їх з метою охоронною — запобігаючи можливій біді; взагалі ж уважав польські землі і польську людність зовсім незачепленими ерессю — бо, мовляв, як і виявляється щось, то між німцями, елементом чужорідним і позбавленим значення². Вповні можливо, що з огляду на маловпливове і відокремлене становище міщан — німців, лютеранство з-поміж них не дуже то й переходило до тубільців. Та все ж таки переходило, і можна думати — без певного, хоч би й ідеологічного тільки впливу на так цікаву нам нову міщанську західноукраїнську верству, міщанська реформація 1520—30-х рр таки не зоставалась Тому дуже жалко, що досі майже нічого не зроблено для висвітлення реформаційних виявів серед тих міщанських — хоч би й німецьких колоній.

Вони поблідли і втратили інтерес для дослідників з огляду на пізнішу — галасливу, хоч і дуже ефемерну, не стільки

¹ В краківських шкільних граматках, призначених для міщанських синків, така характеристична фраза «Хто між нами буде більше вміти по польськи, той буде лпший і більш буде люблений батьками» (*Szujski-Piekosiński Stary Krakow, Papée Polska*, с 341).

² Листування з курією короля і канцлера 1525 р — *Theiner Monumenta II 4 427, 441, 452, Tomiciana XI с 133, 157.*

ідеологічно, скільки політично цікаву шляхетську реформацію, що стала наростати з 1530-х рр., а виявила себе головню в 1540—1550—1560-х рр. На ній сконцентрувалась увага і старих істориків реформаційного руху XVI—XVII вв., і новіших дослідників, що старалися в'яснити секрет сього раптового вибування і такого ж раптового упадку та оцінити наслідки, які сей блискучий вибух дав політичному і культурному (власливо літературному) життю польської шляхетської верстви. Доволі інтенсивна наукова робота, пророблена в сім напрямі в останніх десятиліттях, таким чином пішла повз наше заінтересування у в'ясненні історії реформаційного руху в масах. Проте і в тих відомостях про сей рух, які тепер маємо, все-таки можна завважити дещо цікаве й цінне і для нашої теми.

Головне значення в зрості реформаційного руху в Польщі надається впливам школи на молоде шляхетське покоління. В місцевих школах в Краківському університеті та його познанській філії знаходились професори, перейняті новими ідеями, а ще більше значило, що в 1530-х рр. між шляхетською молоддю, під впливом зацікавлення сими ідеями, стало добрим тоном відвідування заграничних, німецьких університетів, де велася наука з новим підходом,— особливо Вітенберзького університету, головного огнища лютеранської науки. Для нас інтересно, що між сими вітенберзькими студентами 1530-х рр. було чимало людей з наших земель, поляків і спольщених русинів, що записують себе в матрикулі як *Poloni, Rutheni, ex Russia* — а між ними були й такі, що не розірвали зв'язків з українським життям.

Явище се стало настільки яскравим, що 1535 р. уряд видав дуже гострий наказ старостам, аби слідили за людьми, що виїздять за кордон на науку: слухачі протестантських університетів і всі їх помічники мали підпасти вигнанню з Польщі, конфіскації майна і под. Але ці накази обходились тим, що студенти показували себе безмаєтковими, а батьки їх оправдувались, що вони посилали синів на інші університети, а ті самовільно переходили до Вітенберга. Чисто релігійного інтересу до лютеранської доктрини в тім було мало, як взагалі в цілім сім шляхетським реформаційним русі: більше цікавості до нових течій в житті, взагалі до всього модного і голосного. Але в результаті ся молодь набиралася по тих заграничних містах не тільки модних фасонів, але й ширших, вільнодумних поглядів. Емансипувалася від старої тіснозорості, переймалася опозиційним духом проти ієрархії, магнатів, корони. Привчалася до сміливих, безоглядних методів політичної акції. Таким от характером і визначається

покоління шляхетських політиків, що в 1540—1550-х роках починають виступати на політичній арені.

Багато заважили на формування цієї опозиції спеціально двірські обставини Польщі-Литви. Старий король Жигимонт уважавсь охоронцем традицій, політичних і релігійних, і до певної міри був ним Але поруч старого двору, з ожененням старого Жигимонта з молододу міланською княжною Боною Сфорца (в р. 1518) повстає новий двір, почасті привезений молододу королеводу з Італії, почасті доповнений на місці різнодо публікою, що ластилась до неї. Двір з характером, зовсім відмінним від старого,— не тільки свобідний від усяких місцевих традицій, але в значній мірі навіть ворожо до них настроений. Сей молодий двір, з одного боку, викликає гострі нарікання і обурення польського громадянства своїми всевладними впливами в політиці й адміністрації, котрі цілком явно і цинічно продає за гроші й послуги (нагадують ту прецікаву історію, як львівські міщани купили собі тут владитство), обсаджує своїми клевретами визначніші державні та церковні посади і наводить соблазн своєю розпустоду й неморальністю. З другої сторони, він служить огнищем нової гуманістичної італійської культури, нових ідей, втім і нововірства Попередні впливи італійського відродження, більш розрізнені й скромні, знайшли раптом своє яскраве й інтенсивне завершення Наче цілий кусничок Італії з її культуроду, скептицизмом й релігійним індіферентизмом італійського відродження був раптом пересаджений на краківський Вавель. Без малого двісті душ рахував італійський двір, привезений королеводу!

Італійські впливи полилися буйним потоком між дворян, аристократію й міщанство,— а втім і тони скептицизму та нейтральності в релігійних справах. Один з найближчих людей королеви і через те дуже впливовий — її проповідник і сповідник Франческо Лісманін, італієць з острова Корфу, призначений завідателем францисканських монастирів Польщі, був гарячим прихильником нових релігійних ідей,— і сама королева помагала йому отримувати заграничну протикатолицьку літературу. Він був учасником вільнодумного краківського гуртка, де сходились визначні представники краківської інтелігенції, учні й прихильники Еразма — як Тшечеські, звісний юрист Якуб Пшилуські, найславніший з публіцистів тої доби Андрій Фрич-Морджевські й ін. Під впливом сього Лісманіна францисканські монастирі раптом стали огнищем нововірських ідей,— а сам він пізніш став одним з визначних діячів польського антитринітарства — найбільш радикальної з заціплених на польським ґрунті релігійних течій.

Не дивно, що й син Бони й Жигимонта Старого, його наслідник Жигимонт-Август (род. 1520), виростаючи в такому оточенні, змалку підпав впливам нових релігійних ідей, перейнявся скептичним настроєм супроти церкви і носився з планами політичних здобутків коштом релігійної реформи. Його двірськими капеланами і проповідниками в 1542—4 рр. один за другим стають визначні прихильники реформи: Як Козмінчик і Бавжинец Пращницькі, прозваний за своє завзяття «Роздором» (*Discordia*). Користаючи з свого становища на дворі, вони починають явно виступати з новими поглядами з кафедри: з з'їдливою критикою католицької церкви й доктрини, спочатку в Кракові, а потім у Вільні — коли туди переїхав королевич, одержавши від батька в безпосередню управу в. кн. Литовське. Се викликало сильне враження. Біскупи наставляли на Жигимонта-Августа, щоб він віддалив від себе таких шкідливих людей, але той рішуче брав в оборону їх самих і їх критику духовенства

Сі й подібні факти, відомі про наслідника, викликали у прихильників реформи живі надії, що з смертю старого короля справи візьмуть дуже корисний для неї оборот — прийде їх час. Тож ще на останніх соймах, скликаних за життя старого короля, вони все сміливіш починають виступати проти ієрархії, привілегій духовенства, розпоряджень, виданих проти нововірства, і т. д., а смерть Жигимонта і перехід влади до його сина стають немов сигналом загального наступу.

При тім з особливою силою прокидались старі змагання шляхти до обмеження духовенства, підняті сто літ тому гуситським рухом. При нагоді дискусій над способами утримання постійного війська в 1520-х рр. піднято було питання про оподаткування на сю мету духовних маєтків нарівні з світськими, і ся справа участі духовенства у воєнних тягарах з того часу не сходила з парламентарного обрію. В 1530-х рр. між магнатами й шляхтою складалась навіть змова, щоб при нагоді переходу корони від Жигимонта до його сина не допустити його до корони, перше ніж він дасть згоду на відібрання від церкви третини всіх її маєтків. З новою силою відживає війна шляхти з духовенством за десятину, протести проти церковних кар (цензур) за ухиляння від сього податку, проти претензій єпископату судити духовним судом усіх, хто не виконує сих церковних обов'язків: шляхту й її підданих. Духовний суд накладає кари, але королівські старости не виконують його засудів, шляхта і магнати рішуче не дозволяють церковній езекутиви над їх підданими і віддячують різними насильствами над духовенством і його маєтками. На анафеми духовенства вони відповідають різними відзивами про зіпсуття і негідність духовенства, його переступи проти

дисципліни й моральності, хапливість на доходи і занедбання церковних обов'язків

Сі старі мотиви, розбуджені колись гуситством, відігріті були приходом до Польщі їх останків — т зв чеських братів, або «Братської єдноти», як вони себе називали. Вигнани з Чехії й Австрії розпорядженням імператора Фердинанда в 1548 р., вони прибули цілим караваном, з жінками й дітьми, до Великопольщі, де ще жива була пам'ять про гуситство, і їх ласкаво прийняв у свою опіку Андрій Гурка, староста Великопольщі. Познань стала їх головною квартирою, і вони знайшли тут дуже сприятливі умови для своєї організації. Але Жигимонт-Август, що саме в той час вступив на королівство, незважаючи на всі свої толерантні симпатії, не хотів давати приводу Фердинандові до якого-небудь незадоволення з сього приводу і наказав Гурці негайно вигнати їх за границі королівства. Тоді брати перебрались до Прусс, під опіку Альбрехта, але невеличка громадка їх зосталася в Познані, і братські проповідники, що наїздили сюди до них з Пруссії (особливо енергійний і здібний проповідник Юрій Израель), знаходили все нових прихильників між місцевою людністю, втім і в різних впливових панських сім'ях. Громада зростала в числі і впливах, і коли соймові постанови 1552 р дали їй можливість явного і безпечного існування й її духовний керманіч Израель міг перенестись сюди на постійну працю, познанська братська громада розгорнулася в повній силі і здобула великий розголос і авторитет як найкраще організована і сильна євангелицька громада

Братська Єднота була властиво першою організованою євангелицькою церквою Польщі і завдяки тому якийсь час грала провідну роль серед євангелістів цілої Польщі Лютерани ставились до неї доволі прихильно завдяки похвальним рекомендаціям, даним Лютером гуситству і Братській Єдноті, хоча її ідеологія була ближча швейцарському реформатству Але саме на швейцарську реформацію стали орієнтуватися й євангелісти Малої Польщі, якраз у тім часі, з кінця 1540-х років Через се все, коли серед польських євангелістів у 1550-х рр виросло бажання об'єднатися в єдиній церкві, то взірцем взято познанську братську громаду з її конфесією На з'їздах польських євангелістів у Голухові і Козмінку, весною і літом 1555 р., прийнято чеську конфесію і літургію й ухвалено нічого не робити без поради сеніорів єдноти (козьмінецька унія 31 серпня 1555). А хоч ся унія не була в житті проведена ригористично, тим не менше поширення братської доктрини і чеської гегемонії мусило оживити старі гуситські традиції, тенденції до народної церкви і ворожнечу до католицької церкви,— хоча досі ся сторона в

діяльності і впливах братчиків у їх новій вітчизні — відродження старих гуситських традицій все ще не розсліджена як слід.

З другої сторони, як за часів гуситського руху, нові реформаційні течії теж мали тенденцію опертися на антитезу Західної і Східної церкви: покликуватись на окремишність Східної церкви та на її особливості від Західної, щоб збити претензії Риму на універсалізм і виключне (монопольне) представництво апостольської традиції. Знов-таки, ця сторона досі не дочекалась докладнішого висвітлення; проте й тепер можемо вказати кілька характеристичних фактів, які дають нам спромогу орієнтуватися в сій цікавій для нас стороні реформаційного руху.

Найбільш звісний епізод — се виступи Станіслава Оріховського (Orzechowski) ¹. Він був син шляхтича-латинника Перемишльської землі, незаможного, але впливового земського писаря перемишльського (уряд дуже важний в місцевім шляхетським кругу!), що оженився з донькою місцевого православного священика Баранецькою Станіслав — шостий з ряду син (роджений 1513 р.) був, розуміється, вихрешений на латинську віру і від коліски призначений на духовну кар'єру: батько зараз по уродженню виходив йому в короля привілей на уряд каноніка в Перемишлі і зв'язані з тим приходи. Але малий канонік виніс з батьківської хати не тільки твердий «руський» патріотизм (в розумінні провінціалнім, а не національнім!), але й пам'ять свого походження — по матері — від православної церкви. Усильно нагадує він, в пізніших своїх працях, що він Ruthhenus, або gente Ruthenus natione Polonus (з роду русин, національністю поляк), що русини його кривляки з матеріної сторони — й його ідеологія з сього боку може характеризувати отих «рутенів», що тислися тоді до протестантських університетів, шукаючи там — як справедливо здогадувався дехто з дослідників, між іншим і розв'язки сєї антитези східного і

---

¹ Стара біографія Оріховського в «Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej» *Й. Осолінського*, т. III, 1822, новіша *Л. Кубали* «Stanislaw Orzechowski i wpływ jego na Rzeczpospolitą wobec reformacji XVI wieku», Львів, 1870, — нове видання, перероблене і з дещо зміненним заголовком (S O i wpływ jego na rozwój i upadek reformacji w Polsce), 1906 р., в серії Nauka i Sztuka Стаття *Сумцова* «Stanislaw Орховський» в К. Старини 1888 к. XI Збірка *Коженьовського* «Orichwiana», 1891 — див вище. *А. Maczuga* Ostatnie lata w życiu Stan Orzechowskiego, Sprawozd gimn w Tarnowie 1894—5 *Т. Smoleński* Wczesna młodość S. Orzechowskiego В латинській формі Orichivius, уживаний самім Оріховським, можливо, зосталась пам'ять колишньої української форми його назвища, я тому пишу його ім'я в сій українській формі.

західного світу, римської і грецької церкви, що так давалася їм взнаки дома!

Талановитий, вразливий, похопливий, з своєю релігійною й культурною двоїстістю, молодий Оріховський скоро попадає в конфлікт з католицькою церквою і вносить сюди весь свій незвичайний темперамент, чималий досвід і різносторонні знання. Після науки в ріднім Перемишлі і Відні він потрапив до Вітенберга, жив у домі самого Лютера, кілька літ обертався в центрі політичної й релігійної боротьби. Закінчив потім свою освіту в Болоньї, Падуї, Венеції, Римі — став тут близьким чоловіком кількох кардиналів. Викликаний батьком, щоб прийняти священство і зайняти приготівані для нього багаті парафи, заявляє він йому, що не хоче бути ні священником, ні безженником, а кінець кінцем годиться висвятитися в грецькім обряді, щоб бути священником жонатим. Але тут батько, мабуть не менш імпульсивний, як його син, кладе на все се свою тяжку руку. Молодий Оріховський не стямивсь, як той його поставив перед очі львівського арцибіскупа Стажеховського, а той для старого приятеля не завагався висвятити його сина з порушенням канонів: не вимагаючи від нього ні посвідчень від його дієцезального єпископа, ні обітниць безженності. Тому Станіслав не вважав себе ніскільки зв'язаним своїм священством. Йому скінчилось тоді 30 літ, він поривавсь до широкої публічної діяльності. Вів життя свобідне, світське, обертався в кругах подібних до нього вільнодумців, як згаданий краківський гурток та інші. Зав'язував широкі зв'язки між магнатською й шляхетською публікою. Одну за другою випустив кілька публіцистичних брошур, у котрих зачіпав сучасні теми, в тонах тодішніх опозиційних шляхетських настроїв: вдаряв на двірську камарилью кор. Бони, соймові непорядки, підкупство й гендлювання урядами в кор. канцелярії. Ганьбив духовенство за обдирання народу, шельмував за паразитство монахів, а шляхті приточував, що весь тягар податків скидає на хлопа, а сама нічого не платить. Сурмив у воєнну сурму, кликав у похід на турка, що хотіла організувати курія в інтересах католицької партії.

Агітував незвичайно влучно, захоплюючи загал, став «трибуном Малопольщі», як його називано, — і тут виступає він з своєю руською справою: покликає римське духовенство до поєднання з грецьким і боронить рідну руську церкву з її обрядом проти католицьких упереджень.

Перша з цих руських брошур — «про руське хрещення» (*Baptismus Ruthenorum*) вийшла 1544 р., в формі листу до примаса польської церкви арцибіскупа Гамрата. Оріховський нагадує як пекучу справу — поєднання з русинами. До-

водить, що різниці між обома церквами незначні, роз'єднання походить з упередження. Для прикладу вказує на практику перехрещування русинів при їх прилучуванні до римської церкви: доказує правосильність хрещення по руському обряду, закидає Сакранові незнання руського обряду і зайву неприхильність до нього. Наводить папську буллу, видану в зв'язку з посольством Йосифа 1501 р., і вивісляє дійсний порядок прилучення русинів до римської церкви.

Друга брошура — проти целібату (*De lege coelibatus*), 1547 р., тримана в формі промови до тридентського собору, проти папи Сіриція як ініціатора примусової безженності кліру. Ореховський виливає тут з великим темпераментом і безпосередністю свої задушевні, наболілі гадки, що, певно, не раз обертав він, думаючи про свою особисту долю. Не заглиблюючися в історію питання і в мотиви сього закону, іменем всього духовенства, позбавленого подружжя, відкликається до права і потреби людської натури.

Сей закон противиться Богові й природі, писав він. — «Не добро чоловікові бути на світі самому, множитесь, наповняйте землю і володійте нею», каже Бог. Сі слова, сказані язиком всемогучого, становлять закон, що постав разом з чоловіком. Сірицій назвав недобрим те, що Бог називає добрим, розлучає те, що той сполучив, — чи ж се не касування закону божого і не знасилування природи. Скажіть, що можна гіршого зробити? Під вимовкою чистоти він втрутив наш стан у калюжу гріхів — кожний мусить впасти до неї; нехай би що хотів говорив про свою честь, а проти закону, написаного природою на тілі наших. Наймудріші й найсвятіші люди признали подружжя єдиним способом погамування похоті, утримання обох половин людства при їх прикметах і упорядкування родини. Закон же Сіриція відібрав від нас сю можливість чистого і повздержного життя, через нього живемо без дому, без сім'ї, без завтрашнього дня, всім чужі, блукаємо розпорошені по всьому світу, нарікаючи в глибинах сердець, бо союз сей такий приемний Богові, як чисте і непорочне життя. Жінка — умова нашого існування, без неї рід людський не міг би існувати понад один людський вік. Без неї не було б на землі нічого постійного, нічого, що могло б утримати нас в межах пристойності і порядку. Тому-то природа убрала її в усякі привабності і порядку. Тому-то природа веліла нам її любити і хотіти, і хто ж може протистати сьому потягові до неї, коли вона посідає більше привабності, ніж ми розуму, більше краси, ніж ми — уданого спокою, котрим захищаємо себе, щоб не дати потягнути себе ще самим мріям, перше ніж побачимо її саму? Чоловік хоче її, як хоче страви і пиття, бо пиття і страву так само на те, аби він жив

і множив, і все застається скаліченим, неповним і неприродним, що застається без потягу і розмноження. Сховай же свої глоси, параграфи, декреталії: в розумі людським се записано, що подружжя річ свята, людство має се за незламну правду, і ніяка повага, ніяка сила не зможе змінити се переконання.

«Що значать всі церковні вигоди супроти лихих наслідків сього закону, що відділив Захід від Сходу?»,— питає автор. Хто боронить целібат, боронить розпустити, доводить він, і на доказ наводить жахливі факти і цифри, позбирані в Римі, про розпусту духовенства. Заявляє свою незламну волю, подиктовану йому самим Богом, утекти від тисячі гріхів, що тягне за собою целібат, і оженитись. Кличе всіх духовних, аби йшли за його прикладом. Благає папу справедливо поставитись до сього поклику— пригадати свої гріхи молодості і вернути честь клірові. А соборові радить скасувати сей тяжкий і ганебний закон і дати священству змогу бути людьми, громадянами, жити в чистоті і зберегти свою душу.

Брошура викликала сильне враження. У Оріховського знайшлось чимало одностумців між ксьондзами, а серед шляхти й ще більше охочих підтримати їх у таким спасеннім замірі. Се здавалось дуже зручним моментом, щоб завдати болючий удар лицемірству і претензіям ієрархії, і разом — простягнути руку Східній церкві, «руській вірі» для спільного наступу на «римлян».

Правда, Оріховський на практиці не виявив стільки витривалості, скільки вимагало гордо сказане слово. Коли за сю книгу його покликано на єпископський суд, він виправдувався, що видрукували її приятелі без його відома,— сам він годиться на те, щоб сю книгу знищено, і надалі обцяє у всім бути послухним канонам церкви. Але своїх ідей він не залишив. На дворі першого сенатора П Кміти він знайшов собі панну і відбув з нею бучні заручини; висватав іншу шляхетську панну своєму приятелеві Мартинові Кровицькому, плебанові Судової Вишні (пізнішому визначному дячеві реформації), і справив йому весілля у своїм домі. Виступив з спеціальним трактатом в обороні Валентія пароха Кржчонова, що теж оженився, йдучи за його покликом.

Суд над сим Валентієм став голосною політичною справою: цілий ряд визначних панів, прихильників нових ідей і патронів нововірства — Микола Рей, Миколай Олесніцькі, власник Пінчова, й ін., стали разом з Валентієм перед трибуналом краківського біскупа, як той його покликав на свій суд. Домагалися, щоб їм доведено святим письмом, а не якимись людськими гадками, обов'язковість целібату. Біскуп Мацейовський виніс засуд, але в своїй апології, зверненій до

Оріховського, виступав дуже нерішучим адвокатом канонічної справи. Пригадував йому свої колишні розмови на сю тему, — признавав в них, що целібат добре було б скасувати, але таке скасування могло б статися тільки за соборною постановою, а не сваволею одиниць, і проти такої сваволі обіцяв сам рішуче виступити і своїх колег приводити до того. Валентія всадили до єпархіальної в'язниці, але поводитися з ним лагідно. Що ж до Оріховського, то прелати і їх однокумці вжили всього свого впливу на патрона його нареченої — Кміту, щоб розбити його шлюб. Оріховський дїстав відмову, але за свій сором відомстився громовою промовою проти розпусти духовенства на соймику Перемишльської землі, що збирався у Вишні. Засобом моральної поправки він знову виставляв зане́хання целібату і повторяв свою постанову про оженення. Місцевий єпископ Дзядуські перечився; шляхта рішуче брала сторону Оріховського проти нього. А коли єпископ, незважаючи на се, загрозив Оріховському, що не тільки позбавить його церковних прав, коли він дійсно оженився, — але й вижене з Перемишльської землі й конфіскує його власні маєтки (таке розширене толкування духовного суду присвоїла собі ієрархія), — шляхтичі прирекли загроженому землякові поміч на найближчому соймі, куди він свою справу переніс — на суд самого короля.

На сім соймі (1550 р.) справа Оріховського стала одним з найбільш яскравих виявів шляхетського обурення на претензії духовенства Оріховському вироблено в короля згоду, щоб він сам боронив свою справу перед цілим соймом; найбільші магнати Польщі й Литви, убравшись за простих служебників, ставилися з ним разом, як його оборонці перед примасом і єпископами, котрим доручено було розглянути його справу, і вони ж настояли, запевнивши йому утримання й опіку, щоб він таки оженився, не чекаючи дозволу з Рима. Висватали йому панну з родовитого шляхетського дому панів Хелмських (з Краківської землі) Оріховський зложив з себе священство, «найшасливішого дня свого життя» взяв шлюб з висватанною йому панною (з котрою дійсно прикладно прожив потім до кінця свого життя), і був оваційно вітаний за сей свій крок цілою шляхетською братією. Привітальні листи молодим сипались таким рясним дощем з усіх кінців, що Оріховський не мав змоги на них відповідати, а об'їзд рідні й знайомих — котрих число розрослося безконечно, перетворився в правдивий триумфальний похід його трохи не по цілій Малопольщі та Русі.

Але за сими медовими місяцями прийшли тяжкі будні, і все пізніше життя Оріховський витратив на безплідні зусилля добитися підтвердження з Рима свого шлюбу і повернення йому прав.

У сім довгим процесі з прихильника нововірства стає він рішучим оборонцем церковної віри, але zarazом стоїть на позиції ненарушимості прав шляхтича-горожанина Річи Посполитої, тим держить за серце шляхту, підтримує ту своєрідну шляхетську демократію, що являється головним нервом протицерковної опозиції і реформаційного руху Польщі. Та ні до чого йому ся популярність, даремні послуги Римові — підтвердження шлюбу не приходять. Часами дається тимчасове розрешення, до рішення його справи курією, часом відбирається, і Оріховський знову повисає в розпуці в повітрі. Та на перипетіях сеї трагедії тут нам нема потреби спинятися. Досить констатувати, що завдяки Оріховському протягом цілих двадцяти літ (1544—1566) справа реабілітації жонатого священства, а з тим разом — і грецького обряду, стояла на черзі релігійно-політичного життя Польщі-Литви, дебатовалась, боронилась, збивалась і незмінно витягала за собою питання єдності між церквою латинською і грецькою, між різновірцями і православними в інших пунктах: справу перехрещення, «справу чаші» (причастя хлібом і вином). У хвилях роздраження Оріховський відказує на Рим і папство, грозить перенести свою справу на рішення царгородського патріарха, котрому ще Халкедонський собор, мовляв, признав владу над Руссю. Збирається повернутись на руську віру. «приступити до православної церкви, з рідною Руссю підтримувати святе єднання і сподіватися смерті, воскресіння тіл і будучого життя». Боронить руську віру, стоїть при ідеї поєднання з нею, — і до смерті зостається проповідником її сили і святости.

На жаль, у сучаснім матеріалі не лишилося звісток про те, як приймалися ці виступи в руських кругах, як переломлювалися в їх свідомості. Тільки пізніший його земляк Копистинський у своїй «Паліноді» кілька разів вдячно згадав «старого правдомовця Ляха» в приклад і докір новим відступникам від православ'я: його повні поваги відзиви про правдивість православних, про апостольське походження патріарших церков, заміри апелювати до них у своїй справі з Римом¹. Без сумніву, таке ж враження робили виступи Оріховського і на сучасників!

---

¹ «Повѣм еще отступником нашим, же из Полски от суда римских бискупов до Константинопольской столицы апеловано. В прикладѣ зацный оный и высокое учоний муж в земли Перемислской Станислав Ореховский, каноник премьский, который року 1561 маючи справу в Варшавѣ на синодѣ провинциалном пред арцибискупами и бискупами льяцкими, гдѣ судом их за укрьвженого себе розумѣючи, до столицы апостольской Константинопольской отзывал ся. Што ся видѣти дает з слов ораши его, которую до того ж синоду чинил, гдѣ межи иншим так мовит «Я церкве жадной новой собѣ не

І. Оріховський в тім не стояв одинцем! Подібні ідеї повторювалися, з різних мотивів, з обох сторін і з католицької, і з різновірської. На жаль, досі на них не звернено відповідної уваги, але деякі факти можна все-таки вказати.

В одній старій оправі Секлюціанової Постиллі Курніцької бібліотеки її директор Зигмунт Целіховські в 1890-х рр. відкрив ужиті замість картону макулатурні листки цілого ряду лютеранських брошур, очевидно друкованих тим же Секлюціаном у Королевці в 1549 р., але до того часу цілком незвісних. Між іншим знайшлися два аркушки (18 карток малого кварто) з середини віршованого діалогу римського ксьондза з руським попом. Видавець здогадується, що він належить Реєві — раз тому, що в сій оправі він знайшовся з іншим (теж затраченим) твором Рея «*Киріес*», того ж самого королевецького друку 1549 р., по-друге — що полемістові з Великопольщі ледве чи спало б на гадку виводити руського попа і дискутувати про відмінності руського обряду, а Реєві вони певно були добре відомі Сей здогад про авторство Рея серед пізніших дослідників, здається, не

замышляю Всѣми бовѣм тими новотними божницами¹ як злосливими згромаженнями брижу ся Зоставае ми теди тоє, же от костела Латинского през великое барзо укривженье отогнанный до столицы Константинопольской ведлуг релии матчиного роду навернул ся Которой то столицѣ Халкедонского собору выроком Россію (под Барбаріи именем) вижу быти поддану, и которая (Константинопольская мовля) столица наввышшею и святѣйшею межи чотирма патриаршими столицами в церкви католицкой завшесть почитана» То правый и старый правды мовца Лях! О гды бы и нынѣшнии панове Поляцы так чтили, шановали и поважали столицу Константинопольскую, от которой научени правдиного Бога познали, поганство повергли и крещением в княжати польском Мстиславѣ просвѣтили ся (а той от Чехов, гдѣ на он час еще вѣра и набоженство константинопольское трвалѣ, крестился)! Теди нѣгды бы з нами, братією своєю (которых один народ Роксолянскій сплудил, одна отчизна Корона Полская выховала, и одна константинопольская столица вѣры Христовы научила) — нѣгды бы, мовлю, з нами, братією своєю, в шранки² о вѣру не вступовали! Але як з початку християнства своего были от Выходу научены, так бы и тепер з нами, як единими устами и единым сердцем, Бога во Тройци славимаго хвалили и велбили Одных бы и тѣх же з нами збавенных таємниц тѣла, мовлю, Христового и крове его в особѣ вина, а при том и иных святостей заживали» (с 605—8, пор 997 і 1073)

І на іншим місці «Пред тым полскіи духовни нѣгды церкве восточной не зневажали и для турецкого над ней панованья з нею не наругали ся анѣ разумѣли, абы брамы пекелнии през тую неволю звитяжити ей мѣли Чому свѣдок достовѣрный Станислав Орѣховскій, каноник перемислскій, который о церкви нашей восточной в книжцѣ своей, «Диатрибѣ» названой, так написал «Абы Грекове з Русью прето иж в них посольство келиха уживают, а жереи жены мають, на сторонѣ непобожных и в личбѣ неприятелей божих почитани быти мѣли, не здает ми ся И овшем, разумѣю то о них, же суть християнами, и же суть в церкви» (с 931—2 і 1162—3).

¹ Мова про нововірські церкви
² Боротьба

прийнявся; автор зостається незвісним або непевним, але твір через те не перестає бути дуже цікавим.

В діалозі сім ксьондз і піп обговорюють відміни обох конфесій: уживання квашеного чи неквашеного хліба при євхаристії, переховування дарів, причастя мирян хлібом і вином, подружжя священників і целібат, трансубстанцію, чистилище, молитву до святих, примат Рима й єпископство св. Петра в Римі. Там, де римська доктрина згожується з лютеранською (напр., в уживанні неквасного хліба), бере гору ксьондз. Там, де лютеранські погляди підходять ближче до православних, там перемагає, розуміється, піп — і се буває частіш (причастя хлібом і вином, подружжя священників, примат папи). Там, де лютеранство відходить від обох (напр., молитви до святих і под.), ксьондзові і попові зостається признатись, що вони оба помилялись, та зложити вину на папу і патріарха разом —

Римський ксьондз: Коли маю говорити правду, |треба б з обох сторін відновити: |дуже у вас замшалось, |і у нас блудів чимало,— |не знаю, через кого се сталося!

Руський піп: Мабуть, через патріарха і папу, |коли будемо говорити правду, |сі суперечки постали, коли вони за зверхність борюкались, |порожньою честі жадали».

Се провідна нота діалогу, що кілька разів повторюється в захованім фрагменті. Моральна перевага зостається по стороні руського попа. Він не тільки дуже успішно доводить ксьондзові вищість законного подружжя священників над целібатом, меркантильні підстави католицької доктрини про чистилище тощо, але й дає ксьондзові високу моральну науку страждання за віру, правдивого священства, і взагалі йому припадає в сім диспуті роль вчителя — він обіцяє навіть при вільнішій хвилі написати дещо на тему трансубстанції й розуміння сакраментів,— одним словом, рішуче відбиває від тої характеристики руських невігласів, що виробили ім латинники:

Римський ксьондз: Знаєш, буду тебе питати, як на те будеш час мати, |бо маю гадку розірвану, |голову чисто як п'яну, |через ту річ до кінця не доведена.

Руський піп: Повір мені, я не від того, |маєш мене завжди готового, |і я також буду про те писати, |як вільніший час буду мати, |так як то обіцяв.

Тепер вичислю блуди, котрих без числа всюди — коло тої святині (євхаристії) |Дивно мені з людської смілости, |що тривають в тій заіглости

Ії худоби приписують, |до померших прикладають, |наче могла б худоби помогти, |душі з чистилища вивести, |— наче б по смерті була якась сила! —

А ми нічого (по смерті) чинить не можемо, |тільки то лиш понесемо, |що тут в тлі наробили, |— так нас святі учили, |аби ми тут не спали.

Живим святиню Господь Христос дав, | свою смерть пам'ятати казав, | а не душам мертвих, | хоч то папа своїх дурить, | а гроші лупить

Не дбає нічого про небо, | більш йому чистця потреба | З неба гроша не чувати, | а душечка мусить дати, | з горячого щось послати

Римський ксьондз Віри чистеві не даєш, | бачу — за злу річ маєш, | що посилаємо до чистця святиню, | що полагоджує померших злочини, | а в тім наша сила

Руський піп Зрадники ви з чистцем вашим, | спорожняєте мішки, | скрині часом, | а він уже давно згорів, | я з нього головню видів, | хто ж його будував?

Римський ксьондз Святи отці з папезом — | ви його звете грабіжником, — | з нього він завжди чорта вилупив, | собі папезство купив, | аби так здоров був!

Якби нам не той огонь святий, | за святиню взятий, | zostались би ми зараз без усього | Бо він нам гроші дає — нехай хто хоче його лає! і т д

Що ми такий цікавий документ завдячуємо тільки випадково захованій макулатурі, найкраще доказує, як малі наші відомості про ту широку гаму мотивів, порушуваних реформаційною агітацією, що раз у раз мусила вдаряти в тони, суголосні нашому громадянству!

Все се пройшло й одшуміло дуже раптово і швидко забулося. Наші пізніші полемісти, що в 1580—1590-х рр. виступили з усякого роду аргументами від богослів'я, історії, політики і т. д. проти католицької критики, видно, навіть не підозрювали, які інтересні і цінні для їх завдань мотиви давала та стара реформаційна література! Але в своїм часі, розуміється, вона не проходила без сліду і враження на православні круги. Все суголосне, що давала вона їм на оправдання і укріплення православної доктрини і церкви, підносило їх самопевність, енергію й рішучість боротьби за рівноправність, за емансипацію від католицької опіки і влади, за автономію православного життя — все те, що виявило себе згодом, в 1580-х рр. І се пояснює нам пізнішу прихильність і поבלажливість православних кругів до євангелицтва — за що їм так пекли очі католики!

Візьмемо, наприклад, постанови сойму 1555 р. про підстави релігійного замирення (*interim*), де постановлялося, що всякого роду священники на жадання вірних можуть причащати хлібом і вином і мають право женитись. Се був не тільки тріумф нововірців, але й велике свято православних — реабілітація їх церкви! У двох важних пунктах польське шляхетське сповідання солідаризувалося з руським! Те, що досі зневажливо трактувалося католицькими кругами як руська забобонність, збочення і відхилення від правдивого християнства, тут виступало як домагання освіченої, поступової, авторитетної суспільної верстви! Се значило дуже багато.

Або се, що разом з тим, на тім же соймі, до домагань національного собору, зложеного з духовенства і громадян, для організації на нових підставах національної церкви, — вклучається побажання, щоб у сім соборі взяли участь представники й Східної церкви! Сам новий примас польської церкви Уханьські був речником сього домагання, що, крім тактичної сторони — бажання мати на сім соборі православних союзників проти католицьких клерикалів, містило в собі більш принципальне і глибоке — признання цінності східного християнства (так рішуче заперечуваної польською ієрархією — устами Сакрана й ін.), та бажання порозуміння з ним.

Варто се зазначити в діяльності самого Уханьського. Як холмський біскуп, він, очевидно, добре знав православне церковне життя, цинив українську книжність, розшукував слов'янські переклади писань грецьких отців на Україні і в Балканських краях і сам перекладав їх з сих слов'янських перекладів на польську (катехізичні поучення Кирила Єрусалимського, «книги о вірі і св. тайнах») — заховуючи часто слов'янські вирази в польським тексті

У своїм логічним розвитку се обіцяло православним багатом.

Дало мало, і не в тім напрямі, в яким можна було сподіватись, — але все-таки дещо дало! Православний світ втягнуто до реформаційної течії як суголосної, приязної і союзної. Конкретні симптоми сього пробування його в реформаційній орбіті дуже слабкі, і довго їх можна скоріше відгадувати, ніж констатувати, — але вони все-таки були!

Треба думати, напр., що згадане вище королівське домагання 1546 р., щоб митрополит скликав собор для знищення непорядків у православній церкві, було наслідком заходів православних магнатів, а через них — православного громадянства (особливо ж міщанства), потягненого прикладом польських ініціаторів реформи. Воно становить з такого погляду продовження заходів галицького міщанства коло визволення православної церкви із залежності від латинської ієрархії. Свою ієрархію, неподатну на яку-небудь ініціативу, православне громадянство попробувало рушити за поміччю короля. Се не дало конкретних наслідків: ідея національного всенародного собору не знаходила співчуття у владик, але був у сій сфері якийсь рух, агітація, змагання.

За другий такий момент можна б порохувати заходи православної аристократії перед королем за право вибору кандидатів на ієрархічні посади, звісні нам з 1566 р.¹

---

¹ Див. в Історії України V, с. 462.

Та й зрівняння православних з католиками в правах на уряди, проведене королівським розпорядженням 1563 р.— хоч воно стоїть у внутрішнім зв'язку з королівськими планами польсько-литовської унії, але zarazом мусить уважатись наслідком православних заходів — проявів розбудженої ініціативи православного громадянства в напрямі реформи. Так само й домогання православних владик, з митрополитом в головах, щоб їм дано місце в сенаті, нарівні з латинськими біскупами¹. Було того, певно, далеко більше, ніж тепер знаємо! Хоча-таки видко, що розмахувалось наше громадянство, дуже повільно!

Нема чого тому дуже дивуватись — бо й у польськiм громадянстві акція наростала також звільна (особливо коли говорити про якусь акцію п л а н о в у!) — незважаючи на те, що динаміка подій натискала на нього дуже сильно звідусіль. Польське громадянство також безвихідно топчеться і мнеться на місці в момент найбільшого реформаційного розмаху, чекаючи, щоб провід і відповідальність за церковне будівництво узяв на себе король, щоб якийсь орган — як той національний собор, авторитетно октроював і усвятив нові норми релігійного життя, а на себе ініціативи й відповідальності не хоче брати!

У відносинах до православних — хоч як логічно підсувалась ідея спільної акції і зазначались її суголосні моменти,— польське громадянство теж не може здобутися на якісь конкретні заходи. Не знаходить форм спільної акції і ніяк не може ввійти в організовані переговори. Хаотичність і безплановість характеризують у високій мірі польський реформаційний рух, навіть у сій стадії його розвитку: в 1550—1560-х рр., що були періодом найбільшої його динаміки,— і тим самим уже в тім самим часі готується його упадок!

Пояснюється се передусім тим вищезазначеним фактом, що релігійна сторона реформації інтересувала шляхетський загал сорозмірно мало, а руховим нервом було бажання обмежити духовенство в його претензіях та обкромити на користь держави і свою величезне церковне майно. Зріст державних видатків і пекуче питання постійного війська, для котрого не знаходилося свобідних засобів, змушували шляхту з завистю поглядати на церковні доходи і маєтки. Рахують, що в руках духовенства було близько третини всіх земель, а разом з десятиною й іншими доходами се доходило до половини всіх приходів держави. Сей величезний фонд не давав спокою шляхті й державним діячам Польщі.

---

¹ Там же с. 457.

З другого боку, узурпувавши політичні права селянства і міщанства та обмежуючи крок за кроком прерогативи корони, шляхта починала вже почувати себе всевладним паном держави і не могла миритися з безмежними претензіями духовного суду — не хотіла бути ксьондзівськими «невільниками». Справа Оріховського — позбавлення загальнопопулярного і любленого брата-шляхтича вітчизни, маєтку і доброго імені капризом попівської купки за таке спасення, всіми похвалене діло, як оженення в інтересах порядного життя і забезпечення шляхетського імені своїм дітям, — послужила запальною іскрою для сього шляхетського невдоволення.

При сім релігійна критика і гострі осуди церковних порядків служили для опозиційної більшості тільки полемічним засобом, а не самоціллю. За той час, як шляхта цілою силою використовує інцидент Оріховського на соймі 1550 р., щоб подвигнути короля на обмеження духовного суду, — ще не було нічого зроблено для організації реформованої польської церкви! Тільки після сойму, коли король виявив явну нерішучість супроти єпископату, найбільш рішучі й відважні прихильники нових релігійних ідей беруться до організації реформованої церкви. під осінь відбувся перший з'їзд їх у Пинчові, маєтку Мик. Олесницького, що прийняв до себе заїжджого реформатора Франческа Станкара, і йому було доручено провести організацію сеї церкви. Однак і ці перші кроки припинилися слідом, коли король, з тим щоб добитись у єпископів коронації його дружини Барбари Радзивілівни, опублікував знову грізний наказ проти еретиків (грудень 1550 р.), і духовенство, покладаючись на се, стало мобілізувати свої сили для рішучої розправи з нововірством та відродження католицької церкви (п'юотрківський синод, літо 1551). Пройшов цілий рік, поки виявилось, що адміністрація не рішається фактично виконувати згаданого королівського наказу, і тоді осмілена безкарністю шляхта на найближчій соймі, літом 1552 р. повела новий натиск на короля, щоб вирвати у нього, в формі інтерпретації обов'язуючого права, скасування духовної юрисдикції. Король відмовивсь; у нього і в єпископату вирвано тільки припинення духовної юрисдикції до слідуєного сойму і принципіальну обіцянку скликання національного собору на випадок, коли б Рим не скликав обіцяного загального собору. Тоді сей антракт провідники шляхетської акції використовують для якнайскорішого проведення організації реформованої церкви — знов-таки скоріше як «зарані заготованої позиції» для будучої політичної кампанії, або як психологічного засобу на противну сторону, ніж релігійну самоціль.

З зими 1552—3 рр. знов розпочинаються з'їзди й наради в сій справі, радяться з Станкарком, що повернув до Польщі після пополоху 1551—1552 р. Він радить прийняти аугсбурзьку конфесію, і синод малопольських церков, зібравшись під кінець 1554 р., бере під розвагу Станкаркові поради: виправлений ним і вже видрукований на польській мові його проект канонів польської реформованої церкви. Рішено було взяти Станкара за тимчасового провідника реформованих церков.

Але більшість при тім висловлюється на тісніше об'єднання з церквою чеських братів, що за той час зробили значні успіхи у Великопольщі, кінець кінцем замість самостійної організації малопольської церкви на принципах Станкара — себто в головнім на основі лютеранства (до котрого тоді схилявся Станкар — взагалі непостійний вічний шукач-індивідуаліст у релігійних питаннях) синод ухвалює викликати чеських проповідників для інформації і поучення¹. Протягом 1555 р. було організовано кілька конференцій, і після них, під осінь, відбувся згаданий вище ширший з'їзд малопольських, великопольських і присланих з Морави проповідників і шляхти — прихильників реформації в Козмінку (містечку Каліського воєводства, що належало Острограм). Чеські проповідники, очевидно, встигли помітити, наскільки легко бере собі польська шляхта догматичні й обрядові питання, трактуючи їх як річ другорядну супроти головного завдання — протиставлення католицтву польської реформованої церкви. Тому вони більш ніж здержливо поставилися до проекту об'єднання і кінець кінцем настояли на тім, щоб малополяни прийняли братську доктрину і їх обряд за свій, але організаційно zostались окремою церквою, доки не проведуть дійсно в своїх масах чеську доктрину й обряд.

Обережність чеських проповідників була цілком оправдана, бо паралельно з сими переговорами про об'єднання з братськими громадами Великопольщі велися зносини з іншими провідниками реформаційного руху і закликувано їх прибути для організації польської реформованої церкви. Кликали Лісманіна, що, виїхавши за кордон з дорученнями від короля — щоб закупити нової літератури й ознайомитись з новими релігійними та політичними течіями, близько зійшовся з Кальвіном, заохотив його зав'язати зносини з королем й іншими польськими дячами. Зимою 1555—6 р. Лісманін дійсно приїхав і почав працювати на ґрунті, в напрямі зближення польських реформатів до женеvської церкви. Але разом кликали іншого визначного дяча реформа-

---

¹ Протокол у Любовича дод. 2.

ції, бувшого папського нунція, єпископа Вержерія, що перебував на дворі Христофора Віртемберзького, і він літом 1556 р. приїхав до Пруссії, а відти до Вільна в гостину до Миколи Радзивілла, шефа литовських нововірців. Викликали й Яна Лаского, старого шановного польського емігранта, що організував реформовану церкву в Фрізії, потім реформовану громаду в Лондоні, і з католицькою реакцією, що настала в Англії за кор. Марії, мусив шукати собі нового пристановища. При кінці 1556 р. він приїхав до Польщі і весною 1557 р. бачився у Вільні з королем і заручився його прохтецією.

З сих реформаторів Лаські таки сильно вплинув на організацію реформованих: він вложив у се діло свої останні сили (помер на поч. 1560 р.) і, завдяки своїй енергії, досвідові й прихильності короля, зробив на сім полі багато. Організація Малопольської церкви була його ділом. Він зв'язав її з Женевою і надав їй догматичній стороні виразно кальвіністський характер. А хоч уважав бажаним об'єднання всіх євангелицьких церков Польщі — не тільки об'єднання малополян з чеськими братами, вже осягнене ранш, але також і з лютеранами Великопольщі і Пруссії, і вів у тім напрямі заходи і переговори, — то фактично своєю роботою розірвав той зв'язок між малопольськими громадами і великопольською церквою чеських братів, що був уставлений в Козмінку, бо хотів організувати малопольську церкву по своєму, а не на взрець чеських братів. Перемиливши козмінське об'єднання в чисто моральний зв'язок, він зруйнував і знищив ті початки міжконфесійної організації, які було зав'язано, і в результаті його роботи євангелісти Польщі розбились на три цілком окремі церкви: кальвіністську-малопольську, чеських братів і лютеран аугсбурзької конфесії. А в дальшій перспективі на лівім крилі польської кальвіністської церкви стали наростати ліві, ще радикальніші раціоналістичні течії, що за кілька літ (в 1562—3 рр.) викристалізувались як унітаризм (інакше антитринітарство або соціанство), особливо сильне на сході — на нашій Волині, Побужжі й Підляшші (тут якраз працював один з началоположників сього руху, Петро Гежка з Ганязя (Гоніюндза) — пацифіст і проповідник непротівлення злону). А відокремившись виразно від кальвінізму (властиво — коли правовірні кальвіністи рішуче відмежувались від унітарів), унітаризм почав еволюціонувати далі, розвиваючи послідовно різні свої варіанти, і, зв'язуючися з різними течіями анабаптизму, засвоював гасла соціального, протидержавного і комуністичного характеру.

Такий сильний рух наліво, заінтересування радикальнішими тезами і тенденція в їх бік кінцем змусили купку правовірних кальвіністів звернути в 1560-х рр. всю свою енергію на полеміку з ними та на всякі охоронні організаційні заходи, щоб не дати новим течіям затопити дорешти кальвіністську церкву (жахливим явищем для них було, що сам Мик. Радзивілл, шеф їх церкви, перед смертю піддався впливам унітарів). Зраджуючи ідеї релігійної толеранції, вони клопочуть короля про видання наказів проти радикальніших течій, проти чужоземних проповідників, щоб їх вигнати з Польщі — що до певної міри їм і удалось! Поновлюються й заходи коло об'єднання з іншими реформованими церквами — чеськими братами і лютеранами, щоб подати спільну релігійну конфесію королеві на затвердження і надання їй, і тільки їй, а не лівішим течіям — релігійної толеранції. До вироблення такої конфесії не прийшло, але вдалось устави-ти рід замирення і союзу для допомоги навзаєм, на обидва фронти, — т. зв. Сандомирську угоду 1570 р., уложену кальвіністами з чеськими братами і лютеранами.

Серед сих зусиль самозаховання опала енергія боротьби з католицькою церквою, і взагалі вся динаміка реформаційного руху, — тим більш що ослаб той політичний рух проти привілеїв католицької церкви, для котрого організація реформованої церкви була цінним засобом, тактичним ходом, як то зазначено було вище, і провідники її висувались цілим шляхетським загалом як опозиційні перебійці. На соймах 1562—3 рр. шляхті вдалося частинно здійснити свої домагання супроти католицької церкви: король признав, що рішення духовного суду адміністрація (старости) не повинна виконувати, і тим самим сі рішення тратили всяку вагу, по-друге, при оподаткуванні світських маєтків на державні потреби взято за принцип частину сього податку розкладати на маєтки духовні та доходи з десятини. На більше король не пішов, і шляхта вдовольнилась сим успіхом, а реформа, як страшило на духовенство — стала їй уже непотрібна. Ідея національної церкви і національного собору, стрінувши-ся з рішучою відправою Рима і нерішучістю короля, теж безнадійно загубилась і стратила інтерес Римська курія натомість заходилась добиватись згоди для постанов триден-тського собору, що мали послужити фундаментом католицької реставрації, — і дійсно крок за кроком провела їх через усі інстанції. Нововірство ж, розбившись на секти, безвихідно заплутавшись в догматичних контрверсіях, потонувши в безоглядній, залий, прикрій полеміці між собою, стратило всяку привабу для громадянства. Бридкі сцени, до котрих доходили загорільці, і все їм треба було дарувати в ім'я

шляхетської недотикальності, — викликали несмак у нейтральних. Далеко ідучі соціальні й політичні кличі — неприяття війни, «меча» й урядів, протести проти підданства, проти якого-будь уживання життя, що виникали на лівім крилі нововірства, кидали тінь на нього в цілім, лякали і знеохочували середніх людей.

А католицька церква тим часом консолидувалась, організувалась — на тридентських постановах. У неї знайшлась першорядна обслуга в єзуїтах, що обсадили крок за кроком всі центри інтелектуального життя Польщі й Литви і спеціально взяли в руки виховання шляхетської та патріціанської молоді. Вони прегарно вміли приладити клерикальну тактику до вимог і поглядів шляхетської верстви та переконати її, що католицтво являється найбільш певною підставою, едно певною запорукою того соціального ладу, того панування, котре собі шляхта виборола і забезпечила. Коли ж до того прилучилась іще католицька політика наступників Жигимонта-Августа: Баторія і Жигимонта Вази, що виразно повели систему протекції католиків, усування різновірців від усяких впливових, особливо сенаторських посад, — тоді весь інтерес шляхти до реформи вигас до решти, і євангелицькі церкви як були вибуяли раптово в рр. 1552—1562, так швидко зійшли до невеличких міщанських громадок та нечисленних груп панських фамілій, що пунктом честі для себе — маніфестацією своєї самостійності — вважали триматися непротегованої конфесії і не плисти за загальною течією

Таким чином, весь сей час, навіть у період найбільших успіхів, у згадане десятиліття 1550—1560-х рр., реформація не переставала бути оранжерейною рослиною, плеканою під охороною шляхетського імунітету. Один з дослідників, В. Собеські, пробував навіть успіхи католицької реакції витолкувати тим, що вона йшла під натиском ненависті мас до нововірства, як одного з проявів вибуялих соціальних претензій магнатства: його тенденцій до необмеженого панування, не зв'язаного ніякими правами і законами. В сім, безперечно, є вірна гадка, що нововірство в кінці звелось навіть не на постулат шляхетського загалу, а на атрибут магнатської вселади. Ширшої власної соціальної бази реформація так і не здобула собі. Навіть у Кракові тільки ефемерно існувала міщанська реформована громада з своїм проповідником: звичайно ж обслуговували реформованих приїжджі панські проповідники, що приїздили з своїми патронами при різних okazіях і відправляли свої функції в їх дворах під олоною шляхетської недотикальності. Ще в кількох «королівських городах» Малополющі — напр, Любліні, були проби заснувати таку постійну миську реформовану парафію; поза

тим реформовані церкви з'являлися тільки в приватних містечках і селах як маніфестація шляхетської повноти влади і зникали з тим, як проходила у пана охота демонструвати сю свою «шляхетську вільність». У наших сторонах — у Львові тільки глуха і проминаюча неудокументована згадка про протестантську громаду в 1560-х рр., для Перемишля, Дрогобича, Стрия навіть і того нема. В Кам'янці зафундував собі каплицю на замку староста Мик. Потоцькі за свого правління. Неясна, хвилева, проминаюча згадка про протестантську громаду в Вінниці в 1570 р., поза тим нема її сліду. Тривкіша громада в Бересті, зафундована Миколаєм Радзивіллою Чорним, дотягнула до 1690 р.; була тут якийсь час і друкарня, з котрої вийшла повна «берестейська біблія», польська, працею головно унітарів. Поза тим усі «збори», громади, реформовані церкви — в приватних маєтностях, в містечках і селах, головно в 1560—1570-х рр., в часах походу польської шляхти на католицьке духовенство¹.

Отсею кардинальною обставиною, що реформація польська плила під вітром класової шляхетської політики, пояснюється дивна, на перший погляд, обставина — що, стараючися всякими способами скріпити спільний фронт суголосними елементами, реформовані церкви не шукають союзу з православними, незважаючи на масу спільних точок і релігійних і тактичних! Шляхта підіймала реформаційну хвилю на те, щоб б р а т и, а не д а в а т и, — на те, щоб використати реформу для поширення своїх класових привілеїв, а не для того, щоб в її ім'я чим-небудь поступатись! Входити в союз з православною шляхтою чи міщанством значило підтримати їх претензії на рівноправність і захитати привілейоване становище католиків на Русі, втім і самої шляхти та магнатів. Ну а се був такий священний здобуток шляхетської політики, що на йому вирросло все панування її на Русі, і на се піднести руку не можна було в ім'я ніяких догматів!

З другого боку, те, що реформаційні течії, заціпившись спочатку серед міщанства, потім зійшли на діло шляхетсько-магнатське, пояснює нам, чому вони не захоплювали нашого суспільства більш безпосередньо. У нас якраз міщанство було в сім часі руховою силою, а магнатство і шляхта православна нидили — або винародовлювалися, не виявляючи ніякої енергії акції чи організації.

---

¹ Виказ євангеліцьких громад на Україні, згадуваних у документах і в писаннях євангелістів, подано в І т Історії України с. 624 дд. Там же деякі подробиці про реформаційний рух, котрих тут не повторюю.

За всім тим, сей недовгий розріст реформації не зостався без відгомонів та імпульсів для сучасного українського життя. Відкладаючи надалі питання про поширення в українським громадянстві певних протестантських ідей, я тепер підчеркну кілька загальніших моментів.

По-перше — се загальне розбудження і піднесення інтересу до питань релігійних і з ними зв'язаних соціальних, політичних і культурних проблем: зацікавлення ними ширших кіл громадянства, з невдоволенням підчеркнене, напр., старшим Смотрицьким (у 1580-х рр.):

Хоч воно краще б було, мабуть, коли б не всім тим розпоряжали, що не всім належить, а зоставались би при тим, що свята церква духовно усталила, духовно утвердила і неодмінно держить. Але що тепер такий світ, що кожний радий допитуватися, а інші змінюють на нову і перемінну віру, а про діла не дбають, хоч би й найгірші, хоч старі, хоч нові. І до того вже не тільки чоловіки, але і з білих голів (жінок) деякі хочуть знати глибини (св.) письма, тайни церковних догматів, — хоч більш відповідна була б їм куделя з веретеном, аніж те, що писане пером! А при тим лихі змії, образні шептальці, котрим наш Єви вільно нахиляють ухо, показують їм гарні яблучка в поставках і словечках. А до того й можливість і славу віку сього (з прилученням до латинства чи котрогось з панських ісповдань) — То й Адами дають себе дурити! як мовлять — за молодими і старі починають блудити. Не хочуть уважати, що за таку несталисть з усіма попередниками трапилось.¹

В атмосфері неустанної релігійної полеміки, з котрою спліталися питання про прерогативи державної влади, про законність та її джерела, про право індивідуального самоозначення, соборності, ієрархії, традиції, ні одна скільки-небудь жива й інтелігентна людина не могла зоставатись індіферентною. Відлітав безповоротно віками вихований безоглядний послух, консерватизм як догмат руського життя — що «не подобаєт преступати предъловъ старыхъ, яже положили отцове наши», як висловлюється Василь Острозький.

Не могли минати без враження методи дискусії, сміливий критичизм, безоглядність і навіть неперебірливість у поборованні ідейного супротивника, вироблена в сих гарячих, повних пориву і захоплення часах. Шляхетські збори і соймки, що ярились і бушували протягом цілого півстоліття, втягали в техніку політичної боротьби й ставали школою парламентаризму для сотень і тисяч українських шляхтичів, що сюди збирались хоч би для того, щоб підтримати багатого патрона або перекинути якого-небудь в'їдливого провінціального диктатора. Судова Вишня, батьківщина Вишенського, звичайне місце соймових зборів Руського воеводства, що стягали на парламентарні потички не тільки

¹ Ключ царства небесного, л 4 Архив с 234.

недобитків української аристократії, але й сірий шляхетський загаль і ставали видовищем не раз дуже гострих, навіть кривавих сутичок,— була академією політичної боротьби для українських парламентаріїв, що виступали в обороні прав руської церкви й руського народу. Питання церковної юрисдикції, оподаткування духовенства, національного собору, релігійної толеранції, що дебатувалися тут у 1550—1570 рр., хоч не зачіпали українців безпосередньо, але таки неустанно школили, розвивали інстинкти боротьби, відвагу ініціативи, сміливість дерзання у власних справах — проти уряду, проти соціальної ієрархії, проти традицій.

Було і в самій організації реформованих церков не одне таке, що піддавало нові ідеї і нові взірці розбудженому українському життю. Напр., в організації малопольської кальвіністської церкви Лаські положив основою демократичні принципи, раніш випробувані ним у Фрізії. Тим часом як у чеських братів і лютеран церквою завідували тільки пастори-проповідники, збираючись на синоди і вибираючи з-поміж себе старших, у малопольській церкві, по мислі Ласького, було постановлено, що в генеральних щорічних синодах — вищим орган церковного правління, бере участь уся церква — проповідники і всі вірні. Вони вибирають голову церкви — суперінтенданта, кількох сеніорів (інакше пресвітерів) і дияконів — не тільки з проповідників, але і з світських осіб. Сі сеніори мають наглядати за життям і діяльністю самих проповідників, диякони — завідують фінансами церкви. По смерті ж Ласького шляхта пішла ще далі в сім напрямі: серед неї виникло бажання забрати адміністрацію церкви і бувших духовних маєтків виключно в свої руки: вибирати сеніорів виключно з світської шляхти, а проповідникам лишити виключно духовні функції. Претензії проповідників на адміністрацію церкви шляхта проголосила папістською тенденцією: бажанням панувати над вірними. Се викликало жалі й нарікання проповідників, що шляхта править церквою, не питаючись їх гадки, і забирає все в свої руки, присвоює собі церковні доходи і скупо ділиться ними з проповідниками¹. Але шляхта таки хотіла сама правити. На те ж вона й розпрощалася з Римом! Вона й правила, і безсумнівно її приклад знаходив спочуття і серед православних, де вони мали нагоду се бачити — в землі Холмській й Берестейській, в Перемишльщині і в землі Львівській, на Волині й Поділлі.

Правда, православна шляхта тут вигасала швидко — але в її сліди вступало міщанство. Воно стало на борню за цер-

¹ Витмки з протоколів у Любовича, Ист реф с. 285—93.

ковні справи — і хотіло за те й правити ними на свій ризик і відповідальність! Організація братського правління церквою, хоч виросла з попередніх взірців і впливів, знаходила певний зміст і підпору в тих прикладах, які давала в своїй діяльності реформована шляхта.

Мушу тут зауважити, що наші ходячі уявлення про братський рух взагалі вимагають деяких корективів. Під впливами демократичних ідей (XIX в.) наша українська історіографія представляла сей братський рух як тенденцію демократичну — всенародного правління церквою; а се не зовсім так! Як все міщанське життя тодішніх міст мало характер не стільки демократичний, скільки олігархічний, й історія міст звичайно являється історією двох паралельних процесів боротьби — одної наявні: за автономію міщанської громади, проти претензій адміністрації та елементів неміщанських, а другої внутрішньої: змагань міщанського загалу проти олігархічних тенденцій правлячої міщанської меншості, — так і спеціально в житті українського міщанства братський рух як з одного боку мав характер національної оборони від чужих замахів, так з другого — мав тенденцію до утворення правлячого українського осередка. Як показують досліди над складом і характером львівського братства — найбільш доступного досліддам, — воно ніколи не було організацією широко демократичною, а тільки консолідованою громадою кількадесяти, а найчастіш кільканадцяти нотаблів, з-поміж найбільш заможних міщанських домів, що мали змогу і охоту присвятитись на ціле життя національній справі. Вступаючи до братства, вступали на ціле життя. Навіть статутно хотіли се санкціонувати; потім від сеї постанови відступили, але фактично сей принцип витримувався досить сильно. Хто мав охоту вступити в сей своєрідний орден борщів на руську віру, робив се на ціле життя — щоб за певний моральний авторитет, за певне моральне право платити тяжкими трудами, жертвами і часом — великими утратами свого особистого життя. В сім незалежно від форм, узятих від цехового устрою, було дещо від аскетизму — від сього «пустинного» ідеалу, популяризованого Вишенськими, і від західного покаєнництва, що робило з братства рід світського монашого ордену. Але з другого — воно близько підходило до тих шляхетських груп, що брали на себе патронаж тої чи іншої євангелицької конфесії і на собі виносили її організацію і оборону, але претендували і на всі права над нею, включно до контролю над її пасторами та їх господарством

В умовах тяжких, з засобами далеко меншими, наші братчики пробували робити те саме, і в їх діяльності явно

відчувається не тільки аналогія, але й певне споріднення духу і тактики. До загальнонародної організації відси було ще досить далеко, але не менше, як від кальвіністських синодів до будучих громад індепендентів і левелерів.

Реформаційні ідеї між українцями; полеміка з євангелицькою і католицькою критикою. В 1880—1890-х рр. помітно був поширився погляд, що реформаційний рух XVI в. один час захопив українські землі дуже сильно й мав великі успіхи між українським громадянством. Таку поголоску, на посрамлення православних, пустили були сього часу єзуїти; але в 1870-х рр. її відіграно в самих православних церковних кругах. Початок дала, здається, студія пок. Малишевського про унітаризм на Україні, з приводу апокрифічного листа Смері Половця — дуже цікава для свого часу.¹ Під враженням її, думаю, пок. Орест Ів. Левицький постарався документально прослідити поширення на Україні (головно на Волині) унітаризму та інших євангелицьких доктрин, і зібраний ним документальний матеріал, у великій масі незвісний, зробив сильне враження: дав начебто документальну підставу для загальних характеристик, кинених письменниками XVI в., про великі успіхи ересі на Русі.² Під сим впливом

¹ Подложное письмо Половца Ивана Смеры къ вел. кн. Владимиру Св., 1876, передрук з Трудів Київ. Дух. Ак. (перед тим коротко в Трудах археол. з'їзду 1874 р.) Мабуць, сей реферат, читаний на київськ. з'їзді, звернув увагу Ор. Ів. Левицького (що тоді закінчив університет і почав працю в київськ. архіві) на сю тему, для котрої йому давали матеріал волинські акти архіву. Міг вплинути також і IX том Ист. рус. церкви м. Макарія, випущений в 1879 р.: в нім, теж мабуць не без впливу праці Малишевського, без усяких застережень повторені відзиви Скарги та Потія про великі маси православних, захоплених реформаційним рухом.

² Поширення реформації серед української інтелігенції здавалось йому дуже значним: «Когда в конце первой половины XVI в. потоки реформации достигли Южной Руси, вольницы заплатили обильную дань вѣку и, по словам современника, «охотно ринулись в пространный и широкий путь, сирѣчь въ пропасть ереси люторския и других: различных: сектъ»; въ протестанство, съ его холоднымъ формализмомъ, не на долго удовлетворило ихъ, и лишь только возникло болѣе радикальное антитринитаріанство, вольницы съ такою же охотою ринулись въ пространный и широкий путь новаго учения. Известный московскій выходецъ князь Андрей Курбскій, жившій здѣсь съ 1564 по 1586 р., съ прискорбемъ признавался, что въ его время язвою этого учения была заражена мало не вся Волинь» — писав Ор. Левицький в першій своїй студії «Социніанство въ Польшѣ и Юго-Западній Руси въ XVI и XVII вѣках» (Київ. Старица 1882 і окремо, с. 33) і повторив потім се в передмові до випущеної в 1883 р. ч. I т. VI Архива Юго-Западн. Россіи (осібно під заголовком. Внутреннее состояние западно-русской церкви въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI стол. и Унія, с. 132—3). Але, як я вказав у своїй Історії України (VI с. 423), цитата (з Курбського) про поширення «люторської ересі» говорить не про Волинь чи українські землі, а про Польсько-Литовську державу взагалі:

заговорив про велике значення реформації на Україні Драгоманов у своїх історично-публіцистичних працях, висовуючи сей факт як важний прояв зв'язків українського життя з західним (його улюблена ідея в тих часах, котру він з запалом розвивав проти українського «самобутництва») ¹.

Даючи потім начерк культурного українського руху XVI в., я мусив звести сі погляди до дійсних розмірів реформаційних успіхів. Я звернув увагу на те, що звістки Скарги і Потія про незвичайне поширення ересі між православною людністю, дуже сильно перебільшені очевидно, в кожному разі говорять не про Україну, а про Білорусь (воєводство Новгородське), а звістки Курбського і Вишенського про з'єретицтво української аристократії треба розглядати через призму їх великої вибагливості на пункті східного правовір'я та оцінювати їх спостереження — що належать до досить пізнього часу — до кінця 1570-х і 1580-х та пізніших років, як констатування того, що сучасна українська аристократія в тім часі виходила з своєї консервативної окремишності й підпадала впливам польської шляхетської культури, розбудженої вищесхарактеризованим рухом середини XVI віку

При сім погляді, в головнім, я лишаюсь і тепер, з тою відміною, що після спостережень, зроблених в останніх десятиліттях над поступовими течіями кінця XV і поч. XVI в і використаних в попередніх розділах сей книги, я більше надаю значення сим течіям і в Білорусі, і на Україні, та рахуюся з ними як з фактом дуже серйозним. Видно, що вже в першій половині XVI в тут існували тенденції, аналогічні з принесеним потім реформаційним рухом: критичні погляди

про її панство, про затрату в нім воєнного духу і занехання оборони від татар (Соч Курбського, вид 1914, с 242—243). А щодо відзиву про волинців, то їх вільнодумство Курбський зв'язує не з лютеранством, а з впливами «самочинних» московських проповідників — Див нижче

¹ «...розум наших людей і в старовину пробував вийти з тієї межі, яку перед ним провело грецько-слов'янське попівство, і в тій межі звернув увагу більш на те, що було найпожиточне для громад людських, ніж на обрядові вигадки і заборони. Що тому була за причина,— чи природна сила розуму наших людей, чи те, що вони здавна мусіли знатись з людьми усякої віри .. з усякими лютерами, кальвинами, соцініанами і т. и., котрими кишло русько-польське королівство в XVI—XVII ст., до котрих приставали й пани й міщане,— тільки ще в XVI—XVII ст. наша Україна була найближче, ніж коли-небудь, до тих думок, які помогли в Європі переіменити панські церковні порядки на громадські, а далі й увільнити розум громадський од путів попівської науки». Як одну з причин, «через що наша зміна церковна не пішла до кінця, як західня реформація», він вважає унію,— вона привела до того, що «братчики пристали до тих архиєреїв, котрі зістались з грецьким «благочестієм». Інших причин не викриває, тільки констатує, що «дїло не дійшло до того, щоб у нас залишились цілком громадські церкви, як там, де подібний же рух серед громад міщанських довів до кальвініства, індепендентства і т. д.» («Передне слово» до Громади, 1848).

на церковну традицію, бажання дати нову і певну рецензію біблійних текстів як підставу більш раціонального християнського світогляду і основи світської науки, незалежної від церкви, та наблизити одне і друге до розуміння ширших кругів, переходячи на «мову посполиту», й друком поширюючи святе письмо і літературу Лютеранство, доктрина чеських братів, кальвінізм і арианство, поширюючися в середніх десятиліттях між польською і литовською аристократією, зміцнювали ці тенденції. До того прилучалась і робота московських проповідників раціоналістичних поглядів, що в 1550-х рр. втікли на Білорусь від московських нагінок, а в 1570-х рр. виступають і на Волині. Теодосій Кривий (Косой), Ігнатій, Васяян, Хома Сі епігони «жидівства», принесеного на Московщину в 1470-х рр з України-Білорусі, повертаючись назад на його білорусько-українські ісходища, працювали в тім же напрямі, підтримуючи і поглиблюючи старі раціоналістичні течії. Між доморідними раціоналістичними ферментами і заносними, протестантськими, розуміється, заходили певні об'єднання; але, з другого боку, такі ж об'єднання бували між протестантськими змаганнями «очищення і поправи церкви божої» і такими ж тенденціями, що підіймалися в правовірних православних кругах.

Давно відома річ, що Костянтин Острозький, загальнопризваний стовп і старшина православної церкви, користувався помічю євангелістів і згоджувався з ними щодо потреби «поправлення коло сакраменту й інших вимислів людських». Але тепер ми знаємо також, напр, що й Остафій Волович, звісний борець проти прилучення українських земель до Польщі, очевидно, давав гроші євангелістам на заснування друкарні в Несвижі, на розмноження книг добрих руками протестантських проповідників (Будного і товаришів) — і в той же час разом з Григорієм Ходкевичем — пізнішим фундатором заблудівської друкарні, вислав звісного Ісайю Кам'янчанина до Москви, по слов'янську біблію, по новий переклад Золотоустого тощо¹. В їх головах, очевидно, носилися плани продовження діла Скорини — такого популярного на Україні²: руські книжки, випущені в Несвижі Будним з товаришами коштом Воловича «О оправданіи грѣшнаго челоувѣка передѣ Богомъ» і «Катехизисъ то-єсть наука стародавняя христіанская от светого писма для простыхъ людей языка русскаго въ питаніяхъ и отказѣхъ собрана», і в зверхнім вигляді (друкарським шрифті), і в передмовах своїх ідуть за скорининими друка-

---

¹ Памятники др письменности CLXXXI с 7.

² Вище

ми,— зв'язують з його традицією. Пізніш московські емігранти-друкарі Федоров і Мстиславець, орудуючи в заблудівській, львівській і острозькій друкарнях московським матеріалом, звели українське друкарство на московські взірці, але в середині XVI в. воно, видама річ, стояло на дорозі продовження скорининої традиції. Видання Будного в очах правовірних ретроспективно надали й скорининому ділу лютеранської закраски, і Курбський остерігав православних від його друків. Але як Скорина працював незалежно від німецької реформації, так і євангелісти 1560-х рр., продовжуючи його діло, мабуть, не мали на меті специфічно реформаційної пропаганди, а могли думати, що своїм ділом попадають у тон оновленню православної церкви, коло котрого заходилися самі православні. Будний посилає примірник свого катехізиса старцеві Артемієві, правовірному московському емігрантові, що побивав своїх земляків-раціоналістів, і питає його гадки про сю книгу. Артемії обрушується на неї як на еретичний підступ: «перини м'яккі, щоб поломити кості тим, що ляжуть на них». Але я не думаю, щоб Будний мав які-небудь провокаційні наміри, посилаючи свою книгу: він міг широ сподіватися цілком іншого прийняття!

Правда, євангелісти уїдали на деякі сторони православного обряду, напр., на шанування ікон і мошей, на молитви до святих і под.; але, з другого боку, вони ухваляли деякі православні традиції, як от чаша, жонате духовенство і под., і відкликувались до них, як то ми вище бачили і ще побачимо, з тактичних мотивів, і в православнім громадянстві на євангелістів дивилися досить милостивим оком як на своїх союзників і оборонців від латинства, пробачаючи їм за се і догматичні різниці, і згадані удання. Василь Острозький ще в 1580-х рр. вважає потрібним остерегти своїх земляків від такої орієнтації: «чув я декого з християн (православних), що говорять: еретики (євангелісти) заслоною тутешнім християнам (православним) від зловірних (католиків), вони (католики) через еретиків не можуть їх (православних) приневолити до свого зловір'я,— говорять так через свою недосвідченість, не можучи зрозуміти хитрощів бісовських»¹.

У сих обставинах, коли б євангелісти приложили більш енергії до літературної роботи на «посполитій мові» і постарались ближче підійти до руського життя,— попрацювати вруч з білоруськими та українськими ревнителами очищення, вони могли, я думаю, покликати до життя якусь замітну — коли не реформовану церкву, то таку реформаційну «руську» течію. Але вони не заінтересувались сим і не потру-

---

¹ Памятники пол. лит. II с. 936

дилися у сім напрямі Далі двох згаданих книжок, виданих Будним з двома іншими проповідниками Кавчинським і Кришковським «для простих людей руського язика», література не пішла Не знайшлось для того ні капіталістів, ні меценатів, і з сих зав'язків не виростло нічого.

Правда, що з меценатством взагалі було тугенько серед патронів реформації, і, замість сягнути до власної кишені, польські магнати не соромились докучати різними проектами видань Альбрехтові Прусському,— що з своїх політичних мотивів цікавився защепленням лютеранства на польському ґрунті і справді зробив багато для польської реформації, посередньо — і для польської народної літератури! Ваги руського елемента з сього становища ні він, ні інші меценати реформації не оцінили. Серед самих проповідників реформації почини Будного так мало викликали інтересу до себе, що навіть в історії реформаційного руху він не був одмічений. Так от не підтриманий на руськім ґрунті, сей своєрідний раціоналістичний, критичний і опозиційний рух згодом заглох і завмер. Розвій релігійної і всякої іншої літератури на посполитій мові так, як почався незалежно від реформації, так і далі пішов своєю тяжкою і повільною дорогою, не отримавши від реформації такої безпосередньої підтримки, яку отримали поляки і навіть литовці. Невеличка частина української фронди пішла за проповідниками реформи в бік радикальнішої критики: від поміркованого евангеліства до унітарських його розгалужень (так з'явилась волинська галузь польських унітарів, або «польських братів») Більшість же українських вершків поплила за загальною шляхетською течією: через польську культуру до польської католицької реакції. А українське церковне поле зосталось в уділ більш консервативному, більш обмеженому і менш вимагаючому в культурних і соціальних питаннях українському міщанству.

От у світлі таких течій належить оцінити класичне оповідання Курбського про наших шляхетських вільнодумців, начеркнене ним у листі до волинського шляхтича Кадіяна Чаплича, 1575 р.¹ Він пригадує свою недавню стрічу з сим Чапличем у Корці, у князя воєводи (Острозького): при многих свідках Чаплич витягнув на дискусію московського князя, звісного своєю відданістю старій церкві,— нібито хотів щось від нього довідатись, але від запитань перейшов у критику, у виклад своїх поглядів, «підтверджуючи їх свідцтвами инославних», а потім написав йому листа «з должайшею екзор-

---

¹ Сочин. Курбского I с 437 дд Коментарій Ор Левицького (Сочин. ст. 43—4) містить чимало недокладностей.

дією». Були там в'ідливі критики сучасної православної церкви — «о епискупехъ богатыхъ и мнихахъ многостяжательныхъ», про те, як шафують вони маєтками, жертвованими на церкви, «не на корчемство, а ни на пожитки скверные, но странноприимства ради, и убогихъ запоможения, и на благолѣпіе церковное». Були й легковажні відзиви про писання св отців, напр, Дамаскина (мабуть, у питанні про шанування ікон). Від багатьох панів-волинців Курбському доводилося чути, що такі дискусії Чаплич веде взагалі на всяких шляхетських з'їздах. «со жарты и шутками, паразитски, сло-веса священные отъ божественныхъ книг хватаючи лопатами за кубками полными малмази», він не соромиться вести такі «євангельські проповіді», а краще сказати — хуленіє ригати на церкви Бога живого, посилаючися на писання. В сім бачить Курбський вплив згаданих московських емігрантів: Теодосія й Ігнатія, що не стільки ради ученій, скільки зацних своїх «пань», з котрими поженилися в новій вітчині, «з узького і прискорбного путя» православного зводять декотрих слабших «на широкий і пространний, брюха ласкающий путь»

Очевидно, тут треба бачити образ не стільки нових реформаційних течій, скільки відгомонів старого домородного раціоналізму і критицизму, свобіднішого трактування церковної догми, або й більш свідомої опозиції імперативності церковної доктрини, яка тільки користувалася новими суголосними виступами «инославних» і тільки у небагатьох перейшла справді в яку-небудь реформовану конфесію (як се було і в родині Чапличів, де внуки Кадьяна стають визначними представниками унітарства), а у більшості таким ні до чого не зобов'язуючим вільнодумством і кінчилося.

На іншому місці і з інших міркувань виходячи, старавсь я сформулювати головні причини, чому се домородне вільнодумство, критицизм і раціоналізм не переступили конфесійної межі і не влилися до широкої течії реформаційних доктрин другої пол. XVI в¹. Я вказав такі явища:

Громадянство, ослаблене довгим занепадом і бездіяльністю, очевидно, не спромоглося на якусь енергійну, ініціативну акцію в церковних справах, не чуло в собі сил творити нову національну церкву на нових громадських і релігійних, євангелицьких підвалинах. Тож ті, що не мали охоти відриватися від свого національного тіла, а інтересувалися скільки-небудь релігійними справами, пішли легшою дорогою: стали уздоровляти стару національну церкву, без ризи-

---

¹ З історії релігійної думки на Україні (Укр. Соціол. Інститут, Львів, 1925), ст. 68—9

ку і з найменшою тратою енергії й засобів, з деякою тільки орієнтацією на нові громадські і релігійні ідеї.

За останні століття стара церква стала національним гаслом, майже єдиним: єдиною установою, яка ще об'єднувала розбиті останки старої Руси. Тому кидати її на те, щоб поруч не ставити нову церкву, мусило здаватися людям, які ціпили ще скільки-небудь своє національне гасло, ризикованою пробою, яка могла б привести до роздвоєння і розпорощення убогих останків старої Руси.

Стара церква володіла ще значними матеріальними засобами, і могло здаватися, що, уздоровивши православну ієрархію, можна б було корисно вжити їх на завдання релігійні, культурні й освітні (як то проектував Тяпинський), замість громадити нові засоби на сі цілі: підупала суспільність не чула в собі сили на таке нове збирання.

Консервативна програма уздоровлення церкви через реставрацію старого могла здаватися доцільнішою ще з таких міркувань, що, мовляв, легше буде відборонитися від втручання уряду до внутрішніх справ церкви, обстояти її права й автономію релігійно-національного життя, заховуючи неперерваність його традицій — посилаючись на старі привілеї і практики, замість будувати щось нове, позбавлене правних гарантій.

Українське і білоруське громадянство Литви-Польщі привикло жити в приємній свідомості релігійної солідарності з ширшим православним світом: з Москвою, Волощиною, греками, балканськими слов'янами й іншими східними церквами. Се небагаті давало реального, але морально важило велико, і стратити ці моральні зв'язки, відійшовши від старої церкви, могло здаватися небезпечною втратою в тодішнім і без того сильно опустошенім житті.

Влада і вплив патріарха, що служили основою сього зв'язку, здавались разом корисним засобом нового церковного будівництва. Сам упадок церкви здавався наслідком ослаблення ієрархічного зв'язку української церкви з патріархатом. Відновлюючи і скріплюючи його, сподівались добути тим способом цінний, бо загальнопризнаний (навіть евангелістами) авторитет для упорядкування і оздоровлення свого релігійного життя.

Се здавалось особливо важним супроти неорганізованості і хаотичності реформаційного руху: вічного розщеплювання реформаційних течій на ворожі між собою групи та завзятої усобиці різних евангеліцьких доктрин. Навіть лютерани з кальвіністами та чеськими братами з великою бідною підтримували якоесь співжиття, з радикальнішими ж течіями (унітаріями, перехрещенцями, польськими братами

і под) ішла у них непримиренна війна, що відстрашувала і відвертала людей від нововірства взагалі і змушувала цинити дані традицією авторитети

В результаті того всього наше відродження уже в самих початках своїх виявило сильні тенденції консервативні і навіть назадницькі (ретроградні) і реакційні

Уже перша боротьба, зведена за старий календар проти нового, заведеного польським урядом без волі і згоди українського громадянства і церкви, була доволі зловщим віщуванням у сім напрямі. Православні принципіально правильно обстоювали тезу, що уряд не має права накидати їм нічого, що стояло б у зв'язку з їх церквою. На заході багато протестантських країв теж не прийняло сеї календарної реформи, вповні раціональної в своїй основі, з тої формальної причини, що се диктувала римська курія. Проте консервативні, ультратрадиційні принципи, висунені вже в сім першій календарній виступі українського громадянства, до певної міри витичували дорогу нашому відродженню не в бік реформи, а в бік церковної-реакції – що одночасно брала гору і в Польщі, і в Німеччині.

Таке саме значення мала ідея найтіснішого зв'язку з патріархатом, висувана і підчеркувана особливо якраз мішанськими братствами, що в тодішнім руху були елементом найбільш поступовим. У патріархах вони шукали собі союзників проти розпаношення владик; але підчеркування сього принципу, що в церковних і церковно-культурних справах все мусить робитись не інакше як за волею і згодою патріархів, кінець кінцем паралізувало всі ідеї реформи й дало православним консерваторам і реакціонерам убивчу зброю проти яких-небудь поступових течій і слідкувань за західним реформаційним рухом.

Викликані літературою і агітацією відродженців примари старого блиску княжої Русі, недосяжної святості старої церкви, найвишого спасенного авторитету патріархів убили в зародку поступові, демократичні громадські потяги, викресані з українського громадянства євангелицьким рухом XVI віку (на ґрунті, підготовленім церковно-опозиційними течіями попередніх століть). Потяги до західного відродження, реформації, раціоналізму, що пробиваються у провідників нашого відродження XVI і поч. XVII в., впали під натиском старовірства, і відновлена православна церква в XVII в. потягла рішуче не за західною реформою, а за католицькою реакцією, не за кальвіністами й унітаріями, а за єзуїтами. Ті ж, кому рішуче затісно було в сім старовірстві, кидаючи руську церкву, відривалися дійсно зарозом і від «Річи посполитої народу Руського» та приставали

або до котроїсь євангелицької доктрини (найчастіше — більш радикальної в такому разі) — або до польсько-католицької церкви, коли їх не вабив радикалізм і раціоналізм.

Вишенаведений тестамент Василя Загоровського характеризує побажання тих, котрі жахались такого відірвання і хотіли за всяку ціну заховати зв'язок з своєю народністю — через стару культуру і стару церкву. Се тим «вірного дитини руського», вживаючи виразу Вишенського Він хоче, щоб його сини, приладжуючися до нових форм і нових вимог життя, проходячи науку у єзуїтів і витираючи королевські передпокої для вислуги, заразом «обычаїв цнотливих і покорних руських не забачали (не занедбували), до смерті не облишали набоженства греческого закону» і ніяким чином не входили в зносини з людьми єретичних поглядів¹. Але такі побажання легше було висловити, ніж провести в життя в останній четвертині століття, коли наша «цнотлива і покірна Русь» шляхетська втягається в вир шляхетського життя Польщі, Люблінський сойм 1569 р зв'язав наші землі — з виимком Берестейського Побужа, безпосередньо з Річ-Посполитою польською, в сам розгар «золотого віку» польської літератури, польської культури, польського політичного і громадського життя, коли його крива піднімалась стрімко вгору і не відчувалось недалекого упадку і сеї культури, і сього політичного життя, що несла з собою католицька реакція, економічні кризи й українські повстання. На іншим місці я виясняв ті приваби, розгорнені перед українською шляхтою, вирваною з тісних меж провінціального життя — ті спокуси, які ставило їй як шляхетській верстві, як суспільному класові сучасне життя Річи Посполитої². Вона сих спокус не подужала, — і поспішила всіма силами ввійти в се життя, приноровляючись як можна щільніш до його вимог, — присвоюючи до сього польську мову, релігію, культуру, входячи в шлюбні зв'язки з виднішими польськими фаміліями, щоб забезпечити собі визначні, впливові становища в політиці, в громадському житті, в розділах посад, доходів, держав

У результаті серед української шляхти і магнатства все більшу перевагу бере тип, яскраво змальований Вишенським: «бывшого благочестивого християнина і ціломудрця Малої Росії», захопленого зверхнім блиском, імпазантними утіхами польської культури, церкви, державності, — як се іронічно представляв Вишенський, вкладаючи сі слова в уста сього споляченого «дитини»: «А толи ся Латинь щас-

¹ Више.

² Іст. України VI с. 419 дд Культ.-нац рух с. 42 дд.

тить, и танцуєть въ славѣ, въ можности¹, въ розширенню машкарского и комедійного набоженства², четверорогатими исусо-ругателями розтягнуеного і умноженого»³ Сей полякоман захоплюється «щастем папежовим», «щастем Латини». Посмивається з українського духовенства, з ченців, що вони вбираються непоказно, бідно, хлопи прості — «не знаєт і проговорити съ человѣкомъ, коли его о што запытаєш», не має ні освіти, ні погляду на справи сучасні І «дитина руський» «поеретичив», як се називає Вишенський, — став «римлянином», «увірив у папежа» — хоч формально, мабуть, ще не розірвав з руською конфесією і народністю.

Се образок з самого кінця XVI в, коли реформаційна течія підупала вже зовсім, і почався поворотний рух аристократії до католицтва. В 1570—1580-х рр., коли писав свій тестамент Тяпинський, високим панським тоном, навпаки, було пописування презирством до традиційної церкви, заінтересованням до євангелицького руху, до його боротьби з папством, модного «руського дитину», що легковажив собі староруську простоту, в тих часах мусим уявляти собі з ухилом в сей бік раціоналізму, критицизму, протиклерикальних настроїв Кадьяна Чаплича — і від таких «відступців» остерігає своїх синів Загоровський, маючи на гадці свої помічення з 1570-х рр. Українське панство тоді тільки що починало втягуватися у вир інтересів та настроїв польсько-литовського панства, а поки сини Загоровського повиростали, ухил пішов уже в бік, описаний Вишенським.

У сій небезпечній, критичній ситуації провідники руської церкви спочатку тримаються тактики відмовчування. Тим більше, що навіть іще в 1560-х роках латинська церква не виглядала дуже небезпечним противником: вона ще тільки проводила свою внутрішню консолідацію, в її боротьбі з реформаційним поступом тільки що стався перелом — він видний нам в історичній перспективі, але, мабуть, не так помітний був його свідкам Єзуїти тільки що ставили перші свої кроки в Литві і Польщі. А реформати, як я вже зазначив, уважались скорше союзниками, ніж ворогами — заслоною православної церкви від католиків. Православний консерватизм ще здавався твердою, надійною силою: як перестояв віки, так, здавалось, перестоїть і се лихоліття! Стопи православ'я поволі подумували собі над оновленням книжного запасу, виданням нової Біблії, — так, як думали п'ятдесят, шістдесят літ тому, зовсім не вважаючи положення

¹ Се про успіхи політичні й економічні

² Се про імпульсивні успіхи школи і церкви

³ Мова про єзуїтські колпаки (берети), з чотирма рогами.

більш критичним — Тільки у деяких, більш імпульсивних вивалились часом гіркі докори за занедбання і поширення руської віри і руської народності, як у Тяпинського:

Хто богобойний не задержить, на такую казнь божию гледечи¹ хтобы не мусиль плакати, видсчи так великих княжат, таких панов значних, так много деток невинных, мужов з жонами в таком зацном Руском, а з [в]лаша перед тым дустинпном, учоном народе езыка своего славного занедбане а просто — взгорду, с которое за покаранем панским оная ясная их в слове божьем мудрость (а которая им была праве яко врожоная) гды от них отишла, на ее мѣстыце натых мѣсть такая оплаканая неумеетность пришла, же вжо некоторые и писмом се своим, а з [в]лаша в слове божьем — встыдают¹ А на остаток што может быти жалоснейшая, што шкарадша [рїч], иж и тые што се межи ними зовут духовными и учителя, смѣле мовлю — наимей его не вмюют, наимей его вырозуменя не знают, аки се в нем цвичат, але и ани школы ку науце не маюут¹ За чим в иные писма за такою неволею немало и¹ себе и дети (не без встыду своего — бы се одно почули — немалого¹) заправаюут².

Православни проповідники радять своїм людям не вступати в диспути з іновірними, уникати яких-небудь зачіпок з ними. Гербест оповідає, що, коли він держав у Галичині

¹ Потім зайве, як я думаю — оу.

² З огляду на досить тяжкий стиль і польські домішки вважаю потрібним навести переклад (раніш уже даний мною, але дещо відмінний, — Іст Укр с 436) «Хто богобоязливий не задржить, на таку кару божу глядячи! Хто не заплакав би, бачучи серед таких великих княжат, таких значних панів, стількох невинних дітей, чоловіків і жінок в таким славним, а щонайбільше — в таким здібним і ученим Руським народі, таке занедбання свого славного язика, просто — погорду до нього Через котру (погорду), своєю божою, їх ясна мудрість в слові божім — що була у них просто як прирожденна — відійшла від них А на її місце прийшло зараз таке мізерне незнання — що вже декотрі і письма свого стидаются, особливо в слові божім. А що найгірш може бути жалісне, що найпоганше, як се, що й так звані між ними духовні та вчителі — сміливо скажу — антрохи його не вмюют, антрохи не знають його значення, ані не вчаться його, ні шкільне маюут для науки його. Через те поневоли немало їх вчиться з писань польських або інших самі, і дітей своїх до того привчаюут, на великий стид — якби тільки його відчули!»

Час і місце появи сеї цікавої ереміади зостаються далі цілком незвісними! Час приблизно означається початком 1570-х років чи взагалі 1570-ми роками — перед появою острозьких видань Щодо індивідуальності автора — здавалось, ніби висліджено його в особі полоцького шляхтича Василя Тяпинського — котрого зв'язано разом з згадками Будного про товариша в конфесії Василя Цяпинського (*Довнар-Запольський* В Н Тяпинский, переводчикъ евангелія на бѣлорусское нарѣчье, Извѣстія От Рус языка 1899, *A Brukner* в Archiv f sl Phil. 1896, пор *Карский* Бѣлорусы III. 2 с 35 дд.) Але пок Ор Левницький показав у тім самим часі Василя Тяпинського на Волині і в Київській Поліссі та рішуче остерігав, щоб не вальти всіх Тяпинських в одно («Про Василя Тяпинського, що переклав Евангеліє на просту мову» — Записки Київські т. XII, 1913) Передмова Тяпинського не виявляє ніяких нововірських гадок, навпаки — він говорить до православних, нічим не відділяючи себе від них, але се правда, що його переклад евангелія йде за текстом Будного, і можливо, що він, як і Будний 1562 р., працював для руської освіти і культури як нововірець!

проповіді проти руської церкви і викликав православних на диспут, попи не ходили і людей намовляли не ходити; коли ж Гербест через поміщицю змусив їх ставитись, вони ухилялись від яких-небудь дискусій, складаючи все на свого владику Курбський на жалі своїх віленських знайомих на виступи езуїтів проти православної церкви відповідає порадою, щоб православні не ходили на їх проповіді «і не вдавалися в гадки» А посилаючи до Львова якийсь свій переклад, просить читати його тільки «з правовірними восточних церков», а «схизматикам» (католикам) не показувати, ані запускатися з ними в ніякі диспути¹. Для підтримання серед своїх людей певного настрою супроти католиків і нововірців робилися «для внутрішнього вжитку» вибірки й компіляції з старих полемічних писань проти латинян ще з староруських часів та з візантійських полемічних писань XIV—XV в.: перероблялися і підновлялись такі старші збірники з попередніх століть². Відомі такі збірники з XIV—XV в., далі маємо сліди таких оновлених компіляцій з першої пол. XVI, і вони потім продовжувались, доповнялись новим матеріалом і перероблялися для сучасного вжитку протягом другої половини століття, щоб за нестачею нових повних, вичерпуючих підручників дати в руки православних хоч таке штуковане «всеоружество богословія»³ проти нападів католиків і нововірців Напр., збірник, переписаний, судячи з письма, на поч. XVII в., а перехований, хоч у неповнім вигляді, в київським Михайлівським монастирі й обслідуваний в 1890-х рр. пок як Петровим містить таку цікаву колекцію старих і нових полемічних писань (поминаючи дрібніші й менш важні записки):

1) стаття проти латинян (без початку), написана 1511 р. десь на Угорщині⁴, в її православних областях — обговорює

¹ Див в Історії України с 460.

² Такими словами «Всеоружество Богословія» перекладався титул «Паноплія» звисного нам Згабена (в т IV с 388) Шафарик згадує сербський список її XVI в з сям заголовком (Gesch. d Sudslaw Literatur, вид 1865 III с 208, у Попова Ист лит обзор с 315)

³ Про такі збірники говорить Копистинський в Палиноді, наводячи відти листи Петра антіох, с 789 Новіші студії про них *Андрій Попов* Историческо-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинянъ (XI—XV в.), 1875 (тут на с 155 дд описується пергамен збірник письма кінця XIV або поч XV в з приміткою «сия книга списана бысть на посрамленіе Ляховомъ и Латынамъ») *Його ж* Обличительныя списанія противъ Жидовъ и Латинянъ по рукоп Публ Библ 1580 г — в москов Чтеніях 1879, Продовження, під загол Древне-русскія полемическія сочиненія против протестантовъ, там же кн II *Н Петровъ*, Западно-русскія полемическія сочиненія — XVI в — в Трудах Киев дух ак 1894, II—IV

⁴ Се показує титул Жигимонта як короля «лендєньского» (угорська назва для Польщі)

латинський погляд на походження св. Духа і першинство папи

2) повість про те, як латинники здобували в 1276 р. Атос, що не приймав унії,— принесена 1546 р. до Суграсльського монастиря і тоді ж вписана до цього збірника

3) Запитання короля Януша (Іоанна Заполі, угорського короля) до прота (найстаршого ігумена) Святої Афонської гори про лютерову науку, що проявилася на Угорщині, списані рукою логофета Лацка з Моцешті в Будині р. 6042 (1534) — «Послання второє», як воно надписується

4) Відповідь прота Святої Гори Гавриїла і всього собору, що виясняє неправовірність переказаних лютерових поглядів

5) До цього долучена, як друга частина сеї відповіді, але до неї, очевидно, неналежна — правдоподібно додана вже на Руси, полемічна стаття проти претензій римського папи на першинство в церкві

6) Полемічна стаття про походження св. Духа.

7) Послання патр антіохійського Петра (XI в.) проти римського вживання неквашеного хліба при богослужінні.

8) Послання в тій же справі Івана митроп. руського (XI в.).

9—10) Запитання Домініка еп венецького до того ж патр Петра антіохійського і його відповідь в справі вживання неквашеного хліба

11) Германа патріарха царгородського «ко жестоковийним Латинам поучение» (диспут його з францисканцями, XIII в.)

12) Фотія патріарха к римлянам, про походження святого Духа і вживання неквашеного хліба (полемічна стаття, пізнішого, не Фотієвого, але все-таки старого, візантійського походження).

13) «Новосложено сие поучение во Литвании нарицаемымъ Цозшлз¹ логофетомъ».

14) «Сказание о 12 апостолу, о Латынъ и опрѣсноцѣхъ», витяг з великого візантійського полемічного трактату «Епістоля на Римлены».

15) Послання Атанасія александрійського до Антіоха, популярна в старій літературі стаття.

16) «Послание до Латынъ изъ ихъ же книгъ», зложено 1581 р

17) Кілька вибірок з Максима Грека й різних старших церковних письменників.

18) «Беседа крестянину з Жидом о вѣре христіанской и о иконахъ».

---

¹ Слово се досі не розшифроване.

19) «На богомерзкую на поганую Латину, который папези и хто что въ нихъ вымыслили въ ихъ поганой вѣрѣ», 1580-х років.

20) Преніе Атанасія александрійського з Арієм

21) «Прикладъ иноческому житию»

Як бачимо, збиралось усе: пам'ятки староруської полеміки, візантійські трактати, і що де-не-де з'явилось — на Балканах, на Угорщині, особливо на Святий Горі, сій цитаделі правдивості тих віків — як от ся малоцікава кореспонденція з протом Гаврилом¹, як полемічні проти латинян писання XIV в Григорія Палами і Ніла Кавасили, привезені ще раз з Атосу в 1570-х рр і триумфально оповіщені Курбським віленським православним («уже благодати ради божія подана намъ книга въ помощь от Святыхъ Горы, яко самою рукою божію принесена, простоты ради и глубокого неискуства церковниковъ русскихъ церквей, а не глаголю: лѣности для и обжорства епископовъ нашихъ»). Він наказував їм «пріявть тую книгу въ руки противити ся непреборимымъ онымъ и непреодолюваемымъ оружіемъ» проти «силогизмов и софизматов» езуїтських². Відповіді на протестантську критику шукаю також у старій полеміці з євреями, де порушувалися деякі ті ж самі питання: шанування хреста, ікон, святих У поміч полеміці з унітаріями звертали ся до старих писань проти арія і т д

За поміччю сих писань і на їх взрець складались нові, більш або менш приладжені до нових обставин і висунених ними питань. Все воно анонімне, старомодне,— так що не легко відрізнити новоскладане від старого. Одначе досі вже назбиралась купка таких писань, доволі виразно визначених як вироби другої половини XVI в.

Так, звісне вже нам полемічне писання XV в «Пророчество: Исаино пророка о отверженья Жидовъ» виступає в підновленім вигляді як «Бесѣда христіанина съ Жидомъ»³.

¹ Про сю кореспонденцію, крім вищезгаданої праці Петрова *Н Дашкевич* Одинъ изъ памятниковъ религиозной полемики XVI вѣка, в Чтеніяхъ кнѣзѣв Нестора, т XV *М Возняк* Кілька заміток до послання Лацка в 1534 р і відповіді на нього афонського прота Гаврила — Львів Записки т 128

² Сочиненія с 427—30

³ Пок Петров кладе сю переробку на середину XVI в на підставі загальних міркувань маючи на увазі відгомони сучасної протестантської полеміки

Жид рече о иконахъ Почто, Богу завѣщавшу не кланяти ся древу или каменю, вы же симъ кланяете ся образом или кресту?

Христіанин Ршы ми, чому Іяков поклони ся на конец жезла Іосифова?

Жид Не жезлу или древу поклони ся, но держащаго его Іосифа почти

Христіанин Тако и мы поклоняем ся кресту И якоже ты поклоняеш ся скрыжалем или двум херувимом или ковчегу што вчинил Моисей, почтитаешъ тымъ Бога,— тако и я поклоняю ся иконам не каменю, ни древу, но Христу Ибо часто иконы зветшают, тогда их сжигаем и другія новыя чиним на воспоминаніе благосвятыхъ і т д (Западно-рус полем соч с. 185).

В однім збірнику середини XVI в. міститься доволі просторий полемічний трактат «против повести нынешних безбожных еретиковъ, што поведают не молити ся ангелом ни пречистой Богородици и ни которому святому. »¹, він боронить проти євангелістів предстательство ангелів і святих, ікони і молитви, піст; порушує при нагоді різні інші питання, доволі хаотично, хоч і не без темпераменту². В іншим збірнику, зложеним в 1578 р в Супрасльськїм монастирі, маємо ширшу і більш систематичну, в порівнянні з сею, але саму по собі все-таки доволі хаотичну вибірку різного матеріалу з Біблії і з іншої церковної літератури — «Списаніє противъ Люторовъ», як воно титулується Автор має на увазі критичні відзиви котрогось лютеранського «Катехісиса» і «громадить супроти них», з коротким коментарем або й без нього, різні «приклади» «з письма старого і нового» до таких питань, як шанування ікон і хреста, молитви і молебні, молення за померлих, пости, чернецтво і под. Незважаючи на свій мало-прозорий і хаотичний виклад, трактат сей, очевидно, тишився популярністю, списувався і перероблявся досить довго³.

¹ Видав Голубев у ч I т VIII Архива Юго-Зап. России, 1914

² От взирецъ його полеміки. «Написал еси, безумне, моленіє светого первомученика Стефана, ино кому ся было ему тогда молити? Толико единому Богу Мы пак чи не единому Богу молим ся? А пречистую матеръ его и светых апостоль и всехъ светых на помощь призываем, мовечи так «Светый апостоло, имея дерзновение, помоли ся Господу Богу о мне грешном!» То уже видиши ли, яко не имама ихъ за боги, но яко светых и избранных угодниковъ божих в молитвахъ призываем на помощь (с 7—8)

³ З трьох копій різних редакцій видав його П Гільтебрандт в III т. Пам. полем лит., перед тим з тих самих двох надрукував Попов у Чтеніях моск 1879 II (як вище) Не ясно мені, звідки взяв Гільтебрандт сей заголовок: «Списаніє противъ люторовъ» — чи не скомпонував його сам? Судячи з поданих описів у рукописах сього заголовку начебто нема На взирець викладу наведу отсей приклад «О поминкахъ по умершихъ» «Потребно есть за умершихъ молити ся, приношенія и милостыня творити Обрѣтаемъ бо у книгахъ старого закону Иуда Макковой бысть похвальный судія въ Израили, и егда войско его побито, изыскав у пазухахъ ихъ — хотячи въдати, за котрый грѣхъ Богъ разгневал ся на людъ его, иже пораженъ есть, — и обрѣл въ нѣдрахъ ихъ кумиры Они же для женъ поганскихъ богомъ ихъ поклониша ся Бо который Жидъ пришолъ къ жонце поганской, хотячи съ нею блудъ учинити, она же вынемши зъ пазухи своей болванца, дабы преже поклонил ся ему, тожь потомъ съ нимъ призволише скверность дѣлати Они же тако сотвориша, звести ся дали имъ¹, и за то предалъ ихъ Богъ въ руки врагомъ ихъ на побиеше И видячи то Иуда, судія ихъ або гетманъ, посла во Иерусалимъ 2 тысячь дидрахмъ серебра до левить и всего духовенства, да будетъ въ церкви приношеніє за грехи умершихъ людей Видиши ми, яко благочестно и братолюбезно зело сотвори — и въ божественномъ писаніи возвеличенъ и удивленъ бысть? Если таковая у старомъ законе приятно, мы же должнѣйши² есмо поминати своихъ иже во благочестии скончавшихъ ся (с 119).

¹ В друкъ далимъ

² Зайве суть

Нарешті, тут же треба одмітити й невеликий трактат Герасима Смотрицького в формі передмови до острозької Біблії 1581 р. про догмат Трійці, проти унітаріїв, з покликками вірних до читання св. Письма, щоб розрізняти тих, що тільки ім'я Господнє повторюють, від тих, що сповняють волю божу¹.

Особливо поява в 1577 р. славного трактату Скарги², що зробив сильне враження як своїм влучним і талановитим викладом, так і зручною присвятою кн. Острозькому, голові православним, з покликом допомогти прилученню руської церкви до латинської своїми впливами і засобами, заворушила православних книжників та натхнула їх бажанням дати відправу бойовому католицтву.

За се останнє десятиліття, від сотворення нових підстав католицької реакції у виді тридентських постанов, польська католицька церква дійсно дуже скріпилась, набрала духу і з оборонних позицій перейшла в наступ не тільки проти своїх відступників-нововірців, але й проти інших «акатоликів» — русинів і вірмен, смакуючи легку і певну добичу, блискучий реванш після недавніх понижень. Забуваючи свій власний такий недавній розстрій і упадок (яскраво змальований самим католицьким духовенством — папськими нунціями і синодальними постановами середини XVI в.), католицькі полемисти тепер злорадно витикали ті самі, тільки що переможені польською церквою, хиби руської церкви — обсадження байдужим єпископатом, темним священством, недостатчу організації, школи, дисципліни. Представляли се неулічними хворобами тих церков, які відпали від єдності з Римом і не допускали іншого виходу з тих хиб, крім прилучення до Рима. Такий був провідний мотив і сеї книги Скарги, що дуже зручно взяв супроти місцевої Руси тон милосердного спочуття — мовляв, се простодушні жертви лукавих греків, що вмисно не уділили їм своєї культури й мови, а zostавили при слов'янщині, що не може бути засобом освіти й науки! Висловлюючи шире спочуття до чесного, покірного руського народу, він бравсь показати йому спасенну і нетрудну дорогу з сього мізерного становища — безгласної грецької отари: відлучитися від проклятої грецької й прилучитися до благословенної Богом римської церкви³. Від сього лукавого спочуття заболіло у православних тяжче, ніж від яких-

¹ Передруковано в тій же ч. I т. VIII Архива.

² O jedności kościoła bożego pod jednym pasterzem y o greckim od tej jedności odstąpieniu z przestroga y upomianim do narodów Ruskich przy Grekach stojących, передр. в Пам. полемич. лит. II

³ Ширше див. в Історії т. VI с. 458, Культ.-нац. рух с. 70.

небудь гострих лайок. Кн. Острозький, одержавши такий езуитський подаруночок, доручив дати відповідь на його одному з своїх дворян Мотовилові, унітарієві-хиліастові, що й утяв якусь ідовиту репліку, проголосивши римських пап антихристівими слугами, а вірним пообіцяв тисячолітнє царство Христове з усіма утіхами. Та правовірний Курбський, котрому Острозький похвалився сим елаборатом, підняв такий густий крик на таку «диявольську блясфимію», що зовсім перелякав нашого домородного голову православ'я, і він не став публікувати сю Мотовилову відправу¹. За відповідь узявся один з острозьких книжників «убогий Василій». Але пройшло цілих десять літ, поки він упорався з сим ділом, звідусіль стягаючи літературу (думаю, що йому немало часу забрало спровадження трактату про походження св. Духа Максима Грека, котрому робив високу репутацію Курбський як найбільшому богословові нових часів — і Василь положив його в основу свого викладу сього найважливішого пункту) Тим часом книга Скарги зоставалася без голосної відповіді. Кажу — без голосної, бо тепер уже можемо говорити з певністю, що різних відповідей на книгу Скарги було написано чимало, але чи автори не могли добитись до друкарні, чи твори їх не вважалися гідними друку — але так вони й зостались непублікованими!

Так, згадане вище «Послание до Латинъ изъ ихъ же книгъ», не називаючи майже ніде імені Скарги², очевидно, має на оці його, і в цілім ряді пунктів полемізує з тезами Скарги, протиставляючи наведеним ним доказам свої³. При тім як Скарга, для сильнішого враження, старається своїм свідомством і цитати брати з писань грецьких, так наш анонімний полеміст старається побивати «латинъ» «з їх же книг» — доказами й прикладами з латинських творів, а навіть і грецьких отців цитує в латинських виданнях Метод інтересний! Ідучи, мабуть, за якимись протестантськими джерелами, автор сміло сягнув у сферу *chronique scandaleuse* папства,

---

¹ Два листи Курбського — оба без дати — Сочинення с 461—8 Я висловив гадку (Іст Укр 461), що в обох листах іде мова про те саме — відповідь Мотовила, прислану Курбському разом з книгою Скарги, «книга отъ сына діавола написана» се відповідь Мотовила, не порозумівши мене, пок Третяк пустився в полеміку зо мною, доводячи те саме (Р Skarga, с 80)

² Одинокое місце. «Успомянувшє оноє, што Скарга у книжкахъ своихъ пишеть, ижъ дей на собору флоренскомъ грекове дали послушенство папѣжъ» — Пам III ст. 1140—1

³ Кілька таких місць, де автор, полемізуючи з «римлянами», явно має на гадці книги Скарги, вказані видавцями — Пам. с. 1142, 1143

поданої латинськими писаннями¹ — включно до історії папіси². Не поцеремонився покликатись і на лютеранські виводи про папу-антихриста (тезу сю на велике згіршення латиників широко потім розвинув Зизанія³). Одним словом, виявив повну безоглядність і темперамент новочасного полеміста, так що трактатець його, незважаючи на свої невеликі розміри, очевидно, зробив враження і відбився в пізніших писаннях: в «Ключі» Герасима Смотрицького й інших, а коли б був своєчасно надрукований, мав би певно успіх, незважаючи на всі свої літературні дефекти (занадто стислий, конспективний виклад, фрагментарність, брак літературної заокругленості, місцями дуже вульгарний тон і под.). Кінець кінцем — справді не така велика дистанція між ним і «Ключем» Смотрицького, «першого руського богослова», що в багатьом шов за сим скромним анонімом!

От візріц його стилю:

«Пишет ся папа слуга слугъ божнихъ, а чому жъ въ коруне трегубой пануе? Троистая на папежи коруна по выкладе римскомъ знаменует ся трое царство, то есть земное, небесное, пекелное. Што ясно видимъ образъ дѣмо-

---

¹ Головно покористувався він книгою Platina, de vita et moribus symonum pontificum historia, також Decreta Gratiani. На жаль, досі не сповнілось побажання, висловлене мною в Іст України (с 462), щоб було просліджене, відки зачерпнув свій матеріал сей трактат, що являється таким цікавим предтечею пізніх полемістів.

² Ся голосна легенда про «папіссу Іоанну», мабуть, місцевого римського походження, в літературі з'явилася в середині XIII віку і до пол XVII в користувалася загальним довір'ям в усіх антипапських кругах, хоча в хронології сього «факту» письменники розходилися на цілі століття, прив'язуючи його то до одного, то до другого Іоанна папи. Іоанна була нібито донькою англійського місіонера, з своїм коханцем, німецьким монахом, приїхала до Рима під іменем Іоанна Англіця. Прийняла священство, була кардиналом, нарешті папою, аж по двох роках правління померла, породивши дитину. Фіктивність сього оповідання вияснив *Блондель* De Ioanna Papissa apocryphis, 1657. Київська студія *Бильбасова* Жінщина-папа в Трудах Київ. дух ак 1871. *Dollinger* Die Papstfabeln des Mittelalters, 1863, друге вид 1890.

³ О чом зъ Люторы не держачы, которые за властного антихриста папежа кладутъ, вонтплю, абы папежъ предтечею антихристовымъ не былъ. Понеже много въ немъ skutkovъ облудных и правовѣрию противныхъ открыло ся. Што докончить часу своего антихристъ, которому зъ римской блудницы Писмо значитъ — а Боже уборони абы не съ папежики — второе родити ся Толкуй только сие слово Апокалипсии, гдѣ мовитъ: «Здѣсть мудрость, иже имать умъ да почтет число зверино, понеже число есть челоуѣче, число бо его есть шестсотъ шестдесятъ-шесть». Которое ж число зовутъ подлугъ толковниковъ греческимъ языкомъ. Венедиктос, Латейнос и Лампетес, то есть по руску. Латинникъ, а пожидовский. Ромнигъ албо Римленинъ. А просто съ тыхъ причинъ по неволи вонтплю, штобы не предтеча антихристовъ был папа, коли и писмо въ томъ напминаеть и явно уповѣняеть, же зъ Риму и зъ Римленки блудницы маеть антихристъ народити и ктому без мала не съ папежики; яко того знакъ уже былъ о Яне осмомъ папежи року 860 по Христе (с 1134—5).

нов, которымъ безчестить Бога, ровень ся творя Богови, и собъ, смертному челоуьку гръшному привлащаеть то што самому Богу належить владѣти небомъ и землею и пекломъ, и коли въ той коруне и в ыншихъ коштовныхъ уборехъ несучи его на крьсле кардынала, или иншие провадятъ его, тогда драбанты кричатъ до люду абасо, абасо, то есть падайте, падайте! А хто не падеть, кийми бьютъ, а иншого повѣсятъ. Яко о томъ многие люди поведаяють и певнятъ, которые въ Риме бывають, ижъ такъ есть Отожъ, чи не полнит ся оноє слово съ (А) покадилсин, гдѣ мовить: «Беда мѣсту оному великому, въ которомъ сидитъ жена убрана, яко во единъ часъ погибе багатство» (с 1129)

А штожъ пакъ малженства или чистоты плебанское дотычетъ, церковь Христову нарадили замтузом¹ — ижъ межи ихъ духовенства не знати, кое чий отець, кое чий сынъ. Зъ чого то пошло? толко съ папежа Яна, нерадницы жонки! Читай кройнику. широко оней злости и плюгавости найдешъ! Яко тою дьяволскою головою будучи, костель римскій посквернила. Идучи до Тибра реки воды крестити, бенкарта породила, на обличение свое и теперешнихъ Римлянъ, и сама тут же здохла. Для того и по сей часъ оноє памятки — крещение Господня, якобы причинцы тому обличению ихъ, николи не обходятъ да во мѣсто того Трехъ Королей въ тотъ день святятъ. А папежа пакъ обираючи и теперъ скрозъ кресло дырявое за стервь его шупають, и волають въ костеле. габеть папа ентесь, Део кратиас.² Такъ ли то подобаеть светителей обирати? Чого насъ Господи избави! не дай Боже слыхати въ насъ! (с 1137)

Такъ же, панове Латино³, прожне ся працуете, зверхность папежу приводаче за оного слова евангельского, гдѣ мовить Христось «Петре, улови рыбу и выими зъ нее статирь, и дай дань за мене и за себе» И мовить, ижъ не за всѣхъ апостоловъ, але толко за Петра казалъ дати — и якобы за потомка его папежа, за намѣстника своего далъ, и тымъ зверхность свою на немъ утвердилъ. То не такъ толкуетъ ся тоє слово, яко вы, — у Толковомъ Евангелии⁴ тако пишеть «Отъ сего — повѣда — нѣкую тайну навываемъ, то есть рыбу — приржежене наше⁵, море — глубину невѣрствяния, златницу у рыбе — слово божие и вызнание вѣры» «Прото — повѣда — яко и теперъ кого видншь слово маючого во устехъ его о злате и сребре, того разумый рыбу у мори свѣта сего плавающу. Которую треба учителемъ яко Петру удою — наказаниемъ слова божия — уловити. И выняти тую цату сребролюбия изъ устъ его, и дати его за Христа и Петра, то есть — на выховане нищимъ, у которыхъ особе Христось ходить» А такъ не вадило бы, панове Театинось, Паулинось, Езонтась⁶, уду уквати и у римское море укинути, а рыбу — папежа — уловити, а статирь зъ него богатства выняти и у чрево нищимъ уложити» (с 1143—4).

Стиль дуже близький до Герасима Смотрицького, і як другий уривок відрізняється від нього своєю грубістю, так третій виявляє вже деяку елегантність у дотепі, зовсім у душі «Ключа».

Інша статейка, теж згадана вище «На богомерзкую на поганую Латину, которыи папежи хто что въ нихъ вымыс-

¹ Зробили публічним домом

² В латин · habet papa genitalia, Deo gratias

³ Автор має на увазі Скарги I ч 9 розд. Пам с 280

⁴ Сю цитату звичайно розуміють про Толкове Евангеліє заблудівське,

1569 р

⁵ Наш рід людський.

⁶ Автор звертається до ченців різних римських орденів: театинів, павлінів, езуїтів

ляли в їх поганой вѣрѣ, сказаніе о томъ», далеко менша розміром, подає витяг з відомостей, переважно з того ж Платіни та Граціана про новини, заведені папами — кінчаючи реформою календаря 1582 р.¹

Подібність джерел привела пок. М. І. Петрова до гадки, що «сказаніє» се написав той самий автор, що й «посланіє до Латинь»; але він сам же завважає, що «сказаніє» зроблене далеко слабше: автор плутає виписки, з одного папи переносить на другого, між папські провини заводить те, що належить старим канонам, спільним у Східної і Західної церкви. Можна піднести також і се, що декотрі ті самі епізоди виложені в «Сказанні» інакше, ніж у «Посланні»².

Автор не пояснює своїх завдань і мотивів — його виклад взагалі не має ніякого вступу; але М. І. Петров доволі правдоподібно здогадувався, що «Сказаніє» теж було звернено проти Скарги, а саме — його виказові царгородських ересей автор хотів протиставити каталог ересей папських. Вінчавши сей виказ заведенням нового календаря, він, не висловлюючись виразно, подав ту думку, котру потім ясніше розвинув і положив в основу свого трактату Гер. Смотрицький: що календарна реформа своєю самовласністю і безоглядністю супроти старих вселенських собірних постанов кидає світло на самовільність і непостійність у вселенських церковних традиціях пап взагалі. Таким чином виходить, що писаннячко се, при всій хаотичності і дуже невисоких літературних прикметах, не лишилося без значення в розвої літературних ідей того часу

Виразно згадує про книгу Скарги компіляція різного полемічного матеріалу, зроблена 1578 р. і переписана в Супрасльськiм монастирі 1580 р.³. Правдоподібно, вона була й

¹ Видав його пок. Петров у тій же своїй праці, Зап.-рус пол соч VI с. 514 дд., з згаданого вище збірника Михайлівського монастиря, поч. XVII в., і з іншого збірника тої ж бібліотеки, де се сказаніє має короткий титул «На Латину и о папезях, который што вѣ нихъ вымысливъ, сказаніе о томъ».

² От як виглядає в «Сказанні» вищенаведене з «Послання» оповідання про папіссу Іоанну

«Янѣ папезѣ жена была, и зѣ служебникомѣ дѣтя добыла И единого часу на празникѣ Крещенія Господня, кгда шла во процѣсеи, а кгда была на том мѣстцу, гдѣ зовуть межѣ Колизеумѣ а межѣ Святымѣ Климентомѣ, зятя (тако болѣстю пала и родила дѣтя мертво, бо передь часомѣ Безѣ жадной мамки омдлела и умерла на томѣ же мѣсцу, тамѣ же потомѣ безѣ жадной чести похована изѣ дѣтятемѣ, на томѣ мѣстѣ, зѣ великимѣ подивеньемѣ Потомѣ згубили празникѣ Богоявленія, и вѣ того мѣсто оставили трехѣ королей перскихѣ. И потом почали папезей по скомороски на папезство ставити», і под — подібно як у «Посланні»

³ Видана Поповим у Чтеніях московських 1879 I Про Скаргу на с 37 сього видання «якоже и ныне у книжицахъ своихъ свѣтчить Петр Есоита прозываемый Скарга» ..

скомпонована якимсь місцевим книжником, на підставі монастирських джерел, у відповідь на книгу Скарги, щоб вияснити дійсні (на його погляд) причини розділу церков та збити виводи Скарги¹. Чимало тут статей, спільних з вищесписаним збірником Михайлівського монастиря; між іншим маємо тут різкий протипапський памфлет про Петра Гугнивого і папіссу («яко жонка нечистая папою бьсть»). — що становить паралель до оповідань «Послання» і «Сказання» про папіссу Іоанну Власної літературної праці укладчика помітно мало

Більш заокруглений характер має коротка протипапська стаття, додавана до кореспонденції короля Яноша з афонцями з 1530-х рр (вище), — що таким чином була теж перетворена в протилатинське писання. Коли саме — застається поки що невиясненим, але, я вважаю, доречі поставити сю переробку тут, у крузі вичислених писань, з огляду на її різку антипапську закрутку. Автор постарався зв'язати її кількома фразами з згаданою кореспонденцією Яноша і прота Гавриїла про лютерську ересь. Але коли відкинути ці додатки, застається протиримський трактатець, де автор спочатку доводить, що хоч не Рим, а Єрусалим являється матір'ю всіх інших церков (гадка, потім широко розвинена нашими полемістами), одначе Рим займав почесне місце між іншими церквами, тільки ересі і розпушта пап кінцею кінцем змусили інші церкви розірвати з ними. Історія Петра Гугнивого і папісси тут також займає центральне місце².

¹ «Не самъ от себе, но отъ тѣхъ же писаній собравъ печатлью сию книжку, ихъ же ради причинъ наконецъ Римляне отщепиша ся отъ соединенія православнаго» (там же)

² От як виглядає ся пікантна історія в обробленні другої пол XVI в. (збираю з різних варіантів — послання Гавриїла, збірника 1578 р й ін.)

Наста папа в Римъ Петръ Гугнивий, блудникъ сый, егоже рига (*rex*) цар римский, сам своима очима во блудъ призръвъ, за то оглуми его урьзалъ ему пол-уса и полбороды и изгна его со престола Онъ же смирился умоли ригу, да оставят его до 40 дней — да ся покает велми, — мыслячи, якобы могъ зася къ столицы своей прийти Затвори ся у столпе и упытавъ голуба, и научи его з уха своего пшеницю зобати, изъ уст же воду пити, и научил его летати до ушей и до усть По 40 днехъ моли ригу, да повелитъ вострубить, да ся собереть весь градъ и да слышитъ рчи папины И егда окномъ показа ся, голубъ же наученый прилете во ухо его зобати пшеницю и во уста воды пити И по семъ отворивши столпъ сниде и ко всему народу рече: Еда нѣчто на столпу видисте? И вси рекоша «Видихомъ Пресвятого Духа яко голуба глаголюща ти в уши и во уста, молимъ ти ся: скажи намъ, что ти глагола». И рече имъ: «Возмѣте вси по камени у руки» И взяша, и рече имъ: «Метните на ригу — то бо ми повелъ голубомъ Дух Святой — да будетъ папа и рига единъ». И сотвориша людие тако, и побиша ригу, и оттоле престаша царіе в Римъ И для тое вины папы ихъ (и)ереи римстии не имеютъ уса и бороды, якоже и он (Петро Гугн)

По сихъ же той беззаконный гугнивецъ, пануя Римлянномъ, сотвори соби дѣвицу архидьякономъ, Стефана, во мужескихъ одѣяну одежахъ, и со

Нарешті, тут же повинна зайняти місце «історія Флорентійського собору», що послужила прототипом «історії осьмого соборъ» Курбського, і ще пізніше, в новім обробленні, була видана анонімним «кліриком острозьким» в 1598 р. Висловлена була свого часу гадка, що поява сього памфлету була викликана теж книгою Скарги, де доволі багато було уділено місця історії Флорентійського собору¹. Се має стільки правдоподібного, що між викладом Скарги і оповіданням нашого памфлету — судячи з порівняння Курбського і Клірика, була певна паралельність: памфлет немов відповідає на певні моменти, підчеркнуті Скаргою². Але на спорядження нашого памфлету могла вплинути також поява фальшованої апології флорентійських постанов, зробленої під іменем патріарха Геннадія Схоларія і опублікованої одним з віленських єзуїтів 1581 р. Але що взагалі не маємо докладніших відомостей про час і обставини, як появився наш памфлет, то напевно сього казати не можна, бо виразних вказівок у тих переробках, які до нас дійшли, таки нема. Текст самого памфлету, як він первісно виглядав, лишається незвісним: можемо судити про нього тільки в загальних

нею блудяше По смерти его бысть намѣстникъ его Стефанъ папоу, ѿ послугующе на Богоявление прииде на Тивер рѣку освятити воду по уставу, и тамо¹ Стефан папа на обличеніе свое роди дѣтя И бысть всѣмъ явлено поруганіе, и от того часу в Римѣ не святятъ на Богоявление воды, и егоже хошутъ совершиту папоу, осмотрятъ его, есть ли мужъ, а не дѣвица, и обходяще глаголютъ народу. маскулус, маскулус, то есть мужчизна, и тако сотворяють папу

И таковых ради прежнихъ и нынѣшнихъ пастырей и учителей — уже² глаголютъ нѣкогда быти мати церквамъ, дщери же ея — православныхъ церкви³, — видѣвши сїю православнии патриарси прокажену отбѣгнуша ея и отринуша яко гниль удъ. Яко не сохраняюще⁴ преданія законнаго святыхъ апостолъ и богоносныхъ отецъ седми соборовъ вселенскихъ, иже предаша со римскими первыми православными папами всимъ церквамъ едино держати исповѣданіе православныя вѣры, еже есть: «Вѣрую во единого Бога Отца», якоже мы нынѣ держимъ, и прочая преданія святыхъ апостолъ и богоносныхъ отецъ, и стоимъ наздани⁵ суще на основании пророкъ, апостолъ и святыхъ отецъ, держаще ихъ преданіе вседушно, крѣпко и непотковенно правомудрствующе и правовѣрующе Попов с 38—9, Дашкевич с 200—1, Возняк с 13—5

¹ О. И. Делекторский. Критико-библиографический обзор древне-русскихъ сказаний о флорентійской уни, Журналъ Мин Нар Провс. 1895. VII

² Скарга вчисляє спільні пункти, що дебатувались на соборі, доволі широко наводить цитати з св. отців, висунені латинською стороною за доктрину «и от Сина» — паралелі сьому дають переробки Курбського і Клірика, Клірик уважно спиняється на тестаменті патр Йосифа, наведенім Скаргою, і под

¹ На боці приписано «У Польської (кройнице) пишеть, ажь подле церкви святого Климента роди дѣтя»

² (риг иж

³ (риг церквий

⁴ Сохраняюща

⁵ На зданию

рисах, на підставі порівняння переробок Курбського і Клірика. Центр тяжкості лежить у фантастичній ролі, яку відіграв в історії собору міфічний «абат або магістр родоський»: грецькі і римські духовні доходили на соборі порозуміння — римські згодні з грецькими в питанні про походження св. Духа, грецькі попустили римським в інших спірних питаннях, аж прибув той магістр і загрозою воєнної розправи добився, що папа і римські духовні відступили від своїх уступок і дали згоду на приборкання греків, і тоді їх голодом і муками змушено до підписання соборного протоколу, котрим вони приймали римські догмати. Полишається неясним, чи се було сфантазовано з початку до кінця, чи був якийсь такий епізод у літературній традиції, автором памфлету тільки відповідно розвинений і прикрашений — так як потім деталі сього протографу підпали дальшим літературним «прикрасам» під рукою Клірика. Напр., уже в протографі, очевидно, було притягнуто до флорентійської унії афонську повість про уніатські насильства і чуда, що при тім сталися в потіху православним. Тим часом у старшій версії, принесеній до Супрасльського монастиря 1546 р., ця повість говорила про давнішу унію, люонську, в часі Михайла Палеолога, 1274-го року (вище), і з таким датуванням вона була переказана Іваном Вишенським. У версії ж Клірика її приложено до флорентійської унії; а що про сей епізод є коротенька згадка і в Курбського, очевидно, що в протографі він оповідав уже в зв'язку з флорентійською унією.

Аналогічно й інші легенди також могли бути вжиті для зложення сеї фантастичної історії флорентійської унії. Та літературна історія сеї повісті досі, на жаль, не була предметом наукового розгляду, хоч, без сумніву, варта того. Курбський, переробляючи, називає її твором «ніякого субдиякона» з Вільна і дає зрозуміти, що з'явився він недавно¹. Клірик, у 1598 р., називає його «історійкою в коротце але правдиве да в н о списаною»². Кінець кінцем одне і друге може нас привести до 1580—1582 рр. Говорячи про переробку Клірика, ми ще повернемося до сеї цікавої вигадки.

Отже, як бачимо, книжники таки ворушились, і коли б у сім напрямі поведено пильніші досліди (останніми часами майже цілком занедбані), певно, знайшлось би й більше

---

¹ «О той историн, о осьмом соборе, и о разорванію или разодранию умиленномъ восточныхъ церквей зъ западными написано въ Вилне отъ нѣкоего субдиякона, недостатку ради истории тоєй въ римскомъ сраму ради не написано, въ русской же истории, яко мню — невѣдѣнія ради, или тогдашняго ради гонения внезапнаго и прелютаго А ныне предреченое мало изъявимъ»..

² Пам. полем. лит. III с. 412.

таких слідів їх реагування на сучасні виступи проти православної церкви та її доктрини, спеціально — проти книги Скарги. Гіркі нарікання Курбського та Гер. Смотрицького на те, що православне духовенство мовчить і не відзивається на критику руської віри, таким чином являються перебільшеними Розуміється, православним хотілось би чогось іншого: на волюмінозні, блискуче з наукового і літературного боку обставлені писання Скарги та інших відповіді такими ж або ще й кращими православними. Тому саме може фрагментарні, грубуваті тоном, позбавлені наукового апарату, начинені апокрифічним та анекдотичним матеріалом писання кінця 1570-х і перших 1580-х років і не знаходили видавців: поширювалися в копіях, наверх не виходили і в рахунок не брались. Смотрицький дорікав за се, робив з такого мовчання кримінал свого покоління, але сам, нарешті взявшись за перо, — пішов слідами отсих занедбаних і відкинутих полемістів.

Правда, зробив він свою роботу краще від досі звисних попередників — більш літературно, не так грубо і тривіально. Але кінець кінцем ці квантитивні різниці не мають великого значення, а важне принципіальне: що Русь наша зреклася претензій до рівнорядної та рівновартної зброї, а, перепросивши на всі боки мир хрещений, пішла з такою, яку мала, надолужуючи її недостачі революційним темпераментом і відвагою. Перестала чекати тяжкої артилерії, а пустилася в під'їзди козацьким гарцем.

Пок Третяк приложив сей вираз — «козацтва» до виступів Стефана Зизані. «Зизаній се вже представник того покоління, що виховувалось серед нових умов, під впливом протестантів — з одної сторони, з другої — греків, що знов почали крутитися на Русі, серед боротьби, викликані новим календарем і серед великих привілеїв, одержаних новими «брацтвами», писав він. «Коли Скарга писав книгу «О једности» про таких Зизаніів на Русі не було чути, і він (Скарга) міг похваляти послушність русинів усякій владі. За 20 літ змінилось багато, і серед православного мішанства зачало витворюватися свого роду релігійне козацтво»¹. Се вірне спостереження, тільки зміна довершилася не за 20, а за 10 літ від часу, коли Скарга робив свої спостереження над Руссю та брався до своєї книги. Боротьба проти нового календаря і виступ Г. Смотрицького — се були випадки вповні вже аналогічні з «Антихристом» Зизані, а, як показують наведені вище спостереження, уже в перших роках 1580-х у писаннях невідомих нам книжників вже став відчу-

¹ Piotr Skarga с 147—8.

ватися сей новий «козацький дух». Пок. польський учений, очевидно, вжив сього виразу в такім же згорднім значенні, як уживав його Куліш. Але, не боронячи тих творів перед закидами наукової чи літературної критики, мусимо признати, що власне се «козацтво» — се безоглядне революційне дерзання, а не хвалена Скаргою стара «уцтивість і повольність всякому проложенству» (с. 494—5) вирятувало нашу Русь в сю критичну хвилю. Більш ніж столітні впливи західного реформаційного руху підняли нарешті високу хвилю в засто-ялій воді руського життя, і козацькі випадки наших домородних літераторів, проповідників і агітаторів зрушили і поведи у бій широкі лави тих задріманых мас. Не академічні спроби василів острозьких та копистинських, а козацькі високости смотрицьких і вишенських, підхоплені «неученими попами» київськими і понесені серед козацької маси, рішили справу — так, як у новім відродженні ХІХ ст. «гайдамацька» революційно-дерзновенна поезія «п'яної Шевченкової музи».

Початок нової літератури. Герасим Смотрицький і Василь Острозький. Між визначні історичні події попадають часто факти дуже невеликого значення — коли вони дають, чисто випадково, нагоду виявитися нагромадженим соціальним силам і таким чином відкривають підставу для нового групування нейтральних елементів. Така от випадкова, але дуже яскрава роль в розвої соціальних відносин у нас на Україні при кінці ХVІ в випала календарній реформі, проголошеній папою Григорієм ХІІІ у 1582 р. Вповні раціональна, на об'єктивних астрономічних, а не яких-небудь церковних мотивах оперта, ся реформа, одначе, дала різним противникам папства вдячну нагоду задемонструвати свою ворожнечу до нього. Вони, як то говорилося про німецьких протестантів — скорше готові були розійтися з сонцем, ніж зійтися з папою. А у нас на Україні і Білій Русі, коли всякі католицькі інстанції стали розпростирати новий календар на православне святкування — справді не без бажання показати православним їх залежність від католицької державності, се викликало у православних спеціальне завзяття: ніяк не датись на таку маніфестацію! Тим більше що царгородський патріархат дав для того канонічну підставу, відкинувши папську реформу, тому що вона розминалася з постановами вселенського Нікейського собору про святкування Великод-ня, і закликав православних Польщі-Литви не приймати «римської прелесті».

Особливо гострі форми боротьба за календар прибрала у Львові, зимою 1583/4 р., — тому що арцибіскупові Соліковському прийшла нещаслива гадка скористатися з сеї на-

годи на те, аби відновити свої права на зверхність над православними Львівське міщанство тому рішуче спротивилось. Тоді архієпископ заборонив православним справляти різдвяні свята за старим календарем, вислав своїх ксьондзів з озброєними ватагами, що силоміць витягали з церков духовенство і вірних з церков під час богослужіння, запечатували церкви і т. д. Православне міщанство, осмілене кількома вже перед тим щасливо виграними сутичками з львівським магістратом на пункті своїх горожанських справ¹, рішило дати рішучий бій архієпископові і всій католицькій владі на пункті своєї релігійної автономії. Організовані були депутати до короля, справі надано якнайширшого розголосу. Король подавсь: уже в січні 1584 р. видав грамоти, де поясняв, що заведення нового календаря, ним проголошене, не може служити приводом до яких-небудь насильств над православними і їх релігією. Але справа ятрилася далі, за справою свят православні стали витягати інші обмеження свого обряду і церкви. На сойм, що відбувався у Варшаві 1585 р., були змобілізовані всі православні сили. Витхала галицька православна шляхта з владикою Балабаном,— митрополит не приїхав, щоб викликало великі жалі, вилиті в грамоті до нього від галицької нібито шляхти. Роль патрона і представителя взяв на себе кн. Костянтин Острозький, і, бувши тоді в близькій приятні з всемогучим канцлером Замоїським, він змусив католицьку партію до серйозних уступок. Соліковські мусив видати декларацію, що він на будуче не тільки не перешкоджатиме в нічім православним обрядам, але не матиме ніяких претензій до юрисдикції й доходів львівського владицтва. Король видав православним привілей не тільки в підтвердження свободи православних обрядів, але і в признання їх права будувати всякого роду церкви, школи і шпиталі,— чим здійснювалися всякі обмеження, фактичні і закондатні, практиковані до сього часу.

Отже, православні виграли кампанію вповні, і настрої їх мусив сильно підняти. Особливо серед львівського міщанства, що було, властиво, руховою силою в усім епізоді, хоч і висувало наперед, для форми, шляхту і магнатів як верству політично привілейовану. В почутті своєї сили й удалості львівські міщани беруться по сім за різні чоргові справи культурно-національного характеру, занедбані ієрархією і аристократією. Заходяться викупити й пустити в рух друкарню Івана Федорова, що опинилася в заставі у його кредиторів, львівських євреїв, і носилася чутка, що кредитори, з приводу смерті старого друкаря, збираються продати її кудись за

¹ Див. Іст. Укр. V с. 243—4.

кордон. Задумуються над організацією школи, щоб протиставити греко-слов'янську науку, по мислі відозви Тяпинського, латинській католицькій науці, котру з таким успіхом тоді почали організовувати єзуїти. З нагоди приїзду до Львова небувалого гостя — східного патріарха Йокима антиохійського, що з'явився там зимою 1585/6 р. в дорозі до Москви, братчики постарались використати для здійснення сих планів його авторитет. На їх прошення він видав обіжник до всього православного суспільства, оповіщуючи про львівські плани — «хотять с помочию божею панове мешчане львовские школу закладати для наученья дѣтем христіаньскимъ вшелякого стану, которыя бы мѣли учити ся писма светогѡ грецького и славеньского, да не будетъ родъ ихъ христіаньский аки бе(з)словесенъ ненаучения ради; и тежъ купили друкарню писма словенского и греческого, у той же школе потребную, в полѣтора тысяча злотых заставленую, и тежъ церьковъ хотять муровати новую, и домъ на школу, и домъ на друкарню, и домъ на шпиталь, просто поновляючи все законъное строение». Заразом братчики подали на його затвердження новий статут свого братства, перетворюючи його в свого роду духовний орден, призначений на піднесення релігійності і моральності серед громадянства, та визначаючи йому широкі права як організаційному церковному і національному центрові для всієї галицької Русі — контрольному апаратові не тільки над мирським громадянством, але і над церковним життям і над духовенством, включно до самого владики, — і патріарх підтвердив за ним такі широкі права¹.

І от серед такого підвищеного настрою, почуття своїх сил і сміливого дерзання, в тім-таки Львові літом 1586 р вийшла брошура галицького єзуїта Бенедикта Гербеста, що під пишним заголовком² подавав конспекти своїх проповідей, проголошених у львівській католицькій кафедрі для навернення до Риму місцевих русинів і вірмен, а при тім у незвичайно грубій і обидливій формі відзивався про руську церкву і всю «дурну і мізерну Русь», як він її без церемонії величав:

«Пан-біг Жидів карав в ласці своїй, давав їм пророків, тепер на них гнів божий — пророків не мають. Так от і від Греків, а з ними і від Русі Бог

¹ Ширше про це в Іст Укр VI с 509 дд. Культ.-нац. рух с. 111 дд.

² Wiary kościoła rzymskiego wywody u greckiego niewolstwa historia dla jedności z kościelney dłuższey historyey, dla Rusi nawrócenia pisaney, wypisał to x. Benedykt Herbest, societatis Jesu kapłan, za starszych swoich pozwoleniem. До брошури, датованої травнем 1586 р, долучені конспектні таблиці, з датою 23 січня; вони, мабуть, роздавались або розкидалися під час викладів Гербеста і найбільше й викликали заворушення серед православних.

все відібрав. Не мають ані памяти, щоб уміти «Отче наш» і «Вірую в Бога»; ані розуму, щоб добачити спасенні річи, ані доброї волі, аби добре жити. Що до тайн, то вони убивають душі малих дітей, не маючи єпископського миропомазання. При тілі Христовім впадають в ідолопоклонство, в супружестві — в явне чужоложство. Про характер тайни ані питати їх! Боже, змилуйся над ними і відбери сліпих вождів!»¹

Се була та ж ідея, що розвивалася Скаргою в його книзі, але Скарга не висловляв її так різко й оголено, а Русь тоді не чула себе в такому розмаху сили й енергії, як десять літ пізніш. Те, що з стидом і покорою пускалося повз вуха в 1570-х рр., не могло пройти дурно тепер. Львів, місце виступів Гербеста, закипів, а гомін обурення пройшов по цілій церковній і книжній лаві українській. Старий «ректор острозький» — Герасим Смотрицький, висваривши «богохвальні, великославні і правовірні народи Руські», що висилають на бій з напасниками «плохих і голих замість збройних рицарів, а неучених простаків замість мудрих ораторів», сміливо вхопив перо під істинно революційним гаслом: «так ся написало, як ся розуміло» — «бо (мовляв) не за власне почав працювати!»¹ І своїм памфлетом, видрукованим острозькою печатнею в 1587 році, зробив справжній початок новій друкованій українській літературі. При всіх дефектах сеї першої проби, вона дорогоцінна не тільки як яскраве відбиття своєї епохи — засвоєння українським пером методів і засобів, даних реформаційним рухом на польсько-руським ґрунті, але і чисто літературними прикметами: переходом до досить живої, невимушеної мови і манери. Те, що зробив протестант Рей в польській літературі, робить у менших розмірах, з меншим талантом і тому з меншим впливом на дальшу творчість, але в кожному разі — цікаво і небезрезультатно, наш «острозький ректор». Тому його брошура, донедавна зовсім незвісна і не оцінена, новішими часами стала предметом пильного досліду і справді варта великої уваги. Треба їй добре приглянутись, не спиняючись перед тяжкуватою, засміченою полонізмами формою, і тоді дійсно побачимо в ній виразні і досить навіть яскраві елементи нової літератур-

---

¹ Пам'яток лит. II с. 597. В 1890-х роках, коли в галицьких уніатських кругах справлялося трьохсотліття унії, піднявся був інтерес до Гербеста як «предтечі унії» — що він у 1567 р., в статті «Wypisanie drogi», підняв справу прилучення Русі до римської церкви. З цього становища розпочав про нього велику студію Ол. Сушко, тоді укинчений богослов, потім євангелістський проповідник у Канаді. Але студія його «Предтеча Унії» (Записки львівські т. LI—LII) лишилася нескінчена. Проти переоцінювання ролі Гербеста як письменника і діяча виступив у своїй монографії про Скаргу Третяк «Wypisanie drogi» передрукував ак. Студинський в Памятках укр.-рус. мови і лит. т. V 1906.

ної творчості, що часто випереджують дуже сильно іншу творчість своєї доби¹.

Особа автора і його діяльність звісні мало. Найбільше знаємо від його сина, звісного пізнішого дяча, Максима, в чернецтві Мелетія В брошурі «Обгрома Verificasiey», виданий віленським братством 1621 р, Мелетій Смотрицький, збиваючи слова противника, що назвав Герасима Смотрицького попом, докоряє йому, що видко, він «чоловік покутний» (з глухої провінції), коли не знає такого визначного дяча, як Герасим. Відчуваючи то як шпильку, звернену проти нього, Мелетія, немовбито він був попович, він відповідає (у виразах, правда, не дуже категоричних і вложених в інші фрази), що Герасим Данилович Смотрицький був шляхтичем і мав свій «земянський шплахцік» (маєточок) на Поділлі — де він родивсь і виховавсь, і був гродським писарем кам'янецьким за трьох старостів, а потім жив на Волині, всім звісний як «великий свого часу чоловік в народі Руськім», і дис-

---

¹ Брошура стала відомою і приступною тільки з опублікуванням її пок Голубевим в Архиве Юго-Зап России ч I т VII, 1887 р, з дефектного (без кінця) примірника бібліотеки київ Дух академії Перед тим були тільки глухі відомості про неї Добровські в «Institutiones linguae slavicae», с LV, згадував примірник п з «Календарь римски новы» віденської двірської бібліотеки, очевидно, дефектний, без вступних частин, і його звистку повторяли потім Каратаєв й ін, не можучи її провирити, тому що сього віденського примірника потім не можна було розшукати Малишевський в додатках своєї праці «Мелетій Пигас» т II, 1872, передрукував академічний примірник, не познавши, що то за твір, бо кінця, з іменем автора, в сім примірнику не було воно подане було анаграмою, як передав її Добровські «написано у Академіи Острозькой йкциртомс чиволинад мисарега», і пояснено «хто знає по-арабськи (читати з правої руки до лівої), легко се зрозуміє» Але ся книжка Малишевського не вийшла в світ, і тільки небагатьом була відома Коротку характеристику твору подав у своїй дисертації про «Палінодію» Копистинського Завитневич у 1883 р, а по виході Архива пок Сумцов у своїй статті «Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ южную и западную Россію григорианскій календарь» (К Старица 1885, V) дав «Ключеві» широку оцінку, признавши його «за одинъ изъ самыхъ крупныхъ и цѣнныхъ южнорусскихъ литературныхъ памятниковъ конца XVI ст.» (с 244) Готов був навіть поставити Смотрицького вище від Вишенського «По складу мысли и способу выражения ихъ, Герасимъ Смотрицкій имѣеть много общаго съ Іоанномъ Вишенскимъ, но онъ превосходить послѣдняго со стороны общаго своего развития, что выражается преимущественно въ систематичности его полемическихъ доводовъ» (с. 246) З польської сторони варто навести оцінку пок Третьяка Він підносить значення «Ключа» як «початку багатой літератури полемічної друкованої», з боку мови — як «щасливу пробу витворення літературної руської мови» Далі — як «прегарне відбиття, що виразисто відбиває моральний образ автора, а разом цілої верстви, котру він представляє — власне тої бідної руської шляхти, сильно консервативної, що тільки трималася «*starościcia zaszyłych błędow*» У автора ще не бачимо того полемічного завзяття, яким визначались письменники протестантські — се типовий русин щодо гумору, котрим прикрашає всю свою полеміку, — характеристична прикмета всіх руських письменників від Вишенського до Кулша» (с 100).

дав від кн. Острозького неабияку маєтність у Костянтинівській волості «Запобігаючи упадкові руської церкви, він залишив вічні пам'ятні праці. одна з них, присвячена фактично всій старшині руської церкви, була поіменно дедикована одному з них; потім була друга і третя — все написано побожно, правдиво, нічого єретичого»¹. Пізніший уніатський письменник Суша каже, що Острозький, знаючи неабияку між русинами ученість Герасима Смотрицького — тодішнього кам'янецького підстарости, намовив його покинути сей уряд і прийняти ректорство «Острозької гімназії», за що дав йому в державу два села². Ся звістка мало що варта, переказує тільки пізнішу опінію, і дійсні відносини Герасима Смотрицького до острозької школи зостаються невідомими ближче. Натомість бачимо, що він у 1570-х рр бере участь у виданні Біблії, можливо що й кермує сим ділом, судячи з того, що йому припадає честь написати передмову до сього монументального видання. Інших писань, крім «Ключа», від нього не зосталось. Копистинський ще згадує якийсь «не кунштований, поважний еднак вірш роскый», котрим Смотрицький «на непорядные хиротонизанты и их рукоположенцы волаал и нарекал» (с. 1057), але, на жаль, ся сатира не заховалася. Ми однак ще повернемо до сеї згадки про неї.

Єдиний примірник «Ключа», що був ото передрукований³, складається з присвяти Ол. Острозькому на 5 сторінках, окремо нумерованих, далі — з передмови до читача на 9 сторінках, з статті проти папського примата, затитулованої «Ключ царства небесного, и нашеє христианское духовное власти нерешимый узель» (ст. 10—17), і з другої статі про зміну календаря — «Каленьдаръ римский новый», що уривається на ст. 37.

Присвята молодому княжичу Олександрові — єдиному з синів старого князя, що залишився вірним батьківській вірі, віддає тривогу українського громадянства за сей останній православний пагоніць великого дерева. Автор нагадує славу і значення його роду, що походить від самого Володимира, «преславно и многочудьно крестившого землю Рускую», і благає малого княжича йти слідами великого предка і «міти всегдашнее пильнее бачене на зацний стан і на новий (молодий) вік свой — в котром не только часу якого долгого, але и дня и години єдиноє стравити дармо а безпотребне

¹ Архив ЮЗР I VII с 428—9, текст, що на нього тут Смотрицький відсилає, міститься там же на с 492.

² Saulus et Paulus, 1666, с 15—6

³ В бібліотеці б Дух Акад його вже не могли знайти мені, щоб перевірити доволі недбалі видання Малишевського і Голубева

шкода». В сих «юношеских літах» треба добре управити й накерувати «свыше спряженную колесницу», і між іншим — визначити собі просту путь у справах релігійних, «а колебання у веру неуставичного или переменения — Господи сохрани!» «Кгди ж з Богом жартовати, у вірі о нем отмінюючися — зле, а еще горше — соблазн иним, звелаща слабым подавати!». Треба триматися віри, в котрій хто хрестивсь і від батьків її одержав. І хоч сам-таки Смотрицький, як знаємо, за краще вважав би, щоб мирські люди взагалі не дуже заглиблялися в релігійні питання, а вірно йшли за своєю церквою, та коли вже такий час настав, що кожний хоче сам доходити тайни церковних догматів, то він просить і молодого княжича не полінуватися перечитати присвячену йому книгу і покористуватися з неї — укріпитися в православі¹. Адже «все церковне око» з усіх сторін умилено дивиться на молодість княжича і з слізми молиться до Бога, аби не зостатися зовсім без наслідників «свого начальника у православі пресвітло сияюшого». Він не повинен образитися оцею пригадкою: обов'язок тих, що ідять хліб та з інших добродійств користають, — говорити правду своїм добродіям. І старий ректор наводить віршовану цитату, що наказує цинити тих, що не притакують на все, і гонити тих, що над усе цинять вигоди життя і не вважаться перечити, щоб тих вигід не стратити (оригінальний текст далі).

Взагалі передмова держана в тоні піднесенім і гіднім, свобіднім від підлещування, і вислів її досить відповідає сій гідності настрою; тільки в звіснім уже нам виступі про сучасну цікавість до богословських тем автор випадає з високого тона, впадаючи на хвилю в жартовливий. Особливо ж велично витримано початок. Насамперед думка, що в загальній змінності і загибелі всього виживає і не вимирає тільки рід, опертий на фізичній і моральній традиції — вірності своїй церкві Звідси висновок, що найвищий знак божої ласки — непорушне заховання такого роду, як Острозький, в своїх володіннях і в своїй вірі.

Ижъ мало не всѣ рѣчи сотворенныя отъ початку свѣта, за предивнымъ устроениемъ ихъ творца, переходити едины по другихъ и гинуты мусѣтъ едины въ единомъ округу лѣта, другіе в колку (в кілька літ), иніе въ колкудесятъ — ажъ и до ста и далей, ачъ естество или натура ихъ не гинетъ — кгдажъ прошлому подобное вырастаетъ и родит ся едино зъ другого. Также и народъ людскій, которому всѣ тые рѣчи суть подручны и поданы: высоколетаючіе птицы, глубоко плаваючіе рыбы, быстро скачучіе звѣри. И все иное подъ ноги ему есть покорено, а вжды и той также менитися¹, толко не гинуты муситъ. Едины коротько ли, долго ли на свете побывавши до общей матери свое ворочаютъ ся, а иніе на мѣстца ихъ наступаютъ². И такъ в томъ воля Божія дѣетъ ся и дѣяти ся будетъ ажъ до скончанія свѣта

¹ Одмінятися

² Друк · наступать

А ведъже вѣрные а добродѣльные толко смертью зъ дочасного на вѣчное премѣняютъ ся А иные пакъ якобы и не умирають — бо мудрецъ такъ написалъ родивый чада не умираеть, кгда жъ собѣ подобного отъ сени и церкви своей наслѣдникомъ, то есть дѣдичемъ по собѣ оставляетъ И набольшое благословенство и ласку на свѣте у Бога и творца своего относить тые, въ которыхъ отчествѣ и добрахъ по нихъ не дѣдичитъ общій¹, и не убѣгають² ани забиваютъ ся о то чужие

Таковымъ благословениемъ почтилъ и увелбилъ³ Богъ оного великого Владимира, преславно и многочудно крестившаго землю Рускую, которого церкви и роду защная лнѣтя и донынѣ не устала Въ нейже истинный наслѣдникъ и властный потомокъ ваша кн милость есть еси, ина мѣстце оныхъ великосановныхъ и многославныхъ предковъ своихъ наступае

По сій високій присвяти наступае довша передмова до читачив, писана бильшъ свобідно і фамільярно, місцями з сильним почуттям і навіть пафосом: «До народовъ Рускихъ короткая и пилная предмовка, з напомниманием и молениемъ прилѣжнымъ»

Автор у дотепних, досить іронічнихъ виразахъ нагадує (маючи на гадці, очевидно, книгу Скарги), як то останнього часу учителі костьолу римського з церковнихъ проповідниць, «з варстатів друкарських» і різними іншими засобами, «з великою пильністю і потужним стараннямъ» взылись «до народів Руських», минаючи своїхъ бувшихъ одновірців, що повідступали від їхнього костьолу, «познавши в немъ штось непристойное» Під небеса виносять святість, силу і над усімъ світомъ владу папи, а патріархів з усею грецькою і руською церквою топчуть ногами, мішаючи докупи недовірство, глупоту і ереси, та кличуть «в єдність» — на унію А православні на се мовчать і тим недбалствомъ стягають хулу на свою віру і церкву Особливо прикро, що зостався безъ відправи торішний львівський випадъ Гербеста (наведений нами вище), з виписаннямъ руськихъ збочень, — і теперъ такихъ вигадокъ, хоч і неправдивихъ, але шкідливихъ, у всіхъ повні вуха.

Вы не вѣдати чи такъ на тоє долго ся розмышляете, если призовете албо нѣтъ, чи такъ тоє згода мимо пушае А в томъ вѣра ваша и законъ, а напередъ вѣры вашей подателія, Бога, отъ нихъ хулитъ ся у васъ пресвятое имя, спросе и поносе И зводятъ ся многе а отступаютъ отъ вѣры Што вѣдати, за таковое недбалство ваше не будете ли колись чинитъ личбы ведле талантовъ каждому з васъ свыше повѣренныхъ и многихъ различными властями и достоенства отътолже почтеныхъ¹ Вжды то есть людскій обычай и повинность на пытане чинити отповедь, а на писане такое другое, — чога отъ васъ не видати ани слыхати и до нынѣ² Во што ачъ вдаватись и заходити в речь далеко шкода, але тежъ вкортце и правдиве отправити и своихъ у вѣре покрепити не вадить; о чомъ и Петръ святыи радить мовлячи «готови будте завжды ку отповѣди каждому пытающому васъ», и прочая⁴

¹ Чужий.

² Претендуютъ

³ Звеличив

⁴ З огляду на доволі тяжкий стиль оригіналу я подам переклад, бильшъ свобідний, щобъ яснш зрозуміти гадку.

Не вѣдати, чи у вѣре вонѣтпите, чи о Бога избавлене мало дбаєте, про што на предки свои не паметаєте, о которыхъ полнѣ увесь поднебесный свѣтъ великое славы і дивное sprawy, же і небеса проникала і предъ престолѣ божій ставала — пакъ у вѣре истинной цѣлое а крѣпкое сталости, яко і въ рыцарскихъ справахъ можное а потужное дѣлности На чомъ і теперъ противъ сопостатовъ телесныхъ вамъ не сходитъ¹ Зешло бы ся еще болше противъ духовныхъ пилную чуйность і подвигъ мѣти Бо кого невидимые боят ся, тому і видимые постояти не могутъ — с чого і слава болшая і заплата вѣчная¹

Як ми вище бачили, Смотрицький дешо перебільшив сю безодвітність своїх земляків Очевидно, се для того, щоб тим сильнш оправдати виступ свій, як людини в богослів'ї не вченої (систематично), і звинитись за неповноту своєї по-лемки — вибирання з католицьких писань (головно Гербестової брошури) тільки деяких моментів, на котрих він міг спинитися з успіхом.

² А ижъ в тоє писане за великимъ мушенемъ, а наболше — за росказанемъ³, нѣкто отъ худыхъ простаковъ вдал ся отъ вас, о богохвалнѣе, великое славы⁴ і правое вѣры народове Рускиє, не без великого жалю і сумнення, власне як плохий а голый за збройного рыцера воевати, а простакъ неученый за мудрого оратора отповѣдати, — штожь дѣлати? Коли

Не знати, чи ви так довго роздумуете над тим, чи нї, чи просто пускаєте повз себе! А тим часом ваша віра і закон, а передовсім — ім'я Бога, подателя вашої віри, хуляться обридливо і соромно Багато людей баламутиться і відступає від віри І не знати, чи колись за таке своє недбалство не будете ви здавати обрахунку відповідно до повірених звиш кожному з вас талантів та різних властей і гідностей, що ними ви були від Бога ушановані Бо то ж людський звичай і обов'язок на питання відповідати і на писання давати писання А того від вас і досі ні видати, ні чувати Тим часом заглублятися в сі питання справді шкода, але давати коротку і правдиву відправу та своїх підкрпляти в вірі — не вадить! Адже і св Петро се радить, і т. д. (с І ориг)

¹ Не знати, чи в вірі сумніваєтеся, чи про спасіння у Бога мало дбаєте, — не пам'ятаєте в тим предків своїх, котрих великої слави і дивних діл повен увесь світ піднебесний що і в небеса (ті діла їхні) проходили і перед престолом божим ставали, чи то в вірності вірі, цїлий і крїпкий, чи то в можній і могутній діяльності рицарських діл Проти супостатів телесних вам і тепер того не бракує, але здалося б більшу уважність і подвиг мати супроти (ворогів) духовних! Бо кого невидими бояться, проти того і видимі постояти не можуть, — а й слава за те більша і заплата вічна! (с. 3).

² Переклад Коли ж за те писання (полеміку) за великим натиском, або-таки — просто за наказом не без великого жалю і сумніву береться з-поміж вас, богохвалні, великославні, правовірні народи Руські, котрийсь з худих простаків — як плохий і голый за збройного рицаря воювати, а неучений простак за мудрого оратора відповідати, — що ж робити? Коли самі не дбаєте, не дивуйтесь простакові! Так написалось, як розумилось — аби се тільки з-межи вас гідніших до того могло порушити і подвигнути! Аби вони, перебравши від недужого і неумлого духовну зброю, самі стали крїпко орудувати та правдиву відправу давати супостатам — задля Бога і царства небесного, вам від нього наготованого!

³ Думаю, — се натяк на кн Острозького-старшого

⁴ В ориг славъ

сами не дбаєте, на простака не дивуйте! Так ся написало, як ся разумѣло, — што вжды з васъ годныхъ до того порушити и подвинуту могло бы: взявши бронь духовную отъ недужого и неумѣлого, сами по вѣре крѣпко дѣйствовать и сопостатомъ истинный отвѣтъ давати¹. Только бога дѣля, и отъ него царства небесного вамъ наготованого дѣля².

І він патетично накликає всіх здатних до відправи, за його прикладом, з огляду на гризну небезпеку:

Повстанте, почуйте ся и поднесѣте очи душъ вашихъ а обачте с пилністю, якъ спротивникъ вашъ, дияволь, не спить, и не толко якъ левъ рыкаючи шукаеть кого пожерети, але явне в пашеки єму разными способы многие отъ крови и повинныхъ вашихъ впадають. А звлаща отъ единое матере ваше, невѣсты непорочною царя небесного, роженые брата и сестры. О чемъ она, яко мати ваша³, болезно васъ породивши, водою святою крещеня омывши, дары Духа святого просвѣтивши и хлѣбомъ животнымъ — учениемъ евангельскимъ воскормивши, жениху своєму, кровию пречестною васъ откупившему яко сыны свои за слуги и дворяны отдати⁴ з радостью, яко родителей и прародителей вашихъ, надѣяла ся, и с ними и с вами вѣчно царствовати певна была. Теперъ вмѣсто надѣи, радости и потѣхи жалосно нарекаеть и многослезно плачеть⁵ единыхъ-же отъ неє отступають, другихъ-же о тоє не дбають, и вси вовець на повинность свою мало памятають, колеблючи ся дивными способами у вѣре — едины з другого большую слабость и згоршенє беручи (с 4)

Автор просить читачів: «с пилністю прочитати и добре зрозумѣти тоє малое составлене — не поленуйте ся», і вказує його головний зміст: «обачите ачъ вкоротце, але правдиве, о своей православной вѣре непорочноє и єе строителехъ истинныхъ, такъ теж и о костеле рымскомъ и о его многихъ законодавцахъ — достаткомъ, а о новомъ паки календару, — и с придаткомъ». Іронічно усправедливлює себе перед «писанья сего причины подателем и з своими старшими позволителями» (притока до титулу Гербестовой брошури «за старшихъ своїхъ позволенем») — що вони не можуть кривдувати собі на нього (за різкий тон полеміки). — Бо ж сам він — «причини податель» «так необачне, спросне и вшетечне (мерзко і непристойно) на зацные особы и великие станы обоєго достоинства (духовних і світських) и на всю вовець речъ посполитую (все громадянство) обоихъ народовъ Кгрецкихъ и Руских, и иныхъ всѣхъ имъ единовѣрныхъ по многихъ и далекихъ краєхъ свѣта широко и славно разширенныхъ бынаймней баченья мѣти не хотѣль (нітрохи не вважав)».

¹ На боці при тім надруковано: Ревнителем речей добрыхъ с того вѣмовляти и леновати ся не годит ся.

² На боці Тыє слова христіанина побожного в сердечные двери торкнути могли бы.

³ На боці Церкви святая, мати вѣрныхъ обѣщая

⁴ Чисто шляхетське, двірське порівняння мати, виростивши синів, споді валась видати їх на двірську службу магнатові-патронові

⁵ Тут маємо, в зав'язку, ідею славного твору Герасимового сина Мелетієвого «Треноса».

Далі виправдується перед читачем, що торкається тільки загальних гадок, висловлених на початку і при кінці Гербестової брошури¹:

Въдайте, же не прето, абы тоє отповеди или отпису слушного а правди-вого мѣти не могло, только оказуючи его въ томъ чортоподобную гордость и буйство, же не ждучи ани мѣстца даючи на тоє отповѣди или отпису, якобы южь и людей и правды на свѣте не было, а якобы в пустый домъ кто вошелъ, где кгосподаря не машь,— чинить што хочеть, разаромъ осудилъ и сказалъ, же не мають разуму, памяти и доброе воли,— глупство и блуды до того придавши². Не явна ли речь, якимъ духомъ и якою милостью тоє чинить? Кгдыжь на початку якобы указуетъ выводы и притягаеть до згоды, а на остатку — яду аспидного под устнами задержати не могъ —

Што сердце з мыслью тайно увало,
тоє перо з рукою явно указало (с. 6).

Отже, вилучивши з дальшого свого викладу історичні «выводи», що становлять властивий зміст Гербестової брошури, Смотрицький рішив коротко і принципіально розправитися з ними тут же в передмові. Се нарушало архітектоніку — властиво, повинно було послужити предметом одного з дальших трактатів Але Смотрицький, очевидно, хотів довести шойно висловлену свою гадку, що з самими «выводами» Гербеста також не трудно розправитись, і можна се зробити дешевим коштом, не заглиблюючися в його історично-церковну ерудицію. Передусім закидає Гербестові, що він «нѣкоторые слова Христовы и апостоловъ его святыхъ на свой млынъ римскій криво опачиною натягалъ». Вони «право поставивши ему самому безстыдные очи колоти будутъ,— кгдыжь превѣчную божественную власть и силы безъ баченя и страху зъ Христа дереть да на своего папу кладеть, а иныхъ всѣхъ достоенства имъ свыше поданое отлучаеть». Гербестовим выводам про царгородських еретиків протиставляє тезу, що в Східній церкві, власне, зле і неправе виявлялось і відкидалось, а в Римській ересь крилась і йшла до середини, підточуючи церковне життя. В результаті Східна церква стоїть кріпко і невідступно «при преданю, наукахъ и уставахъ» своїх великих отців, а Римська заражена

¹ Брошура Гербеста складається а) з короткої передмови до читача, де він побіжно кинув фразу про реформу календаря, як новий сполучник Римської й Руської церкви (се послужить вихідною точкою для II трактату Смотрицького), б) з самих «выводів», себто доказів, головню історичних, папського примату, частин ересей в царгородським патріархаті та його поневолення турками, в) коротенького «замкнення», наведеного вище — згрідного відзиву про греко-руську церкву (що послужив головним приводом виступу Смотрицького) і г) хронологічного реестрику на особній картці згаданого вище

² Мова про ті образливі, короткі і голослівні осуди, кинуті Гербестом у «замкненні» його брошури

внутрішньою хворобою, «прето єсть у вѣчном животѣ смертельна и с послѣдователями своими» «Ато маєт ся розумѣти от того часу, як ся от одности соборной церкви оторвала —

а звлаща ли от оного Формоса,
за которого стал ся костел римский як лице без носа»

А щодо греків —

«кому на свѣте может быти тайно, же з Грековъ философы, з Грековъ богословцы увесь свѣтъ маєт, безъ которыхъ и сго Рим ничего не знаєтъ?»

Давши сю коротку відправу, автор ще раз звертається до читачів з проханням прочитати далі подане і взяти на розум, та за прикладом поданого чи то за старших позволенням — собором, так би сказати, чи силами власними давати відправу на інші напади противників «Бо як не годиться давати причини, так не годиться мовчати на дану (причину)»

За сими останніми сторінками, що становлять (у другій частині «передмовки»), властиво, окрему полемічну статтю, наступає нарешті перший полемічний трактат «Ключь царства небесного и нашеє християнское духовное власти нершимый узель» Сі вирази, вжиті в заголовку, в дальшій викладі не пояснюються Я думаю, що «ключь царства небеснаго» означає католицьку доктрину про примат папи (ключі царства одержані ап Петром і передані його наступникам) Смотрицький же протиставляє їй «нершимий узель», котрим зав'язана Христом істота дійсної правовірної християнської церкви Він зв'язує євангельський текст, котрим Христос надає апостолам власть «в'язати і розв'язувати», з іншим, де Христос обіцяє, що він буде там, де будуть «два або три зібрані в ім'я його», і те, що два або три попросять від Бога, буде їм сповнене Сі тексти, доводить автор, «колють обидва ока тим всім, котрі — проти волі Христа завішують таку велику і важну справу» — найвищої власті церковної (в'язання і розв'язування) «на єдиній особі» римського папи. Христос не обіцяв ніякої власті кому-небудь одним, а тільки двом або трьом Відповідно тому церква усталила духа або трьох апостольських намісників, а кінець кінцем — учинила п'ятьох (головних єпископів) «сообразно пятеро чувственной десницы божой правячи всю поднебесную» Але потім «пятий з них» (папа римський) — «который засѣдалъ мѣстце первое», «гордостю и лакомствомъ и многою славою свѣта того, за наданемъ панствъ и богатствъ зведеный отступилъ дороги правое и оного товаришества и братства собѣ ровного, гдѣ могъ єдинъ другого простерегати и направляти. Захотѣло ся єму самому поднести столицу свою

на Заходъ солнца и ровняти ся Богу вышнему¹. Гдѣ южь
теперъ у волной кузници своєї куеть собѣ

ни па кого ся не обзираючи,
или о чюю ласку и ратунокъ дбаючи,
всего много з стороны свѣта² маючи,—

а гордость всякая умножает ся от преизобильныхъ рѣчей, за которую и похлѣбство³ не оmeshкуеть спѣшачи ся у приданныхъ

Ачъ и тыхъ четырехъ⁴ различными фортелми и дивными штуками черезъ розмаитые начиня⁵ духа своего непрестанно усилиуеть тягнучи до себе, але южь не на оную правую, толко на свою змышленую дорогу, и южь не в братство и ровную почесть, але у подданство и в мушеное послушество Самъ толко надъ всѣми и передъ всѣми всего свѣта головою — единымъ найвышшимъ пастыремъ, каменемъ вѣры, фундаментомъ церковнымъ, княжатею апостольскимъ, намѣстникомъ не толко Петровымъ, але и божимъ без встыду и страху звати ся смѣеть и инымъ доущаеть и кажетъ (себе звати).

Што южь нынешнихъ многмятежныхъ и богопротивныхъ часовъ, на томъ схылку свѣта, ажъ и до Скарговъ и Гербестовъ пришло⁶. Тожъ пакъ тые вже по своему почали тую катедру носити ажъ подъ небеса Да и Рускіе народы напередъ блудами, глупствомъ и отщепенствомъ почтивши и з Жидами зровнавши, тожь теперь указуютъ имъ тую столицу, як хороша А на ней пакъ седячого снатъ (мабутъ) и въ ноги цѣлуютъ, а онъ не гнѣвают ся,— та и нашимъ кажутъ,— ано не хочет ся¹ (с. 14)

Автор нагадує, наскільки се папське величання противиться евангельському духові. Христос дав приклад покори, умиваючи ноги своїм ученикам, а папа «мнящий ся намѣстникъ ученика его, протягаєть тленные и не нескверные ноги въ целование гордостное всѣмъ приходящимъ къ нему». Ап. Петро не позволив сотникові Корнилию, щоб він поклонився йому — «а перед намѣстникомъ его мниманымъ и царомъ не пропускають, а иныхъ посполитыхъ подобно и бьютъ — не поклоняющих ся ему со страхомъ и трепетомъ» (с. 15).

(Смотрицький тут, як і в аргументації проти католицького монархізму — відлікуванні до слів про «двох або трьох» і в деяких інших місцях виразно йде за «Посланием до Латин» і за його полемічним тоном).

На вболівання католицьких полемістів над неволею патріархів під турком як знаком божого гніву він відповідає міркуваннями про те, що балювання на сім світі зовсім не

¹ Слова Біблі про Денницю-Сатану, що хотів зрівнятися з Богом.

² В світських (не духовних) речах.

³ Облесність

⁴ Патріархів.

⁵ Знаряддя («сосуды»).

⁶ На боці Скарга оскаржаєть,

Гербест осужаєть,

бо той послем своимъ страшить,

а сей декретомъ не тѣшить

знак божої ласки. Нагадує багатого і бідного Лазаря, кари, які спадали на вибраний народ Ізраїльський. «Свобода, розкіш, можливість, багатство і слава віка сього — то все як за давніх віків, так і тепер частіш буває уділом невірних, ніж вірних. Як Спаситель не звався царем світу сього, так, видно, і вірних своїх він тримає готує їм щось ліпше, більше і вище».

А раці того «замкнув в недосягнених своїх судах, котрих розумами людськими торкатися так безпечно, як солоні огню», — кінчить Смотрицький свій трактатець, добре задуманий і логічно переведений, хоча місцями й тяжкуватий у викладі.

Другий трактат — «Каленъдаръ римскій новий» — «з придатком», як означає автор у передмові, в дійсності треба вважати за два окремі трактати, цілком механічно зв'язані, бо «придаток» — се зовсім самостійний трактат, тільки не відділений нічим: ні фразою, ні хоч би спеціальним друкарським письмом. Знов формальна, конструкційна хиба! Архітектоніка — взагалі слабе місце сеї літератури.

Перший з сих двох — той трактат, до котрого належить заголовок (безпосередньо зв'язаний в одну фразу з самим викладом)¹, — має тезою чи вихідною точкою фразу Гербеста, з його передмови: «Чи годиться єдиному людові християнському Великдень, Різдво й інші свята цілий рік тримати неоднаково» (розуміти: в тій самій державі — щоб поляки і русини і вірмени неоднаково святкували). Смотрицький сердито і влучно завважає, що се смішно, коли католицька церква, тільки що розірвавши «єдність церковну» (в календарній справі), починає відзиватися до єдності — щоб приймали її календарну реформу в ім'я єдності¹ —

«Што жь разумѣти маемъ о тыхъ речахъ давныхъ, в которыхъ такъже отъ єдности отступаючи, насъ невинныхъ потваряють (оббріхують)» — питає він Теза незвичайно важна — висунена вже раніш словом «На богомерзкую Латину», як ми бачили: самовільне порушення папою нікейської постанови про святкування Великодня, що сталось нині у всіх на очах, характеризує самовільність (авторитарність, сказали б ми) пап у церковних справах взагалі. Автор слова «На Латину», прилучивши сей факт як останній в довгім ланцюгу ним вичислених папських новин, дав зрозуміти полемічну вартість сього аргументу, але не розвинув його. Не розвиває сеї вдячної тези і Смотрицький. Обмежується

¹ «Каленъдаръ римскій новий. О которомъ князь (ксьондз) Бенедиктъ Гербестъ у книжце своей новотвореной во Львовѣ в листе до читателя чинить питанье такое» — се вже виклад

кількома словами на тему «самомнительної гордості пап, що»

Єдини новини уставляють,
а другіс старини поправляють,
и якъ отступилі дороги и правой, завжды ся мешають,
да иншихъ до юго примушають,
и страшагъ, же имъ того жъ ис помагають» (с 18—9)

Не серйозний теологічний диспут у голові у старого кам'янецького писаря, а весела балачка на тему невдалої реформи, causegге, як кажуть французи, і він починає її зараз же по сім коротким вступі «від писання» Що дали йде по сім вступі — се веселий, дотепний памфлет — нове слово сеї нової літератури Воно єдине в друкованім матеріалі, який нам лишився Але коли ми порівняємо його з такими писаннями, як лист Филона Кмити або «промова Мелешка», ми відчуємо, що се живий, шоденний голос доби Та ж весела балаканина, пізніш воскресена Гребінкою та Квіткою в їх апострофах до читача¹

З огляду на нелегку мову «Календаря» я подам сю частину його паралельно в оригіналі і в свободнім перекладі і то прошу читати переклад наперед:

Пише (Гербест), що через великі причини (календар) тепер уже дстав потрібну поправку Які то великі причини — не вказав і найменшої Хоч би й хотів, мабуть, не мав слушної Але багато дехто дають тому ту певну причину, що коли б найсвятіший папа, як найвищий намісник божий і всього світу голова, так мудро і могутньо не запобіг би завчасу, тоді за небережністю і глупотою посполитого люду Різдво влізло б у весну, а Великдень у літо¹

І справді! Завдяки такому пильному і поважному заходові і старанню, до того ще такої визначної особи, що носить ключі від неба, сьому запобіглося так сильно, що не тільки Різдво не попало в весну, але і Великдень не посмів вийти туди Хто на той час був у костьолі в худій одежині, краще може то сказати! Навіть якби не посував наперед

пишетъ, же за великими причинами южъ ото маеть своє потребное поправлене Съ которыхъ причинъ великихъ и єдноє наменшоє не указалъ Хотя бы хотѣлъ, подобно слушноє не мѣлъ Ачъ многіє дають то того тую за певную причину, ижъ кгдабы насвятіший папѣжъ, яко найвышший намѣстникъ божій а всего свѣта голова, такъ мудре а потужне в часть, тому не забажалъ, теде бы за небаченнемъ и глупствомъ посполитого люду вошло бы Боже наржене у весну, а Велка ноцъ в лѣто

Якожъ за правды! За такъ пильнимъ а переважнимъ промысломъ и стараньемъ, звлаща такъ зацное особы, которая носить ключъ отъ неба, досытъ ся значне погамовано, же не толко Боже народжене у весну не вошло, але и Велка ноцъ не смѣла Хто былъ на той часъ в костель у худой одежи, лѣпшей повѣди-

¹ Такий аргумент при реформі календаря дійсно висловлювся коли зостатися при старім календарі, то за кілька тисяч літ Різдво попало б у весну.

тих чотирьох тижнів¹, не дуже спізнився б¹

Не знати, чи то його увів у помилку біг зір, з котрим він хотів привести до згоди свої справи? Чи творець зір спротивився тому своєвольному справщикові, аби він не мішався до речей, йому не поручених? Тільки бачимо, що в тім йому дуже не вдалось!

Хоч він легкодушно пробував, як йому здавалося ліпше, правивши на землі, хотів поправити й на небі, і провидівши якимсь, може й Валаамовим духом², так пильно наперед запобіг — знаючи, що по шкоді і розум мало на що придасться

Добрий лікар, коли побачить шкідний веред, або як вони то звуть — пекельний вогонь, не жалує зарані відтяти здоровий член, аби ціле тіло від того не псувалось. Також і запобігливий управитель, коли в місті розгориться і візьме велику силу вогонь хоч би й з печі (бо і той страшний, коли волю візьме!) — перебігає кілька домов щлих наперед і один обдирає, рубає, ламає і розкидає, хоч би був найкращої будови і великого пана. Не питає нікого і не оглядається на будову, ні на господаря того дому. Коли ж вогонь спиниться і згасне, за зле йому того не мають, а по-старому будують, де що кому належить, відповідно своїй волі або можності

Отак, мабуть, і найсвятіший той тринадцятий Григорій папа! Коли побачив, що календар старий,

ти может! Ачъ хотя бы былъ и не помыкалъ тычъ недельъ четырехъ напередъ, не велми бы ся с тымъ опознилъ!

Не вѣдати, чи звѣздный бѣгъ его в томъ омылитъ, с которыми законные sprawy свое посполу скорикговати хотѣтъ. Чи пакъ звездамъ творецъ спротивилъ ся оному своволтному корикгователеви, абы в тоє ся, што ему не поручено, не вдавалъ. Кгды ж на томъ, яко видимъ, и назбытъ шванковалъ!

Ачъ яко недбалый коштовалъ, якобы было ведле его здана лѣпше, рядивши на землі хотѣлъ поправити и на небѣ, и прозрѣвши напередъ якимсь не вѣдати если не валаамскимъ духомъ, тому такъ пилно въ часъ забегалъ, вѣдаючи, же по шкодѣ разумъ мало потребень быаетъ

Бо и лѣкаръ довѣтпный кгды обачитъ який шкодливый вродъ, або якъ они зовуть пекельный огонь, не жалуетъ напередъ здорового члонка урѣзати, абы все тѣло отъ того ся не псовало. Также тежъ ростропный строитель, в мѣсте гдѣ бы ся загорѣлъ а моцъ великую взялъ и печельный³ огонь бо и той лихъ, где свою волю возьметъ⁴, перебегаеть напередъ колко домовъ цѣлыхъ и единъ бы налепшого будованя а хотя бы и великого пана, одираеть, рубаеть, ломить и разметуетъ. Мало ся в томъ кого радить, на будованье, и кгсподара домового ничего ся не обзираючи. А кгды ся тоє погамуеть и угасить, за зле ему не мевають, але по старому ведле воли и можности своеє будують, где што кому належить

Такъ тежъ подобно насвятший онъ третийнадесять Григоръ папекъ кгды обачилъ, же календаръ пред-

¹ Великдень по новому календарю того року, 1587, випередив старокалендарний на чотирі тижні і на Україні попав під дуже ще холодний час: святкувався 29 березня і ст, тим часом як православні святкували 26 квітня і ст. Се між іншим дає й докладний час написання, мабуть, під свіжим враженням, у квітні травні 1587 року

² Що Різдво може влізти у весну, а Великдень у літо

³ Гра слів пекельний і печельний вогонь.

⁴ На боці «Коли в печі горить, велми добрѣ и потребенъ, але коли вышше печи — шкодливъ и страшенъ».

Його попередників, з правої дороги далеко зблудив, сонце днів собі причинило, місяць імена свої помшав, зорі біг погубили, він, як добрий лікар і запобігливий управитель zarazом, видтяв здорові члени, які ще трохи трималися при тилі церковнім. А дом законний, на тих семи міцних стовпах святих вселенських соборів добре оснований і на вики побудований² він, перебігши наперед чотири тижні³, обдер, порубав, поламав і розметав. Мало з ким у тім радився. На будову і на господаря або пана (дому) ніскільки не оглядаючись, все давнє знищив і вогонь св. Духа до решти згасив. Не тільки що Різдва, але й Великодня у весну не пустив, — ледве святки проскочили!⁴.

Місяці інакше похрестив. Християнську паску з жидівською значно одмінив і назад відсадив Свій намір, як бачимо, задовольнив — тільки ж і сам після того скоро схоронивсь⁵. Хто зна, чи не велено йому чогось поправляти в пеклї? Бо то річ ще старша, ніж календар!

Лишалось би знов по-старому, на тім давнім фундаменті будувати! Де за недбалими господарями, — видно, що наємниками¹ — бруси, стіни, вікна і двері покривились і підпдгнівали, — все знову побудувати, згідно з старим фундаментом, поза котрим ніякого іншого не можна положити, крім уже положеного⁶. При тім і щодо єдності нетрудно було б погодитись — до котрої нелегко прийти, поки отак буде блудитись!

¹ Каденція!

² Противники календарної реформи вдаряли, що святкування Великоднього дня по старому календарю було затверджене вселенським собором, що підтверджувалося всіма пізнішими соборами.

³ Див вище

⁴ Очевидно, потепліло на Великоднім тижні

⁵ Григорій XIII помер у квітні 1585 р., несповна три роки по реформі.

⁶ Розуміються слова ап. Павла про Христа — єдину підвалину церкви.

ковь его старий дороги правое далеко заблудилъ, солнце днѣвъ причинило, мѣсяць имена свои помешалъ, звезды бѣгъ свой потерялъ¹, за разомъ яко довтипный лѣкаръ и росторопный строитель, отрѣзалъ члѣны здоровые которые еще стояли нѣшто при тѣлѣ церковномъ. Домъ тежъ законный на седми столпехъ мощныхъ оныхъ — святыхъ соборовъ вселенскихъ добре укрѣпленный и вѣчно убудованный, перебігши недѣль чѣтыри напередъ ободралъ, порубалъ, поламалъ и розметалъ. Мало кого ся в томъ радилъ. На будоване и господаря или пана ничего ся не обзираючи, все давнѣе погамовалъ, и огонь Духа святаго до конца погасилъ. Не толко Божого нароженя, але и Великое ночи у весну не пустилъ — же ледви и святки уминули

Мѣсяцы иначе покрестилъ, христианскую паску з жидовскою далеко отменил,

и опакъ посадилъ,

и своему предъсвзвзятю, яко

видимъ — досыть учинилъ, толко ся после того борзо и самъ схоронилъ, —

то вѣдати если в пеклѣ чего поправляти не казано. Бо то речъ еще старшая, ніжъ календаръ

А такъ зешло бы ся южь опять по старому на ономъ давномъ фундаментѣ будовати. Гдѣ были трамы, стѣны, окна и двери за недбалыми господарями, а сънят наемниками покривили ся и понадгнівали, — знову все ведле старого фундаменту (надъ которого иного жадень заложити не можетъ кромѣ заложеного) — побудовати. Тамъ же бы южь и о єдность не трудно ся згодити, до которе не лацно прийти, поколь ся такъ будетъ блудити!

Бо коли земні пани без невдоволення приймають такі самовільні речі¹, то про небесного не знати, чи й не загинувся! Бо щось ті новоперемінені квітні та май замість зеленої барви все білою нам зверху притрушують! А видячи ся і розмірковуючи, серце лякається Бог зна, чи дали нас щось і гірше спитає?²

Бо се ж його самого справи й устави стара законна³ пасха, котру він сам уставив і сам же скинчив і нову дав своїм учням і нам усім вірним Тепер все се пішло назад! Завжди законна пасха йшла наперед, а тепер мусила на двадцять і кілька днів зостатися ззаду! Дехто каже, що то жиди помилились, а ми добре урядили, чи поправили!

Та з тої поправки, як бачимо, на правду мало що доброго діється, а тільки великий і дивний розрух стався чисто по всім світі! Не тільки в відправах законних, але і по всіх справах і поступках світських! Велика сварка і ненависть між людьми почалася з тої поправки, тягнуци за собою багато труднощів непотрібних і неоправданих утрат

Чоловік бідний, убогий, що мусить їсти хліб свій з праш рук своїх і в поті чола, і з тої ж праші і поту мусить задовольняти пана — давати, що йому скажуть, від предків своїх звук був видавати, що належало Богові і що належало панові Тепер же ніяк не може в те добре потрапити Пан йому каже робити в святі дні, призначені давним церковним звичаєм на честь і хвалу Богові Боїться і Бога, боїться і пана Мусить більшого відступити і меншому служити Бо про того чує, що він довготерпеливий і многомилостивий, а про сього знає, що короткотерпеливий і мало-

Бо если панове земные за таковыя квалтовныя рѣчи за зле не мѣвають, але небесный не вѣмъ если ся не розгнѣвалъ! Бо якость тые новоперемѣнныя квітні² и май вмѣсто зеленое барвы все бѣлою намъ зверху притрясають! Што видячи и розмышляючи сердце ся лякаеть, и единъ Богъ вѣдаеть, если што далей горшее нас не поткаеть!

Кды ж то суть его самого sprawy и уставы законная пасха старая, которую самъ установилъ, самъ и докончилъ, и новую учнемъ своимъ и намъ всѣмъ вѣрнымъ подалъ Все тоє пошло опакъ! Што завжды законная шла напередъ, тепер мусила колко и двадцать днювъ зостати назадъ! И мовять нѣкоторые, же Жидове поблудили, а мы добре порядили, или поправили!

С которого то поправления, яко видимъ, мало што доброе дѣет ся, толко великий, а дивный розрухъ стал ся по всемъ правъ свѣте! Нетолоку у дѣйствахъ законныхъ церковныхъ, але и во всѣхъ справахъ и поступкахъ светскихъ! И великая васнь и ненависть межю людьми с того поправления всчала ся, тягнуци за собою много трудностей и утратъ безпотребныхъ невинне

Человѣкъ бѣдный, убогий, который отъ прашы рукъ своихъ и въ потѣ лица мусить ясти хлѣбъ свой, и с тоє ж прашы и поту мусить досыть чинити и давати пану што ему роскажутъ, звыклъ былъ отъ предковъ своихъ отдавати што належало Богу и што належало пану Теперъ южь в тоє жаднымъ способомъ гараздъ потрафити не можеть. Панъ ему кажетъ у дни святые, Богу ко чти и хвалѣ ведле звычаю церковного давного належачие, робити. Боит ся и Бога, боит ся и пана Мусить болшого опустити и меншему служити Бо о ономъ слыаеть, же есть долготерпеливъ и многомилос-

¹ Вставні гадки трохи розірвали логічний зв'язок треба відновити стару будову (календар), бо Бог гнівається за самовільну зміну його.

² В друк квітки.

³ Єврейська (старозаконна)

милостивий коли не його тіло поведуть, то волове певно!¹

Панське ж свято прийде — рад був би бідак підтягувати своє убожество роботою — боїться пана! Мусить лишити А часом за тими бідами не тільки нового свята не пам'ятає, але й своє старе забуває, і так стає неправим і перед Богом, і перед паном, і сам собою рідко або й ніколи (не буде вдволеній). Зверху біда додає, а всередині сумління гризе Не можучи іншим способом собі допомогти, тільки зітханям та слізьми зчаста розважає свою біду, і не знати, чи в такій своїй розкоші не прокляне злиха і того календарного поправителя! А хоч він не в шарлаті² і не оратор, то легковажити того не треба! Бо, у того пана, до котрого він так відзивається в горкості свого серця, часом і шарлати і орнати³ з ораторами разом бувають як сміття Бо він тільки на чисте, покірне і сокрушенне серце дивиться, і таких слухає, а насильників безбожних з престолів скидає та на їх місця саджає інших, від гною беручи

Так і в містах наших оборонних: на свої нові свята з бран не випускають, роботи забороняють, забирають і садять (Наші міщане), будучи повинні як православні християне обходити і святкувати свята свої церковні давні, без усякої вини мусять через се поносити чималі труднощі й утрати в своїх справах і господарствах домових і пільних і на дорогах гостинних Сі теж не мають чого благословляти того (календарного поправителя)

Теж саме в ярмарках і в великих купецьких справах, у записах і розписках: одні по-старому, другі по-новому! Мусять мішатися і поносити великі труднощі, безпотрібні клопоти, наклади й утрати, а часом

тив, а сего в'даєть, же есть коротко терпеливъ и троха милостивъ Если не его тѣло поведуть, геды воловое певно

Панськое тежъ свято придетъ, радъ бы бѣдный убожество свое роботою подпомогъ — боит ся пана Мусить лишити А часомъ за тыми бѣдами не толко нового свята не памятаеть, але и своего старого забываетъ В чомъ и Богу и пану неправъ бываетъ, а собѣ пакъ рѣдко або николи Зверху неидза доедаеть, а внутрь сумненне грызеть Чого инъшимъ способомъ ратовати не могучи, мусить нареканемъ, вздыханьемъ и слезами часто бѣду свою нагрожати, и не вѣдати, если в таковой своей роскоши и оного календарного поправителя часомъ злиха не проклинаеть В чомъ хотя не в шарлатѣ и не ораторъ, потурати не треба Кгды жъ тотъ панъ, до которого то чинить в горкости сердца, подчасъ и шарлаты и орнаты изъ ораторми бываютъ у него якъ сметье Поневажъ толко на чистое, покорное и сокрушеное сердце глядять и таковыхъ выслушаетъ, а сильныхъ и незбожныхъ со престоловъ зметываетъ да на мѣста ихъ отъ гною беручи сажаетъ.

Такъ тежъ в мѣстехъ затвористыхъ нашихъ на свое новыя свята з бронь не пушаютъ, в работахъ заказуютъ, забираютъ и сажаютъ. Они тежъ якъ христiane правотѣрные будучи повинни, свята свои церковные давные обходить и святити мусять, в чомъ не малые забавы, трудности и утраты в своихъ справахъ и кгосподарствахъ домовыхъ и полныхъ, и дорогахъ гостинныхъ невинне мусять относити. И тые не мають за што оного жъ благословити.

Такъ тежъ в ярмаркахъ и у справахъ купецкихъ великихъ, въ записехъ, в цырографехъ Едны по старому, другие по новому, — мѣшатися и великихъ трудностей и безпотребныхъ забавъ, накладовъ и

¹ Коли не самого хлопа поведуть на розправу за те, що не вийшов на панщину, то, певно, вола його візьмуть за кару

² Пурпурі

³ Церковні ризи, в друк. орлати.

і сварки З тих, мабуть, теж не всі кажуть. «Бодай здоров поправляв» — бо не довго тут після того забавився¹

Також чоловік з жінкою — котрих сам Бог наперед заздалегідь вибирає, а потім своїм всетворчим словом через церковні слуги злучає в одно тіло. Між ними в добрій згоді і порядку як тіло єдино, так і воля і мисль має бути єдина першочу наказувати і розпоряджатись, другій слухати і коритись Так само в молитвах до Бога, в милосердних учинках, в постах і святах має бути єдине серце й уста, також і єдина рука

Тепер же й тут той новий календар наробив нових наслідків,— там, Кажу, де вийшли в подружній стан (люди) з релігії грецької і римської, як то бувало і між простими, і в значних верствах У одного середопіст, а у другого мясопуст, потім у одного жалісні спомини Христових страстей, а у другого веселі розговіни

Так і з усіма річними святами давнші їх відправляли з радістю, з дітьми і з челядкою, хвалячи Бога,— а тепер мусять далеко і різно —

З того часом одному буває маркотно і другому не мило,—

Перше все діялось ясно, а тепер наче б ся снило

При тім нам же ні в чім неповинним докоряють, зневажають і ненавидять — Так що чи не правильнші було б се назвати покривленням, а не поправленням, бо більш воно вадить, ніж помагає!

І як непевні і нововидані устами, не всі їх держать,— особливи в тім році Одні по-старому мясопусти відправили, інші по-новому,— але Великдень рішились

утрать, а часомъ и заваснення уживати мусять И с тихъ подобно не всѣ мовять «Бодай здоровъ поправляль» — якожь не много ся тут после того забавляль

К тому еще мужъ изъ женою, котрыхъ самъ Богъ напередъ прозираеть здалека, а потомъ словомъ своимъ всетворительнымъ черезъ слуги церковныя злучаеть въ едно тѣло Межи котрыми в доброй згодѣ и порядку якъ гъло єдино такъ воля и мысль має быти єдина первому розказывати и рядити, второму слухати и повинувати ся, такъ тежь въ молитвахъ до Бога, въ учинкахъ милосердныхъ, в постехъ и святыхъ мають быти якъ єдино сердце и уста, такъ єдина и рука

Теперь тотъ календаръ новыи нашолъ и тамъ скутки свое новыє. В тихъ мовлю, где з реліи грецкоє и римскоє станъ малженскій прийняли², — якожь то бывало не тольо межи посполитыми, але и межи зацными станы Кгды жъ єдиному бываеть средопостье, а другому мясопусты, потомъ єдиному жалостное распятованє Христовыхъ страстей, а другому весельє роспусты

Также тежь и всѣ свята дорочныє што пръвѣи з радостью, з дѣтками и с челядкою, хвалу даючи Богу обходили, теперь мусять далеко розно

С чого подобно часомъ єдиному бываеть маркотно, а другому не мило

Кгды жъ первѣи все ся дѣяло ясно, теперь якобы ся снило.

В чомъ насъ же невинныхъ укоряють, възгоржають и ненавидять, и без мала не слушной бы тоє покривленемъ назвати, анижли поправленемъ,— кгдыжь болше вадить нижъ помагаеть

И якъ не певныє а новотныє устами — не всѣ такожъ єднако держать, а звлаща в тому року єдины по старому мясопусты отправили, другіє по новому, але по

¹ Знов натяк на скору смерть папи Григорія XIII

² На боці «Згода вдячна вѣ малжонствѣ Ляхови з Рускою, также як Русини з Ляховкою». Очевидно іронічно.

обходити з нами по-старому Інші ж з нами заговівши, з ними одговілись Так піст святий великий, самим спасителем нашим наказаний, святими його апостолами уставлений і святими преподобними оціями для цілого світу, де тільки чувати ім'я християнське, соборами міцно затверджений,— тепер у них теж ламати ся мусить з тим поламаним календарем Бо одні постили одинадцять тижнів, другі сім, а треті тільки три тижні пропостивши і з старого календаря на новий переступивши, решти таким фортелем позбулись А дали вже що буде діятись, Бог то ліпше знає Страшно подумати, коли така мшанина буде дали тривати І не знати, на що було поправляти таку річ певну і вічну¹ Бо як здоровому лікарства, так речі шлій поправки не треба².

Бо вже й саме небо, або той, хто сидить на нім, як бачимо, явно противиться іх такому необережному упорові показує більший холод у тім іх квітні, аніж у попередніх місяцях було А особливо іх білого (страстного) тижня, коли й чорному мусило бути біло під носом А хто б тому вірити не хотів, нехай би без кожуха і теплої хати потривав хоч з годину думаю, що вже не був би не вірен, а вірен

У великий п'яток, коли хлопці Юду страшили тими тріскавками³, то в котрого була неголосна, мабуть, зубами тріскоту докладав, особливо ті de pauperibus, що

старому велку ноць з нами обходити дозволили А иные пакъ з нами запустивши, з ними ся отговѣли. И постъ святой великий, самимъ спасителемъ нашимъ проображенныи, апостолъми его святими установленный и святими преподобными отцы соборно по всемъ свѣте, где едно имя христіанское слыхати, міцно утверженый,— теперъ у нихъ за тымъ поламанимъ календаремъ и постъ ламати ся мусить¹ Бо едины постили недель одинадцять, другіе седмь, а третіе толко три недѣли спостивши а з старого календара на новий переступивши, фортелемъ остатокъ одправили А далей пакъ што ся будетъ дѣяти, Богъ то ліпше вѣдаеть Страшно помышляти, если тая мшанина далей будетъ трѣвати Не вѣдати, на што было речъ такъ певную а вѣчную поправовати Бо як здоровому лѣкарства, такъ речі цѣлой поправленя не треба (с 19—25)

Южъ яко видимъ и само небо, або на немъ сѣдячый противит ся явне ихъ такъ небачному упорови, большее зимно в томъ ихъ квѣтню показуючи, анижли въ иныхъ мѣсяцехъ прошлыхъ было А звлаща ихъ недели бѣлое, где и чорному мусело быти подъ носомъ бѣло А хто бы тому вѣрити не хотѣлъ, нехай бы безъ футра и теплое изъбы потриваль хотя зъ годину, бачить ми ся — ктому не былъ бы невѣрень, но вѣрень

У пятокъ великий кгда Июдаша хлопята страшили тыми кречотъками, в котрого была неголосна, мусель зубами треску докладати, а звлаща тые которые отъ паупери-

¹ На боці «Статечность посту новокалендарного»

² Пропускано дали менш інтересні півтори сторінки про невігоди нового календаря Автор вказує, що сей календар розійшовся не тільки з старим церковним, але і з єврейським календарем, і натякає, що сей новий календар діло антихриста (на боці «Титуль третего законодавца») перший календар дав Бог-отець через Мойсея, другий через Христа, а «хтє вѣдаеть, якъ сего законодавца назъвати, кгоды жъ не отъ Мойсея ани отъ Христа Без мала не на тоє пошло до второго имени придавъши триста, шестьдесятъ единъ или 359 личба розна, сила єдина» Очевидно, тут лежить рахунок антихристового числа папи — реформатора календаря — антихриста, але в чімсь, видно, було вагання, коли пропонується або 361, або 359

³ Звичай тріскотіти під церквою у великий четвер

латини починають учитись Самоі великодної ночі теж дивне знамені зволів Бог показати такий бурхливий і страшний холод, з великим снігом, що не кожному можна було й калачі до костюлу послати, хто був у милі або далі від костюлу Бо не тільки що саннями або пішо, але й конем не можна було де треба доїхати Багато різної худоби того дня поздохало від холоду, вітру і сильного снігу, та і з людей мало кому не довелося

А один казнодія², що перше було прокуратордія³, так викрутився перед своїми Побачивши, що їх у костюлі на таке велике свято було мало (каже) «Не противтесь тому! то нас пан-Бог карає за небачну, уперту і супротивну Русь, що не хочуть признатись і до найвишого намісника божого пристати! ані тому дивуйтесь, що жидівська паска по нашій припадає,— бо у них переступний⁴ рік» І тим підкріпив своїх у їх сумніві, а до інших й додому послав Бо багато з них намірялося по семи тижнях ще й ті чотири постити, а він їх пильно остерегав, кажучи «По тім тижні хто хоче може постити, тільки тепер кожний мусить святий закон сповнити» Якби так простакові, ледве чи виду-мав би таке!

буть латину починають учить Так теж і на самую Велку ночь дивное знамені¹ Богъ показати рачилъ такъ бурливое и страшное зимно зъ великимъ снегомъ, же не каждому волно было и колачи до костела свя-тити отослати, хто былъ в мили або далей отъ костела. Кгдажъ не толко саннями или пѣшому, але и на кони не можно где потреба доехати І много былда розмантого на тотъ день отъ зимна, вѣтру и кгвалтовно-го снегу поздохало, што и з людей мало ся комуся не прдало

А вжды нѣкоторий казнодѣя, который прѣво былъ прокуратордѣя, таковую штуку в обмовѣ учинилъ до своихъ Видячи, же ихъ мало въ костелѣ на такъ великое свято было «Не противѣте ся тому! а то насъ панъ Богъ кареть для небачное, упорное а крнубрѣное Руси, же ся не хотятъ узнати а до найвыш-шого намѣстника божего пристати, ани ся тому дивуйте, же жидовъ-ская велика ноцъ по нашей при-падаеть, бо мають рокъ преступ-ный» І тымъ своихъ вонтѣпеные по-крепилъ, а другихъ и в дома посы-лалъ Бо многие были умыслили по семи неделяхъ и тые четири пости-ти В чомъ ихъ пильно простерегъши повиделъ «По тымъ текгодню кто хце можеть постити, тылко теразъ каждый мусить законови святому досыть чинити» Абы такъ на прос-така пришло, трудно бы въ тоѣ могъ потрафити (с 27—8)

По сім наступає «придаток», себто окремиї трактатик, де виложені «причини грецькихъ патриарховъ и римского папе-жа незгоды», як читаємо на боці. Починається відразу за-міткою: «А вжды твердятъ (очевидно — папи) — опираючись як на леду — же право ходять, а иные вси блудять. С чого (властиво, не з попереднього, а з дальшого) можемъ snadне (легко) обачити и властне зрозумети, же не безъ великихъ, явнихъ а слухнихъ причинъ всѣхъ восходныхъ и полуденъ-ныхъ сторонъ или церквей пастыреве мусели опустити заход-ного костела вожа». Вчисляються сі причини, або папські

¹ На боці «Знак отъ Бога противный новоримской великой ночи»

² Проповідник

³ Адвокат (гра слів)

⁴ Високок

новини: походження св. Духа «і од Сина», «опрѣснокъ жи-довский мертвый» в причасті, целібат священників, гоління вусів і борід (тут переповідається звісна нам історія про папісу, що завела се гоління тому, що у неї вусів і бороди не було) і скасування йорданського свята в зв'язку з тою ж історією. Все се має ілюструвати ту самоцінність і непостійність пап у справах церковних, що виявилася в календарній справі, — до котрої автор ще раз тут повертає. Теза, котрою він почав свій трактат, виринає тут при кінці, але автор і тут її не розвиває по-ученому, богословсько, а збуває іронічною заміткою, що так, як за прикладом папісси католицькі духовні на різні способи стали голити і запускати вуса і бороду, так вони і догмати, устави і церемонії позмінняли, помішавши більші з меншими — включно до останніх календарних баламутств, та обертають се на православних, їх обвинувачуючи «в недовірстві та отступенстві»¹. Автор

¹ Закинувши устави божі та правдиві устави соборної апостольської церкви, чи не носять вони досі на лицах своїх явно різні папські постанови? (натяк на попередню згадку про голення борід і вусів, нібито заведене папісою) Не будучи ні в чім постійними, правда, вони й того держаться не всі, не завсиди і не однаково. Одні по-апостольському ростять (волосся), інші по-козацьки голять — тільки в тім їх чин перевищують, що й вусам не попускають, — а треті по-двірському¹ обтинають. Так от і інші обряди й установи менші з більшими догматами всі помішали й занехали! Ще тільки се одно до наших часів трималося в одності і стояло. святкування празників господніх — крім Богоявлення! — та важніших святих, та йменням місяців небесних, — але й того не могли стерпіти!

Се ми очима бачимо,
вухами чуймо,
серцем розуміймо,
і вистерегатись таких богомерзких блудів уміймо!

Вони й сами се бачать, і багато з них не хвалять, одначе по-старому, сповняючи приповідку про вовка і барана (суперечку) за воду, як давнші, так і тепер нас же величають недовірками й схизматиками, і різні досади чинять.

Не божіє ли то і церкви єго святое соборное апостолское истинные устави опустивши, папезескіе и донныѣ многіе на лицахъ своихъ явне носятъ? Ач и то якъ не певныѣ, не вси не завжды и не еднако держать едины по апостольску ростять, другіе по казацку голять — толко въ томъ ихъ чинъ превышаютъ, же и усомъ не отпушаютъ, — а третіе по двѣрскому обрезають. Такъ же и иншіе церемонии и устави меншіе за болшими артыкулами вѣры вси помешали и поницовали. Толко еще² тоє ажъ до тыхъ нашихъ часовъ въ єдности трѣвало і стояло свята празникивъ господскихъ (кромъ Богоявленя) и нарочитыхъ святыхъ, и имена мѣсяцевъ небесныхъ. Чому до коньца і тому стерпети не могли —

што очима видимъ,
ушима слышимъ,
и серцемъ разумѣймо,
и вистерегатися таковыхъ богомерзкихъ блудовъ умѣймо!

Што і сами бачать, и многіе не хвалять, а вжды по старому вольчю приповѣсть з бараномъ о воду выполняючи, якъ давно такъ и теперъ недовѣрками и отщепенцами насъ же венерують и многіе досады задають (с 34).

¹ Двірськість се італійське cortigianeria, французьке courtesanerie лихі звичаї великопанських і княжих дворів

² Тут зайве и

звертається тут проти Гербеста, віддаючи йому за його закиди різних дефектів православним сакраментом,— і проти єзуїтів взагалі, «новоименныхъ законниковъ» (ченців), «которымъ уприкрило ся звати християны, прозвали ся єзусіаны или єзуитаны» Автор закидає їм, що вони «достатокъ великій во всемъ зъ стороны свѣта (в матеріальних добрах) маючи», не хочуть чимсь добрим зайнятись, а видумують різні новини — «старое поруть до опять пошивають». Пригадує Скаргу (не називаючи по імені) і докоряє йому, що він свої «новые вымыслы» уквив іменем патріарха Геннадія, а книгу присвятив Острозькому, сподіваючись тим здобути довір'я православних,— і на тім уривається захований текст брошури.

В сумі, як бачимо, на невеликім просторі — сорока з чимсь сторінок, Смотрицький порушив велику силу питань Майже все, що його товариш по праці Василь Острозький виложив у своїм великім трактаті ґрунтовно і важко, він перейшов у своїй шляхетській балачці, легко і принагідно мішаючи богословські виводи з екскурсами в сферу сучасних соціальних і побутових відносин, серйозні гадки переплітаючи жартами — пильнуючи передусім, щоб читач або слухач не занудивсь і не стратив інтересу. Бачили ми його словечка, каламбури, віршовані дотепи, котрими він облегшує свій виклад,— часом досить благодушні, часом ідкі, так що від них у противника могло заболіти більше, ніж від влучного тексту од святих отців Вони обраховані, очевидно, на те, щоб дати крилате слово для широкого вжитку товариству¹.

¹ Така, напр, тирада про целібат.

Так і жінок законних, од самого Бога призначених і даних, св апостолами як ділом, так і писаннями потверджених, відібрали від своїх духовних та на їх місце блудниць попідставляли А як не підставляли,— то на лихе ті й сами пускаються. Багато з них (духовних) явно і постійно тримають (блудниць) при собі і окреме утримання (вл. річну платню) вимовляють для них від своїх панів.

«Қоли ваша милість забезпечив каплана — треба ще і на прачку!»

А ти, бідний попе руський, з закононою — мусиш клепати бідуньборачку!

Такъ тежъ жоны законные, от самого Бога прозренные * и поданные и отъ апостолъ святыхъ такъ skutкомъ якои писмомъ потверженые, духовнымъ своимъ поотымовали да на ихъ мѣстѣца блудницы поподъставляли А хотя и не подставляли ино на дурное и сами ся домышляють Кгдыжъ ихъ пополу зъ собою многие явне ховают, и особый юръкелтъ у пановъ своихъ имъ вимовляють

«Если же ваша милость опатриль каплана,— потреба еще и на прачку!»

А ты, бѣдный попе руский, мусишь и зъ закононою — нендзу клепати неборачку (с 31—2).

* В друк «презърные», але пор више про подружжя (с 23 ориг.).

Вони віддають нам характер і тон тих богословських диспутів з кубками мальвази в руках, «з жартами і шутками» в шляхетській компанії, що так обурювали Курбського, і дійсно з критики папства непомітно переходили в критику церковності взагалі, збивались на скептицизм і індиферентизм. З сього погляду витвір острозького ректора дійсно може викликати різні сумніви. Але з літературного погляду: як живе і яскраве відбиття, у відповідній формі, своєї верстви і свого часу — сеї інтелігентської атмосфери, перейнятої повіями італійського ренесансу, німецького гуманізму, французького раціоналізму, — се твір дорогоцінний і вартий, щоб в нього вчитатись, перемагаючи всі конструкційні його хиби.

Щодо сього — треба мати на увазі, що ся конструкційна сторона — непереглядність, несистематичність чи навіть хаотичність старого викладу найбільше відчувається в читанні, коли до всього іншого прилучається ще недоречна інтерпункція і взагалі повне невміння орудувати графічними засобами розпланування викладу. Старі твори писались досвідченими проповідниками й ораторами, з обрахунком на зручне проголошення. Недурно Вишенський додає до своєї книги спеціальні інструкції, щоб виголошував його писання «причитатель искусен, въ чтении бѣглый и быстрый в зраку, не повторяючи и не заикаючи ся на одной рѣчи два кротъ или три, але в мѣру, ровно словом по пути речений изъображенных да ступает, на запятых мало застановляет ся, а на точках прошедше двѣ, три, или колко вѣмѣстити точокъ, паче же где бы ся речение разумѣнія кончило, там духом¹ да отпочивает, отдыхает и постоювает». Прочитані з відповідними паузами, інтонаціями, підчеркуванням сильних місць і декламаційним відтінюванням іронії, пафосу, з-поміж спокійного інформаційного потоку гадок, — тоді доперва ті писання набирали «своєї правди», віддавали хід гадок, темперамент, емоцію автора — і робили відповідне враження.

Смотрицький, як бачимо, брав головно іронією — доволі добродушною, повільною, грубуватою, на наш погляд, але смакові своїх часів, видно, вповні відповідною. Вище приновано було згадку Копистинського про його сатиру, зложеною «ачъ не кунштовнымъ, поважнымъ еднакъ вѣршемъ роскимъ», котрою він ударяв на хиби світського духовенства: «на непорядниі хиротонизанти (епископи) и ихъ рукоположенцы волалъ и нарекалъ», «видячи sprawy духовны ажъ надерь въ занедбане пущеніи, имъ далѣй тимъ духъ горшій нерядъ приходячи»². На жаль, ся сатира не заховалась, а

¹ В друк. духови

² Палинодія с 1057

була б нам ще дуже пожадана: дорисувала б нам образ сього українського Рабле, начеркнений «Ключем»: сатирика церковних непорядків

Про «некунштовність» його віршів можемо судити з віршованої передмови до Біблії — до котрої ще повернемо. «Не кунштовними» вони признавались, очевидно, тому, бо не додержували силабічної рівноскладовості, що ввійшла в удивлення в школах, як побачимо далі. Але незалежно від форми сей згаданий Копистинським вірш був би для нас цікавий своїм змістом і для розвою нового сатирично-гумористичного жанру, даного сею новою літературою, мабуть, небезінтересний. Як бачимо з слів Копистинського, сатирична форма не перешкоджала брати писання Смотрицького вповні поважно. Се також характеристична риса нового часу.

Трактат Василя Острозького, що писався паралельно з «Ключем» і вийшов роком пізніше¹ — по духу дуже близький, — і в цілм ряді точок дійсно паралельний у викладі, так що являється немов науковим (по-своєму!) обгрунтуванням Герасимового памфлету, — для нас, з літературного погляду, особливого інтересу не має. Правда, убийча характеристика його, дана свого часу Франком², дещо пере-

¹ В Пт Пам Подем Лит він передрукований з заголовком «О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостольской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростре ся» Але се, мабуть, заголовков тільки першого роздлу. Зміст книги, поданий автором на першм листі (у Каратаєва с 238), починається так «Сіа книжица содержит в собѣ первое — О единой истинной православной вѣрѣ і о святой соборной апостольской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростре ся. Второе, О исхожденіи угѣшительного Параклита, всесвятаго животворящего Духа от Отца єдинаго а не от Сына Третье — о первенствѣ римьстемь и о старшинстве епископа ихъ; в нем же и Варлаама калаверскаго послание, на концу ж от кроиники извѣстно указаніе, како Латыни и в кое время отступилиша его (православныхъ патриархъ Четвертое — о опрѣснокахъ... і о истинномъ причастиі і о суботнемъ посте латинскомъ і о дерзающихъ раздраати божественную литоргію і о женитве пресвитеръ на концу же о чистцу римски называемомъ пургаториумъ Пятое, О премененіи дней праздников и самого дня спасительного святыя Пасхы Шестое, О свѣтыхъ храмахъ і о почитанію святыхъ іконъ

² Він писав у своїй книзі про Вишньського «Не знаю, чи є в нашій полемичній літературі того часу твір, котрого читане так би утомляло і мучило, як читане («Василя Суражського», як його зве Франко) «Книжки о вѣрѣ» І не задля сухого стилю, не задля якоїсь особливої темноти і глибини. Має він спеціальний звичай — кожний найменший крок у своїй аргументації підпирати цитатами, і то цілою купою цитат з письма св Старого і Нового Завту, з отців церкви і т ін. На нещастя, цитати ті в переважній часті так ідуть до речі, як ті приповідки, котрі на кожному кроці сиплються з уст Санчо Панси в знаменитім романі Сервантеса. От тим то читаючи ті безконечні ряди цитат, котрі по кільках разів повторюються і котрих зв'язку з головною темою годі доглатитися, почувасмо швидко втому і знеохоту, особливо коли побачимо, що автор не раз штурмує до отворених

більшена. Книга Василя се маленька «паноплія», зложена з вибраних писань чужих і з оригінальних статей на різні «злободневні» церковно-догматичні питання. Вибране ним з чужих писань не може ні в якім разі йти на рахунок його літературної безталанності.

Навпаки, детально переведене недавно порівняння¹ тексту другого розділу його книги про походження св. Духа, з листами Максима Грека, що послужили його головним джерелом, виявляє в авторі певну самостійність, літературне підготування і ґрунтовне опанування питань. Він не йде невольничо за буквою свого високоавторитетного, як на той час, джерела, а використовує його як матеріал: змінює план, пропускає те, що йому здається зайвим, і самостійно доповнює апарат цитат; перероблює стилістично і приспособлює мову до розуміння свого читача; зчаста заступає тяжкозрозумілу слов'янщину Максима Грека виразами з «простої мови» сучасної України і робить його аргументацію приступнішою. Відчувається досвідчена рука богослова, призвичаєного до диспутування, викладання, полемізування.

В самостійних статтях книги, поруч нагромадженого матеріалу цитат, історичних фактів, аргументів, стрічаються й живі, гідні, з літературного погляду незлі сторінки. Наведу, напр., кілька взірців на теми, порушені Смотрицьким, що являються паралелями до його виводів (оба письменники часто йдуть утім за гадками старших полемістів та розвивають їх кожний по-своєму), — завдяки тому вони можуть служити для порівняння манери одного і другого.

Виясняючи значення римського примату, Василь пише:

Не того ради первый речень, абы паче прочыхъ святителейъ достойнейшымъ быти мѣлъ, или крайній чиститель — иже бы надъ него не было. Но яко богогоспни отцы² глаголють «ниже епископъ тылко первого сѣдалища именуе ся» Светительський бо санъ единъ есть, и тѣй же на всѣхъ. И не наречетъ ся овъ совершенъ святитель, овъ же несовершенъ, но всѣ равни епископи, аже и даръ благодати святого Духа равно истекаетъ на вси, и толико приеменьтъ каждо ихъ, елико кто самъ себе къ восприятію достойна сотворить. Не отъ преименитыхъ бо и многословущыхъ градовъ или многихъ языкъ обдержанія достойность къ восприятію дарованію Духа

дверей і довго доказує такі речі, котрих ніхто не перечить, а зато менше уваги звертає на точки дійсно спорні» (*Іван Вишенський*, с 119—120). Інша література вказана в новій студії *К Копержинського «Український письменник XVI століття Василь Суразький»* (Науковий Збірник за р 1926, — т XXI Записок Укр. Наук Товариства) Можна додати ще цитовану книжку *Ів Соколова «Отношение протестантизма къ Россіи», 1880 (с 69 дд)*, *Н. Бедрицького «Литературная полемика православныхъ съ протестантами въ Юго-Зап Руси въ XVI и XVII вв.», 1889 (відбитка з Минских Епарх Вѣд 1888—9 рр)*

¹ У згаданій студії К Копержинського

² На боці цитата Карфагенскаго Собора правило 39

святого бываетъ, но отъ трудовъ и подвиговъ богоподобнаго жителства Христова тѣснымъ путемъ шествующихъ. Аще бо отъ удержанія великоименитыхъ градовъ и отъ совладѣнія многихъ земель и народовъ възмнѣти кто достоинство быти, а не отъ благочестиваго смиреннаго житія подобія Христова, то како не безмѣстно и не нечестиво мнѣніе такихъхъ обрящется? Кто бы паче безбожныхъ Агарянь, сирѣчь Турковъ обрѣсти ся можетъ, иже толикии землями и многоразличными народы и великоименитыми пресловущими грады обладаютъ? Еще же и самыя тѣ мѣста святыя грѣхъ ради нашихъ божиимъ попущеніемъ обдержать, идѣже спасеніе всему міру съдѣа ся. Сего ради речемъ ли ихъ святыхъ быти и къ восприятію дару Духа святого достойныхъ — иже крови челоуѣчскыя проливающихъ и чюжаа восхищающихъ? Не буди то! (л 118 ориг.).

З приводу звисних нам католицьких докучачь православним неволею патріархів у турків

Еще же поругаючи ся насмѣвають и нѣкоихъ малодушныхъ и скудоумныхъ симъ соблазняютъ, яко попущеніемъ божиимъ Грецьѣ страждеть подь боязнію поганыхъ Агарянь. Сего ради укоряючи глаголють «И хто суть патріархи ваши? и гдѣ ихъ престолы? и для чего ихъ слухаете?» Тогда и отъ сихъ глаголь яве есть, яко свѣта сего мудрованіемъ недугуютъ, не имѣюще въ мысляхъ своихъ униженія и поруганія, яже носили и претерпѣли апостоли Христови и прочи святии и самъ Господь нашъ Іисусъ Христосъ. Он же и на проповѣдь учениковъ своихъ посылая утверждаетъ глаголя «Се азъ посылаю васъ яко овечки посреде волковъ», и «не убийте ся, рече, отъ убивающихъ тѣла». Также и въ дорогу идучи не казалъ брати ни двою одѣяннѣ, ани таистрици, въ чомъ хлѣбъ носятъ яве есть, яко возовъ скарбныхъ ани пищнихъ зъ собою не мѣвали! Аще бо по такихъхъ суетумныхъ челоуѣкъ мудрованію вѣсходемъ ревновати и уподобляти ся народомъ, они же (котри) богатствомъ и всякими маестностями угобзиши ся и славою свѣта сего погибающе превозносятъ ся, и отъ сего возмнѣмъ ихъ благочестивыхъ быти¹ — тогда ни чимъ розни отъ безбожныхъ поганыхъ Агарянь обрящемъ ся, ихже Турками называемъ (л 164).

Се не зло — тільки не нове! Се відгомін традиції, який не означає ніякого кроку наперед, і між писаннями Смотрицького і Вишенського, так як хронологічно припадає, він виглядає цілком сіро й неінтересно. Православні консерватори були вдоволені, що у них єсть такий волюмінозний компендіум Вишенський з великою похвалою відзивається про нього: «сіє Василієво писаніє испытахомъ извѣстно, и увидѣхомъ, яко не отъ свое фантазіи новоизобрѣтеннаго помысла, но отъ божественнаго писанія писа, яже написа, — сего ради приймѣте сіє молю васъ, съ усердіемъ вседушною любовіє: истинный бо слѣдъ исповѣданія православнаго яже въ Христа вѣры въ писаніи томъ обрѣтаєт ся», і т. д. — с. 264.

Для спеціаліста-богослова се дійсно був дуже цінний підручник, у порушених ним питаннях був згромаджений теологічний матеріал, часом бездоганно повний. Тому потім у Московщині декотрі розділи його були перекладені на цер-

¹ Вірніш було сказати благословенними Богом.

ковнослов'янську, поширювались урядом і под. Але в культурнім і літературнім українським русі книга не мала ніякого значення.

Особа автора цілком незвісна, і з цього боку не додає ніякого інтересу своєму творові. Він підписав себе під ним отсими словами: «многгрѣшный и худшій въ христіанехъ убогій Василей». Так само підписавсь іще на одному острозьким виданні — Псалтирі 1598 р., виданій під заголовком: «Сія книга правило истиннаго живота христіанскаго нарицати ся достойна» — «снисканіем от святыхъ божественныхъ писаній и трудомъ многгрѣшнаго, худьшаго въ христіанехъ убогаго Василя»¹.

Пізніші письменники, 1620-х і дальніших років, уніатського табору, називають його Суразьким. Здається, в такому розумінні назвав Суразького між православними письменниками, що писали тому двадцять п'ять літ, поруч Зизанії, Гер. Смотрицького, Філалета, Клірика Острозького й інших тим подібних, — уніатський памфлет 1621 р. *Sovita Wina*². Ше виразніше вказує на нього в своїх (не виданих) писаннях Кунцевич, цитуючи нашу «Книжицю» як твір «Суражского Василя». Так само у Кас. Саковича в його памфлеті *Kalendarzowi Staremu*, 1644: він називає його тут знову разом з Філалетом і Кліриком: «ті Філалети, Клірики, Суражські, що писали проти святої віри і за те міста в державу діставали». Між людьми Василя-Костянтина Острозького стрічаємо такого «пана Василя намісника суразького», що досить підходив би під категорію таких двірських богословів кн. Острозького, що одержували від нього «міста» за свої богословські писання. 1593 р., як згадує Потій, він привозив до нього, разом з якимсь ближче незвісним паном Вишенським, лист кн. Острозького до Потія в справі релігійного порозуміння: Потій обох їх зве «слугами» кн. Острозького³. Але ототожнювати ці дві особи: «убогаго Василя» з «паном Василем намісником суразьким» все-таки нема ніяких твердших підстав, і всьє ще можна сумніватись, чи й уніати 1620-х років знали певно, що Василь — автор «Книжиці» був суразьким намісником або носив ім'я Суразького. Судячи з інших фактів, в уніатських кругах небагато знали з літературного життя острозької громади. Так от і по всіх зусиллях останніми часами в конкретизування постаті цього автора, він зостається й під сю хвилю, властиво, так же мало індивідуалізованим, як він себе лишив у своїй книзі⁴.

¹ Каратаєв с 287

² Архив Юго-Зап Рос 1 VII с 492

³ Памятники полемич литературы III с 575—6 і 627—8

⁴ Пробу такої конкретизації дав востаннє К Копержинський у своїй студії, згаданій вище. Він приймає прізвиське Суразького, але не рішається ототожнити його з «паном Василем намісником суразьким», як се робили

Се не позбавляє інтересу і значення його як літературно-го діяча, тим більше що й про його літературного Дюскура — Герасима як про людину ми знаємо мало — мало що більше. Одночасний виступ на чолі відродженого літературного українського руху як двох передовиків сих двох літераторів, навпаки, має глибоку симптоматичність. При ближчій розгляді він кидає характеристичне світло на зміст сього руху і дає деякі пояснення всьому дальшому його напрямкові.

Як се не дивно може виглядати по всім, що говорилось і говориться досі про великі успіхи реформаційних ідей в українським громадянстві XVI в, а старий «ректор» Герасим, представник доволі неглибокого шляхетського вільнодумства і критицизму, при перевірці являється найбільш яскравим відбиттям у нашій літературі сього навіяного реформацією, а радше — її суголосного критицизму і скепсису: трактування церковних питань з раціоналістичного, а не догматичного становища, з погляду сучасного українського життя, потреб і вимог українського громадянства, а не з погляду традиції. Сей напрям потім дає себе відчувати в писаннях т. зв. Клірика Острозького, в «Пересторозі» (що треба вважати також твором острозьким, а не львівським, як повелось було думати), а найсильніше виступає в «Треносі» Герасимового сина Максима, що в сім творі найбільш зближається до протестантської доктрини, до протестантських впливів. Широко користує з протестантського джерела (з книги Зібранта Любберта про папу-антихриста) також Стефан Зизаня, письменник не острозький, а львівсько-

---

деякі інші дослідники Він думає, що се не було прізвище у властивім розумінні, а означення «місця діяльності або перебування, або походження» (с 45). Вказує на звістку про те, що кн Острозький надав острозькому монастиреві св Трійці — де, мовляв, містилася школа й друкарня — м Сураж з кількома селами (Харлампович за Сендульським, с 257) Звідси робить висновок, що м Сураж було місцем діяльності Василя як завідателя друкарні і дідаскала острозької школи: тому, мовляв, він і одержав прізвище Суразького Се, одначе, доволі трудно припустити, коли Василь працював властиво в друкарні й школі в Острозі «суразьким» він міг би стати хіба як завідатель сього монастирського фондушу — власне як «намісник суразький», «пан Василь», очевидно — світська особа

З біографії Кунцевича, написаної А Гепеном, автор наводить звістку про Рутського — зачерпнену, як він здогадується, з старої біографії Р Корсака, — про диспут, уряджений кн Острозькою виступали в ньому по одній стороні єзуїти, по другій «Василь, славний між схизматиками теолог, обдарований ласками князя» Копержинський здогадується, що се був наш Василь Із здогадів інших дослідників автор підтримує гадку Селецького, що наш Василь був автором деяких передмов до острозьких друкув, спеціально «Книги Маргарит» 1586 року Се можливо, але ніяк не можна вважати за річ безсумнівну, як висловлюється автор під кінець (с 47) Цілком правильно натовість відкидає він здогад деяких старих дослідників, що наш Василь був одною особою з «Кліриком Острозьким»

віленський. Все се письменники, які свідомо йдуть шляхом Василя-Костянтина Острозького — прихильника тісного союзу православних з євангелістами, прихильника політичного, а не догматичного підходу до церковної справи. Але зараз же поруч першої маніфестації сього свобіднішого, ширшого, в євангеліцтво ухиленого напрямку, як бачимо, виступає «правило віри» — непохитний речник і сторож церковного православ'я «убогий Василь» острозький. Його голос підхоплює зараз і до нього як до найкращого консультанта відсилає українське громадянство Іван з Вишні, що виступає слідом. А се найталановитший і безсумнівно — дуже впливовий, незважаючи на свою недрукованість, учитель православної України, що визначає, незважаючи на свої екстремі, напрям дальшому письменству.

Так євангеліцький ухил ледве що тільки зазначився, деякими моментами, в українській літературі — публіцистиці. «Апокризис», замовлений Острозьким євангелістові, хоч широко використовуваний в православних кругах, незважаючи на свої високі прикмети, зостався твором помічним, але не своїм: з нього користали, але своїм не признавали, і за ним в літературній праці не пішли. Перевагу взяв і тон задав напрям суто православний: коли не афонський, то, так би сказати, — царгородський, орієнтований на патріархат. Запозичивши у реформаційного руху дещо в організації, дещо в тактиці, дещо в аргументації проти польського уряду, проти польських клерикалів, проти претензій Курці, українське відродження зосталось на позиції православній, і в міру того, як реформаційний рух став завмирати в самому польським і спольщеним, магнатсько-шляхетським громадянстві, — в українським русі замість ухилу в бік реформації все більше зміцнявся напрям консервативний, набираючи характеру реакційного, — аж поки Петро Могила цілком явно й одверто зв'язав його з єзуїтсько-католицькою реакцією XVII віку.

Реформаційний курс у наших письменстві зів'яв і опав, не встигши нітрохи розгорнутись.

Люди найбільш чуткі на нові вимоги життя якийсь час шукали чогось третього між Римом і Вітенбергом. Звертались до Царгорода і Єрусалима, силкуючись віднайти ті животворчі джерела, з яких виростало те звеличене, високо ідеалізоване старе православ'я київське. Не знаходячи їх у безконечно збіднілій і підупалій грецькій церкві, гаяли дорогий, ненагородимий час, полишаючи без проводу, без науки, без директив ту частину громадянства, яка хотіла бути з православною церквою, лишитись вірною традиціям «руської віри» і старої Київської Русі, але хотіла її онов-

лення і відродження, нових засобів і нових директив, відповідних до вимог нового життя. Не дждавшись тут виходу з трудного становища, вона кидала одно й друге: Русь і її віру, та мандрувала до котрогось з більш виразистих, більш активних сучасних таборів.

Більшість шіла за відродженою державною шляхетською церквою; меншість — дуже мала меншість, що хотіла бути послідовною у своїй опозиції папству, у своїй критиці католицької доктрини і церкви, — приставала до котроїсь євангеліцької доктрини: котроїсь, власне, з найбільш радикальних у таким разі. Все менше зоставало таких, що лишались на старім ґрунті й чекали розв'язки, бажаючи зберегти зв'язок з своєю народністю — через стару культуру і стару церкву, а з другого боку — не відірватись і від сучасного державного, шляхетського життя, щоб не загубити привілейованих соціальних позицій. Супроти скріплення католицької реакції, непримиренної і невблаганної супроти схизматиків, і такої ж тактики уряду се ставало все тяжчим. А з православної проповідниці тим часом лунали голоси, які тільки страшили, остерігали від яких-небудь компромісів, але кінець кінцем не давали конкретної програми для тих, які не хотіли зрікатись реального життя в ім'я спасіння душі. На українським Синаї — Святій Афонській горі піднялась велична постать великого нігіліста, красномовного заперечника сих реальностей життя в ім'я крайніх принципів аскетизму — відродженого афонського ригоризму, котрого впливи скріпились у нас на Україні в сім часі: в опозиції успіхам латинства і реформації одночасно. Їх посвідчує ся плеяда святогорців і їх учеників кінця XVI в.: поруч Івана Вишенського — Йов Княгиницький, Захарія Копистинський, Ісайя Копинський та інші.

Їх неґація не зосталась безрезультатною в складнім процесі формування нового українського життя, в далеких перспективах життя. Але тим часом, між іншими несприятливими обставинами, їх тяжкі «невитерті чоботища» також дуже дошкульно потоптали і без того кволі парості реформаційного руху, які були проросли на українським ґрунті. Так як, з другого боку, помітно підбили й ті проби погодження церковних традицій з реальними вимогами біжучого життя, що їх висували передовики сучасного національного, мішанського активу.

Се далі побачимо — поки ж що перед нами ще тільки перші гromи нашого афонського пророка.

Перші писання Вишенського: меморіал львівського братства і «Писаніє до всіх в Лядській землі живущих». Вишенський — одна з найбільш яскравих і близьких нам постатей нашої літератури. Світогляд його досить тісний, круг об-

разів невеликий. Вся вага і сила його в емоціональній стороні: в сильнім, поривистім пафосі. Сей риторичний пафос — його зброя. Він промовляє і добивається ним до нашого почуття на віддалі трьох століть та робить для нас зрозумілими, людськими, тим самим близькими свої погляди — безко-нечно далекі теоретично, давно пережиті, чужі і навіть ворожі. Ми знаємо достеменно, чим жив і болів сей далекий странник, сидящий в безмолві афонської печери. Через те його індивідуальність ближча нераз нам, ніж люди, які жили дуже недавно, інтересами, значно ближчими до наших. Се секрет літературної творчості. Чудо творчої емоції, котрою поборюється час і простір. Те, чим взагалі дорога і важна нам історія літератури.

Але коли від сього загального враження, такого яскравого і виразного, схочемо перейти до деталей, коли попробуємо уяснити собі еволюцію сей творчості, що навіть у дохованих до нас творах обіймає все-таки цілу четвертину століття, коли схочемо вислідити, які саме конкретні події викликали сю творчість і викликали далі її відгомони, — ми стрінемося з непереборними неясностями і прогалинами в наших відомостях, незважаючи, що писання Вишенського дуже займали учених — українських, російських, польських, і протягом останніх тридцяти-сорока літ коло нього зібралася доволі значна література. Крім «Слова о полку Ігоревім» і старого київського літопису ледве ще котрий твір нашого старого письменства чи який письменник може похвалитися такою увагою¹

---

¹ Увагу викликали твори Вишенського головню після того, як Костомаров опублікував чотири з них (властиво — п'ять) в Актах Южной и Зап Руси, з рукопису кінця XVII в Петерб. Публ. Бібл., бувшого гр Толстого — Рус. Q. N. 243. Потім Голубев у I т своєї монографії «Петръ Могила» (1883) надрукував два псевдонімні твори Вишенського, не вгадавши їх авторства; з копії Київської Духовної Академії (відгадали автора потім Сумцов і Франко). А в Архиві Юго-Зап. России I. VII (1887) з тої ж пізнішої копії Київ. Дух. Акад. подав ще кілька писань уже з іменем Вишенського. Франко і Гн. Житецький в Киев. Старині 1889 і 1890 доповнили їх число ще

Підгірцях коло Бродів (тепер у львівськ. монастирі св. Онуфрія), і з того ж рукопису Петерб. Публич. Бібліотеки № 243 принадлежність їх Вишенському виявилася з змісту його збірника («Терміни»), що знайшовся в підгорецьк. збірнику. Після того Франко (в Записках Львів. т. XXXVI, 1900) довів авторство Вишенського ще для афонського послання 1597 р; надрукованого тоді ж в острозькій «Книжиці», і тим круг писань Вишенського замкнувся, поки що принаймні

Старша література про нього вчислена в монографії Франка. Новіша починається статтею ак Сумцова в Киев. Стар. 1885 р. «Іоаннь Вишенскій, южнорусскій полемистъ начала XVII ст.» За нею пішла стаття Франка (під псевд. «Миронъ»), там же 1889, IV. «Іоаннь Вишенскій. Новая данная для оцѣнки его литературной и общественной дѣятельности», з додатком

Життя і діяльність Вишенського до 1590-х років нам зовсім незнані. Він називає себе то Вишенським, то «з Вишні», очевидно — вказуючи на своє походження з Судової Вишні в Перемишльщині, уже звисної нам шляхетської станиці — місця шумливих соймиків Руського воєводства¹.

невиданих статей з Підгорецького збірника Потім *Гн Житецького* «Литературная діяльність Іоанна Вишенського», з додатком невиданих творів, К Ст 1890, VI *Франко* 1892 р випустив популярну статтю «Іван Вишенський, руський писатель XVI віку» (передрук з «Хлібороба»), а 1895 р вийшла його книга «Іван Вишенський і єго твори», Львів (Літературно-Наукова Бібліотека кн 21—30) — пайбільша і пайважніша з праць, присвячених сьому письменникові (536 ст малою форматом, з того головну частину, ст 77—416, займає перегляд поодиноких творів, для усталення їх хронології і «діалектики розвою», перша частина — огляд літератури, третя, ст 417—198 — перегляд біографії і характеристика) Книга викликала дві великі рецензії самостійного значення ак Студинського в Записках львівських т V, 1895 і ак Кримського в К Старині 1895 р кн IX і X Франко додав ще потім до своєї монографії невеличку статейку в львів Записках 1900 р про згадане афонське посланіє Я чимало дав Вишенському місця в VI т Історії України, 1907, ст 407—8, 471—3 й інш Др В *Щурат* у львів Записках, т 87, 1909 р п з «До біографії і писань Івана з Вишні» подав деякий рукописний матеріал Проф. *Й Третяк* у своїй книзі «Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej», 1912, присвятив Вишенському чималий розділ *М Возняк* — ще більший в т II своєї Історії Української Літератури, 1921 Ак *Перетц* у Науковім Збірнику за р 1924 умістив студию «Іван Вишенський і польська література XVI в», перероблена і побільшена, вона вийшла в томі 101 № 2 Сборника отд рус языка рос акад Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв 1926

Як бачимо, Ів Франкові належить львина пайка сєї літератури Та найбільше зробив він для популяризації Вишенського як діяча і письменника та його ідеології своєю поемою «Іван Вишенський», виданою в збірнику «Із днів журби» 1900 р і потім не раз передрукованою окремо Про неї спеціальна студія *Щурата* «Франків Іван Вишенський», Льв 1925, він уставляє такі моменти в розвою занять Франка Вишенським в 1886—7 рр, помагаючи упорядковувати археологічну виставу, Франко зацікавився збірником, присланим на виставу з Підгорецького монастиря і уміщеними в нім творами Вишенського, в 1889 р, розчитуючися в біографії Гуттена, написаній Штравсом, і в поемі К Ф Майєра про Гуттена, Франко утворив собі той образ Вишенського, що ліг основою і його поеми, і його монографії про Вишенського, написаної зимою 1892—3 р Конститууючи близьку і безумовну залежність Франкової поеми від Майєрової, др *Щурат* дає зрозуміти, що під-впливом сєї концепції писав Франко свою монографію про Вишенського, і тим пояснює перевагу поетичної інтуїції над історичним аналізом у сій книзі, підчеркнену свого часу ак Кримським У дійсності поетична інтуїція не перешкоджає монографії Франка бути твором вповні науковим поет у ній ніде не зводить на манівці дослідника, хоча й дає йому імпульси

¹ Про се призвище велась свого часу маленька дискусія Ак Кримський вважає, що Іван був тільки «з Вишні» і не мав фамільного призвища «Вишенський», як допустив Франко (с 419) Др *Щурат*, переглянувши цілий ряд імен «з Вишні» і «Вишенських» у старім помяннику Добромильського монастиря, думає, що Іван був-таки «Вишенський» Але се зостається все-таки неясним — наскільки се ім'я було тверде в його роді, на своїх творах він себе зве «Іван мних в Вишні», «Іоан інок з Вишні», «странник реченний Вишенский», «Іоан Русин Вишенский»

Про походження своє він не сказав ні слова — був він міщанином, поповичем чи дрібношляхетским потомком? Так само не натякнув нічого на час свого народження, і всякі проби розшукати в документах що-небудь про се досі були безрезультатні З огляду, що в 1621 р. кияни вважали Вишенсько-го ще живим, ухваляючи викликати на Русь з Афонської гори «преподобних мужей Россовъ въ житїи и богословїи цвитущихъ», і в їх числі його — «Іоана порекломъ Вишенско-го», приймають, що він родився в середині XVI в., в 1540-х або 1550-х рр. Та може бути, що був і дещо старшим, і тоді се могло б кинути деяке світло і на його перші літературні відомості.

Діло в тім, що в 1540-х роках латинським священиком у Судовій Вишні був звисний уже нам Мартин Кровицькі, приятель Оріховського, що разом з ним виступав в обороні особливостей східного обряду, оженився, стратив через се ласку свого патрона Кміти і свою посаду у Вишні та, перейшовши на місце Станкара до Пінчова, став одним з стовпів польської реформації, а в письменстві — одним з найважливіших (поруч Рея) антикатолицьких публіцистів і зачинателів польської літературної мови. Новіший біограф його вияснює, що на парафії вишенській Кровицькі був досить довго, кільканадцять літ, від р. 1535 приблизно до 1551 р.¹, значить, мусив знати тутешніх людей, і його знали, і та велика хрїя, що була ним піднята зимою 1550—1 р. серед католицького духовенства, і до живого захоплювала всіх «нас — перемишлян», як висловився Оріховський, мусила особливо живо інтересувати вишенців, а спеціально — тутешніх русинів. Піднята Кровицькім з'їдлива критика католицької церкви й оборона тих відмін, котрими руська церква відрізнялася від церкви латинської, мусила їх дуже захоплювати. Коли в грудні 1550 р. Кровицькі на зборі латинського духовенства в Перемишлі з незвичайним завзяттям виступав за те, «аби Руси не перехрещувано, причастя під обома видами, так як то Христос уставив і апостоли і стара церква заховувала, не відмовлювано, тим хто того собі жадають», а целібат щоб знесено — задля очищення духовенства від теперішньої розпусти. Коли він словом і власним прикладом пропагував ці тези, завів причастя на православний взір, хлібом і вином, у своїй парафії. Коли, незважаючи на остро-рогу, зроблену йому місцевим біскупом, тут-таки в Вишні, під час соймику 1550 р., сам оженився й іншим теж радив. Коли перемишльський духовний суд його за се виклинав і вилучав з церкви, а його прихильники підіймали крик, які то

---

¹ Marcin Krowicki, przedstawił Henryk Barycz, Reformacja w Polsce IX—X, 1924

«на Русі дивні речі діються — засуджують проти закону божого і людського чоловіка за те, що оженився, позбавляють честі за те, що не помиї, а кров господню давав людям пити з чаші». Коли Кровицькі, отрясаючи порошок від ніг своїх, заявляв, що на нього — вірного слугу божого піднявся Антихрист в образі католицької церкви, — можна собі уявити, який розголос і враження се робило серед вишенської Русі і серед усього, що було тут хоч трохи інтелігентного!

Отже, коли прийняти, що будучому мніхові Іванові в тім часі, 1550—1, було вже років 12—13, — а се зовсім можливе¹, — то можемо зміркувати, яке враження на його імпульсивну, вразливу уяву все се мусило зробити, — як мусили захопити його релігійні дебати, в котрих стрінулись погляди католицькі, православні і євангелицькі! Перші, найбільш голосні, акти сеї полеміки пройшли перед його очима в самих початках свідомості, і пізніші писання Кровицького, котрого він знав особисто, і зносили з ним міг і потім підтримувати, — його гостра критика католицької церкви, розвивана ним теза папи-Антихриста — були для Вишенського відгомном його дитячих, таких глибоких, звичайно, переживань і вражень².

Розуміється, мусимо при тім вважати Вишенського не таким простаком і неуком, яким він часом себе називає

---

¹ Франко припускав, що Вишенський родився в роках 1545—1550, в 1576—1580 рр. він пішов на Афон, а вмер коло р. 1620, себто маючи 70—75 літ (с. 419—20). Але так само мислимо, що він родився десь у рр. 1538—9, мав під час афери Кровицького 12—13 літ, у 1590-х рр., коли з доручення афонської братії писав своє послання на Україну, мав не під п'ятдесят, а під шістьдесят (се здається мені правдоподібнішим), і вмер коло р. 1620, маючи 81—82 роки (в Києві 1621 р. могли не знати докладно, чи він ще живий — могли вважати живим, коли він незадовго перед тим помер — а, може, прожив і довше!).

(Сам Франко на іншій місці (с. 431) допускає, що Вишенський «мусив не раз бачити Кровицького в дитинстві особисто», як «свого земляка». В такім разі, щоб сі стріч зробили на малого якесь враження, мусив би він родитися скорше, ніж у 1545 р., бо в початку 1551 р. Кровицький перестав бути його «земляком». Се я помітив уже потім, як поставив вишенаведену гіпотезу про дещо старший вік Вишенського властиво, вона єсть іп писе і у Франка).

Земляком Вишенського Кровицький може називатися тільки через свій досить довгий побут у Вишні. Родом він був, мабуть, не тутешній: новіший біограф доводить, за вказівкою Гозія, що Кровицькі походив з Пруссії (до сього увели його рецензента в *Kwart Hist.* 1925 ст. 364).

² Що Вишенський знав писання Кровицького і вони мали чималий вплив на нього, здогадувався Франко (с. 130 і 431) і захоплював кого-небудь провести ближче порівняння між писаннями Вишенського і публікаціями Кровицького, — але сей дезидерат і досі зостається невиконаним. Ак Перетц, проводячи порівняння між писаннями Вишенського і сучасних польських письменників, так само як і Франко, писав Кровицького не мав під рукою, — і я теж не маю

в запалі полеміки. Коли він у передмові до «Терміни» свідчить, «яко граматичного дробязку не изучих, риторическое игрушки не видах, философьскаго высокоумчателного (высокомечтанія?) не слыхах», — то сим він відмежовується тільки від нової католицької, єзуїтами організованої школи. «Мой даскал простак, але от всѣх мудрѣйшій, котрый безкнижных упремудряет; мой даскаль простаць, которій рыболовци в человѣколовци претворяет; мой даскал — которий простотою философы посмѣваеть, мой даскаль — которий смиреніемъ гордость потлумляет», — говорить він далі, натякаючи, очевидно, на святе письмо як головне джерело своєї освіти. Але Біблією і богослужбними книгами, котрі він рекомендував православним замість світської мудрості, його власна лектура, очевидно, не обмежувалася! Його писання, їх стиль, виклад, діалектика, улюблена діалогічна форма, замилювання в дефініціях, виявляють людину, добре обстріляну в релігійних диспутах, обчитану не тільки в свято-отецькій (що можна покласти на його афонські літа), але і в полемічній, особливо протикатолицькій літературі 1550–60-х, а може й початку сімдесятих років. У своїм часі я показав на близьке споріднення Вишенського з його земляком Миколою Реєм — у підходах, у виборі тем і в самому стилі¹. Ак. Перетц пробував подати більше таких літературних аналогій, але зачерпнув їх переважно з пізніших творів, тимчасом як з кінцем 1570-х років Вишенський, мабуть, уже вийшов з цієї сфери, судячи з того, що з книгою Скарги 1577 р., яка викликала таку сенсацію і не могла б зостатись Вишенському незвісною, коли б він іще залишався в «землі Лядській», він познайомився геть пізніше, в новім виданні 1590 року! Як мислитель і письменник він сформувався на писаннях і диспутах 1550–60-х років, в атмосфері широких, відкритих впливам різних європейських доктрин. Позиція старовіра-консерватора, котру він зайняв у своїх писаннях, була позиція, прибрана принципіально, а не результат незнаймості його з сучасною західною культурою! Він вихованець реформаційної доби, тільки православний реакціонер у результаті, так, як Оріховський й інші ставали реакціонерами католицькими. Його різка, безоглядна негачія — продукт реформаційного скепсису, а не безпосередньо православної традиції. Се свого роду Достоевський — а не Курбський чи старець Артемій, що в непорушності тримали і захищали своє московське неприятіє серед усіх спокус реформаційної доби.

Принагідно в однім з своїх писань, остереігаючи людей від спокус сучасного мудрування, Вишенський упустив слівце,

---

¹ Історія України VI с 299 дд

що він теж пройшов через нього — «і я колись у тій спробі (спокусі) був», і як приклад лукавої сили облесного слова згадав про своє приятельство з якимсь «містром» у Луцьку, що розповів йому, як йому вдалося звести дівчину облесними компліментами¹. Правдоподібно, у Вишенського була бурно пережита минувшина — не тільки в інтелектуальних інтересах, але і в більш житейських уподобаннях, перше ніж він то все покинув для афонської печери. Імпульсивна, поривча вдача його мусила себе проявляти в різних напрямках, перше ніж скупитись на аскетичних інтересах, — тільки, на жаль, він не схотів ближче увести нас у свою історію! Франко висловив здогад, що Вишенський служив на дворі Острозького і їздив по різних судових містах з різними дорученнями, заводив знайомості тощо, але се не має ніяких твердих підстав у наших матеріалі. Так само не знаємо нічого про те, які обставини змусили його покинути се мирське життя і за контрастом пошукати ліку в повнім відчуженні, самотності і мовчанні афонської печери. З вищенаведених міркувань виводжу, що се сталося не пізніш кінця 1570-х років.

Таким чином, у біографії Вишенського виникає прогалина в яких двадцять літ: від 1570-х до 1590-х, але нам нема потреби дуже ламати голови над нею. Коли чоловік пошукав схоронища на Афоні, з усякою правдоподібністю можемо думати, що довгий час, десять-кільканадцять літ він віддав тому, за чим ішов на Афон: повному відчуженню від світу, самозаглибленню і аскетичному вихованню, «поліруванню» і «вниманію собі» (як він се називає) під проводом якого-небудь старця. В попередніх розділах, в начерку відродженої афонської містики XIV в., дано було загальне поняття про сю аскетичну школу, власний виклад сеї системи, поданий Вишенським у «Захапці», наведемо при огляді сього твору. Тільки вповні пройшовши се «цвиченне» і почувши себе цілком свободним від спокус світу і своїх давніх потягів, він міг повернутись, уже як нова відроджена людина, до інтересів, котрими жила сучасна православна громада, і взявся між іншим за перо, щоб їй послужити. Коли се і як сталося? Се питання хронології творів Вишенського, над котрим годиться нам трохи спинитися.

Маємо тепер 20 творів Вишенського². З них десять з додатком вступних статей заховалося в згаданій вище копії б.

¹ «Отвѣтъ Феодула», с 114, див нижче

² От їх видання — насамперед ті, що увійшли до «Терміні» (в тім порядку, як вони там вичислені, 1—12), потім всі інші (в хронологічному порядку)

1 Передмова «Терміні» — з Підгорецького збірника, видав її Франко в Київ Старині 1889 IV дод с 27, кілька поправок на підставі того ж тексту подав Щурат у Львів Записках т 87 с 58

Підгорецького монастиря, у вигляді збірника, спорядженого самим автором і присланого на Україну для списування і читання на зборах вірних Він назвав її «Терміною о лжи, которая над истиною у вашей земли царствует», себто виясненням, що таке та неправда — мовлячи виразом нашої су-

2 «О чину прочитания» — з Підгор збір., видав Франко в К Стар 1889, IV с 29, кілька поправок Шурата в львів Записках 87 с 56 Інший варіант, при Краткословн Одвіті, з копії К Дух Акад видав Голубев, Петръ Могила I, дод с 144

3 «Обличеніє диявола миродержца» з Підгор збірника, видав Франко в К Стар 1889, IV дод с 31, кілька поправок до сього видання подав Шурат у львів Записках т 87 с 589 З копії Київ Д Ак видав Голубев в Архиве Юго-Зап Рос I VII с 19

4 «Писаніє до кн Василя» — з зб Публ Біблютеки, видав Костомаров в Актах Ю З Росси II с. 204, варіанти з Підгор. зб. подав Франко в К Стар 1889, IV с 24

5 «Порада» — з зб Публ Бібл., видав Костомаров в Актах Ю. З Р II с 209, варіанти Підгор зб подав Франко с 25, Шурат у Зап львів. т 87 с 59

6 «Писаніє до всіх в Лядській землі» — з зб Публ Бібл., видав Костомаров в Актах Ю З Р II с. 224, варіант Підгор зб подав Шурат с 59

7 «Писаніє к єпископом» з зб. Публ Бібл видрукував Костомаров в Актах Ю З Р II с. 227, і вдруге поправніше (але далеко не ідеально!) звідт ж — єп Порфирій Успенський в книзі Востокъ Христіанскій. Афонъ ч III видд II, 1892 с 1014 Варіанти Підгорецького зб. (де сей твір без кінця) подав Шурат у львів Записках т 87 с 59

8. «Извѣщеніє краткое о латинской прелести» з зб Публ бібл видав Костомаров в Актах Ю З Р II с 254.

9 «О еретикох» з зб Публ. бібл. видав Гн Житецький в К Стар. 1890 VI с 112

10 «Загадка философом латинским» з зб Публ бібл видав Гн Житецький, К Стар 1890, VI, с 116.

11. «Слѣд к постиженію художества» з зб Публ бібл видав Гн. Житецький в К Стар. 1890, VI, с 114

12 «Новина о обрѣтеніи тѣла Варлаама архиеп» з зб Публ бібл видав Гн Житецький в К Стар. 1890, VI, с 114

13 Посланіє Афонітів, опубліковане в острозькій «Книжиці» 1598 р. (авторство Вишньського уставив Франко в львів Записках т 36), передрукував Малишевський в II т. своєї праці Мелетій Пигаєв, 1872, с 44 З рукописної «пзішної» копії (львівського братства?) видав Милькович у Monumenta Confraternitatis Staurop Leopoliensis I. II с 881

14 «Краткословний отвѣт Феодула» з копії Київ Дух Ак (дуже несправно чи несправно!) видрукував Голубев, Петръ Могила I дод с. 109

15 Лист до Домнікі — з копії Київ Дух Акад видав Голубев в Архиві Юго-Зап Рос I VII с 26

16 Лист до Йова Княгиницького — з копії К Дух Ак видав Голубев в Архиві Юго-Зап Р. I VII с 36

17 Лист до львівських братчиків — з копії К Дух Ак видав Голубев в Архиві Юго-Зап Р I VII с 24

18 «Зачапка мудрого латынника» з копії К Дух Ак видав (дуже несправно) Голубев, Петръ Могила I дод с 67

19 Лист до кн Вишневецького — з копії К Дух Ак видав Голубев в Архиві Юго-Зап Р I VII с. 37

20 «Позорище мысленное» з копії К Дух Ак видав Голубев в Архиві Юго-Зап Р I VII с 38.

часної моралістичної поезії — що запанувала в світі, вигнавши з нього правду Христову Слово «Терміна» ужива-

З трьох старих копій творів Вишенського досі скільки-небудь обслу-вано дві. Збірник Підгорецького монастиря обслудував Франко і вдруге Шурат — сей доходить до висновку, що хоч ся копія не була автографом, але являється найближчою до протографа Збірник Публ бібл (з старим витиском. ex biblioteca акаса gelіпа) обслудував Гн Житецький Натомість збірник б Царського використувано тільки в пізнійшій копії К Дух Академі, до оригіналу ж його досі ніхто не звертався. Тепер копія К Дух Академі затратилась, і нову копію споряджено для Археографа Комісії Укр Академіи Наук, а перевозору збірника кол № 486 бібліотеки Царського (описаної Строевим), що потім перейшов до бібліотеки Уварова (тут № 632), а тепер переховеться в Московському Історичному Музеї Історичний Музей був ласкав надіслати сей збірник до нашої Археографічної Комісії, і при сій нагоді і я ним користувався.

Копія списана на папері з знаком 1817 року, від початку до кінця Перш 217 карток малого кварто займає «Книга о правдивой единости правосвѣрныхъ христіанъ церкви восточной Тамъ же и противъ апостатовъ и о ихъ лживой уни Милостію и помощію божією, а за благословеніємъ старшихъ через іеромонаха Захарію Копистенского написано» Потім, через дві вєнумеровані картки від 218 і до кінця (к 536) — ідуть писання Вишенського. Починаються таким заголовком «Преподобнаго и блаженнаго отца Іоанна Вишенскаго братствомъ писанъ до Львова братству ради вѣры и повсюду» Се може бути заголовком листа до Львівського братства, що стоїть на першим місці, — а може й цілого збірника. Писання йдуть у таким порядку. Братству Львовському (п 218—221), Домнікі (л 222—237), отцу Іову (л 237—9), Мих. Вишневецькому (л. 239—40), Зачапка (л. 241—301), К прочитателю (л. 301—2), Краткословный отвѣт Феодула (л 303—358), (чин) читання сего писання (л 359—360), К прочитателю наединѣ (л 361—2), Обличение дьявола (л 362—372), Василю Острозькому (л 372—384), «Буди же вамъ извѣстно» (Порада (л 384—428), Тебѣ в земли Польской будущему народу (л 429—438), Вельможнымъ панам архієпископам (л 439—518), Позорище Мысленное (л. 519—536) Порівняння вариантів статей, спільних з збірником Підгорецьким і Архангельським (Публ бібл), показує, що архетип збірника б Царського різнився від одного і другого, але загалом тексти всіх трьох подібні, тільки в Писанню к єпископом єсть значні різниці текст Царського не має кінця, але має кілька місць, пропущених в Арханг. (в Підгор текст ще більш кущий, ніж в ркп Царського). Для інших творів зб Царського также дає чимало цінних вариантів (почасти вказаних у дальших моїх витягах), так що при виданні він мусить братись під увагу Але загалом він дуже несправний Переписувач зб Царського, чи його протографа, ясна річ, був дуже неуважний, дуже часто не розбирав і не розумів тексту, а при тім ще ставив своїм завданням всяко вигладжувати українзми й полонізми мови Вишенського і заступати їх виразами ходячої церковнослов'янської і російської мови Часом се він робить впопад, хоч приблизно, часом зовсім псує зміст. Коли зам «нехай» пишеться «пустъ», зам «пиха» — «гордость», зам «чоботь» — «сапогъ», зам «мають» — «имѣють», зам «чы не лѣпше» — «не лучше ли» і под, то се зрозуміло Каля поруч того «але» систематично заміняється через «или» — що щолком калічить зміст, зам «мнѣмати» — «внимати», зам «червонихъ» (золотих) — «красныхъ» А трапляються такі, напр, результати одного і другого нерозбирання, нерозуміння і «русифікації» тексту зам «мнѣмаю» — «мнѣ имѣю», зам «чячку» — «частку», зам «фольварки» — «варварский», зам «шпетностію и нѣкчеміюстю» — «доброю иночестію», зам «на спрсного» — «напрасного», зам «очекиваючи» — «океветаячи», зам «трактовати» — «страсти ковати», і т д Через те доволі часто буває так,

лося в значенні чорновика брульона, начерка¹ — але контекст тут може вказувати на значення змістовніше: означення, дефініції: що таке «лож»². Так, як в одній з статей ставиться на початку питання, що таке «прелесть», в іншій — що таке «ересь». З усякою правдоподібністю можна прийняти, як се робиться звичайно, що се перша збірка писань Вишенського. Дати вона не має, час написання заведених до неї творів викомбінується з різних внутрішніх вказівок: от зміст збірника, зроблений самим Вишенським:

I Обличеніє диявола миродержца и прелестный ловъ его вѣка сего настоящаго

II Писаніє до князя Василя³ и всѣхъ православныхъ христіан, ознаймуючи, якъ восточноє вѣры вѣрніи на опоцѣ или на камени вѣры Петровы неподвижно и непрелестно стоятъ, а врата адовы ихъ одолѣти никакоже не могутъ, прочіи же вси отпали въ прелесть, заблудили и въ адъ адовыми вратами затворени суть. В немъ же и погребъ невѣрю папы римскаго и єму послѣдующихъ

III Порада, како да ся очиститъ церковь Христова, заплюгавленная лживыми пастыри и нечестнымъ житіємъ оныхъ и всѣхъ имъ послѣдующихъ, и которіи смрадъ поганскій въ здонравствѣ ся въ христіанехъ. Зде же о поруганію иноческаго чина отъ свѣтскихъ и мирскаго житя челоувѣк, и что єсть таинство иноческаго образа лѣпо утваря, и прочая

IV Писаніє до всѣхъ общє в Лядской земли живущихъ⁴, да ся покають къ Богу, показуючи, каковы плоды Лядское земли жителей

V Писаніє къ утекшимъ отъ православнаго вѣры епископомъ, о имени згоды в книжкахъ отъ нихъ выданое, показуючи, яко тая згода не такими якожъ они безлюдными в вѣрѣ и житиї чинена и єдина быти маєт, но святими и духовнаго розума достигшими. И на прочая хулы, ложъ и клевету отъ нихъ на благочестіє і єму послѣдующихъ рыгнуеную отповѣди і обличеніє, откуда сїю мудрость и розум постигли, которымъ такъ безбожне мудрѣствовати ся отрули

VI Извѣщеніє краткое о латинской прелести, заблужденіи отъ пути истиннаго, лжи и хоробѣ смертоноснаго и погібелю вѣчнаго смердящаго мудрования єже о вѣрѣ, о цркви, о началствѣ, о ложномъ чистцѣ, и прочая.

VII О еретикохъ — что єсть имя ересь, и что благочестіє.

VIII Загадка философомъ латинскимъ.

IX. Слѣдъ краткій привѣдѣный къ постиженію⁵ и изученію художества, приводящаго къ царѣствующей безсмертной и вѣчной правдѣ

що тильки за поміччю паралельного тексту можна зрозуміти текст б Царського, а там, де нема паралельного тексту, — часом не можна й вгадати, що стояло в оригіналі Вишенського. Тим пояснюється така маса прогалин, означених і неозначених, у виданнях Голубєва стрічаючи неясні місця, він або справляв їх, не подаючи дійсних лекцій рукопису, або пропускав часом викрапковуючи, а часом нічим не зазначаючи пропуску.

¹ Так воно вжито, напр., в Молитв Сопіг с 738

² Се було те, що він іншими словами, описово, хоче сказати в «Извѣщеніи о прелести» «Прелесть и ложъ латинскую краткими глаголы по изображенію сему ниже печеному обличѣмъ, да и ихъ ложъ и прелесть познаемъ, и сами въ истиннѣй вѣрѣ пребити и не поколебати ся себе укрѣпимъ и утвердимъ» (с 256)

³ До князя Острозького, що звався Костянтином на честь батька, а хрещений був іменем Василя

⁴ В друк живящих

⁵ В друк постыженію.

Х Новина или вѣсть о обрѣтени тѣла Варлаама архиепископа Охридскаго града, въ градѣ Велись убитаго и в рѣку Варьдарь въверженнаго

Франко, пробуючи винайти порядок написання сих творів, вважав найранішим «Новину» (X) — мовляв, Вишенський написав її ще в дорозі на Атос, десь у рр. 1576—1580. По ній він клав «Слѣдъ» (IX) і «Обличеніє Діявола» (I) — мовляв, написані скоро по приході на Афон, у періоді морально-го самовдосконалення автора. І по них, нарешті, «Извѣщеніє», мовляв, написане скоро по появі книги «О вѣрѣ» Василя Острозького (1588), на котру воно посилається, — значить, у роках 1588—1590.

Критика справедливо виказала безпідставність такої хронології для перших трьох творів: вони не мають ніяких хронологічних вказівок, і Вишенський міг їх написати коли-небудь, раніш і пізніш. Натомість «Извѣщеніє», з огляду на згадку про книжицю Василя, і досі кладеться дослідниками на першій місці між творами Вишенського. Розбираючи «латинські прелести», він заявляє тут, що ще про деякі мав замір написати, але побачив, що про них досить написав Василь, тому залишив сей намір. Дістається таке враження, що серед писання наш автор дістав книгу Василя, шойно видану, — отже писав десь у р. 1589—90. З другого боку, влучні помічення Франка про зв'язок «Писанія до всіх в Лядській землі» з меморіалом (запискою) львівського братства 1592 р. дають підставу містити се «Писаніє» також між ранніми, доуніонними творами Вишенського. Інші писання почати мають виразні вказівки на пізніший час — боротьби проти унії, 1596—8 рр., почасти взагалі позбавлені яких-небудь хронологічних вказівок і могли бути (принаймні частинна їх) написані тоді, коли у Вишенського з'явилася гадка послати землякам збірку своїх писань на утвердження в правовір'ї і добрім житті.

Тому, хочаби взяти щось з творів Вишенського як характеристичне для початків його літературної діяльності, приходиться вибирати між сими двома: «Извѣщенієм» і «Писанієм до всіх в Лядській землі». Я думаю, що треба виходити від «Писанія».

Вглублюючися в психологію людини, що втекла з світу, замкнулася на ряд літ у самотній печері і потім знову виступає перед світом у ролі учителя і народного вождя, треба припускати щось спеціальне, що вивело її з сфери самовдосконалення і попхнуло на дорогу соціальної активності. Думаю, що вказані Франком подібності в змісті і вислові між «Писанієм» і львівською запискою дають сей момент, вказу-

ють той імпульс, що перетворив мніха Івана з Вишні з самітнього афонського анахорета в народного трибуна України.

Се був конфлікт львівського братства з своїм владикою. Що стояло за лаштунками його, се відкрилось сучасниками тільки згодом. Ми тепер знаємо се документально. Се була конспірація наших митроносних шляхтичів, під проводом Балабана, проти міщанства, що під протекторатом патріархів хотіло взяти їх під контроль. У першій половині 1590 р в Белзі відбувся перший з'їзд владик, де було рішено перейти під зверхність Римської курії, щоб утекти від сих міщанських претензій. Змова ся довго зоставалася секретом, але Балабан, покладаючись на неї, розпочав зараз же, в другій половині 1590 р., гостру кампанію проти львівського братства і разом проти митрополита, що хотів використати сварку братства з своїм владикою, аби відновити свої зверхні права над львівським владицтвом як вікаріатом митрополії. Ситуація була незвичайно складна і напружена, між іншим — ще й через дуже хитке і необчислиме поводження царгородського патріарха Єремії, зверхника української церкви, що легко піддавався впливам то одної, то другої сторони, різко міняв курс, видавав дуже гострі, безоглядні і суперечні з собою розпорядження, і се сприяло появі різних фальсифікатів, самозваних уповажених, виникали оправдані і неоправдані підозріння різних закулісових інтриг, і т. д. ¹. Серед самого міщанства зазначився небезпечний розділ між партією братською і владичою, котру братство з великими зусиллями зломило і собі підпорядкувало ², і таке інше.

В сих обставинах протягом 1592 р. братство кілька разів звертається безпосередньо до царгородського патріарха Єремії і до його ближчого товариша, патріарха александрійського Мелетія Піги, шукаючи їх підтримки проти противників, головно проти владики Гедеона Балабана, і разом освідомляє їх про відносини і церковне життя.

До нас заховалось кілька таких листів, з додатком окремої записки про стан української церкви. Я думаю, вони були писані дідаскалом братської школи Стефаном Зизанією (Куколем) ³, одним з видніших сучасних дячів — парою до Вишен-

¹ Докладніше про се в Історії України т. V с. 549 дд.

² Monumenta Confraternitatis Leopoliensis, особливо документ ч. 172 й ін.

³ Крім загальних міркувань — що Стефан весь сей час був головною науковою силою братства як дідаскал братської школи від самого заснування її, я бачу доказ авторства його в словах листа з 6 лютого, де оповідається, що братство мусило скоротити свою школу через протидіяння владики «отпущихомъ даскаловъ Кирила въ градъ Виленскій, Лаврентія же въ градъ Берестейскій, и инны инде розидоша ся, Стефан же zde пребываесть» (Mon. Conf. I с. 340).

ського по своїм прикметам перебіця і агітатора, тільки з тою різницею, що тимчасом як Вишенський воював пером, з афонського віддалення, Стефан був людиною безпосередньої акції, чоловіком вулиці — далеко меншої літературної репутації (і таки очевидно — далеко меншої здібності), а більшої безпосередньої активності. Відкладаючи на пізніше мову про його головний літературний твір, який маємо з його іменем, я тут уважаю потрібним навести в шлості сю записку, додану до листа з 7 вересня 1592 р до патріарха Єремі, як цікавий літературний твір і як правдоподібний прототип — джерело й імпульс «Писання» Вишенського. се надає йому спеціальний інтерес, незалежно від визначного загального соціально-історичного значення сього листування. (З сього погляду ці братські листи 1592 р дуже інтересні як один з найбільш виразних для нас документально захованих виступів українського міщанства проти шляхетської конспірації) Завважу, що ми маємо сю записку в копії, так, як її вписано в тогочасну книгу братської кореспонденції — не знати, чи як український першовтір, чи як переклад грецького тексту; синтаксичні неправильності українського тексту скорше промовляють за сю другу можливість¹.

Святыи владыко наш! Многажды пишуше о исправлении ся молитвенныя наша словеса ко твоему престолу величеству, нынѣ же конечнѣ вся по ряду добре свѣдуше возвѣщаваемъ, предстояще лицу твоему и вседе на соборехъ сущим — нам исправления ищуще и от всѣх окресныхъ странъ всякия помощи улучити чающе и не могуше успѣти, и вся настоящая и хотящая в нас нѣкая явитись возвѣщаваемъ

Первѣ же вси, твоя святыня, яко в нас мнящи ся быти святители сущи ж по истинѣ сквернителе иночествовати обѣщающе ся и со женами невозбранно живуще Нѣцыи же многобразни святительствующе², прочи же съ блудницами чада родиша Аще сидевы святители суще, священникомъ таковымъ мнит ся пребыти! Егда же обличаше их на соборѣ явѣ предъ всѣми митрополит, дабы священницы престали священства, священницы же отвѣщаша «да престанутъ первѣ святителѣ своего святительства, послушаютъ закона, да же и мы ихъ послушаемъ — «Миру горе отъ соблазнъ»! А егда же бывшу изысканию о монастырехъ, яко епископи похитивше себѣ архимандритства и игуменства, возведше во монастырѣхъ соплеменниковъ своихъ и урядниковъ мирскихъ и вся церковная истощивше и иночество испразднивше, по немже и лаятелей и псовъ в монастырѣхъ воведше, и дабы отъ рода в род по племени подавственно монастырѣхъ начальствовали³, — и того ради везде иноковъ и священниковъ

¹ Друкована вона була в Актахъ Зап Росіи IV с 45 (і з сього видання звичайно цитується), новіше і поправніше, але теж повне явних помилок видання в Monumenta Congr Leopoldi ч 2456 Далше я зазначаю деякі значніші поправки, а цілком дрібні даю без застережень, правопису сеї копії не додержуюся теж

² Се бойове тоді питання, не в час підняте патріархами проти української практики що чоловік, який був більш ніж раз жонатий, не може бути священний в ніякі церковні чини

³ Аби дідично (наслідственно) начальствовати в монастиряхъ у своїм роді, дістаючи королівські подавання для свого племені

ис обрѣтаєт ся, в монастырех же мирсты священники нѣкогда совершаютъ. Егда же о ересехъ взысканію бывшу, обрѣтєс церковъ нашего православія всякого зловѣрія и зловолєнія исполнена. Людемъ же в недоумѣніи смущаемъмъ суще, погибати время настоити! Мнози же совѣтъ утвердиша предати ся римскому единоначалію архиерейству, утверждающе себѣ да пребудутъ под папоу римскимъ, совершающе вся своя въ церкви по закону греческия вѣри невозбранно, — понеже и календаръ новый раздѣляетъ насъ сугубо, праздновати (же) отъ обоуду запрети ся намъ. И сей совѣтъ доселѣ пребываетъ. Римскій же папа пославъ нѣкоего ерея своего повелѣвающе по всѣхъ церквахъ своихъ зде кваснымъ хлѣбомъ службу совершати и соединяющєся симъ общеніемъ церквамъ нашимъ. Яже и зде во Львовѣ збыст ся. Нѣкій же езуита вилєнскій Петръ Скарга выдруковалъ книги о вѣрѣ своей и о греческомъ заблужденіи глаголюще, и кролеви сїє писаніє вручилъ, да всякими грады мирская власти потрясе насъ, и готовивъ ся по своему хотєнію совершити.

Людиє же сїє розсудиша, яко можетъ вѣра Христова подъ римскою властію правовѣрно исповѣдати ся, яко же изъ начала¹ бысть. Понеже безначаліє во многоначаліи нашемъ обрѣтаєт ся, и законы отеческія попрапа сущє и православіємъ лицемѣрствующихъ ся² учителей лжа покры церковь, и оскверни ся земля в дѣлѣхъ ихъ. Смыслия да умолкнетъ нынѣ, яко день золъ ест!³ Уже бо второе вси благороднѣйшіє панове земли Литовскія пословъ своихъ отъ братства⁴ к намъ посылаютъ ищущє в насъ священника и учителя, якоже Ахавъ алчнымъ конемъ своимъ травы, глада ради, умноживша ся на земли ради студныхъ священниковъ. Исчезе⁵ въ болѣзни животъ нашъ и лѣта наши во воздыханіихъ, и изнеможе нищетоу крѣпость наша. Понеже нечестіє обожи ся в насъ, яко нѣци ся глаголеми бози отъ различныхъ нечистоты обожиша ся, да будутъ честь божія в твоей святительской области согрѣшати⁶.

Сего ради всегда и нынѣ яко последнее⁷ молимъ твоего святительства, да не яко оклеветаніє нѣкое отъ насъ сїя прїємъ, но яко испытанію и исправленію и отпущенію внимаи! Не рци, яко мали нѣцись чєловѣци възвѣщаютъ, но разсудительнѣ внемли и возвѣсти сїя всему чєсному собору, дондєже прочая услышаны. Помяни пророкомъ речєнная о пастырєхъ: «Жерцы его отвергоша ся закона моего, и оскверниша святая моя, между святымъ и сквернымъ не разлучиша, и между нечистымъ и чистымъ не разлучиша, и пророци его помазующє сїє сами. И взыскахъ отъ нихъ мужа живуща правѣ и стояща отинудѣ предъ лицемъ моимъ во время гнѣва, якоже не до конца погубити его, и не обрѣтохъ. И возляхъ на ня ярость свою во время гнѣва моего, яко скончати ся. Пути ихъ на главы ихъ дахъ, глаголетъ Господь. Се азъ предаю тя во руцѣ ихъже ненавидиши, и отъ нихъже отступи душа твоя, и сотворятъ во тебѣ в ненависти и возмутъ сїє труды твоя и дѣлєса твоя. И будєши нагъ и со студомъ, и открыєт ся студѣніє блужєнія твоего и нечєстїа твоего. блужєніє твое сотворитъ тебѣ се»⁸.

¹ Друкъ и значалѣ

² Що лицємирно удають з себе православнихъ

³ Такъ реставрую я се місцє, признанє незрозумілимъ у першомъ виданні і хибно надрукованє в другімъ, змістъ ясний людямъ мудримъ нема життя, — се, мабуть, натякъ на те розіслання «дідаскалівъ» зі Львова, що вище

⁴ Попереднього року воевода мінський Богдан Сопіга просивъ львівське братство прислати вилєнському доброму дідаскалу (Mopim Sopiġ c 201), і в відповідь, мабуть, на се прошенія післано туди дідаскала Кирила

⁵ В друкъ. Йше же, в I видъ врно исчезє

⁶ Місцє видимо полсванє, але безъ оригіналу не рїшаюсь його поправити

⁷ Мабуть, у розумінні востаннє Листъ бувъ писаний зъ приводу грамоти, нібито патріаршї, котримъ спіръ братства зъ владикоу рїшався в користь владыки

⁸ Цитата зъ проръ Єзекїля. Цікавий цей нахилъ до старозавітного пророчого тону, такийъ характеристичний для Вишенського — і для прєсвітеріанско-кальвіністів!

Мы же здѣ мали суше во градѣ Львовѣ, толик труд имуше со епископом нынѣшним Болобаном, яко же и прежде со отцем его¹ епископом лвовскимъ, не себѣ ради церкви блюдем, — имамы бо безпечално житіє во охрестныхъ градѣхъ² Вже два краты попы епископскіє урядови папѣзскому ключѣ церковные отдаючи здражали³, и дань навели на (нас)⁴, Греков ради, иже имуть со купецтвы прибіжище во град Львов Також и честную обитель св Онофрія⁵ странныхъ ради иноковъ грецкихъ, переходящихъ град сей, стережем, и фундуемъ тіє двѣ мѣсци⁶ А твоя святительская милость знову (отдаеши)⁷ епископу законопротивному и его безчинному священникамъ Котори если третій разъ таковую зраду учинят, конечно южъ не оборонимо! Бо на тот час не было в мѣстѣ нашемъ езувитов, котори много русскихъ церквей поосѣдали. И нынѣ живутъ въ градѣ нашемъ не имуше церков, присно причины назирающе, да возмогутъ от насъ похитити

Франко припускав, що сі листи були завезені на Афон братським посланцем, може, навіть там мали й перекладатися на грецьку⁸. Сей другий здогад здається мені малоправдоподібним, але що афонським українцямъ братські листи тою чи іншою дорогою стали звісні відразу, се більш ніж імовірно, і «Писаніє» Вишенського в цілім ряді пунктів виявляє свою суголосність з наведеною запискою. З огляду, що се один з найкращих творів Вишенського, повний не тільки прекрасних деталей, а і в цілім досить добре витриманий — досить конструктивний, як рідко у нього, а при тім невеликий, я вважаю потрібним подати його в цілості.

Те, що читається в збірнику як кінцева приписка, становить логічний вступ:

Іоанъ иннокъ зъ Вышнѣ, отъ святыя Афонския Горы Прочюхъ от Лядской землѣ, сирѣчь Малой Русии, яко напали на васъ злоереси Того ради послахомъ отца нашего Сава проигумена отъ святыхъ Павелъ А вы же, Христовы христане, примѣте его съ радостію, и милостыня сътворѣте — того ради молимъ вашей милости!

Саме ж писаніє починається так:

1) Тобѣ въ земли зовемой Полской мешкаючому всякаго возраста, стану и преложенства народу Рускому, Литовскому и Лядскому въ роздѣленныхъ сектахъ и вѣрахъ розмаитыхъ сей гласъ въ слухъ да достиже!

¹ Див вище (розбивка моя)

² Се интересне підчеркнення, що братство вважає потрібним обстоювати Львів як важну національну позицію, хоч умови життя для мішанства легші по інших, сусідніх містах і містечках

³ Як свідчить Потій, Балабан почав свою уніонну акцію за змовою з арцибіскупом, і може бути, що пообіцяв йому братські церкви Сей епізод у нього не тривав довго, і тому сей момент зостається неясним

⁴ «Нас» додав перший видавець, і воно справді потрібне

⁵ Се нинішній василіанський монастир на Жовківським передмісті Львова, братство і владика спорили за нього, і грамотою патріарха, що дав привід до сього листа братчиків, сей монастир був признаний за владикою

⁶ Братську церкву і монастир св Онофрія

⁷ Се слово додано з огляду на зміст, в копії дієслово явно опущене, як запрямитив вще перший видавець

⁸ Іван Вишенський і его твори с 163

2) Озпаймую вамъ, якъ земля, по которой ногами вашими ходите и въ пейзажъ въ жизнь сию рожденіемъ произведени есте и нынѣ обитаете, на васъ передъ Господомъ Богомъ плачеть, стогнеть и въпнеть, просячи Сътворителя яко да пошлетъ серпъ смертній, серпъ казни погибельной, якоже древле на Содомляны, и всемірного потопу, который бы васъ выгубити и искоренити (яко да не скверните болшей оную антихристовымъ безбожнымъ невѣріемъ и поганскимъ нечестымъ и несправедливымъ житіемъ вашимъ) моглъ! Изволяючи лѣпше пуста въ чистотѣ стояти, нежели вашимъ безбожествомъ населена и беззаконными дѣлами осквернена и запустошена, от хвалы всемогущаго Бога создателя и творца небеси и земли оставлена быти¹.

3) Гдѣ бо нынѣ въ Лядской земли вѣра?

Гдѣ надежда?

Гдѣ любовь?

Гдѣ правда и справедливость суда?

Гдѣ покура?

Гдѣ евангельскіе заповѣди?

Гдѣ апостольская проповѣдь?

Гдѣ святыхъ законы?

Гдѣ храненіе заповѣдей божіихъ?

Гдѣ непорочное священство?

Гдѣ простое благоговѣнное и благочестивое христіанство?

Не все ли превратися въ паче всѣхъ языкъ нечистыхъ нечестнѣйшее житіе и безвѣріе?

И почто и именемъ христіанскимъ себе гласити безстыднѣ дерзаете, егда силы того имени не хранити, ниже дѣльнымъ постиженіемъ съхранити того имени свойство учити ся не хотите?²

4) О окаянная утроба, которая такихъ сыновъ на погыбель вѣчную породила и на съблазнъ прелестного свѣта выпустила!

Днесь бо въ Лядской землѣ священники всѣ, — якоже древле нѣкогда Елзавелины (а не небеснаго Бога) жрецы — чревомъ а не духомъ офѣрять³

Панове зась надъ Бога богами вышними надъ своими подручными подданными ся починили, и надъ творца, равнымъ здаіемъ образа всѣхъ почтившего, судомъ беззаконнымъ вознесли ся Безсловесныхъ естество вышшею цѣною въ своихъ, антихристового закона правахъ надъ людъ божій, имъ до часу подъ власть злецоный, оцѣнили!⁴

4а) Въ мѣсто зась евангелской проповѣди, апостолской науки, и святыхъ закона, и ограниченія цноты и учтивости сумненія христіанского, нынѣ поганскіе учителя, Аристотели⁵, Платоны и другіе тымъ подобныя машкарники а комедійники въ дворехъ Христа Бога владѣють!

Въ мѣсто зась смиренныя простоты и нищеты гордость, хитрость, матлярство⁶ и лихонмство владѣеть!

¹ Ніж зостатися без хвали Богови

² Не хотите доходити того, щоб ділом своїм виявити истоту (христіанську), котрої ім'я носите

³ Жертви приносять.

⁴ З огляду на особливу цінність сього місця я подам його переклад. «Пани в відносинах до своїх підручних підданих поробили з себе богів, вищих від самого Бога. В суді своїм беззаконним вонеслися над ними вище від Творця, що всіх рівно (і тих підданих) надлив своїм образом. У своїм праві — антихристовим законі — безсловесні сотворіння вони ошинули вище над люд божий, до часу порученій під їх владсть». Мова тут про такси за різні роди порушення панської власності. Вишенський показує себе тут знавцем сучасного права Польщі-Литви

⁵ Друк Аристотели

⁶ Махлярство — фальш

Въ мѣсто зась суду и правды несправедливость, ложь, кривда, прехитренье, препренье, потварь¹, лицемѣрие, леть и квалть антихристовъ владѣеть!

Въ мѣсто зась вѣры и надежды и любви безвѣрство, отчаяние, ненависть и мерзость владѣеть!

Въ мѣсто зась цѣломудрѣнаго житія конечное штетеченство², плюгавство и нечистота скверная³ владѣеть!

5) Покайте ся убо всѣ жители тоя земли! Покайте (ся) да не погыбнете дво якою погыбелю и вѣчною и дочасною, отъ скорого гнѣва божія нагло!

Аще ли же не хотите — тогда къ вамъ, стаду православному христианскому мовлю Будѣте готовы отлучити ся отъ того погыбелнаго антихристова и содомскаго рода! да есте⁴ истиною Новый Израиль, а не съ поганцы погане!

5а) Гдѣ бо въ поганѣхъ таковой плодъ нечистый, якоже нынѣ въ Лядской земли видить ся? Стосугубнѣи не крещенные въ имя Отца и Сына и Святого Духа, прелщенные отъ дявольскаго слуги и лжепророка Махомета Турки честнѣйшіе суть предъ Богомъ въ судѣ и правдѣ якой такой, нежели крещенные Ляхи, которые на евангельскую науку съпротивно борють и оную своимъ злымъ житиемъ и гордостію антихристовога духа пожерши поирають!

5б) Прето, вѣдаючи вы о семь, православнии христиане, не скорбѣте! Господь бо есть съ нами! Имѣйте убо вѣру и надежду въ Бога жива крѣпку и непоколебиму! На пановъ же вашихъ Рускаго рода, на сыны челоувѣческия не надѣйте ся! Въ нихъ же нѣсть спасения. Всѣ бо живого Бога и вѣры еже в него отступили Прелести же еретическаго, любви духа тшеславнаго, жизнлюбовію и лихоимству ся подклонили. Въ нихъ же не благоволит Господь, по реченному. «а егда обинеть ся, не благоволитъ душа моя о немъ!» Тѣмже да отступитъ отъ неправды всякъ именуяй имя господне!

Будите убо готовы на пріятіе Исуса, которій нынѣ у вашей земли не маеть гдѣ главу подклонити! Духи бо нечисти поднебесни вездѣ въ естествѣ зовомыхъ христианъ гнѣздять ся царситувають. Прелстили, прехитрили и отъ Бога различными ересми десно и шуе естество челоувѣческое открали, и въ слѣд себе отволокли суть

Яко нынѣ нѣсть хвалы Богу ни мало въ Лядской землѣ, и христианство вконецъ ичезе и погыбе. Всѣ бо настоящаго вѣка гонять, да ся его благими удовлетворять и насытять. О будущаго же вѣчное наслаждение мыслити и искати въ жизни сеи — и память тую уморили. И якоже камень къ оной⁵ жизни онечувствѣли суть!

Обачь, гдѣ ся толко отъ васъ обрѣтаеть истинный священникъ, инокъ цѣломудръ и мирскаго житія христианинъ православный, которій отъ труда своего житіе свое, богобойне живучи, а не отъ лихоимства языческаго окормляетъ, и правду видѣти алчеть и жаждеть?

Дасть вамъ Богъ по желанію вашему! Не скорбѣте убо, но потерпите мало. Грядый бо приидеть и не законснить!

6) Да прокляти будутъ владыки, архимандрити и игумени, которіе монастырѣ позапустѣвали и фольварки собѣ зъ мѣстѣ святыхъ починили, и сами толко зъ слуговинами и пріятелми ся въ нихъ тѣлесне и скотски переховывають

На мѣстѣхъ святыхъ лежачи гроши збирають

Съ тыхъ доходовъ, на богомолци Христовы поданыхъ дѣвкамъ своимъ вѣно готують

Сыны одѣвають

Жены украшають

¹ Наклепи

² Розпуста

³ Друкъ сверная

⁴ Неясно аби вамъ бути (зам да будете), чи бо ж ви (егда есте).

⁵ Будучий

Слуги умножают
Барвы ¹ справують
Приятель обогачують
Карити зиждуть
Возники ² сытые и едиобразные спрягають
Роскошь свою погански ³ исполняю(ть)

А въ монастырѣ рѣкъ и потоковъ непрестайно ⁴ въ молитвѣ къ небесному кругу текущихъ иноческаго чина по закону церковному — видѣти нѣсть И мѣсто бдѣнія пѣсни и молитвы и торжества духовнаго пси выють, гласятъ и ликують¹

Гдѣ нынѣ правило по уставу святыхъ въ Лядской земли въ церкви видѣти и слышати хощеша? То есть вечерню, павечерницу, полунощницу, завтредню, 1-й часъ, 3-й часъ, 6-й часъ, 9-й часъ? Книжное поученіе день и ночь? Не все ли преврати ся въ поганское безвѣріе, и слѣдъ христіанскаго житія исчезе и погиге?²

Владыки бо безбожныя, в мѣсто правила и книжнаго поученія въ законѣ господни день и ночь, надъ статутами и лжею увесъ вѣкъ свой упражняютъ и погубляютъ И вмѣсто богословія и вниманія настоящаго житія — прелести хитрости челоувѣчскія, лжи, щекарства ⁵ і прокурацій ⁶ дяволскаго празнослівя и угожденія ся учать

О земле запустѣлая и зарослая терніемъ безвѣрія и безбожія!

О образе божій, по (подобію его) ⁷ зданный — како погребе ся отъ славы нетлѣнной вѣчной жизни небеснаго царства въ жизни сей скороисчезающей!

О челоувѣче окаянный — како чести своея отбѣгши и къ безсловесныхъ скотохъ ⁸ несмыслеству припрятися ⁹ и усвоитися чувствомъ изволилъ еси!

О христіанине реченный ¹⁰ — како помазаніе крещенія въ божество, божествамъ Духа, миролюбіемъ симъ посмрадилъ еси!

О сыне вѣрую небеснаго Бога — како сыномъ дявольскимъ плоды дѣлъ своихъ преименовати ся изволилъ еси!

О царское священіе, языку святой, люде обновленія — како въ поганское и еретическое безвѣріе превратилъ ся еси!

7а) Къ тебе же, земля Лядская, съ плачемъ гласъ Ісаинъ мовлю «И како бысть блудница градъ вѣрный Сюнь, полнъ суда, въ немже правда успе, въ немже нынѣ убійцы! сребро ваше непотребно, корчемницы твои смѣшають вино съ водою»

Еже есть образъ лядскаго священства, священници бо твои смѣшають истинное слово божіе съ лжею съ похлебствомъ ¹¹, ласканіемъ, лицемѣріемъ, лестію и челоувѣкоугожденіемъ, оводнѣвающе винную водою лицемѣрія и лести, — чесаніемъ слуховъ, а не боденіемъ и убіеніемъ грѣха, внутрь сердца крѣмого, истинною обличенія!

Князи твои закону божію не покоряютъ ся — обещници ¹² гатемъ, любяще мзду, гоняще за посулами, сиротамъ не судяще и суду вдовицъ не вмѣлюще! Сего ради — се глаголетъ владыка Господь Саваофъ «О горе мощнымъ и преложнымъ въ Лядской земли! Не престанетъ бо ярость моя на противность

¹ Ливрей (либерій) слугамъ справляють

² Коні

³ Друкъ поганскій

⁴ З Пидгорецького зб

⁵ Брехні

⁶ Процесуванія

⁷ «Єго» додаю від себе

⁸ Друкъ скотохъ

⁹ Припрятитися

¹⁰ Христіянинъ по імені.

¹¹ Лестю

¹² Спільники

ихъ и судъ лукавства ихъ! И противленія надъ ними учиню, и наведу руку мою на нихъ, и распалю бѣдами и искусомъ въ чистоту Не хотящихъ же покаяти ся и отъ того злонравія предложити ся — и до конца погублю, и память имени ихъ в веки затрачу. И отъиму¹ всѣхъ беззаконныхъ отъ тебе², и всѣхъ гордыхъ смиру И будетъ крѣпость ихъ яко паздеріе згребное, и дѣла ихъ яко искры огненны И съжегутъ ся беззаконници и грѣшници вкупѣ, и не будетъ угашаяя!»¹

76) О лютъ, страно грѣшна,
людіе полни грѣховъ,
племя злое,
сынове беззаконни!

Остависте Господа и разгнѣвасте святого Израилева, отвратисте ся впятъ!

Что и еще уязвляете ся, прилагающе беззаконіе къ беззаконію?

Отъ главы и до ногъ острупѣли есте!

Отъ начальникъ, отъ священникъ и до простыхъ онечистѣли есте!

Осраднѣли есте гноемъ миролюбія!

Образъ божій огноили есте!

Нѣсть мѣста цѣлого отъ грѣховного недуга —

все струпъ,	все неправда,	все сѣнь,
все рана,	все лукавство,	все пара,
все пухлина,	все хитрость,	все дымъ,
все гнильство,	все коварство,	все суета,
все огонь пекельный,	все кознь,	все тщета,
все болезнь,	все лжа,	все привидѣніе!
все грѣхъ,	все мечтаніе,	

Сущее же нѣсть ничтоже! Нѣсть гдѣ плястра приложити на исцѣленіе нѣкоея части. Все смертоносный грѣхъ, все пекломъ, адомъ и гееною вѣчною смердитъ!

8) Покайте ся убо, Бога ради, покайте (ся), донелѣже покаяннію время имате!

По смерти бо сего обрѣсти не можете!

Что толико онечюствѣли, одебелѣли и окаменѣли сердцемъ и помысломъ есте?

Еда не вѣруете, яко помрете?

Аще украдаеть вамъ диаволь туя память, и ослѣпляетъ васъ миролюбіемъ?

А вы пробѣгнѣте³ памятію народившихъ васъ и предковъ вашихъ! Гдѣ ся подѣли, и въ которую сторону отошли? Не померли ли? не и вамъ ли тамъ подобаеть отъити и также помрети?

А егда и вы мусите, хочъ и не хотите, также якъ и родители ваши помрети, готовте жъ ся на исходъ къ будущему вѣку!

Готовѣте дѣла,
готовѣте чистое житіе,
готовѣте богоугождене!

Да егда повелитъ вамъ маятель⁴ отъ сея жизни преходити, да имате тое готово зъ собою!

Да будетъ тое сокровище при васъ на смертной постели!

Да видите тое събраніе свое, егда душа съ тымъ окаяннымъ тяжаромъ тѣла розстати ся хочеть, и утѣшитъ ся!

Нехай будетъ тое сокровище ваше вамъ посломъ до нѣдръ Авраамлихъ!

Яко да готуетъ покой и мѣсто отпочиненія,—

¹ Тут зайве у.

² Місце не в порядку

³ Друкъ · прибѣгнѣте съ

⁴ Себто маятель — господар.

мѣсто прохладное,
мѣсто покойное,
мѣсто затишное,
отнюду же отбѣже всяка болѣзнь, печаль и въздыханіе
идже присѣщаетъ свѣтъ троичнаго божества,
идѣже жизнь безконечная,
радость незреченная,
песелк непостижимое,
идѣже лица святыхъ,
лица патриархъ,
лица древле Богу угодившихъ,
лица пророкъ,
лица апостоль,
лица мученик, преподобныхъ, праведныхъ, въ постѣ, молитвѣ и подвижѣ
просиявшихъ,
пустынное възпитаніе,
честное възкормленіе и оживотвореніе Духа святого дѣйством и благо-
датую,—

ихже подражатели в подвижѣ быти и наслѣдниками части и жребія ихъ
получити васъ сподоби, Христе царю,— котрому ти приносит ся отъ всея
твари честь и поклонен съ Отцомъ и Святымъ Духомъ нынѣ и присно и въ
вѣки вѣком Аминь

Як бачимо, се досить конструктивно збудований поклик до
покаяння в стилі пророків — паралель до погрози Єзекилеви-
ми словами в львівськiм (Зизаніiнiм) листі: апокрифічний
плач землі¹, як вихідний мотив (1); цитати з Ісайї (7а і б)
в паралель Зизаніiнiй цитаті з Єзекиля Образ загального
«поеретичення», розпусти і обмирщення в ряді яскравих ха-
рактеристик розвиває загальні тези львівського листа (тут і
пiклування про сiм'ю, і псарні по монастирях, і загальне за-
недбання богослужіння). Спеціальна клятва на єпископів,
осторога перед зайвими надіями на панів і поклик до поправи
і каяття, що двічі (5 і 8) у різних формах з різними підходами
повторюється на протязі цього писання. Циклічна будова, в
котрій напруження то степенується, то розвантажується ка-
денціями — ритмічними рядами паралельних, часом римова-
них виразів.

Пок Франко, признаючи сьому творові «силу вираження і
величність помислів» і зачисляючи його «до найкращого, що
взагалі посідає наша література», закидав йому, що «він
гршить подекуди многословієм і риторикою»,— і сей закид
з того часу повторюється в літературі². Але я не вважаю його
оправданим! «Писаніє» побудоване в стилі патетичного ритор-
ства, і оскільки воно риторське, оскільки того вимагає сей
літературний рід Він вимагає паралелізмів, образовості, і
понад се зайвого «многословія» Посланію ніяк не можна наки-
нути

¹ Про сей мотив у нашій легенді див в т IV

² Возняк II с 135, пор Франко с 165

Другий закид, зроблений Франком, — що позитивна сторона «реформи суспільності» бідна в «писанію»: мало дає конкретних вказівок, *яке* має бути життя. З нашого становища се загальна хиба — не самого Вишенського, але й усієї аскетичної моралі, «пустинного виховання»: воно не дає відповідних вказівок, що робити людям, які застаються «в миру». Але з сього становища Вишенський мав свою програму того, що він називав «очищенням церкви Христової», тільки відложив її до іншого писання, як се зараз побачимо. А тут я піднесу виразний соціальний нерв: як Вишенський і в сім, і в інших писаннях (се зараз побачимо!) виразно відчуває в отих братських скаргах соціальний характер конфлікту і яскраво підчеркує його своєю релігійною публіцистикою: стрічу міщанської інтелігенції з пануючою шляхетською верствою — тою, що силкується перетворити духовні посади в свої дідачні держави («тенути»), й тою світською частиною, котрої плоттю від плоті і кісттю від кості застаються шляхетноуроджені митро-і кlobуконосці. Се підтверджує, що Вишенський не був зовсім тільки книжником-аскетом, а людиною з великим громадським досвідом, — і робить привабливим здогад (Франка), що походженням Вишенський таки був теж міщанин. Тому, скажемо, так відчув він соціальний підклад релігійного конфлікту, що малювала львівська записка!

· «Порада» і «Извѣщеніе о латинских прелестех». Написане восени чи зимою 1592 р. і вислане для розповсюдження в «Малій Росії», «Писаніє» Вишенського правдоподібно поширилось тоді, звернуло увагу на автора і придбало йому ім'я¹. Воно не могло не робити враження, як перше — скільки знаємо — могутнє, красою оповите відроджене слово, пущене в гушавину «всіх обще в Лядській землі живущих». Вишенський, мусимо думати, відразу виріс на духовного вождя. Йому доручають афоніти написання посланія на руки кн. Острозького до всіх вірних православних України, коли відчулась потреба підтримати їх у боротьбі проти унії. До нього звертається церковний протектор «Малої Росії» патріарх Мелетій з порадою не зоставатися далі в самотності пустині, а йти в світ, як пророк Ілля, котрого він йому дає в приклад, — безпосередньо стати в лаві борців проти лядської небезпеки².

¹ Франко хоч уважав деякі інші твори Вишенського ранішими, але також підчеркував се, що «Писаніє» було першим твором, випущеним під його іменем (с 165), і тим самим признавав за ним рішуче значення в утворенні літературної репутації Вишенського.

² Лист сей опублікував Франко (с 457), поправки Кримського до його перекладу в К Ст 1895, IX, с 235, тут справедливо звернено увагу на підозрливу дату, так як 11 надрукував Франко (с 237).

Йому ж Мелетій посилає для оцінки і відповіді нове видання трактату Скарги. Вишенський стає очевидним авторитетом; те, що ми знаємо тепер, — мабуть, маленька частка з того, що зверталось до нього в тих роках за підтримкою, повчанням, роз'ясненням, авторитетним словом. По довгій перерві творче слово опанувало життя своєю незрівняною руховою силою.

Вишенський відчув се і прийняв як обов'язок. Перше ніж він зважився піти за покликом Мелетія (і певно — багатьох інших) — іти на Україну особисто, він рішив підтримати земляків і допомогти своїм письмом. Так з'явились його твори, навіяні уніонною драмою, що розгравалася тоді на Україні: «Послання» до кн. Острозького і до єпископів-уніатів та збірка писань для українського загалу («Терміна о лжи»).

Але перше ніж прийшла ся свідомість свого обов'язку, сеї ролі духовного вождя і трибуна «Малой Росії», Вишенський працював у тім напрямі, куди його штовхнув львівський меморіал і власне «Писаніє до всіх в Лядській землі». Я вже згадав вище, що конкретний план — не «реформи суспільності», розуміється, а напрями християнського життя, так як вона йому уявлялася: позитивної поради на «злоєреси», що обсіли «Малую Росію», він, складаючи своє «Писаніє», відложив на інше посланіє. Виложив він його в творі, котрий так і назвав: «Порада како да очистити(ся) церков Христова, заплюгавлена лживыми пастыри» І з зв'язок з «Писанієм до всіх в Лядській землі» цілком ясний і безсумнівний. Але Вишенський, укладаючи свою «Терміну», поставив «Пораду» перед «Писанієм», після послання до кн. Василя, і, мабуть, вичеркнув вступну фразу, так що у виданні «Порада» пішла як частина сього послання. А пок Франко, хоч на підставі оглаву Підгорецького збірника правильно відділив її як окремий твір, зате впав в іншу помилку: з огляду на згадку про померлого Костянтина Острозького переніс «Пораду» між пізні твори Вишенського, після 1608 р. Тим часом мова в «Пораді» не про Василя-Костянтина, як думав Франко, а про його сина, що помер 1588—9 р.¹ Отже, справляючи сі всі непорозуміння, привертаємо «Пораду» на її місце — як продовження «Писання до всіх в Лядській землі», написане в першій начерку ще перед вістями про унію, — а пізніше розширене апологією іночеського чину (як се зазначене і в оглаві), а може, ще й іншими додатками, що сильно розбили і викривили первісний план.

---

¹ Се спростував Третьак (с 275—6), але незважаючи на те лишив «Пораду» між писаннями, писаними по повероті з України (с 273). Возняк на той час уважає її за доповнення до послання єпископам і кладе «на самі останні роки XVI в.» (с 147).

Та коли й виключимо ту апологію, і «Порада» через се стане більш суцільною і плановою (вона тоді зменшується приблизно до такого ж невеликого розміру, як «Писаніє до всіх в Лядській землі», навіть дещо меншого), то з літературного погляду вона все-таки не набере особливої вартості.

Передусім — вступ її таки деформований, — мабуть, для того, щоб безпосередньо зв'язати з гадками послання до кн. Василя:

Буди же вамъ извѣстно, правовѣрнымъ, яко сего ради попушени єсмо въ сей искусъ, занеже по еретичѣхомъ вси обиталници Малой Роси¹, и отъ Бога устранихом ся далече, къ невѣрью и зложитіє припрагше. Тѣмъ же възвратим ся къ Богу паки, да Богъ къ намъ ся приблизить. Онъ бо єсть всегда близъ, грѣхи же наши далече насъ отлучають отъ него. Сего ради покаймо ся сами въ своихъ согрѣшеніихъ, каждо судъ себѣ сотворше

По сім наступають короткі поучення — часом доповнені мотивуванням, яке іноді розростається в цілий екскурс. Деякі з цих мотивувань, можливо, також розширені або й цілком додані пізніш, як та апологія іночеського чину. Деякі з них незвичайно інтересні з культурно-історичного погляду і для характеристики Вишенського як ідеологічного представника свого часу. Мішання обрядової формалістики (домагання занехаяння старих обрядів, колядок і щедрівок і тому подібних «прелестей») і короткозорого старовірства з серйозними принципіальними істинно реформаційними постулатами характеристичне не для самої тільки індивідуальності Вишенського, а для всього громадянства, що безрадно спинилось на розстані між традиційним, вижитим консерватизмом — і новими західноєвропейськими гаслами, що вабили і лякали разом. Формалістичні, старовірські гасла дав патріархат, устами патріарха Єремії, і не тільки прихильники очищення церкви, але й провідники відродження, керманічі братські, зробивши патріарха своїм верховним суддею і оракулом, прийняли ці гасла боротьби за букву грецької церковної практики як провідну лінію в своїх конфліктах з владиками. Дивно вони перехрещувалися в їх тактиці з радикальними ідеями церковного народоправства, підданими реформаційними взірцями: боротьбою польської шляхти і міщанства з своїм єпископатом. Дивно збігаються і суперечать собі навзаєм ті старовірські й нововірські ідеї в сій пробі практичної церковної програми Вишенського. З одної сторони, наприклад, такі революційні поради організації виборної пресвітеріанської церкви²

¹ Підчеркую місця, особливо близькі до «Писання до всіх».

² Пор вище

На священнической степенъ по правилу святыхъ отецъ да въсходить, а не по своихъ воляхъ (похоти плотскія ради, имѣнія и панства) санъ да восхищаютъ! И всякого такого, который самъ насакуеть, не примуйте! И отъ короля даного безъ вашего избрания — изжденѣте и проклинѣте. Не въ папежа бо вы крестили ся, и не въ королеву власть, да вамъ даеть волки и злодѣи, разбойники и антихристовы таинники. Лѣпше бо вамъ безъ владыкъ и безъ поповъ отъ діавола поставленныхъ до церкви ходити и православіе хранити, нежели съ владыками и попами не отъ Бога званными у церкви быти и съ той¹ ся ругати и православіе попирати. Не попы бо насъ спасуть или владыки или митрополиты, но вѣры таинство наша православія, съ храненіемъ заповѣдей божіихъ — тое насъ спасти маеть. Прето вы пастыря собѣ тако избирайте. Прежде назнаменайте нѣколико особѣ отъ житія и разума свидѣтельствовавшихся, яко суть благоговѣйныи и правовѣрныи. Таже узаконѣте собѣ день, и постъ, и сътворѣте бдѣніе съвокупивше ся въ церковь, и молѣте ся Богу, да вамъ дасть и открыеть пастыра. Егоже жребіемъ отъ сихъ реченныхъ ищуйте (с. 210)

Се був би повний розрив з канонами і всім традиційним устроєм православної церкви. Для проведення його не було іншого шляху, як тісний союз з протестантським рухом, як перехід на сю реформаційну дорогу і спільна боротьба з королівським правом патронату. Але, очевидно, таких виводів Вишенський зовсім не передбачав і тому в результаті радив покладатись на Бога і чекати чуда від нього², а одночасно остерігав своїх земляків від яких-небудь релігійних новин, від «мирської мудрості» і всього, що могло відвести від старосвітської блаженної простоти:

До церкви на правило съборное ходѣте и во всемъ по уставу церковному — ни прилагающе отъ своего умысла что, ни отымающе безстудіемъ, ни раздрающе мнѣніемъ творѣте, и по закону нашему христанскому жизнь сию проходѣте! Еже бо Духъ святыи уфундувалъ вмѣстившими его усты, тамо поправы гнилыхъ земныхъ помыслъ непотреба. Евангелія и Апостола въ церкви на литургии простымъ языкомъ не выворочайте, по литургии же, для вырозумѣнья людского попросту толкуйте и выкладайте! Книги церковныя всѣ и уставы словенскимъ языкомъ друкуйте! Сказую бо вамъ тайну великую, яко діаволь толикую зависть имаеть на словенскій языкъ, же ледво живѣ отъ гнѣва! Радѣ бы его до щеты погубилъ, и всю борбѣ свою на тое двигнулъ, да его обмерзитъ и въ огиду и ненависть приведетъ! И што нѣкоторые наши на словенскій языкъ хулять и не люблять, да знаешь заповно, яко того майстра³ дѣйствомъ, и рыгашемъ духа его поднявши творять. А то для того діаволь на словенскій языкъ борбу тую маеть, зане же есть плодоноснѣйшій отъ всѣхъ языковъ и Богу любимѣйшій! Понеже безъ поганскихъ хитростей и рукодѣствъ, се же есть кграматики, риторикъ, диалектикъ и прочихъ ихъ коварствъ тщеславныхъ, діавола вмѣстныхъ⁴, простымъ прилѣжнымъ читаемъ безъ всякого ухищренія къ Богу приводитъ. Простоту и смиренне будуетъ и Духа святого подѣмлетъ. В злоковарну же душу, рече Премудрій, не внидетъ премудрость, — што нынѣ латинская злоковарная душа, ослѣпленная и насыченая поганскими тщеславными и гордыми догматы

¹ Церкви

² Див про се ще в мой Історіі України VI с. 556

³ Діявола

⁴ Що містять у собі діавола

страждеть¹ Чи не лѣпше тобѣ изучити Часословець, Псалтырь, Апостоль и Евангеліе съ иншими церкви свойственными, и быти простымъ богоугодникомъ и жизнь вѣчную получитьи, нежели постигнути Аристотеля и Платона и философомъ мудрымъ ся в жизни сей звати, и въ геену отыти² Разсуди! Мнѣ ся видить — лѣпше есть ани аза знати, толко бы до Христа ся достиснути, который блаженную простоту любить, и въ ней обитель собѣ чинить и тамъ ся упокоеваетъ (с 209—10)

Се той пункт, на котрім потім, як відомо, Вишенському прийшлося ґрунтовно розійтися з союзниками — борцями за відродження церкви, львівськими братчиками, і при сій нагоді він тоді докладніш формулював свою систему православної освіти².

В свой похвалі словенській мові він не стоїть самотно: в протиставлення агітації за єдинокультурною латинською мовою, що вели єзуїти, як Скарга,— православні висували традиційно культурне значення мови слов'янської. Особливо цікавий панеґірик йому дав Тяпинський,— записуючи в рахунок словенської мови навіть грецьких отців церкви, тільки перекладених на слов'янську, й отожднюючи при тім слов'янство з Руссю³. Вишенський відчуває, очевидно, що його аполоґія трохи голослівна, і виправдується, що в рамках «Поради» не може дати «доводу широкого», «якъ словенській языкъ предъ Богомъ честнѣйшій есть і отъ еллинскаго и латинскаго».

З культурно-історичного становища цікава також його остророга проти уживання католицьких («латинських») пісень по церквах: «Латинский смрадъ пѣсней изъ церкви изжденѣте, простою же нашою пѣснію русскою поюще Бога благодарѣте».

Але з чисто літературного становища все се, кажу, малоцікаве; без порівняння інтересніша аполоґія іночеського чину, вставлена пізніш, але досить скоро, мабуть,— судячи з того, що вона теж не згадує ще нічим про унію. Вона значно більша від «Поради» (разів зо три, яких 25 тис знаків против восьми), в сильній мірі впадає в характеристичну для Вишенського, з його незвичайно живим полемічним темпераментом, діалогічну форму, та раз у раз сходить на стежку веселого гумору, що робить сей твір — як і деякі інші писання суворого афонського аскета, предтечею української комедії. Тим більше, що й мова його в сих гумористичних діалогах з улюбленої його слов'янської сходить на «просту».

Щоб легше збити ходячі упередження і згрідливі погляди на чернецтво, Вишенський виводить сим разом типового —

¹ На собі дізнає

² Нижче, в розділі про пізніші писання Вишенського

³ Про се в Історії України VI с 436—7.

вже нам звісного «дитину руського», захопленого новою польською культурою. «Бывший благочестивый християнинъ прежде и цѣломудрецъ Малое Русіи» — тепер «съ Ляхи живуший» «дворянинъ», що через се «одѣтинѣлъ» і між іншим став «ругателем иноческаго чину». Сей типовий для цього часу персонаж впроваджує Вишенський, щоб з його уст почути ходячі відзиви про українських ченців та їх збити:

Прето молю тя, любимый мой брате, потерпи мя мало! хочу съ тобою о томъ побесѣдовать и тебе отъ тоей прелести освободити, да избѣжиши гнѣва и суда божія за тое твое руганіе и смѣянне Начало же оттоля чиню:

Чому ся ты, Рымлянинне, смѣши зъ духовнаго иноческаго чина? Ты же ми, вѣдаю, отповѣси: «Для того ся смѣю, ижъ каптуръ или страшило на головѣ носить (што мы зовемо клобукъ — поясняє Вишенський). И зась смѣю ся, ижъ волосе долгое носить и не подголив ся И зась простое одѣне носить, шито нехшталовне, яко въ мѣхъ оболоч ся. И зась поясиле нѣкчемное скураное или ременное, черевичище — нѣмашъ на што поглядѣти, или чоботища невытерти, ажъ гадить ся¹ поглядѣвши на них. А до того — хлопъ простой: не знаетъ и проговорити съ челоуѣкомъ, коли его о што зытаешъ

То есть твой разумъ, мірянинне, о иноческомъ чину и убору!² (с. 211).

І Вишенський дає відповіді на сі гадки, виясняючи священне символічне значення чернецьких одерж, і марність, супроти них, всіх новомодних уборів, а при тим, як я сказав, раз у раз від серйозних богословських вияснень переходить на саркастичне висміювання новомодних фасонів свого «любимого брата — мирянина».

Чернечий каптур здається йому страшилом. Вірно, його можна назвати страшилом, бо він «страшить бѣсы», відганяє їх, даючи знак, що ся людина виріклася світу, і бісам нема що з нею робити. І Вишенський представляє вже, як сей чернець, потрясаючи «хвостом» свого клобука (що йому ззаду звисає), промовляє до диявола:

Порожне ся трудишь, борешь и прелщаеш ся, діаволе, да ся до макгерки тобѣ угодное обрацу! Уже мя не узришь, діаволе, перекирвяючи макгерку³ то на той то на сей бокъ, шю напяливши яко індійскій куръ,— да пыху свою въ моеї головѣ показуеши и на свое угодіе моею головою куда хочешъ поворочаешъ и напинаешъ⁴ (с. 211).

І диявол відступає, і боїться того, і посрамляється від того клобука — бо він не тільки позбавляє диявола всяких надій уловити клобуконосця, але й «посромочує красоту і пестроту міроугодныхъ и красото любячихъ». «Отмѣны час-

¹ Аж гидко

² Друк: убирѣ, Царськ· уберу

³ Аби я перекирвяв макгерку (модний капелюх).

⁴ Аби диявол піддав пиху тій голові і тоді нею вертів по своїй волі

тоє въ купованю шапокъ и выбираню, которая красшая и на головѣ кшталтовнѣй стоить, зрителямъ приподобаетъ, косичку или пѣрце запявши» — такой клобуконосець «не мислить», і посмівається явно «з шапокъ і магерок чирвоних і чорних, кутнорованих і голих», думаючи про приподобання не людям, а Богові. «А ти що думаєш про себе», — питає Вишенський свого совопросника-магероносця — «вибритивши потылицю, магерку повисивши на верх рогу головного, косичку або пирце поверх магерки застромивши, делюю на собі перепнявши, плече одно над друге вище накукурічивши, наче полетити хочачи? думаєш, що тобі покути не треба? повір мені, що більш ніж иншим потрібно, бо зле двірське житте всі границы природы і цноти гвалтує!» (с. 213).

Ще з більшим гумором Вишенський виясняє новомодно-му миролюбцеві прикмети грубого чернечого обув'я:

И зась для того нехорошую обувь носить, яко да безпечне на змю, скорплю и всю силу вражю наступить. Але стой ты, кривоногий бачмажниче изъ своею кривоножною бачмагою¹ Чи можетъ нею такъ попрайти силу вражю, яко тотъ невытертый черевичище? Мнимаю, што ты омылитъ тая надѣя. А то чемъ? Для того ижъ сила вражя внутри, въ долинѣ пяты твоея бачмаги сидитъ, и она тотъ строй вымыслила, и съ тебе ся всегда явно смѣетъ, коли ты ноги въ бачмаги вволочешъ. А трафитъ ти ся передъ паномъ стояти, тогда сила вражя не попускаетъ ти ровно ногами стояти, але подтыкаетъ тя да переплетаетъ ногами, то тую, то сюю напередъ поставляючи и на пяту зась выворочаючи. А то сила вражя куда хочетъ ногами твоими поворачиваетъ для того, ижъ власть въ ногахъ твоихъ маеть и сама подъ пятою сидитъ. А черевичище невытертое иноково — не так! Але яко стало на одномъ мѣсцю отъ вечера предъ Богомъ на молитву, тогда яко камень неподвижный доколь ажъ день освѣтитъ стоить, и бѣсы отъ той коморки, гдѣ ся молитъ, далеко отганяетъ. Тую силу маеть нехорошая обувь инокова! (с. 214).

Закид «Мирянина»², що з іноком не можна ні про що розмовитися, дає Вишенському привид до ще гостріших філіппик проти нової польської чи латинської культури, котру, новоспечений іі адепт виносить над старе українське «ціломудріє»:

А што жъ инокъ не вмѣетъ бесѣдовати съ тобою? Албо его пытаешъ о борбѣ духу съ тѣломъ? Албо его пытаешъ о диаволскихъ прилогахъ и безпрестанномъ мечтани мыслномъ? Албо его пытаешъ о скорбехъ внутреннихъ, алчи и жажди? Албо его пытаешъ о войнѣ помысла съ духи лукавыми поднебесными? Албо его пытаешъ о подвизѣ молитвенномъ тѣла и мысли? Албо его пытаешъ о томъ, въ чомъ животь вѣчный крыетъ ся?

¹ Бачмага — те саме слово, що башмак — рід черевика

² В Арханг. збірнику і так само в Підгір (судячи з варіантів, наведених Франком) тут стоить «Римлянинне» (друк. с. 211), в Цар (л. 391) «мирянине» — так як далі звуть його «мирянинном» усі списки

Или не вѣдаєшь, яко въ томъ жити, которого ты живєши, еше ни въ снѣ тобѣ о томъ приснити ся можетъ²

Или не вѣдаєшь, ижъ въ тыхъ многихъ мисахъ, полмискахъ, при- ставкахъ чорныхъ и шарыхъ, чирвоныхъ и бѣлыхъ юахъ¹, и многихъ скля- ницахъ и келишкахъ, и винахъ мушкателяхъ, малмазыхъ, аляконтохъ, ревулахъ, медохъ и пивахъ розмаитыхъ тотъ смыслъ² еше мѣста не маєтъ²

Или не вѣдаєшь, яко въ статутахъ, констытуціахъ, правахъ, практи- кахъ, сварахъ, прехитреняхъ умъ пlyingающій — того помысла о животѣ вѣчномъ поднати и вмѣстити не можетъ²

Или не вѣдаєшь, яко въ смѣхахъ, руганяхъ, прожнумавахъ, многомов- ствахъ, кунштахъ, блазенствахъ, шидерствахъ³ розум блудячій — того по- мысла о животѣ вѣчномъ видѣти николи ся не сподобитъ²

Или не вѣдаєшь, яко зе псы братство принявши — съ хорты, окгары, выжлы и другими кундысы⁴, и о нихъ пилность и старане чинячи, аби имъ бока полны, хребты ровны и гладки были, — того помысла о животѣ вѣчномъ видѣти не можетъ²

Или не вѣдаєшь, яко на тыхъ гордыхъ бадавѣяхъ, валахахъ, дрыгантахъ, ступакахъ, единоходникахъ⁵, колыскахъ, лектыкахъ, брож- кахъ, карытахъ, котчихъ⁶ трупъ свой⁷ премѣняючи — о животѣ вѣчномъ мыслити вмѣстити не можетъ²

Или не вѣдаєшь, яко въ замкахъ, мѣстахъ, селахъ, поляхъ, кгрунтахъ, границахъ, розширеняхъ мысль блудячая о царствіи божомъ мыслити не можетъ²

Или не вѣдаєшь, яко много-предстоящимъ гологлавымъ, трепернымъ и многопернымъ магероносцемъ, шлыккомъ, ковпакомъ, кучмамъ высоконо- гимъ и низкосытымъ слугамъ⁸, дворяномъ, воиномъ, жолнѣромъ цвѣтно- пестрымъ⁹ и гайдукомъ смертоносцемъ радуючій ся — о царствіи божомъ не толко мыслити, но ни помечтати не можетъ² (с 215).

І дали: Чѣмъ ся смѣєшь зъ инока — ижъ онъ не умѣєтъ съ тобою гово- рити и трактовати, якъ пустое млынное коло крутячи а выворочаючи безпо- житочный тотъ языкъ²

А штожъ ты здорового знаєшь да говоришь² А штожъ за пожитокъ иноку отъ твоей бесѣды? А отъ когожъ ся ты научилъ, да бесѣдуєшь доброе?

Албо еєть у сатаны правда² Албо еєть у Веліара смиреніє² Албо еєть у князя тмы свѣтъ² Албо еєть у діавола скруха и убозство²

Да ли не знаєшь, ижъ ты є¹⁰ въ миру владѣють²

Да ли не знаєшь, ижъ тые мѣрскихъ учать² Да ли не знаєшь, ижъ тые дворянъ упремудряють²

Чѣмъ же ты, любимый брате, ругаєшь зъ инока, ижъ съ тобою не умѣ- єть бесѣдовати?

---

¹ Соусах — пор в Історіі VI с 399 і д паралелі з сатири Рея (Żywot człowieka pasciego, 1567), також у цитованій статті ак. Перетца

² Християнський — властиво аскетичний.

³ Глузуваннях.

⁴ Різні роди собак

⁵ Роди коней

⁶ Роди повозів

⁷ Роз — тіло, в аскетичній зневазі

⁸ Мова про шляхетську дворню, підголену і прибрану в різні шапки з перами, та двірські полки — предмети пихи і конкуренції панів-магнатів І тут знов Вишєнський виступає як знавєць двірського життя другої полови- ни XVI в

⁹ З Підгір збірника

¹⁰ Духи тми, котрих тільки що названо різними йменнями.

Албо мнимаешъ, ижъ ся ты чого пожиточного въ замтузъ¹ научилъ²

Албо мнимаешъ, ижъ ты што цнотливого у курвы слышалъ³

Албо мнимаешъ, ижъ ты што богобойного отъ шинкарки навукъ⁴

Албо мнимаешъ, ижъ ты што розсудного отъ дудки и скрипки и фриу-ярника⁵ розобралъ⁶

Албо мнимаешъ, ижъ ты отъ трубача, сурмача, пицалника, шамайника⁷, органисты, рекгалисты, инъструментисты и бубенисты што о дусть и духовныхъ рѣчахъ коли слышалъ⁸

Албо мнимаешъ, ижъ ты отъ всихъ пастыревъ, мысливцевъ или водовозовъ, возницъ или скачомудрецъ⁹, кухаровъ или пирогахитрѣцевъ пекаровъ што о богословии навукъ¹⁰ (с. 218)

Штожъ инокъ не умѣть говорити съ тобою, коли ты иноковы бесѣды не пршмаеши и яко песь встеклый¹¹ отъ своего пожитку и спасения бѣгаеши; если зась ты што иноку сказавати хоцещи, не маешъ ничего такового въ скарбѣ сердца своего, чимъ бы еси инока ползовати могъ, але еще бы еси его своимъ повѣстми и до конца отрулъ¹²

Уже бо инокъ отъ твоего смрада — твоей премудрости свѣтской свое начния душеносное очистилъ, твой разумъ, который ты носишь, изблюевалъ, извращалъ, исплювалъ, и тотъ сосудъ душевный слезами помылъ, постомъ-молитвою, скорбми, бѣдами, трудомъ и подвигомъ выжегъ, выпѣкъ и выполеровалъ, и новое чистое насѣнье богословия посѣялъ! (с. 219)¹³

Але зась речещи, яко зло житіе мають иноки по корчмахъ ходять и упиваютъ ся, и по годахъ¹⁴ обходы чинять, и прятельство собѣ зъ мѣрскими еднають, и до того гроши збирають и на лихву дають,—

впроваджуе нову серню закидів автор,— і з них тільки оден уважає серйозним се коли инок виходить з «общего житья» (монастирського общежиття, «кіновіі») та починає складати гроші; все інше несерйозне, простиме прогрішення для монаха, що несе свій подвиг:

О, если грошъ збирають и на лихву дають, и если бы и на лихву не давали, але при собѣ ховали и купа до купы привязовали, грошъ до гроша для розмноженя прикладали,— таковыхъ кромѣ общаго житья поединковыхъ иноковъ¹⁵ грошолубителей нѣсть достойно иноки¹⁶ едними называти! Бо будетъ ложъ крыти ся въ имени Ты его единымъ зовешъ, а онъ не самъ, але зъ диаволомъ грошовладельцемъ, и будетъ хула на иначеское имя Але его смѣле можетъ звати тымъ именемъ. Юда рабъ и лестецъ, другъ и предатель, образомъ въ апостолѣхъ, а дѣломъ въ зрадцахъ, образомъ въ спасаемыхъ, а дѣломъ въ пропадаемыхъ, образомъ въ ученикахъ, а дѣломъ въ продаемыхъ¹⁷, «продамъ бо рече «Христа и приобрящу імѣнія».

¹ Домі розпусти

² З чого міг би покористувати від нього чернець

³ Флейтиста

⁴ Жоломийник — що грає на козі

⁵ Цар сокатемудрецовъ, не знати, що се значить чи курієрів, чи поварів (старосл сакачии)

⁶ Скажений

⁷ Звертаю увагу на сей образ, так послідовно, в деталях розроблений автором

⁸ Родинних оказіях

⁹ Монахів, що живуть одинцем, не ведучи «общого житія» з іншими

¹⁰ Бо ж инок — одиночок

¹¹ Повинно було бути «продающих»

Подобный бо и сей грошолобивый инок чинить гласъ: отвергну ся — рече — обѣтницы своего пострига и съберу грошѣ!

А о обѣдахъ и напитю, если того грошоваго грѣха инокъ не чинить и не имаєтъ ничего въ своемъ схованю, а трафить ся ему отъ того чрева и отъ того горла звытижити ся, тому ни мало не чюдуй ся!

И я тому вѣрую, што трафляеть ся и то въ вашей земль иноку, ижъ часомъ и переночуетъ въ корчмѣ. Не все бо пшеница въ постваню ся находить, але знайдешъ другую ниву, которая болшей куколю, нежели пшеницы народить. Также и межи иноки. въ dospѣяню на звѣтяжство того чрева — мало ихъ есть Тому не дивуй ся!

Абовѣмъ подвигъ и борба есть жизнь моя, которое ты не знаєшь!

Бо еще еси на войну не выбравъ ся, еще еси доматур!

Еще еси кровоѣдъ, мясоѣдъ, волоѣдъ, скотоѣдъ, звѣроѣдъ, свиноѣдъ, куроѣдъ, гускоѣдъ, птахоѣдъ, сыроѣдъ, сластоѣдъ, маслоѣдъ, пиро-гоѣдъ¹. Еще еси периноспаль, мяккоспаль, подушкоспаль! Еще еси тѣлу угодникъ! Еще еси тѣлолюбитель! Еще еси кровопрагнитель!² Еще еси перцолубецъ, шафранолубецъ, имбиролюбецъ, кгвоздиколубецъ, кмнинолюбецъ, цукролюбецъ и другихъ брѣдень горко- и сладко-любецъ! Еще еси конфектолюбецъ! Еще еси чревобѣсникъ! Еще еси гортановстекъ!³ Еще еси гортанокгратель!⁴ Еще еси гортаномудрецъ! Еще еси дѣтина! Еще еси младенецъ! Еще еси млекопий!

Якъ ж ты хочешъ бѣду военника бьючого. ся и боручого ся, у щцки матернее дома сидячи,— розознати, розсудити? (с 119—20)

Тут текст ап. Павла про молоко віри для неприготованих до «твердої страви» зводить гадку автора на інші шляхи: він починає доводити, що православна руська церква, незважаючи на всі слабі сторони, стоїть далеко вище від усіх інших. Тому дитячим непорозумінням, «дитинністю» являються всі переходи з православної віри на інші «розділені» конфесії: «овъ бо зоветъ ся папезникъ, овъ зась нынѣ зъ евангелія вилѣзь — евангелиста, овъ зась недавно выкрещеный (анабаптист), овъ зась суботникъ». По сім ще раз повертається до своєї теми — апології чернецтва, але для того тільки, щоб перейти до сеї нової варіації: від апології православно-го чернецтва до апології православної церкви взагалі. Його тезою стає: збочення й апостазії, які трапляються в православної вірі, нітрохи не доказують її нестійкості, і здається мені, що виклад тут розширився одною ще пізнішою вставкою, наваяною унією:

Видиши ли, дѣтино руский, въ колысцѣ роскоши колышущий ся,— ижъ ты не знаєшь, якъ ся инокъ зъ черевомъ бьеть, товчеть, мучить и бореть! А ты его худишь и клеवेशь напивша ся раз видѣвши! А тоє войны, дома ростягаючи ся, не знаєшь! А тоє борѣбы, достатками всякими обставлевавши ся, не вѣдаєшь!

¹ Се одне з тих місць, де ся манера паралельних виразів переходить у нуднувату многослівність

² Любитель хати — дублет до попереднього «доматора»

³ Паралельний вираз до «чревобісія», імпровізований автором (встеклий — біснуватий)

⁴ Мабуть, треба — гортаногратель, гортано-грець

Слыхалъ ли еси нѣколи, въ той колысць роскошной клышучи ся, отъ мамы иль отъ тата, или паки отъ попа о томъ словѣ Павломъ реченномъ, яко «духъ — мовить — воюеть на тѣло, а тѣло на духъ тые друг другу противят ся и борют ся одинъ зъ однимъ доты, ажъ котрое зъ тыхъ звитяжство надъ которымъ приметъ или тѣло надъ духомъ, или духъ надъ тѣломъ?»²

Якожь ты хочешъ познати тое ѣ розумѣти, коли ты увесь тѣло, коли ты увесь кровь, — а тѣло и кровь, по Павлу, царства быя не наслѣдить!¹

Видиши ли, дѣтино руский, въ колысць роскоши колышучий ся, як не знаешъ тое войны черевное иноковы, — котрого хулишь и ругаешъ, а самъ въ пелюхахъ смраду несытства¹ всѣгды ся валяешъ?

Не чудуй же ся, дѣтино руский, выдѣвши напившего ся инока — абовѣмъ въ борьбѣ стойть и въ² запасы ходитъ!

И много ся трафляеть, як двом борцом боручим ся то тому то сему наверхъ высочити, а того подъ себе подбгати, то тому зась засподу вымкнути ся и верховного на-исподъ перевернути. Такъ и наше тѣло (отъ землѣ земля!) земельного тяжару и покорму прагнетъ Духъ зась горѣ вытягнути ся съ того мяса ишетъ, але его тотъ гной³ и сласти тѣлесные связали и не пуцають⁴. Дьяволъ зась тѣлу пособляеть и на душу бореть, и многокרותъ отъ похотей тѣлесныхъ розыгравший ся борець съ помочникомъ дьяволомъ на погыбель душевную изъ вѣры выбѣгаетъ — и въ турское обрѣзанство впадаеть. А то чинитъ — одно для мясочревохотного, а другое для Туркинѣ красной, да на мяккихъ постеляхъ спитъ и без-франсуливаю⁵ жизнь живеть.

Изали жъ для тыхъ отпалыхъ вѣры слѣдъ Христовъ и путь живота вѣчного упрани ся и погыбе? .. (с. 221).

Што⁶ и вы въ своей земли недавно пострадали! Тые епископы ваши, зъ сытими трибухами и з много-наполненными скринками и шкатулками⁷ червонныхъ — albo розумѣешъ, на покуту⁸, убозство, крестоношенье и совлеченіе мира и похотей его къ папезови отбѣгли? Вѣру ми ими (и самъ видишь!), ижъ не для того Але для чого? Абы оный голось богатого до себе самого мовячий угонили, и они тую раду въ собѣ также урадили! Якъ же? Отъ такъ «Разоримъ»⁹ благочестивыя вѣры житницы (и з ними)¹⁰ наши скринки и шкатулы наполнены, а съизждемъ болше скриниска поклонивши ся папѣ! Вѣмы бо, коли мы толко вѣры своей одступимо, тотъ князь мирскій¹¹, папа, наши скриниска наполнить! Тотъ наши похоти безпрестани кипяче установитъ¹² и загамуеть!

¹ Порівняння «дитини руського» з дитиною, що, об'ївшися, наробила в пелюхах

² «Въ» додаю, запасы (в друк хибно за пасы) — боротьба

³ Тѣло! дуже яскравий виклад аскетичної ідеології

⁴ Друк пуцаеть

⁵ Друк безфрансунливаю, фрасунок — туробота (польське).

⁶ Се, власне, я вважаю пізнішим додатком ядовиту паралель епископів-уніатів з потурнаками, що переходять на турецьку віру задля «безфрасунливого життя»

⁷ Друк «скриньок і шкатуль», помилка пояснюється, мабуть, тяжкою конструкцією, простіш було б так сказати чи думаєш, що ті епископи з шкатулами

⁸ Друк поупку

⁹ Друк разоремъ

¹⁰ Се «і з ними» вимагається змістом, але можливо, що упущене самим автором. Він парафразує тут, прикладаючи до епископів-уніатів, євангельську притчу про багатого чоловіка, котрому зародила нива

¹¹ Папа-антихрист!

¹² Якесь помилене слово

Тогда будемъ волность мѣти по своей воли жити!
 Тогда будемо што хотѣти творити, коли нас нѣхто не будетъ глядѣти!
 Теперь въ насъ тая дурная Русь житія чистого ищетъ!
 Теперь въ насъ цноты, учтивости и доброго сумненя видѣти прагнеть —
 чого мы не маемо, и для того всѣгда ся оныхъ соромѣмо!
 Але якъ учинѣмо? — Къ папѣ римскому бѣжемо!
 И съ того сороба ся выкрутимо, и на Русь — да ся поклоняють папѣ,
 бѣду навалимо, и свое житіе исполнимо! И речемо души нашей Душе, има-
 ши много блага, лежаща на лѣта многа, яждѣ, пій, весели ся!¹ не бой ся ни-
 кого, скачи, играй
 Изалижъ для тыхъ отпалыхъ епископовъ христанская вѣра оскудѣла
 или нарушила ся?
 Изали ущербокъ нѣкій в слѣдъ спасеное дороги приняла?
 Никакоже! Тые сами² изъ вѣры выбѣгши въ яму невѣрія впали и отъ
 себе³ собѣ смерть зъѣдали, а наша вѣра чистая цѣла и здорова стоять!

І він повертається по сім екскурсі до своєї апології ченця:

«Тако теда и ты отъ инока не погоршай ся, еслибы еси его и напивша ся видѣлъ! Толок изъ вѣры⁴ къ папежу да не бѣжить! И доколя тотъ хвостъ на головѣ носить, покаяти ся можетъ! А што ты, брате милый, знаешъ? И ужъ ты его пюща и едуща видѣлъ и осудилъ, — а онъ зась отшедши съ корчмы въ свою келію, тотъ кусъ смачный и кувель⁵ оплакавъ и отжалувавъ, и прощение отъ Бога пріялъ. Якожъ ты смѣешь прежде суди судъ на божія раба чинити? Не суди жъ, брате, да не осужденъ будеши, и обрати свои очи помысли⁶ на себе самого. якъ ся усправедливиши Богу съ того корчмарства, которое в сѣгды во адъ чрева своего носиши, и которое смачнѣйшее пиво, медъ или вино — коштуючи, тое горломъ глытаеши, и которое ти не любо — тое подлѣйшимъ черевомъ возницкимъ, мысли(в)скимъ травишь и давати повелѣваеши . . .

Видишъ ли, што страждеши, а болѣзни ошупати не можеши! Тому неборакови въ мѣсяць разъ трафить ся напیتی ся, и то безъ браку што знайдець — горкое ли, или квасное, пиво албо медъ, тое глосеть, толко бы тую поганку утробу насытити могъ! А по насыченю зась терпитъ, въ келію влѣзши, доколя ся ему другій такій праздникъ трафункомъ намѣритъ! А въ тебе? Што среда — то Рождество чреву, а што пятница — то Великъдень веселя, празнованя жидовскаго, кромѣ другыхъ разрѣшенныхъ дней, мовлю

А если бы и такъ было, жебы отъ бѣсовъ зманеного инока въ корчмѣ пючи видѣлъ еси — Однакъ день албо два забавивши ся зась на покуту и плачь въ келію бѣжити, и за злые два дни 40 дній добрыхъ намѣщаетъ. Поститъ, алчетъ и страждеть — за долгъ грѣховный покутою платитъ и отмщаеть! А ты всегда въ корчмѣ живеши, и самъ шинкаремъ еси! Корчмы запродаеши, людскія сумнѣня опиваеши! Скупостію корчменого торгу зъ Афраимами жидовскими людское чрево оцнѣиваеши (с 222)

Сим ударом у святиню шляхетських привилеїв — «святу корчму», монополію шинкування і аренди, замикається сей

¹ З евангельської притчі

² Самі одні

³ Самі

⁴ Православно

⁵ Кухоль

⁶ Друк помысли.

характеристичний начерк шляхетського танцюритого раю, до якого вступили «синове Малия Руси» під знаком польського права. Апологія іночеського чину під пером Вишенського перетворилася, як бачимо, в сатиру нового шляхетського життя в стилі Рея. Закінчує ж її характеристичний еккурс в сферу соціального радикалізму — до якого взагалі має таку сильну тенденцію аскетична ідеологія автора. Він починає доводити своєму совопросникові — без особливого логічного зв'язку з попереднім, що він взагалі не має чого «велемудрувати, хвалити ся, як порхавка надымати ся», бо з природи своєї він така ж людина, як і кожний убогий, над котрим він величається («не земля ли ты отъ землѣ, яко и сиромахъ убогій и голый? не очи ли, слухъ, вкусъ, ноздри, руки, ноги въ томъ же порядку розсажены што и убогого? не серце ли, чрево, утроба, слезень, кишки и проходъ въ тобѣ ся знаходитъ также и въ убогого»). А далі, позбавивши його таким чином всяких привілеїв, несподівано переводить до найнижчої верстви: вияснює оголошеному «дитині руському», що то він належить до несвобідного класу, як невільник і раб миру сього і його приваб. Се він бідняк і хлоп, а не той інок, що його він зневажає. Той в дійсності являється членом вищої касты, як «син царства небесного». «Не рівняти ся хлопові з шляхтичом» — нехай буде ся шляхетська правда; тільки ж шляхтич не він, а той, що визволився від неволи світу!

Не ругайся ж, бѣднице пане, иночеському чину Сыномъ царства небесного не ругай!¹ Бо далеко хлопъ отъ шляхтича розность має! Хтожъ есть хлопъ и неволникъ? Толко тотъ, котрій міру сему яко мужикъ, яко хлопъ, яко найманецъ, якъ неволникъ служить!

Котрій образъ и кшталтъ въ вы, панове, носите! Для того ижъ міра сего хлопи и неволници есте, и ему вѣкъ свой въ службѣ ажъ до смерти изгубляете, и сами съ нимъ погибаєте!

Хто жъ есть шляхтичъ? Тотъ котрій зъ неволи мірской къ Богу vyrнетъ и съвышше ся отъ Духа Святого породить По Іоанну. «Елици же, рече, пріяша его, дасть имъ власть чадомъ божіимъ быти» Видиши ли шляхецтво вѣры нашае? Котрій отъ Бога ся породить — тотъ есть шляхтичъ!

А вы бопротивно перевернули всѣ писма въ той безбожной земли, и отъ крови, отъ похоти, отъ смрада родячи ся пошляхтѣли! И погордѣли есте, и рабовъ божихъ поругаєте! (с. 223).

Сим ефектним парадоксом кінчить Вишенський сей прецікавий твір, так неfortunно вставлений ним у «Пораду». Апологія чернецтва перейшла в засудження сучасного панства — і от її фінал! Розуміється, сам Вишенський не бере свого парадоксу серйозно і на іншій місці того ж твору настільки знижається до сучасного ладу, що вияснює, як мо-

¹ Не зневажай синів царства

жуть доступити спасення і сьогосвітні пани Нехай будуть смиренні, не пишні, не хвальки, побожні і милосердні, нехай прикладають до доброго життя суд і правду, а поза тим покладають «не на свою добродѣтель мірскую, але на тыи сиромахи съ хвостами каптуровыми ходячіе і мѣхомъ шитую одежду, поясище ременное, чревичища невѣтертые носячіе». Їх молитви треба з'єднати, очевидно, — дарунками, милостинею та гошенням, — «яко да посилюють милость божію молитвами — простити такому господару или князю грѣхи, елико яко человекъ съгрѣшитъ зъ неосторожности мірской забавы».

Так весь грізний соціальний радикалізм і провалюється в сю скромну дірочку — милостині іночествующим!

Більш серйозний, академічний, так би сказати, підручник правовірної премудрості, потрібної під даний момент землякам, хотів Вишенський дати в іншій вищезгаданім творі: «Извѣщеніе краткое о латинской прелести», що належить також по всякій правдоподібності до сих ранніх писань — судячи з того, що про унію не згадує ще. Сей академічний намір виявляється в самій мові: автор вживає мови не простої, як у тільки що обговоренім диспуті з «мирянином», а церковнослов'янської — як у «Писанню до всіх в Лядський землі», навіть ще більше строгої, суто академічної! Починає з аналізу поняття «прелести»: «Вопросъ: что есть прелесть? — Отвѣтъ: Прелесть есть вмѣсто истины ложъ содержати и сію нудити ся (силкуватись) не сый сушую яко сушую показати» — і т. д.

Латинській прелесті православні мають протиставити рекомєндовану Христом «мудрість зміну». Отже знов: «Вопросъ: что есть мудрость змінна? Отвѣтъ: Се есть еже главу соблюсти» — правдиву віру, жертвуючи всім іншим...

Але далі автор залишає таку катехизичну форму і знов уряджує диспут — подібний до того, що він відбув з «дитиною руським», — тільки сим разом випроваджує замість себе православного земляка і повчає його, як він має вести «бесіду» в справах віри з «чоловіком латинського роду», а властиво — уряджує взірцевий диспут між ними.

Насамперед радить землякові запитати латинника про походження св. Духа: звідки взялося в латинській символі «і от Сина» Попереджує його, що латинник, припертий до стіни, почне лаятись і скакати — «Молчи, кглупче, не знаєши ничтоже!» — обычай бо имъ сице творити, егда истиною ложъ ихъ заустиши, или «Гдѣ ся училъ? по латинѣ не знаеть! простое евангеліе читаеть!» — комедії и машкары у езуитскихъ колеумахъ не учивъ». На се не треба зважати, — навчає Вишенський; посилання на Платона, Аристотеля й інші пре-

лесті треба пускати поза вуха і держатись простого і нехитрого евангелія, поки латинник не буде змушений признатись, що «і от Сина» вони самі додали (с. 257).

Тоді поставити питання «о церкви старѣйшей и истинной» спитати латинника, що старше — джерело чи ріка, що з нього тече, і коли той признає, що джерело старше від ріки, тоді нагадати йому, що джерело віри було в Єрусалимі, отже єрусалимська церква, видко, старша від римської. Далі таким самим методом довести безпідставність латинської науки про преемство папської власті від ап Петра Вказати, що всі таїнства й обряди римської церкви повні папських перемін, включно до останньої зміни календаря, і зостається папі римському ще тільки «отрыгнути хулу на вышнего, на благочестіе гоненіе веліе сотворити .. и антихриста породити, да запечатлѣетъ латинскую прелесть своимъ пришествіемъ» (с. 264).

Весь сей виклад, що становить першу частину трактату (с. 254—264), досить близько нагадує «книжицю» Василя Острозького. І справді, дійшовши до сього місця, Вишенський заявляє, що він далі хотів так само «обличительно писати о таинственной вечерѣ (причастію), календари и прочіихъ премѣненіяхъ ихъ латинскихъ отъ истины на ложъ и прелесть» — «но занеже видѣхомъ, яко о всемъ томъ довольно Василій отъ божественного писанія написа, сего ради оставихомъ о семъ писати». Тому рекомендує з усім довір'ям і пильністю звернутися до його книги Можливо, що ся книга взагалі й піддала йому гадку написати своє «извѣщеніе», хоча теми, порушені Василем, не були чимсь новим і трактувалися в раніших полемічних писаннях, мабуть звісних і Вишенському. Франко навіть висловив гадку, що Вишенський, познайомившись з «книжицею» Василя і переконавшись в занадто тяжкій викладі її, надумав «обробити головні точки її по-своему, коротко, популярно, висуваючи наперед тільки найважніші докази, і так повстало «Извѣщеніе» (с. 120). Таке пояснення мене не зовсім вдовольняє, бо сам Вишенський, як я підніс, у своїм трактаті бере тон високий, академічний, як я назвав його. Правдоподібніш, що, поручаючи своїм землякам книгу Василя як незвичайно цінний збірник певного, досвідченого матеріалу, він хотів їм дати разом підручник православної евристики¹ — як вести релігійні диспути з латинниками і відповідати на їх «прелестні» аргументи.

В таким напрямі він обробив у першій частині питання про походження Св. Духа, старшинство церков і Петрове

---

¹ Евристика — наука, як диспутовати або спорити

преємство. Поминаючи інші питання, досить — на його гадку — освітлені в книзі Василя, він у другій частині свого «Извѣщення» обробляє таким же методом, як у першій частині, суперечку про чистилище, *purgatorium*: ставиться латинникові питання, доводиться, що ідея чистилища суперечить текстам Євангелія про суд, посмертну заплату і т. д. Виклад доволі прозорий, легкий, переконуючий, так що сей трактатець належить до кращих богословських творів у тодішнім нашій письменстві. Вишенський тут показує себе досвідченим богословом і моралістом, не кажучи, що і з літературного боку його виклад далеко більш живий, рухливий, образований, емоціональний, ніж у Василя. Місця ж трапляються дуже інтересні, як з ідеологічного, так і з чисто літературного погляду.

Такі, напр, міркування про відповідальність (по смерті) за панське, поміщицьке право. Неглибокі вони знов-таки, недалеко сягають — як і попередні гадки про шляхетство; але при загальній бідності соціальних тем у нашій старій письменності вони варті всякої уваги.

Постраждуть зась и власти мірскія, они ж талантъ добръ отъ Бога имъ данный въ своихъ похотехъ и слабостяхъ гноя тѣлеснаго погребаютъ, о размножени же хвалы божіе ничтоже дбають... Не памятають, яко сего ради отъ Бога божіе пріяша, да симъ Бога прославляють, они же сопротивно творять. на свой смрадъ и тщую славу міра сего добра божии истощеваютъ, на спасеніе же свое и подручныхъ скупостию врата сердечная заклочаютъ

И что сотворите, градодержатели и многоселци, егда господинъ вѣданнаго вамъ истязати васъ хоцетъ. Кій отвѣтъ даете тогда? еда ¹ речеши, яко нынѣ обyklъ еси глаголати, глаголюще Волно ми надъ своимъ¹ что хошу съ тѣмъ сотворити, то сотворю, а гдѣ хошу расточити, тамо расточю? Еда ² твое естъ еже имаши? Еда создалъ еси или изъ утробы матере съ собою на жизнь еси извлекъ? Не твое убо естъ, бѣднице, не твое, и не волно ти сіе кромѣ волѣ божіе ниже едину черту расточити и изнурити¹ (с. 268).

Відкидаючи католицьку доктрину про чистилище і доказуючи, що християнин в с і м житті «нудиться» і «чиститься» для вічного життя, Вишенський, як звичайно, в можливо сильних виразах представляє, як переходять те «пуркгаторіум» православні під пануванням «Латини» — «безчестіємъ, поруганіємъ, поносами, клеветами, лжеглаголаніємъ, посмѣяніємъ, гонешіємъ, бѣднотвореніємъ, уничиженіємъ, томленіємъ, біеніємъ, въ темницахъ затвореніємъ, мученіємъ и убіеніємъ Антихристова наслѣдія — папешское вѣры» (с. 269). І спеціально прикладає се до тих різних насильств, які, мовляв, православні терпіли з приводу нового календаря.

---

^{1,2} В друк егда.

Сице и нынѣ Латина христаномъ православнымъ творять, обновляюще прежде бывшее идолопоклонство и гоненіе, глаголюще «Поклони ся папѣ! приими его самосмышленный законъ, календаръ новоутворенный, и почитай! Ветхій же отступи! И всю прелесть нашею вѣры честно почти! На насъ истины ничтоже не глаголи! Лжи и прелести нашея не хули! Аще же не хочете — то имѣте ихъ и мучите досадами и бѣдами!

«Вы, войтове, бурмистрове, лантвойтове, власть мірская, градская и повсюду! Не дайте Руси ни единого пространство въ жизни ихъ! Въ судѣхъ Руси не поборайте¹, паче же и кривдите! Въ сусѣдствѣ любви не показуйте, ниже съ ними ся общѣте, паче же ихъ ненавидите! Въ купляхъ, торгахъ, ремеслахъ Русинъ съ папезникомъ волности единой да не имать! Въ цахахъ ремесническихъ Русину быти не достоинъ, доколѣ съя не попапезить! На власти войтовства и бурмистровства² и прочихъ строителствъ отъ Руского народа да съя не поставляютъ — доколѣ съя у папежа не увѣруютъ!

«Аще же симъ Руси не досадите, и своєю христанскою вѣры отступити и папѣ идолопоклонити ся не хочуть,— набоженство имъ разорѣте! На праздники старого календаря звонити не дайте, новый же святити и праздновати съ силою понудѣте и виною запретѣте! Аще же и еще не послушаютъ,— сакраментъ Христовъ обезчестѣте, на землю пролейте и ногами поперѣте и потопчѣте! Церкви залечатуйте, и отъ всѣхъ странъ бѣдно творѣте и досаждайте, да поне сими бѣдами и досадами повинутъ ся поклонитися папѣ и костелови Римскому!

«Аще же ни и сими досадами имъ не одолѣете,— въ темницахъ затворяйте и безъ винъ вины на нихъ налагайте, бийте, безчестѣте и убийте въ имя найсвятешого его папы! Прощеніе и разрѣшеніе отъ него примете и въ чистцю за то и за вся беззаконія по смерти очистите ся!» (с 269—70)

У літературі сей сильно зачеркнений образ викликав дискусію з погляду історичної правди: наскільки ся критика переслідувань православних у тодішній Польщі, кінця XVI в., відповідала дійсності — чи дійсно боротьба за календар доходила таких драстичних форм? Вишенському то закидалось перебільшення, то припускалось, що він розмалював свій образ подробицями з пізніших часів³. Але, оцінюючи його, треба пам'ятати, що Вишенський писав се не як історик, а як художник-полеміст. Йому треба було дати сильний образ латинського чистилища для православних. Останні різкі і грубі форми боротьби з старим календарем він вставив у стару, так добре звісну йому, близьку і наболілу боротьбу галицького мішанства з всякого роду обмеженнями і безправностями, що воно терпіло за свою руську віру і з ними боролось протягом всього XVI в. у Львові, Перемишлі, Городку і т. і. Звичайний нахил до гіперболізму, з другого боку — паралель з старими римськими нагінками на християн, підчеркнена ним, очевидно, погнали творчу уяву Вишенського в напрямі згушення фарб, поглиблення особливо драстичних рис, донесених до нього листами, переказами з України і доповнених його власною уявою. Опорних пунктів для сеї ро-

¹ Не підтримуйте

² Друк бурмистрапства

³ Франко с 140 д д Третяк с 246

боти його фантазії не бракувало! Були реальні факти — і ще більше переказів про них! Чи було пролите де-небудь причастя? чи потоптано ногами? чи тільки били, а не забили нікого на смерть під час війни за старі і нові свята? — се так само не можна твердити на підставі слів Вишенського, як не можна і заперечувати можливості таких фактів на тій підставі, що ми не розпоряджаємо документальними підтвердженнями їх. Сильний, яскравий образ, намальований Вишенським, зостався цінним літературним свідоцтвом того, як відбивалася в уяві сучасників релігійна боротьба «благочестія» з «латинством» у тодішній Польщі. Він мусив робити сильне враження. Нижче, в «Одписі» Клірика Острозького, 1598 року, знайдемо патетичний образ горожанської війни, викликаної унією: «кровопроліства, мужобойства, забійства, тиранства, мордырства, нахоженья квалтовъ на дома, на школы, на церкви, обелженья шкарадого невѣсть, паненокъ чистыхъ, душъ невинныхъ, паній зацныхъ и велможныхъ при самой начистьшой и страшной и непостижимой таємници и офѣре: при приймовану святѣйшихъ таинъ тѣла и честныя крови Христовы — наполнили и наброили» (405). Се явна парафраза суворого й шорсткого, лапідарного образу Вишенського, розпущена водицею шкільної риторики. Вона служить свідоцтвом, кажу, яке враження викликали сі громи Афонської гори на Україні, як підхоплювались, повторялись, прикладаючись до всяких злоб дня. Се міра тодішніх літературних впливів нашого Івана з Вишні.

Писання до кн. Острозького і «До утекших єпископів». Два твори Вишенського, написані приблизно в одному часі, в 1597—8 рр., з приводу вистей про унію, про відправу, дану їй на Берестейським соборі, про літературну і політичну боротьбу, що з сього приводу вив'язалася, — становлять кульмінаційний пункт творчості високоталановитого письменника і варті особливої уваги. Вони ілюструють дві сторони його виступу з приводу унії. Одна сторона — «до своїх», друга — до ворогів. Спільна ідеологія, спільний круг вражень і гадок, — тільки глибока різниця в тоні, в настрої й стилі.

Відти ж різниця і в розмірі. Для слів радості, признання, подяки, заохоти, що треба було сказати своїм, — вистачало небагатьох сторін. Акт обвинувачення проти апостатів, обґрунтований, умотивований, мусив бути без порівняння довший. Писання до кн. Василя має всього коло 15 тис. знаків, писання до утекших єпископів — се найбільший твір Вишенського, коло 120 тис. знаків, три звичайні аркуші друку. З літературного й культурно-історичного погляду оба

мають визначний інтерес. Се найважливіші «людські документи» епохи! Вони являються психологічним наслідком тої ролі і значення, котре відчув за собою Вишенський після опублікування свого першого твору. Він виступає в них як признаний, авторитетний речник публічної української опіні. В гарячій боротьбі українського духовенства, панства, поспільства з своїми апостатами і з чужими сіячами й протекторами зради, він — голос християнської совісті, моральний арбітр, що судить і воздає, хвалить і підбурює, засуджує й карає. Почуття великої моральної сили, виявленої українським громадянством у сій боротьбі, знаходить вираз у сій ролі і дише в сих писаннях.

«Писаніє до кн. Василя» адресоване на ім'я Острозького як глави православних, властиво ж звернене «до всіх православних християн Малої Росії, так духовних яко і свіцьких, од вишого стану і до конечного», — так що воно являється паралеллю до попереднього «Писанія до всіх в Лядській землі живущих». Але коли той усовіщав, дорікав, грозив, — звернений до всієї людності, «розділеної в сектах і вірах розмаїтих», сей звертається до громади вірних, що саме тільки побідно витримали гарячу битву. Приводом була книжка, видана православними у відповідь на книжку противників про Берестейський собор. Думають звичайно, що був то «Апокризис» Фідалета, виданий у відповідь на книгу Скарги. Вишенський висловлює вдовolenня, що «тщегласіє» єзуїта, котре той «въ воздухъ отрыгнулъ», зачерпнувши «почерпалом мысли разума своего свій винализок (винахід)»; ніскільки не уловило вірних земляків. Він пояснює се тим, що їх «чистої віри сумніння» зачули «смад нечистої води»; зачерпненої «от студні злого і прелестного мудрованія», — і не прийняли її.

Але што мовити много! Благодарю Бога за твердость и сталость вашу. Благодарю за статечность и учтивость, учтивость — мовлю, котрую къ Богу вищле цноты, паненства вѣры своєю безъ всякой змазы (плями) и приганы заховуете. Што Боже дай, абысте и до конца заховали, зычу! (с. 206)

Провал ворогів уявляється Вишенському в образі глибокої ями, в котру провалилася римська пиха, величання римського папи і горді похвали його вістуна, «Єзуїти Ісусоругателя», що голосив перевагу римської церкви над грецькою: що ворота адові перемогли віру грецьку, а віри папи римського перемогти не можуть (теза Скарги в його обороні «Берестейського собору», розд. IX). Ся римська пиха спочатку нагадує Вишенському євангельського фарисея, що занісся був так високо в своїм самовдоволенні та провалився в ту яму, котру духзрителі звать «пропастю вічною» — «той

рів, що в нього впадає сам, хто його вирив». Але далі — в уяві Вишенського встає інший, ще яскравіший біблійний образ. «Єзуїта Исусоругатель» нагадує йому «Рапсака», висланця Сенахерима, царя ассирійського, — як колись сей самий образ у галицького літописця викликав посол угорського короля¹. В книзі пророка Ісайї, гл. 36, оповідається, як сей рапсак (се не ім'я, властиво, а назва герольда, кликуна) — іменем Сенахерима попереджав юдеїв, аби вони не вірили своєму цареві Єзекії і його керманичеві — пророкові Ісайї, що хтось може їх заступити перед ассирійською силою. Отже, як той рапсак, мовляв, так і нинішній єзуїт, парафразуючи біблійні слова, запевняв читачів, «яко нѣсть избавляяй Русь от невѣрія папи римскаго» Але руське серце відозвалося до Бога, заступника смиренних, щоб він звернув увагу на ту хвалькувату погрозу.

«Але, о Вышний, слыши и внуши тотъ гласъ! О Праведный, покажи свою правду! О Сильный, покажи свою силу! О Премудрый, объяви свою премудрость! О, Богатый, покажи свое богатство! Удиви милость свою въ своихъ! Покажи, гдѣ живеши, почиваеши и успокоеваши ся. въ тыхъ ли, которіи ся сами (боги)² быти мнѣмають, или въ тыхъ, которіи ся тебя соромѣють и послѣдними ся чинятъ?»

«Ты же вѣмъ, Благій, тако отвѣщаеши: «азъ непостижимый, и въ судбахъ неиспытанный и неизслѣдованный, о сыне, давно ознаймиль На кого призираю? призираю убо на смиренныхъ, кроткихъ и трепещущихъ моихъ словесъ» (с 206)

Значить, Бог побив і скинув у сей рів папську пиху і гордого папу, і хвалькуватого рапсака — єзуїта. Всі ці образи сплітаються в уяві автора, коли він закликає вірних прийти подивитись на «труп того рапсака — папезського гласа» (герольда), «скинений в рів папської гордині», і сотворити плач над «нагле здохлим» трупом», так, яко голоситься звичайно над небіжчиком:

Придѣте жъ теперь, всѣ православни христiane, на видѣніе того Рапсака — папезского гласа! Часъ бовѣмъ приспѣль, да его на среду вытянемъ и плакати надъ нимъ, яко по нагле здохлом будемъ И учинѣмъ всѣ единогласно, елици истинными християны ся зовете и спасение всѣхъ любите, тому трупови невѣрія папезскаго погребъ. И плачмо ся всѣ по немъ, яко погыбелю вѣчноу умре, и въ адовыхъ пропастьехъ погребсти ся изволи. Трупъ гласа папезского невѣрія и гордости, яко «брамы пекелные вѣру грецку премогли, римское ж не премогли и премочи не могутъ, а то тымъ ижъ естъ папа голова и намѣстникъ святого Петра»

Сей естъ трупъ того рапсака, папезскаго гласа, нагле здохлый лежить. Подвигнѣте жъ всѣ милостивые утробы свое и оплате его! Уже бо его въ смиренни николи не узрите! Уже въ благочестіе и православие нѣколи возвратити ся не можетъ! і т д

¹ Див т III сер Історії.

² Сього слова нема, доповняю з контексту

Плачте, боголюбци, и стогните, глядячи на того трупа, и головами кивайте, ревность любви сердечной показуючи! И охтайте по немь, поминаючи яко красный былъ, коли здоровъ былъ, а теперъ якъ ся измѣнилъ, коли отрупѣлъ, бездушень сталъ¹. И мовте въ себѣ, поглядаючи на него

Чи не лѣпше было вѣрою живымъ быти, нежели невѣрюемъ здохнути?

Чи не лѣпше было смиреніемъ живымъ быти, нежели гордостію здохнути?

Чи не лѣпше было въ едности зъ нами быти и вѣчне жити, нежели отлучивши ся отъ насъ нагле здохнути и погибнути?

Чи не лѣпше было свѣтъ присносущнаго разума, православной церкви дарованный видѣти, нежели нынѣ въ тмѣ поганскихъ наукъ затворити ся и умрети?

Чи не лѣпше было въ простотѣ сердца, хвалячи Бога зъ нами посполу здоровымъ быти, неже нынѣ отлучивши ся отъ насъ комедійскимъ и машкарскимъ небоженствомъ оболѣти и умрѣти?

И зась обшедши гласъ того трупа плачучи тые слова мовте

Охъ, охъ, окаянный гласе! Чи не мовили тебѣ святые отцы, да ся не отлучаеши отъ церкви, яко левъ-дьяволъ изшедшихъ вонъ хватаетъ?

Чи не мовили тебѣ святіи отцы, да ся не отлучаеши дружины, да не вмѣсто Іерусалима Горняго въ долнѣйшій адъ заблудиши? і т д (с 207).

На запитання голосильників, відки прийшла йому та нещаслива пиха, що його згубила, «безбожний глас» хоч-не-хоч мусить відповісти, що причиною було «безскорботное житіє» римське Патріархи під турком неволю терплять, «патріяршество у Турка купують», «бѣду терплять, страждуть, пуркгаторіумъ въ жизни сей въ тѣлѣ преходятъ» — а для того «брамы пекельные вѣро грецкую преогли быти розумѣють» (римляне). «Папежскую зась для того не преогли, мнѣмають, ижъ папежъ есть отъ неволѣ свободенъ, власть не отъ кого не купуетъ, никому ся не поклоняеть, не покоряеть» і т. д «И за безскорботное житіє учинилъ собѣ и своимъ папежъ пуркгаторіумъ по смерти, да ся чститъ и чстятъ, маючи тую владность яко голова и панъ всего свѣта». (Ідеї попереднього трактату про чистилище).

Справивши таким чином «погребъ невѣрію папы римского», як годиться, з усім прийнятим на Русі обрядом, з голосінням, автор на заключення звертається з коротким словом до земляків, закликаючи їх далі терпеливо зносити всі прикrostі за віру, пам'ятаючи, що православні проходять своє чистилище за життя (як се він вияснив у попереднім трактаті):

Нашея то вѣры пуркгаторіумъ отъ бѣдъ антихристового слуги папы римского и его угодниковъ² пльвемо и очищаемо ся, да достойни будемъ по смерти съ Христомъ вѣчне царствовати. Латина же будетъ зъ дьяволомъ въ геенѣ огненной по смерти вѣчне ся пуркговати (с 209).

¹ Тут і далі — слідує автор за звичайними мотивами і порядком голо-сінь.

² Царськ · учениковъ

Боятися ж погроз латинських нема чого: «єсть у нас славный звитежца (переможець), которій одним махненемъ 185 тисячъ войска асирійско побиль, — єсть у насъ непобѣдимая сила, непроступное божество, святая єдиносушная Тройца» .. і т. д.

Як бачимо, «писаніє» побудоване зручно на тім біблійнім тексті. Ніде автор не пускається оповідати його: він пише для людей, настільки прочитаних у Біблії, що перед ними можна орудувати самими натяками і паралелями до подробиць її оповідання, пародіювати її вирази в приложенні до противної сторони (як єзуит кличе русинам, що ніхто не заступить їх «од невѣрія папы римского»). Церемонія похорону і надгробного голосіння над «гласом папєжським» проведена теж сміливо і свобідно, без пояснень, що «се лев, а не собака». Читач сам зрозуміє, коли автор закликає його «ревность любве сердечной» показати над трупом «папського слова». Тон піднесений, стримано-тріумфальний проходить через усе писання. Місцями автор трохи переборщує в сій піднесений образності, в занадто вишуканих накопиченнях метафор (як то «почерпало мысли разума» або «Петрова истинного лову мережа словесъ Духа Святого»). Але, очевидно, се має, на його погляд, тільки піднести сей підвищений, тріумфальний тон і підняти тим настрої читачів-земляків.

Сим тоном «Писаніє» ризниться від паралельного послання Афонітів, писаного теж Вишенським і висланого, мабуть, трохи ранш, а видрукуваного літом 1598 («юня 19») в острозькій «Книжици в десяти роздлах», як її звать бібліографи. Подібно як «Писаніє», адресоване воно «благочестивому княжати Василю... и всѣмъ христіанамъ православнымъ отъ сана и чина господьского начальствуемого: княземъ, паномъ, воеводамъ, такожде и духовнымъ епископомъ, и до послѣдняго степене, и простымъ смиреннымъ гражданомъ¹, въ благочестіи обрѣтающимъ ся еще въ Лядской земли». Але змістом воно ближче до «Писанія ко утекшим епископом»: висловлює ті ж міркування про мотиви, що погналі сих «отступників благочестія» до унії з Римом, — аби православні не надавали ваги їх відступництву і не бентежилися, що зостануться без пастирів. У тих владиках однаково не було нічого, що має характеризувати правдивих пастирів; вони шукали на своїх владцтвах не добра церкви, а роскоші і багатства для себе і своїх родин. З ними так, як і без них.

---

¹Отже міщанам! не нижче! нижчі верстви в рахунок не йдуть і у Вишенського.

« Се тема «писанія ко єпископом», сим разом висловлена коротко і сухо — але не раз буквально в тих самих виразах, що в «Писанні» Послание Афонітів служить, таким чином, сполучником, що зв'язує разом сі два «писанія» — до кн. Василя і до єпископів, і хронологічно й ідейно Сі три твори становлять одну групу, і точна хронологія посланія Афонітів докладніше орієнтує або підтверджує ті хронологічні вказівки, що дає зміст обох «Писаній».

Послание Афонітів, очевидно, писане раніш від «Писанія до кн. Василя» В нім нема того бадьорого, самопевного, навіть тріумфального настрою, що в «Писанні» «Дойде къ намъ гласъ плачевный и толико скорбный, яко истиннымъ боголюбомъ и братолюбомъ, по Христовом словеси, братского паденія паче своеє души предпочитаютъ оплаковати, и о смерти отступленія отъ вѣры и благочестія умершихъ... скорбѣти и болѣзнувати душею і тѣломъ приходить», починається послание Афонітів. Воно написано було, очевидно, на перші вісті про зраду єпископів, перед Берестейським собором, коли ще ся апостазія викликала серед православних збентеження і страх. Вишенський іменем Афонітів потішає їх, що вони можуть цілком обійтись без таких лжепастирів: «Мощно бо быти безъ нихъ, занеже Богъ ихъ исъ церкве изналъ и обесчестилъ — понеже недостойнѣ тые престолы съдержать и тоє имя (пастирів) на себѣ носятъ; и не мни: слава се имъ, но безчестіє и вѣчноє отпаденіє Христа и святыхъ его». Але як обійтись без владик фактично, як організувати без'єпископську пресвітеріанську церкву, він не пояснює і сим разом, так як і в «Писанні до всіх у Лядській землі».

Взагалі невеличкий сей твір написаний прозоро, логічно, переконуюче — тільки що, власне, не дає нічого конкретного понад стереотипове дораджування терпеливості в скорбях і віри в спасенність православної віри. Спинятись ближче над висловленими в нім гадками нема потреби, бо вони повніш і яскравіш розвинені в «Писанні до єпископів». З літературного погляду послание Афонітів також не має чогось замітнішого.

«Писаніє к утекшим от православное вѣры єпископом», як називає його Вишенський в оглаві «Терміни», в оригіналі має таку адресу-вступ:

Вельможнымъ ихъ милости паномъ
архиєпискупу Михаїлу, єпискупомъ Потѣю, Кирилу, Леонтию, Деонисію
и Григорку,—

свъшше память покаянія, страхъ геєнны и будущаго суда низпослати
ся отъ всевидящого ока троичнаго божества: Отца и Сына и Святаго Духа,

Іоаннѣ мнихъ зъ Вышнѣ отъ Святыя Афонскія горы усердно вамъ зычтъ!

Очевидно, ся ядовита апострофа не більш як літературна форма. Писаніє так же мало звертається до владик своїм змістом, як і попереднє «писаніє» до князя Василя Воно призначається теж православній громаді Має завданням повніш розвинути гадки посланія Афонітів — що за «утекшими» нема чого жалувати, бо вони втекли, власне, тому, що нічого не були варті. Але полемічний темперамент тягне Вишенського до діалогу, се його спеціальність. Замість критикувати в третій особі сих арцибіскупів і біскупів, як він їх іронічно потитулував в новім їх стані,— він краще всипле їм все, що зможе, просто в вічі, в тім же іронічнім тоні, взятім у сім вступі —

Ознаймую вашимъ милостямъ, пише він їм,— «ижь достигло мя вашего подвига, труда, ревности и тшания писаніє зовемоє: Оборона згоди зъ латинскимъ костеломъ и вѣрою Рьму служачею»¹ — вами ходатаями і будовничими² той мененой³ згоди, унеи змієвои⁴ отъ Руского народу клеченоє⁵. И видѣвши тоє велми почюдиж ся не⁶ простымъ малымъ чудомъ, але съ удивленіємъ великимъ и ужасомъ, розсуждаючи въ собѣ самъ, въ затворѣ — темницѣ безмолвїя сѣдячи яко како и откуда бы ваши милости такой ласки — дару блаженства и святости доспѣти могли? Чого и я частію свѣдомъ, яко есте таковыхъ почестій и благодати отъгорѣ николи не искали ани просили И слѣда Христова скорбнаго не топтали, и пелгримащій къ горнему Іерусалиму забавою молитвы умное не творили А такъ знагла, безъ заслуги жадной отъ Бога тую годность, зацность⁷ и достоинство дару привлащати (як бы запевне отъ небесного откровения!) собѣ смѣете и сию згоду, вѣры таинство съ безвѣрствомъ тосуючи, мѣшаєте и спюиваете» (с 227 У. 1015)

Не покладаючись одначе на свої попередні відомості про сих «будівничих згоди», каже Вишенський, щоб не зробити їм часом кривди скороспішними осудами, став він ближче розбирати їх поведінку, шукаючи в ній «сліду євангельського», що характеризує людей, яким Бог доручає «живота вѣчного таємниці». Ступені того «сліду євангельського» мають бути такі: «вѣра крещеная», сповнювання заповідей господніх, отверження себе, облишення майна, рідні і мирського содружества, «конечная нищета» і потім: очищення, просвіщення, совершення — «о чом читай Діонісія Арео-

---

¹ Іронічно пародійований заголовок книги Скарги «Описание и оборона събору руского Берестейского», випущеної анонімно на поч. 1597 р. Тези, що їх Вишенський дали вкладає в уста єпископів, зходяться з тезами сєю книги Скарги

² Підгір

³ «Так званої згоди»

⁴ Сі два слова в Цар (л 439) оуней змієвої

⁵ Клетити — недбало будувати (від клеть).

⁶ В друк сього «не» нема.

⁷ Усп і Акты: гордость, у всіх списках годность

пагіта, О священноначаліи», підставу візантійської містики — див. вище.

Але ж бо не тільки тих вищих прикмет, вказаних Ареопагітом, не знаходить Вишенський «за біскупами», але й найнижчих ступенів вони не пройшли. Слідство, проведене ним у сій справі над ними, переходить у чудові побутові образи, які дають сьому творові одне з найперших місць у нашім старім письменстві:

Покажете ми убо, о згоду вяжучи, гдѣ которій зъ васъ первый степенъ самъ собою исполниль и въ вѣрѣ основанной въ непорушеномъ фундаментѣ съ исполненными заповѣдами ся знайшоль?

Не ваши милости ли вѣру дѣлы злыми напередъ еще разорили?

Не ваши милости ли прагненія лихоимства пѣнежного и достатку мірского жерело похотій въ себѣ распустили и насытити ся никакоже не можете, и еще большею алчбою и жаждою, свѣцкихъ достатковъ пратнучи, оболѣли ¹ есте?

Покажѣте мнѣ, о згоду вяжучи, гдѣ которій зъ васъ въ мірскомъ житіи будучи оныхъ шесть заповѣдей, отъ Христа узаконеныхъ, самъ собою исполниль, то естъ алчныхъ прекормилъ, жадныхъ напоилъ, странныхъ упокоилъ, натыхъ одѣялъ, болнымъ послужилъ, въ темницахъ навежалъ?

Не ваши милости ли тыхъ заповѣдей не толко въ мірскомъ чину ² разорили есте, але нынѣ въ мнѣмаючемъ ся духовномъ неперестанно разоряете?

Не ваши милости ли алчныхъ оголоднѣваете ³ и жадными чините бѣдныхъ подданныхъ, той же образъ божій што и вы носячихъ, на сироты церковныя и прекормленіе ихъ отъ благочестивыхъ християнъ наданыхъ? Лупите и зъ гумна стоги и обороти волочите. Сами и зъ своими слуговинами прекормлюете ⁴ оныхъ трудъ, и потъ крѣвавий лежачи и сѣдечи, смѣючи ся и граючи пожираете, горѣлки ⁵ препущаные курите, пиво троякоє превыборное варите и въ пропасть насытнаго чрева вливаете.

Сами и зъ гостями своими пресыщаєте. А сироты церковныя алчутъ и жадуютъ.

А подданные бѣдные въ своей неволи рочного обходу удовлѣти не могутъ.

Зъ дѣтми ся стискають, оброку ⁶ собѣ уймуютъ, боячи ся да ⁷ имъ хлѣба до прошлаго урожаю дотягнеть!

Гдѣ которій зъ васъ странныхъ въ дѣмъ увель, упокоилъ, ублажилъ, ноги авраамски ⁸ страннику умыль? Не ваши ли милости сами нынѣ у мнѣмаючимъ ся духовномъ чину изъ странныхъ ся ругаете, хулите, поносите, ненавидите, злословите, клеветаете што ся показало ⁹ съ тыхъ устъ смродливую згоду вяжучихъ! Которіе тымъ духомъ ругали мовячи: «А што жъ суть патриархи или грецкіе владыки? жебраки, волоцуги, змаменники ¹⁰!» Видите ли вашего мудрования страннопріємство ¹¹?

¹ Розхорувались

² Ще бувши в миру

³ Підг

⁴ З'їдаєте

⁵ Буква г̄ віддає видання Успенського

⁶ Да

⁷ Зам «єда» — «чи»

⁸ Як Авраам странникам

⁹ Акты показано

¹⁰ Обманці

¹¹ Усп.. стреннопріємство

Гдѣ есте нагихъ одѣвали? Не ваши милости ли сами обнажаєте изъ оборы конѣ, волы, овцы у бѣдныхъ подданныхъ? Волочите дани пѣняжнѣе, дани пота и труда отъ нихъ вытягаєте, отъ нихъ живо лупите¹, обнажаєте, мучите, томите, до комятъ и шкутъ² безвременно зимою и лѣтомъ въ непогодное время гоните. А сами яко идоли на одномъ мѣстцѣ присѣдите, или если и графигъ си іого трупъ ондолотвореннаго на другое мѣстце перенеси, на коллскахъ якъбы и домо сѣдючи безскорбно приносите (ся).

А бѣдные подданные и день и ночь на васъ трудятъ и мучятъ,— которыхъ кровь, силы и праці и подвига высавши и нагихъ в сборѣ и коморѣ учинивши, вырванцовъ вашихъ, вамъ предстоящихъ фалюндышами, утрѣфинами и каразіями³ одѣваєте, да красногядствомъ тыхъ слуговинъ око накормите. А тые бѣдници подданные и простой сермяжки доброй, чимъ бы наготу покрыти могли, не мають!

Вы ихъ пота⁴ мѣшки полны — грошми золотыми, талярами, полталярами, орты, четвертаки и потройники напыхаєте, сумы докладаєте въ шкатулахъ. Мѣста где бы которой особѣ съ тыхъ помененыхъ годное было почивати расправуете. А тые бѣдници шелюга за што соли купити — не мають! (Акты 230, Усп 1018—9)

Пройшовши такимъ порядкомъ ще й инші контрасти з заповідями христовими в житті авторів уніі («згоду в'яжучихъ»), — автор вказує, що замість кинути «имѣнія, сродство і мірское житіє», приймаючи на себе «хрест христовъ» — епископське священня, вони навпаки — на епископство йшли на те, аби доводити розкоші, багатства, маєтків для себе і для «сродства». Доказує се загально про всіх, а потім коротко розбирає індивідуальні біографії кожного зокрема:

Покажіте ми, о згоду вяжучіє, гдѣ кой зъ васъ міра ся отреклъ, крестъ Христовъ на рамо взялъ и душу свою въ жизни сей възненавидѣлъ?

Не ваши милости ли болшую помпу и таинство своволного житія вѣка сего въ себѣ нынѣ изобразуете? Болшее достатки въ мниманомъ духовномъ нижли въ мирскомъ чину угонили есте! Славы и богатства дотиснули ся есте, чога въ мирскомъ чину не имѣли есте! Тучните ся, кормите, питаєте, насыщаєте чрево роскошными снѣдми, кгласкаєте гортань смачнѣйшими кусы, услаждаєте, смакуєте, мажете, собѣ угаждаєте, волю похотную во всемъ исполняете?

Покажіте ми, о згоду вяжучіє, гдѣ который зъ васъ оставилъ домъ, села, имѣнія, маєтность, сродство и мірское житіє Господа ради?

Не ваши милости ли того ради и бискупства ся докопали, яко да сокровище болшее имѣней, маєтность, скарбовъ пѣняжныхъ и прибитковъ въ церкви божой знайдете? Слугъ личною двояко и трояко, нежели перво ести мѣли, умножаєте? Славою вѣка сего коронуєте ся! Въ достаткахъ безпечалныхъ и роскошныхъ якъ въ маслѣ плываєте! Дочки богатымъ виномъ бискупскимъ обвинуете!

Зятей панами пышно-гордѣйшими починили есте!

И своихъ повинныхъ церковнымъ, сиротскимъ, убозскимъ и слѣда христова держачихъ ся добромъ обогатили есте!

¹ З живих лупите

² Берлини, баржі

³ Роди сукна

⁴ Себто потом

Титулы имъ славнѣйше у свѣта сего починили есте!

Отъ войскихъ на подкоморихъ, отъ подкоморихъ на судій, отъ судей на кашталяны, отъ кашталяновъ на старосты, отъ старость на воеводы перево- рочаете!¹

Покажѣте ми, о згуду вяжуче, гдѣ которій зъ васъ тотъ конечный сте- пень Петрова гласа исполнилъ «Се мы, рече, оставихомъ вся и вслѣдъ тебѣ идохомъ, что убо будетъ намъ?» Не ваши милости ли болшей нынѣ маєе нежели перве есте имѣли, и богатшими и пышнѣйшими есте нежели перво есте были? А если неправду мовлю,— отвалимъ тотъ надгробный камень и узримъ явно все житіе ваше першее въ мірскомъ стану и нынѣ рекомо въ духовномъ хто што перво былъ и что имѣлъ, и хто те перъ есть и што имаеть?

Начну же отъ мірославнѣйшихъ Перво, его милость кашталянъ Патѣй. Если и кашталянства титулъ догонилъ, але толко по четьре слуговины, и въ одежди, якая барва вмѣстити ся могла, за собою волочилъ А нынѣ, коли бискупомъ zostалъ, перебѣжить личба и десятковая, и барва скупо до- рожшая и славнѣйшая!

Также и его милость арцибискупъ Коли простою Рогозиною былъ, не знаю, если и два слуговины переховати на службу свою моглъ! А нынѣ личбою переважить и десятокъ, барвою ровно съ першими!

Такоже и Кирило² Коли попомъ простымъ былъ, толко дячка за собою волочилъ, котрому кермашами пирожными³ заплату чинилъ А нынѣ коли бискупомъ zostалъ, догонити слугами и барвою першихъ!

Также холмскій! Коли в Луцку жилъ, Саксономъ⁴ и Майдебурскимъ правом свое черво кормилъ А нынѣ, коли бискупомъ осталь, мусить бы- ти — и слуговинъ собѣ набылъ!

Такоже и Григорко! Коли дворяниномъ Рогозинымъ⁵ былъ, и хлопчи- ка⁶ не имѣлъ! А нынѣ мусить быти и тотъ теперъ, коли бискупомъ зо- сталъ, въ черевѣ ширшій, в горлѣ сластолюбнѣйшій, въ помыслѣ высочайшій, въ достатку богатшій и въ слуговинахъ доволнѣйшій!

А пинского въ первомъ житію не зналемъ, але по нынѣшнемъ показует ся, што и тотъ якъ и другіе также едино⁷ Бо вижу якъ не вслѣдъ Христа, но вслѣдъ свѣта сего пелкгримацію всѣ вышѣ реченные трудять (Акты 231=Усп 1020—1).

Так перетрусивши всіх разом і кожного зокрема, Вишен- ський кінчить першу частину свого писання моральними упі- неннями владикам, аби подумали про страшний суд і муки тогосвітні і покаяться, а коли «великого подвига покаянія» не можуть показати, принаймні аби вернулись до православ-

¹ Цар превозвращаете (л 450)

² Терлецкий, владика луцкий

³ Зам пирогами кермашовими (відпустовими).

⁴ В усіх сп Сексономъ Саксонський кодекс права, прийнятий в міських судах, як і «магдебурзький» Вишенський хоче сказати, що владика холмський, Дюнсій Зборівський чи Збируйський в миру був якимсь урядником — юристом або адвокатом

⁵ Григорій Загоровський, владика полоцький, був «протонотарієм», секретарем митрополічим Взагалі, приймається, що Вишенський чи з недо- стачі докладних відомостей, чи з полемічних мотивів допустив різні недо- ладності в цих біографіях

⁶ Цар, друк хлопчика

⁷ Цар; друк єдиною.

ної церкви — «духъ свой въ православной вѣрѣ испустите». Бо інакше в вічнім геєнським огні будуть клекотіти разом «з папами своїми».

Ся перша частина, як бачимо, становить сатиру на владик у тіснішій значенні. Визначається незвичайною силою, барвистістю вислову, щасливим сполученням гніву на лжепастирів і широкого глибокого співчуття для покривджених «сиріт церковних», «убогих підданих».

Контрасти сього убожества, змальованого в таких м'яких, сердечних тонах, з грубим цинізмом «біскупів», як він їх скрізь іронічно величає, — безсумнівно належить до найкращих речей нашого письменства і являється перлиною творчості Вишенського і цілого письменства сеї доби.

Друга частина, що по сім наступає, присвячена мотивам унії, що виставляються нібито самими її авторами. Автор вибирає «нѣкоторые артикулы на православныхъ съпротивоборно и хулно реченые» — ставить таких пунктів, або «стихів», чотири, розуміється, досить свобідно їх «стилізуєчи»:

1) «Яко въ костелѣ Римскомъ не пытаются ся біскупове своихъ овечокъ въ премѣнахъ и вымыслахъ своихъ, которыхъ въ костелъ вносятъ; але што постановяють, то кажуть своимъ держати, а они тежъ слухають пастырьевъ своихъ, — также бы и въ Руси быти мѣло». Се теза про монархію як принцип Римської церкви в згаданій книзі Скарги дуже свобідно інтерпретована, але хоч і в іронічній формі, вона вірно віддає мотив переходу владик на унію

2) «Якъ дурные и безчестные патриархи ничего славного и пожиточного приѣжаючи въ земли сей не чиняють — якъ Іеремѣя учинилъ: толко хлоповъ простыхъ шевцовъ, сѣделниковъ и кожемяковъ над епископовъ преложилъ, и увесь порядокъ церковный отъ духовенства отнявши свѣтскимъ людемъ въ мощь подалъ, въ чомъ великое уближене власти епископской учинилъ». На тему негідних вчинків патріархів і Єремії зокрема Скарга дійсно виписав кілька прикрих речей, класична ж фраза про хлопів простих — шевців, кожемяків, сідельників веде свій початок від гнівних нарікань львівського владика Балабана на братчиків, хоч сам Балабан, відскочивши в останній хвилі від унії, під стріли Вишенського не попав. Пор. ще нижче.

3) «Яко отъ неволникъ до пана, яко отъ страдалцевъ патриарховъ оторвавши ся до свободного и нѣкымъ не владомого папы пристати волѣли» (Свобідна інтерпретація міркувань про поневолення грецької церкви)

4) «Яко то не чудо ся стало, ижъ зъ вина вода ся учинила въ згодной мши рымской вѣры попа на православной вѣры престолъ отправанной, але такъ омылкою и трафункомъ ся тоє прилучило» (А 233=У. 1024).

Сей четвертий «стих» попав сюди зовсім не до речі: він становить зміст третьої, зовсім окремої, останньої частини «Писання». Друга ж частина «Писання» присвячена головно першим двом, дійсно принциповим мотивам унії.

Та перше ніж приступити до їх розбору, автор не утерпів, щоб ще раз не відсудити від поваги й авторитету речників сих мотивів, хоч досить сильно зробив се вже в попередній

частині Заявляє, що не дивується «хулі, безчестю і лжи», висловленій ними «на благочестіє» (православну віру), — навпаки, дивувався б, коли б почув від них щирій і правдивий суд. Бо ж се люди цілком далекі від церкви, її науки і моралі. І знову звертається до них з такими закидами:

Прочтѣте пилне въ той книзѣ сумненя своего и видите, не съпротивное ли школы ученя¹ тымъ плодомъ истиннымъ проходили есте? Не въ сварахъ ли, препиранияхъ, прехитренияхъ, преборенияхъ прокурацкихъ и велерѣчницкихъ лжею истину пребороти всегда учачи ся увесь вѣкъ свой изнурили есте?²

Не днесъ ли кашталяны, дворяны, жолнѣрми, воины, кровопролійцами, прокураторми, курцыяны, корчмарами³, купцами, медвѣдниками — а утро попами, а поутру бискупами, а по утру утрешнемъ арцибискупами починили ся есте? Како вы можете истину глаголати, о школѣ истину учащей не слыхавши? (А 234=У 1026)

Покажѣте ми, о бискупи, где которій зъ васъ иноческаго житія степенъ, къ Христу и духовному разуму скорбнымъ путемъ ведущий, самъ собою пролѣзъ, — безъ которого искуса (законъ мовить) епископъ быти не можетъ?

Тотъ законъ есте попрати и в-нивечъ обернули! А то чому? Для того ижъ не толко искуса иноческаго не знаєте, але ни того самого голого имени: што есть инокъ? не слыхали есте. И якъ перво въ мирскомъ стану, такъ и нынѣ рекомо въ духовномъ, албо и двояко горше, а мирскими есте и мирско живете и мудруете!

Где которій зъ васъ диаконскій степенъ многолѣтнимъ искусомъ священнодѣйства служебного по законѣ прошолъ? — Тому и сами признаете, ижъ ся отъ васъ кгвалтъ сталъ⁴ Въ котромъ (диаконстві) забави⁵ не толко не чинили есте, але не знаю — епископствомъ если не попередили есте его?⁶

Где которій зъ васъ священство по закону узаконенному постигль? — Тое и сами признаете, ижъ отъ васъ зк(г)валчено есть!

Где котрій зъ васъ епископство отъ вышнего звания, дарованія и освященія и отъ всенародного избранія гласа⁷ въсприять? Тое и сами признати мусите, яко зквалтили есте! і т д. (А 235=У. 1026—7)

По сій філіппіці автор приступає до мотивів уні — першого і другого. В принципі вага зводиться до одного: владики не хочуть участі вірних у церковних справах, так як нема того в римській церкві; в православній же вірні присвоїли собі се право, і патріархи їх у тім підтримали. Се питання

¹ Школа, в котрій проходили сѣте свою науку, чи не була противна плодам церковним?

² Се була загальна болячка не тільки православної, але так само і католицької церкви, і католицькї синоди XVI в так само наркають, що їх єпископи замість богослов'я студюють право, з огляду на безконечні процеси за церковні маєтності, що їм приходилося вести.

³ Сих трьох слів бракує в Актах, див Усп с 1026, єсть в Підг. і Цар

⁴ Що ви силоміць зломнїли церковні постанови про священство

⁵ Довшого перебування

⁶ Чи не стали єпископами, не будши дяконами

⁷ Принцип всенародного вибору єпископа, принагідно кинений тут Вишенським, впливає з його концепції всенародної, громадської церкви, котру він особливо повно розвиває зараз далі (пор вище).

про право вірних набрало тоді особливої гостроти з огляду, що уряд став на становищі єпископату, приймаючи принцип, що в справах церковних рішають тільки єпископи, вірні ж голосу не мають; тому признавав правосильним тільки уніатський Берестейський собор і проголошену на нім унію. Неправосильність православного Берестейського собору, що унію опротестував, католицько-уніатська сторона доводила між іншим тим, що в нім брали участь світські люди. Відповідав їй, і досить місця присвятив обґрунтуванню права світських громадян «Апокризис» Філалета, і Вишенський по-своєму також вияснює його, посилаючись на слова Христа і ап. Павла, щоб вірні розбирали між пророками і лжепророками, між пастирями правдивими і розбійниками, між тими, що носять образ ап Павла, і тими, що «земная мудрствують» Доводить, що владики неправильно хулять «овець право (правильно) мудруючих» і даремно прозивають русинів дурними за те, що вони

если и малое порохоно ереси въ своей церкви ока отъ лжеименныхъ пастырей, запорошити хотячихъ, ошупаютъ ¹, заразъ очищаютъ и вонь измѣтуютъ, а у Латины лжеименные пастыре цѣлымъ бервеномъ вымысловъ новыхъ зѣнцу спасения людского завалили, а прописнути и промовити за истину немашъ кому! А то чему? Для того ижъ якъ мертви всѣ овци въ той долинь костелного безсловесного послушенства ока бервеномъ власти пастырское привалены суть, и въ нечувствѣ и безгласи сѣдят, и о спасени своемъ — збавени ² будутъ или ни — не вѣдаютъ, толко якъ ся кому трафить, безсмыслно и скотски умирають (А 237=Усп 1030)

Ся римська практика зовсім не згідна з духом християнства, доказує Вишенський,—

Видите ли, ижъ римскіє овца не добре чинять, што о своемъ спасени не дбають?

Видите ли, ижъ недобре римскіє овца чинять, што куревникомъ и дворяномъ безвстыднымъ надъ собою владѣти допущаютъ?

Видите ли, ксендзове бискупы, якъ неслушне того прагнете, яко да звычаемъ римскимъ надъ рускими овцами владнете?

Видите ли, яко слѣдъ антихристовъ ухвалили есте, и себе ни въ чомъ не гледѣти закауєте, блуду же и вымысловъ (отъ мистра діавола вами изъученнымъ) ³ словеснымъ, образъ божій и подобіє носящимъ овцамъ безгласно якоже скоту послѣдовати повелѣваете?

Видите ли, яко сами (отъ которыхъ бы ся образъ чистоты, паненства невинности ⁴ чистое вѣры и доброго сумненя въ облюбеници — церкви Христа Бога — показати мѣль) прелюбодѣйцами, шетечниками и куревниками

¹ Конструкция фрази досить крута Русь в оку своєї церкви навіть мале порохоно ереси, вкинене лжеименными пастырями (що хочуть те око церковне запорошити), зараз вимацують, виймають і викидають

² Спасени

³ Друк изученыхъ (так і Цар)

⁴ Сих трьох слів бракує в Актах, див Усп і Цар.

стали есте ся, и отъ жоны законное вѣнчалное — вѣры восточное украдши ся, до зануза штетченства ¹ римского отбѣгли есте! (А 238=У. 1031—2).

Тим Вишенський, як каже — «першую баснь вашу (перший мотив): якъ хотѣли есте по-римски надъ Русю владѣти, — отпавиль».

Приступаючи до другого мотиву, з приводу згїрдливого відзиву про «хлопів», допущених патріархами до участі в церковних справах, він розвиває свою теорію демократичного християнства, в коротшій формі начеркнену їм уже в апології іночеського чину, в тезі про духовне шляхетство:

Чемъ же ся вы духовными зовете, а тѣлесне и погански мудрствуете и глаголете, лѣпшими ся надъ другими чините, и отъ плоти и отъ крови порождениємъ, а не отъ Бога свыше — хвалите! А Іоанъ евангелистъ не тыхъ которіе ся въ злоголавыхъ подушкахъ и китайчанахъ пелюхахъ родяты блажить, але которіе ся убого въ земны богатства, но (въ) небесны богатства отъ Бога свыше родяты, сихъ вѣрными и зацными быти розумѣте? ²

Якъ же ся вы духовными — а не толко духовными, але и вѣрными звати можете, коли брата своего, въ единой купели крещения вѣрою и отъ единыя матере — благодате ровно зъ собою породившаго ся подлѣйшимъ отъ себе чините? Уничтожаете и ни за что быти вмѣняете? Хлопаете, кожемякаете, сѣдельникаете, швецями на поруганіе прозываете?

Добре! Нехай будетъ хлопъ, кожемяка, сѣдельникъ и швец! Але въспомяните, яко братъ вамъ ровный въ всемъ есть! Для чого? Для того ижъ въ едино треплостасное божество и однимъ способомъ зъ вами ся крестилъ. И одною благодатию и даромъ вѣры облеченъ ся сталъ. И одною печатию Духа Святого на христіанство запечатанъ есть А подвигомъ и вѣрою дѣлною — еслижъ и одного отца и матере вѣры и крещения есть, — можетъ быти кожемяка отъ васъ лѣпшій и цнотливѣйшій ³!

Пытаю tedy тебе, ругателя имени: чимъ ты лѣпшій одъ хлопа? Албо ты не хлопъ такой же, скажи ми! Албо ты не тая жъ матерія, глина и персть, ознайми ми! Албо ты не тоє жъ тѣло и кровъ? Албо ты не тая жъ желчь, харкотины, слина и тлѣніє ⁴? Или ачей ты отъ камене утесанъ? Или не маешь кишокъ и слизу хлопского въ собѣ? ознайми ми! Или ачей ты костеный такъ безъ тѣла родил ся еси? дай ми знати о томъ!

Зась пытаю тебе, и не оставлю пытаючи: чимъ ты лѣпшій надъ хлопа, повѣжъ ми, и свѣдоцтво дай — не гордую хулу и дмене, але божественнаго гласа писаниємъ покажи! А егда показати не можеш, яко ты каменный, костеный или наветъ и золотый, толко такой же гной и тѣло и кровъ яко и всякъ человекъ, — чимъ же ся ты лѣпшимъ показати можеш надъ хлопа? Явно, яко ⁵ ничимъ другимъ толко хулою и величаниємъ гордости предъ человекомъ. А предъ всевидящимъ окомъ — окаяннѣйшій и всѣхъ тварей безчестнѣйшій еси, всякое бо — рече — высокое въ человекѣхъ мерзко и нечисто предъ Богомъ (А. 239, У. 1032—3).

Христос самим народженням своїм хотів дати приклад і науку смиренності —

¹ Дому розпусти.

² Наступає цитата про тих, що не від похоті, а від Бога родились.

³ Наступає, як приклад, не дуже влучний, на наш погляд: благословення дане молодшому Яковові, а не старшому Ісавові.

⁴ Пор вище.

⁵ Так П. і Ц.; друк.: двічі «явно».

Для того ся такъ нишетно родить, абы потомъ въ замкахъ, палацахъ и коштовныхъ дворѣхъ родячіе ся над¹ тыхъ которіе ся въ хлѣвѣ родять не возносили и лѣпшими не чинили ся!

Для того ся теселскимъ² сыномъ зовет, абы тые которые суть кролевскіе и княжацкіе сынове — надъ кожемячинихъ сыновъ не возносили и лѣпшими не чинили ся!

Для того на гною, въ вертепѣ, безъ слугъ въ пелюшищахъ ся родить, абы тые которіе на подушкахъ мягкихъ въ замкахъ, дворахъ и коштовныхъ кгмахахъ при многу слугъ и дворянъ въ тонкихъ китаикахъ и у полотнахъ флямскихъ ся родять — надъ убогихъ сиротски³ голо и безъ достатку всякого родячихъ ся лѣпшими не чинили ся (А 240, У 1034—5).

«Ксендзове-бискупи», шо не йдутъ слідами Христа — «над братію свою лѣпшими чиняться и на нихъ хлопають й кожемякають» — показываютъ («одежду») не Христа, а Антихриста Вони не мають права називати себе християнами. Вони погані, і «поганство» з усіх боків показує на їх життя і мудрования як на своє.

«Томъ вамъ показалъ, яко христіане нѣсте», кінчить сей розділ автор, і так віддавши їм за хулу на патріарших хлопів, переходить до розбору пороблених розпоряджень. Були вони дурні чи мудрі?

Ижъ онъ видѣлъ церковь Христову заплюгавленую, нечистыми пастырами чревопасными мѣста хвалы божія позалаяганы⁴, властію мірскою и мучительствомъ поганскимъ зневоленую, злымъ и нечистымъ житіємъ поруганную, похуленую и до конца обезчестеную

И видѣлъ, яко волци пастырообразные на стервѣ церковного лихоимства крѣпко сѣдять и заюжили ся⁵ суть.

Изнати еслибы ихъ отъ того стерва и хотѣлъ, смерти звѣролютства оныхъ избѣгнути бы не могль!

Штожь чинить?

Созываетъ стадо словесное, овца Христовы — будь кожемяки, седельники, шевцы, всякого стану, чину и возраста православныхъ христіанъ.

Съзвавши сихъ мовить къ нимъ тыми словы: «Спасайте ся, братія мои, сами! а пасрмиты спасти ся не можете!»

Чему? Для того ижъ они о спасеніи не толко о нашемъ, але и о своемъ ни мало не мыслятъ!

Уже пастыре ведлугъ свѣта сего пелгримують!

Уже пастыре князю вѣка сего на службу его приказали ся суть⁶!

Уже пастыри о вѣчный животь и вашъ и свой ничего не дбають!

Уже пастыри нынѣшній вѣкъ выжити, выроскошювати, выславити ся, выгордити ся⁷, выбогатити ся, вимудрити ся умыслили суть!

¹ Ц, в друк «на»

² Підг, в Арх і Ц — тѣлеснымъ

³ Ц, в друк сиротский

⁴ Друк.: позалѣганую

⁵ Роз'ярились.

⁶ Вступили до служби Антихристови Логично се найтяжче обвинувачення, і повинно було стояти на кінці сеі каденци

⁷ Так Підгір і Ц, в друк: выгратися.

Спасайте ся братия моя возлюбленная, вѣрное стадо Христово, роде избранный, языку святыи, царское священіе, людіе обновленія — Рускій благочестивый народе — с а м и¹

Спасайте ся вѣроу, спасайте ся заповѣдми евангелскими, спасайте ся закономъ отеческимъ, спасайте ся честнымъ и цѣломудреннымъ житіемъ¹

Пребудѣте въ церкви, пребудѣте въ оградѣ, пребудите во соборѣ¹, пребудѣте въ законѣ, пребудѣте въ съгласіи, едности и любви¹ (А 241, У. 1035—6)

Намалювавши такой яскравий, дійсно переконуючий образ контрасту тих вовків-лжепастирів, наюшених на стерві церковнім, і дійсного сердечного пастиря, що зібрав облишену, збентежену отару і навчив її самій давати собі раду закономъ любови, автор дійсно міг спитати своїх противників: чи можна було такой виступ патріарха назвати «неславним і безпожиточним»?

В такомъ разі, розправляє він, — і діяльність Христа треба назвати «дурною і непожиточною» Коли він поминув «архиереів і пастирів безплодныхъ», що позасідали «міста церковні» «в широких реверендах»², «пильнуючи обідів і вечерь торжественних та величаючись на торжищах». Коли зняв з них «духовенство духовного строенія» і переложив його на простих сітоткателів і риболовів, а нарешті і кожем'яків до сеі гідності прилучив.

Также властне и патріарха, слѣда Христова держачи ся, учинилъ тымъ которыхъ быти не еретиками, не отщепенцами, не развратниками благочестія досвѣдчилъ³, — церковь Христову и своего пастырства мощь строенія злецилъ, и якъ еи⁴ хранити отъ ереси Антихристового учения, научилъ,

Анны⁵ и Кайафы оставилъ

Архіерее широко реверендые и на лектикахъ⁶ колышущіе ся пренебрегль

А бискупи саки по Римѣ гонячіе⁷ ни за что быти и разумѣти ся судилъ¹

Видите ли, яко патріарха слушне и пристойне учинилъ, якъ на простыхъ — вѣрныхъ свѣтскихъ людей, православныхъ христіанъ церковь Христову вложилъ и строеніе въ ней поручилъ¹

Але вы, бискупи, по тому вашему обличенію што учините? Вержете ся, вѣмъ, зась до того надымая, мовячи

«Тые хлопи простые въ своихъ кучкахъ и домкахъ сѣдятъ, а мы предся на столахъ епископскихъ ле ж и м о¹

«Тые хлопи зъ одное мисочки поливку albo борщикъ хлебчють, а мы предся по колкодесять полмисковъ розмаитыми смаками уфарбованыхъ⁸ по ж и р а е м ъ¹

¹ Се з У., в Арх і Підг нема

² Католицькі рясі

³ Акты і Ц досвѣдчивши, у У. сього слова нема

⁴ Друк: ей, Ц · ся

⁵ Друк і Ц · и Анны

⁶ Друк · лектыхахъ

⁷ Що ганяють по Риму за папськимъ посвяченнямъ

⁸ Се про різнокольорові поливки, див вище

«Тые хлопи бѣтцкимъ або муравскимъ¹ кгермачкомъ ся покрывають, а мы предся въ гатласѣ, ядамашку и соболехъ шубахъ ходимо!»

«Тые хлопи сами и панове и слуги собѣ суть, а мы предся предстоящихъ барвяноходцевъ² по колкодесять маємо!»

«Передъ тыми хлопи,³ нѣхто славный шапки не здойметъ, а передъ нами и воеводы здоймають и низко вклякают!»⁴

На тоѣ кокошене, панове бискупы, вамъ отповѣмъ так

Архиреее они, Христа убивше, подобные вамъ, не на мѣстахъ ли епископскихъ сидѣли такъ же яко и вы? Але хлопи Христовы лѣпше отъ нихъ были, и нынѣ суть!»

Они чрево не также ли ладовали якожъ и вы? Але хлопи Христовы, алчуше правды, лѣпше отъ нихъ были, и нынѣ суть!»

Тые трупы не также ли мякко и коштовне убирали якожъ и вы? Але простаки⁵ одноризные⁶ лѣпше отъ нихъ были, и нынѣ суть!»

Тые предстоящими не такъ же ли ся были окружили, якожъ и вы? Але хлопи Христовы, самослужные собѣ, лѣпше отъ нихъ были, и нынѣ суть!»

Тыхъ Пилаты и Ироды не также ли почитали и передъ ними укліякали, якъ же и предъ вами? Але хлопи Христовы, гоненые и оплюваные, обезцещенные, поруганые, посмѣяные, битые и убитые — лѣпшие и цнотлившие и славнѣйше отъ нихъ были, и нынѣ суть!»

Также и вы, панове бискупы, сѣдите на мѣстахъ епископскихъ, але на достоинствѣ и учтивости не сѣдите!»

Селами владѣете, але вашими душами диаволь владѣеть!»

Пастырями ся зовете, але есте волки!»

Священными ся зовете, але есте прокляти!»

Епископами ся именуєте, але есте мучители!»

Духовными ся быти разумѣете, але есте поганцы и язычници!»
(242= 1037)

Тут кинчається сей видділ, присвячений розпорядженням патріарха. Прегарно збудований, тонкий і делікатний, незважаючи на допущені місцями умисно грубуваті вирази, перейнятий глибоким моральним почуттям, він чи не найкраще з цього, що нам зосталося з нашої релігійної літератури! Гідно займає місце поруч попередньої сатири на єпископів як літературний твір. Ідеологічно ж виїмково цікавий як один з яскравіших проявів впливу на сьомо аскета-старовира ідей свобідного християнства, свобідної безпастерської церкви, — відгомонів великого реформаційного руху, що такого правовірного приклонника старої церковної традиції приводив до тез діаметрально протівних, напр., соборові 1509 року⁷.

¹ Дешеві сорти сукна (бецьке і муравське) Кгермак — свитка, те саме слово, що «армяк»

² Слуги, убрані в «барви».

³ Хлопами

⁴ Так Цар л 386, в друк (Акты і Усп.). кланяються

⁵ Так друк, Ц пророки

⁶ Так Цар, Акты и У. однорозные

⁷ З сього приводу в літературі виникло питання, наскільки в сім пункті Вишенський відійшов від православної правовірності Костомаров, вперше використовуючи видані ним писання Вишенського для характеристики тодішнього культурного життя, добачав в обороні соборності Філалета («Апокризис») певне розходження з православним церковним устроєм, не згадуючи Вишенського спеціально, він одначе тим самим кидав тїнь і на Вишенського (Южная Русь въ концѣ XVI в — т I, с 697 нового вид.). Куліш

На сім, одначе, автор ще не скінчив своєї полеміки з другим мотивом унії. Владики відкликаються до свого єпископського права, виложеного ап Павлом («Внимайте себѣ и всему стаду, въ немъ же васъ Духъ св поставилъ єпископы пасти церковь Господа и Бога»). Вишеньському ще треба відсудити владик-уніатів від сього права Він нагадує ім, які то моральні прикмети вважає для єпископа обов'язковими той же ап. Павло Там згадується, що єпископ має виказатися добрим свідоцтвом, і се дає авторові привід у дуже сильній і цікавій формі пригадати ті дороги, котрими здобувалися владичтва в Польсько-Литовській державі.

Хто жъ давалъ за вами свѣдѣтельство отъ православныхъ, скажѣте ми? А если показати не можете, тогда я вамъ показати хощу, хто давалъ за вами свѣдѣтельство!

Первое — вамъ посвѣдчили румянцѣ, то єсть чирвоныє золотыє, зъ бѣлыми великими таляры, полталяряками, орты, четвертаки и потройники А то якъ? Ото такъ што славнѣйшимъ секретаромъ и реферндаромъ, похлѣбцамъ и тайнымъ лгаромъ єго королевыхъ милости! Абы ся причинили и свѣдчили, якъ годный человекъ на панствования бискупскихъ доходовъ и пожитковъ и своволного и вшетечного мешканя за тыхъ имѣнйяхъ и селахъ бискупству належачихъ За которую причину¹ тому особѣ² завивши въ папѣрецъ — сто или якъ ся трафитъ червоныхъ золотыхъ въ руку тыць! Другому зась тыхъ же шафранцовъ очелюбныхъ, завивши также — въ руку тыць! Отправивши же румянолюбцовъ потомъ ступѣмо до поне-славнѣйшихъ³ особъ: тымъ зась ворочки⁴ понаполнявши — овымъ великихъ бѣлыхъ таляровъ, овымъ зась полуталярковъ, овымъ ортовъ и четвертакъ — тому въ руку тыць, овому тыць и сему тыць! А писаре-драчѣ южъ не бракують и потройники зъ грошами берутъ и деруть!

Тые ходотає, панове бискупы, за вами свѣдчили, як есте годны на свольное житіє сель єпископскихъ!

Свѣдчилъ зась «поклонъ» — нѣкоторая чырвоныхъ тысяча въ кишению королевскую!

А до того свѣдчило вамъ ваше злоє сумнѣня. ижъ есте обѣщали вѣры отрвѣсти ся и Антихристу поклонити ся — што и skutкомъ есте постигли и желаємое исполнили! (А 244—5, У 1041—2)

Так дійшовши єпископства, якi духовні прерогативи можуть мати сі владики? На якій підставі вони можуть підноситися над громадою вірних, противитися їх соборові, дока-

---

(Исторія возсоед І с 313) і пізніше Франко (Ів Виш с 212) брали православність Вишеньського в оборону Франко висловив гадку, що Вишеньський був тут речником ідеї «народної южноруської церкви», котрої «всенародний, всесловний характер» почав вироблюватися ще в XV в і тривав аж до часу, коли «з одного боку унія, а з другого боку московська централізація і казенщина не підкопали його» Але, як я вище зазначив, якраз західна реформа, почавши від XV в, запліднювала українське життя ідеями церкви-громади

¹ «Ходатайство»

² Окремо

³ Так би сказати «полупочтенных».

⁴ Горбинки.

зувати, що собор, зложений з духовенства і вірних, не може відставити владик,— як то було в полеміці про Берестейський (православний) собор, що викляв владик-уніатів і просив короля відібрати від них «хліби духовні» (бенефіціі)?

Духъ ли Святыи васъ поставилъ епископи¹ пасти церковь Господа и Бога, или духъ Антихристовъ — пасти чрево и множити несътое лихоимство?

Не явно ли всему свѣту, якъ самого преисподняго Веллара¹ Духъ васъ поставилъ и его жертвное лакомство?

Чимъ же вы ся надъ поповъ православныхъ вышшими въ спасеніи душевномъ чините?

Въмъ, яко вышше есте, и я васъ признати мушу,— але чревомъ раскошнѣйшимъ, и горломъ сластолюбнѣйшимъ, и лихоимствомъ несътѣйшимъ Тымъ есте вышшій отъ поповъ православныхъ, а не спасеніемъ душевнымъ

А спасеніемъ душевнымъ не толко отъ поповъ, але и отъ простыхъ свѣтскихъ православныхъ такъ далеко меншими и послѣднѣйшими есте, яко изъ Іерусалима до Рыма и далѣ!

И хвалите ся тымъ титуломъ епископскимъ, а не достоинствомъ,— мовячи, яко не мають власти духовенство православныхъ, егда съ предѣловъ законныхъ выступите², вас низлагати, измѣтовати и клясти

Такъ вѣдайте: не толко очи здоровые ока гнилого усмотрѣти и осудити могутъ, и власть имають, але и само тѣло церковное, тоестъ простые христиане по Христову гласу скверно-началника изверечи, осудити и прокляти власть имають, да не съ тымъ блазненнымъ окомъ (или пастыремъ) въ геенну внидуть! А священники православной вѣры, поборники благочестія, въ своемъ степені непоздорѣные, таковую силу, власть и началство имають правду евангелскую боронити и о ней ся до крове заставляти, якоже самъ Христосъ и прочи апостолы!³

И азъ убо грѣшный мнихъ Іоаннъ первой васъ навпоминаю, да ся къ Богу обратите, и покаянiе за дерзнутое вами, и другого злого житiя плоды достойные показавши сѣворѣте. А если не хотите — проклинаю васъ отъ Отца и Сына и Святаго Духа, да есте прокляти и нынѣ и въ будущій вѣкъ. Аминь (А 243, У. 1039).

Дуже ефектний оборот! Враження сеї клятви — котрої наслідок Вишенський заповідає далі такий, що трупи проклятих розсиплються «до общего всѣхъ воскресенiя» — ослаблюється тим, що вона не закінчує слова, а стоїть у середині свого розділу про єпископське право, і далі автор говорить про те, якими дорогами владики дійшли свого епі-

¹ Сатани

² Тут в оригіналі лайлива вставка, можливо, дописана автором потім; вона розтягає непотрібно фразу «и отъ жоны властное — своей церкви вѣры восточной до курвы римской на блудъ отбѣгати хочете и оную вшечетничню, наблудивши ся тамъ зъ нею, и еще тайно до чистого ложа облюбеници — церкви Христовы приволокати изволите» Можливо, натяк на подорож Потія і Терлецького до Рима і потім виступ на соборі нібито православним

³ Знов принцип пресвітеріанської церкви! Він став приводом до гарячої полеміки під час відступства Смотрицького, але літав у повтрі і в останніх роках 1590-х, тільки не дійшов до своїх логічних висновків

скопства.— Я навів се вище, переставивши сі уступи так, як вони повинні були б бути розміщені автором.

За тим у нього йде коротка відповідь на третій «стих», котрий він іронічно вважає можливим тільки підтвердити, «без всякої забави» (проволюки) — що владики дійсно втекли «оть убогихъ до богатого .. оть неволникъ до самого своволного .. оть уничиженныхъ въ мирѣ до вѣкомъ симъ царствующаго... оть члонковъ Христовохъ патріарховъ отторгших ся до головы антихристовы, папы прибѣгли» (А. 245, У. 1039)

Наступає третя частина писання, як відповідь на закид про чудо в Бересті, що його Вишенський непотрібно зв'язав з мотивами унії.

Православні пустили чутку, що Бог чудом виявив неправду Берестейської унії: коли в Бересті на знак довершеного об'єднання священник-езуїт став служити католицьку «мшу» в православної кафедри св. Миколая, вино в чаші під час літургії чудесно перетворилося у воду. Про се, як каже Скарга, ходили по руках листки, що робили, видно, неабияке враження, коли при кінці своєї «Оборони» він уважав потрібним виступити проти сеї легенди, доказуючи, що в кафедрі св. Миколая ніхто з латинників під час собору не служив, а як трапилось то комусь з «греків», то, видно, через недогляд — замість вина води наляв. Вишенський виступає проти такого «махлюйства» і доводить, що чудо сталося дійсно Але відки він знає, коли не був у тих сторонах. Він переконаний у тім по аналогії з чудом афонським, що сталося там, коли царгородський уряд схотів змусити афонітів до унії, і латинські священники з цісарським військом прийшли на Афон заводити католицьке богослужіння і служили на православних престолах. Переказує звісну нам повість, у коротшім варіанті вписану до Супрасльського збірника 1540-х років (вище).

Тоді, мовляв, сталося таке чудо, що під час проголошення унії в Ксеропотамській монастирі церква впала і подала всіх тих «преступників», одна ж стіна стоїть, похилившись, і досі на страх і пам'ять сього чуда Автор доволі тяжко і малоцікаво, з подробицями, що для його теми нічого не дають, переказує сю афонську повість. Не знати, чи бажання можливо ближче триматися її тексту зв'язує його, чи взагалі епічне оповідання не було його стихією, що воно йде так тупо і тяжко. Переказавши його з усіма непотрібними для сього писання подробицями ¹, автор висловлює пере-

---

¹ Тут ркп Царського доповнює прогалину в ркп Архангельському, і навзаєм — в ркп Царського потім настає прогалина, яку виповнює Архангельський рукопис. А саме. в оповіданні про облогу вежі (пірга) в Зограф-

конання, що — по аналогії — владики повинні б вірити і Берестейському чудові, — коли б Антихрист не засліпив їх розуму! По смерті вони побачать сю лжу і засліплення — в сім же житті автор кінєць кінцем полишає їх власній волі. По всім попереднім напруженні гнву, обурення, жалю в сій останній частині його твору проступає реакція. Голос автора лунає спокійно, зрезігновано. Нехай кінєць кінцем апостати самі тримаються «Скаржиних книг», до котрих посилають православних, а сих лишать при «правицях руських», котрі зневажають¹.

ським монастирі промова «Фомы вожда» до латинників уривається при кінці, на словах «аще ли ни» . (Акты с 247 стов II, Усп с. 1046), а в Царськ (л 504) вона продовжується «аще ли ни, от помышления нашего будите», і наступає відповідь латинників: «Овыи же рекоста: От Бога есми и во владыку Иса Христа вѣрны» і т. д. Латинники обіцяють Хомі й його товаришам, що їх помилують, коли вони приймуть відміни римської віри. По сім наступає відповідь обложених: «Преподобныи же къ нимъ рекоста: Се убо и мы истинное обрѣсти хоцемъ и поругати ся вашему прелщенію и безумію» (л. 504—5). Середина сеї промови читається в Арх: «(все)ленную. И во утверждение право правящих написаша и предадоша» , а в Цар. ся промова слідом уривається і відновлюється тільки при кінці Я не вважаю потрібним наводити тут сі доповнення ркп Царського, бо для характеристики творчості Вишенського ся повість взагалі не має значення.

¹ В сім місці ркп. Царського (л. 517) знову доповнює Арханг. ркп , і з огляду, що з літературного погляду се доповнення має більше інтересу, я наводжу його, стираючи пізніші зміни і по змозі наближаючи, хоч потрохи, до правдоподібного оригіналу (важніші відміни зазначаю в примітках, менше значні полишаю без зазначення); початок доповнення (де уривається текст Арх.) відзначаю зіркою:

Але то чуднейшая, ижъ тые маленькіе правилца рускіе соромоту вѣчную нынѣ и въ будущемъ вѣкѣ вамъ зѣдали!

А то чому? — Для того яко не по ихъ повелѣнію злодѣйски и волчеобразно въ церковь Хрстову есте влѣзли и чимъ нѣсте были — звати есте смѣли: пастыри, священники, епископы! Которые правилца¹ не терпячи тоє кривды и того голоса вашего имени дотолє² ца вась кликали, кричали и волали, ижъ³ вас с того мѣста, с тоєй части и доостинства изгнали.

И для того ихъ зовѣте малыми, што⁴ священство лживое показали, обьявили, обличили⁵, осудили й до конца обелжили.

Видите ли, яко потварш на их, ижъ ихъ⁶ малыми быти разумѣте?

Видите ли, яко болшихъ, от всей вседенной наполненныхъ собравши писмъ надъ тые малые показати не можете⁷. Тые малые⁸ великую ложь до к(г)рунту потлумляют и на свѣтъ болшей оную⁹ выставляютъ, и всѣмъ яко да ся стерегутъ неправды знати дають.

Видите, яко ихъ от зависти гнѣва, вражды, — яко малымъ суть, потваряете.

¹ Ркп . правила

² Дотолє

³ Иже

⁴ Что

⁵ И обличили

⁶ Додаю сі два елова на здогад

⁷ Тут роблю перестановку, в ркп слова. «показати не можеть» стоять після «знати дають».

⁸ «Тые малые» додаю тут від себе.

⁹ Ркп. оныє.

(Нехай) православные у маленьких правилецъ при правдѣ дома съдятъ нехай дома у маленькихъ правилецъ истинны пилнують, нехай дома маленькими правилцами ся спасають, которыми безъ вон(т) пеня всякого спасты ся чають и запевне спасут ся А вы южь тамъ зъ великими Скаржинными яко хочете такъ собѣ поступуйте! А вы южь тамъ якъ хочете, такъ мудрствуйте! А вы южь тамъ якъ хотите, такъ ся дмѣте, нагинайте, кокошѣте, въ гору возносьте и вылетайте! Будите собѣ кромѣ насъ! Мы же съ Христомъ Богомъ нашимъ и нынѣ и въ будущемъ вѣцѣ, дасть Богъ — запевне бытъ ся сподобимо, которому — т д — аминь (А 252, У 1053)

Кінець? — ні! ще килька гадок про domo приходять на думку авторів: Може, йому зроблять закид за гострий і з'ідливий тон його писанія — «яко доразливе и ущипливе мовить»²

А они суть толсты¹

А они суть красны¹

А то чему² Для того ижь³ истинна в нихъ съдять

Для того ижь⁴ золото, серебро, каменіе дорогое, то есть щирость, суть¹

А правда в нихъ царствует¹

Але вы предся оныхъ⁵ зацностей и достоинств не надбавши⁶ православныхъ до Скарги заганяете

Позволю⁷ вам и того нехай пойдуть! Скажите жъ ми тоє найдуть ли тамъ у Скарги правду²

Найдуть ли тамъ судъ⁸ и правду?

Или утаило ся вамъ тоє, яко православные многократнѣ и без личбы прибѣжище до Скарги творят, а послушаючи⁹ правды знати не могут²

Или не вѣдаете, яко православные Скаргу всегда послѣдуютъ, а справедливости своему у тиску, бѣдѣ, кривдѣ никакоже отнесты не могут²

Или не слышали есте того, яко православные Скаргу всегда именуют а от Скарги о правдѣ николи ничего слышати не могут²

Для того ижь¹⁰ ть великіе книги сумнѣня своего пред ними затворил¹

Оглохъ, онемѣлъ! И суду праведного оним¹¹ показати не хочетъ, своей вѣрѣ¹² и прелести¹³ догожаючи

Чого-жъ далей православныхъ книгъ нудите — которые всегда служат и въкъ свой служачи потеряли суть? Чого жъ далей у православныхъ хочете?

На сім уривається текст «Писанія до епископів» у ркп Царського, і не знати, чи в протографі сей вариант переходив потім у се закінчення «Писанія», яке читається в Арханг. ркп — чи текст Царського походить від іншої редакції «Писанія», яка не мало того закінчення, що в Арханг ркп Априорно можливе, що «Писаніє» мало спочатку інше закінчення — таке, як у Цар, але Вишенський був незадоволений таким блдим і невизрастим фіналом, зчеркнув його й дав те енергійне закінчення, яке тепер читаємо в друкованім тексті (з Арх). Але я не бачу зараз підстав для рішення сього питання і не маю в нім ясної гадки

¹ Красные

² Сему

³ Иже

⁴ Избранъ

⁵ Онихъ

⁶ Задбавши

⁷ Позволю

⁸ Суть

⁹ Ркп послушаючи их

¹⁰ Иже

¹¹ Они

¹² Вѣры

¹³ Прелстити

«На тоє вамъ такъ отповѣмъ научилем ся от Христа истины безъ похлѣбства: ложъ лжею, волка волкомъ, злодѣя злодѣемъ, разбойника разбойникомъ, діавола діаволомъ звати». І наводить ряд текстів, де Христом і апостолами вживаються такі різкі вирази (с .252).

Другий докір передчуває автор: «Волно ти мовячи такъ заочно й въ далекомъ кутѣ хочѣже і правдою о насъ такъ безпечне ширмовати! Але коли бы еси тутъ былъ, и тобѣ бы есмо тотъ языкъ якъ и Никифору затворили и прописнути не дали». На тоє вамъ тако отповѣмъ: «Не для далекости отъ васъ будучи я правду смѣле мовлю и правдою васъ постигаю, але за правду и умрети изволяю, аще Богъ даруетъ! Да знаете и помолѣте ся Богу, да васъ сподобить и зраковиднѣ отъ мене реченное слышати»

Автор готов сказати їм се і в очі, і бажав би, і земляки його кличуть — «но еще волѣ божей на сіе нѣсть», щось стоить ще на перешкоді його повороту на Україну. Але приклад Никифора, не знати, чи підданий пам'яттю самого автора, чи справді переказаний йому як погроза, піддає йому охоту сказати противникам на прощання ще кілька слів про безнадійність всяких таких репресій їх на православних, як от сей арешт і засуд Никифора, патріаршого екзарха, присланого на Берестейський собор і обвинуваченого польським урядом, цілком безпідставно, в політичнім шпiонстві.

Албо мнимаєте и Никифоровъ языкъ, которого затворили есте и не слышите его — вашу неправду обличающій, яко нынѣ мовчить и безгласенъ естъ?

Такъ вѣдайте, ижъ болшей теперъ на васъ кричить и обличаетъ, нижли перво, коли въ затворѣ не былъ! Затворили есте его въ Малбурку, да не видить Кракова, Лвова и Варшавы и прочихъ мѣсть. Але отъ презацнѣйшаго града — горняго Іерусалима затворити есте его не могли! Мнимали есте затворомъ утолить языкъ Никифоровъ, а того не вѣдаєте, ижъ тымъ вязенемъ вашихъ пановъ — бѣсовъ воздушныхъ, поднебесныхъ болшей мучить, сѣчетъ, уморяетъ, и васъ имъ служащимъ такъ явно и голосно обличаетъ, ижъ ажъ тотъ крикъ аерныхъ воздухъ пролетѣвши, небесные круги проникнувши у престола св. Троицы опираетъ и ваше мучительство и неправду до конца обнажаетъ голу, безобразну, безвстыдну, яко едину машкару и курву вшетечную всему свѣту на земли и на небеси явно чинить. Обличаетъ васъ на земли, яко вы правдѣ сопротивници, гонители и мучители есте ся стали, лжи же Антихристовы поборници вѣрные слуги и таинники, секретарѣ и заступники быти ся показали (А 253, У. 1056).

Даремно тому «латинници, Антихристово племя и наслѣдіє», відгрозуватимуться, що вони мають власть и началство «отъ Антихриста дарованное» мучити й катувати православних,— се їм нічого не поможе Хіба, може, когось заблудящого вдасться їм до себе притягти, а з вірних нікого.

А отъ православныхъ убо и въ жизнь вѣчную нареченныхъ восточное церкви послушныхъ сыновъ — не надѣйте ся, папы римскіе, кардиналы, архиепископы, бискупы и всякое лживое священство латинского почту!

Не надѣйте ся, власть мирская, король и всякое преложенство, и всякъ послушникъ папы римского!

Ежь¹ зъ вами ни въ чомъ ся соглашати православные не хошуть, — и папъ поклонити ся не изволят!

Не надѣйте ся нынѣ, не надѣйте ся завтра, не надѣйте ся позавтраку, въ придушее время и въ вѣки вѣковъ Амипь (А 254, У 1057).

Такъ гідно і величаво кінчиться сей твір — найвартіший твір письменника, найкращий утвір з усеї сеї полемічної літератури і взагалі сеї доби; найкраще, на мій погляд, з усього того, що взагалі нам лишило наше релігійне письменство. Тому я так уважно спинився коло нього і повибирав усе краще, що в оригіналі часом губиться серед різних відбігань і всяких інших конструктивних помилок. Як видно було з вищесказаного, твір не визначається суцільністю. Се кілька окремих частей: головних три, з котрих деякі деляться на віддїли і підвіддїли — зв'язані тільки єдністю провідної ідеї, єдністю настрою і чуття. Єсть місця прегарні, і єсть частини слабші, що утомлюють увагу й ослабляють враження від тих перлин творчості, розсаджених між ними. Сильні сторони таланту Вишенського глибоке і щире моральне почуття; делікатність і вразливість, що відбирають надмірну суворість у його церковного ригоризму; сильна уява, що перетворює гадки в ряди багатих і яскравих образів, напруженість емоції, що знаходить відповідну виразистість у словесній формі, — сі позитивні сторони відбилися в щасливіших місцях сього писання в усій силі і повності. Благородність настрою і почуття нейтралізують грубість виразів. Вони не ображають нашого естетичного почуття, бо в них дійсно нема ніякого смакування грубості, нема цинізму — тільки шукання сили виразу в сій «простій», ще такій невіробленій і неповоротній і бідній мові! Деякі часті звучать як музика, як поезія, — навіть у сій грубуватій формі²

¹ Акты якъ

² Ще кілька яскравих образків або характеристичних фраз, спорадично розкинутих у сім творі, і в тісно спорідненій з ним апологіі нічного чину хочеться мені навести, перше ніж попроситися з ними.

Докоряючи «мирянинів» за посмівання з ченців, автор по дорозі кидає таке високогуманне і для його аскетичної виключності несподіване зауваження проти насмівання з кого-небудь:

«И гдѣ-ж еси тое в Писани знашоль, или отъ которого учителя писаніе читаючого то еси слышалъ, яко повелѣваеъ не толко зъ инока, сина божія, але и съ простого христіанина — и не толко съ христіанина, але и зъ иновѣрца, жида и поганца да ся смѣшъ и ругаеъшъ?» (214).

Представляючи тому ж мирянинові, як хитро здурив його диявол, він дає такі образки.

Сатиричні частини незвичайно вдатні. Високий широкий настрій, свобідний від яких-небудь особистих рахунків, благородний лет гадок — се те, що дає їм справжній артистичний смак. Повні ж спочуття образи «бідників» і гуманне переконання в їх людській гідності лунають як далекі блискучі зірниці — дорогоцінні вістуні нової української доби.

«Видишь ли, яко еси окраденъ отъ того злодѣя, што хитро ровы рыеть и ямы ¹ подкопываетъ, да внутрь влѣзши скарбъ цноты и учтивости украдетъ?»

«Видишь ли, яко еси разбить отъ того разбойника, который въ дубровѣ ся крыеть и на могилу часты взбѣгаетъ виглядуючи, да нѣ кто того купца, православного въ вѣрѣ, оружіемъ ереси безбожия разбьетъ?» (215)

Роз'яснюючи текст ап Павла, Вишенський так малює сучасних владик.

«Присмотритесь только пилно — отворивши зеркало сумнення своего: не вашъ ли образъ, и пристригане бороды ² на смѣхъ чорту пекелному пристроено Павел святей ³ ознакомилъ мовячи: «аз бо вѣмъ се, яко внидутъ волцы тяжцы въ васъ нещадающе стада?»

«Что есть внидутъ?» То есть силою, помощю, хитростю, челоувѣкоу-гожденіемъ и лихоимствомъ влѣзутъ, вдерут ся, вкрадутъ и утиснут ся ⁴ гвалтомъ в началство

«Что волцы тяжцы?» То есть начальствуемые (!) мнимые пастыри, драпѣжники ⁵, лихоимцы, идолопоклонницы сребролюбия и невѣріемъ еретицы

«Что есть нещаденіе стада?» То есть погребеніе ума пастырского въ пожиткахъ дочасныхъ. Которіе вълну овечую лупятъ, дерутъ и молоко кровавого ихъ поту пють, и всегда ся зъ нихъ насытити ишуть, а оныхъ паствою евангельскою ⁶ проповѣдью ⁷ истинны по должному закону пастырскому не пасутъ и от глада словесныи овцы Христовы поморили суть» (1040)

Описуючи католицьки триумфальні обходи в Бересті, після собору, в паралель латинських заходів на Афони в 1276 р., Вишенський дає такі їх образки

«Узрите въ овдешней (афонській) згодѣ и берестийскую згуду

Узрите зъ овдешнее любви тую любовь — поганскую, которую бискупы залецають въ началъ згодное книжки

«Узрите, мовлю, увесь поступокъ берестейскій зъ овдешнего поступку въ той мененой згодѣ, соединении и любви ⁸

«Узрите триумфы, де деум лядвамусы, и тоє по (д) руку воженіе и по паръ хоженіе, которое ксендзове бискупы на кермашъ съ церкви ⁹ идучи залецають

«Узрите подобныхъ и миролюбныхъ ксендзовъ — тогда бывшихъ мниховъ того монастыря (афонського), въ которомъ ся тоє чудо на обличеніе нечестія ихъ стало» (1050)

---

¹ Цар

² В Арх пристигане бодро, Підг пристригане бодро Цар (с 491) пристриганіе бород. Автор закидає владикам-уніатам, що вони, вдаючи православних, не стали голити борід зовсім, як латинські духовні, а тільки підстригали

³ Царськ

⁴ Царськ (друк устигнут)

⁵ Царськ

⁶ Царськ и друк евангельской

⁷ Друк і Царськ проповѣди

⁸ Царськ соединеной любви

⁹ Царськ кермаш церкви

«Терміна о Лжи». При кінці «Писання до єпископів» Вишенський висловлює скромне переконання, що сим писанієм пускає він на вітчину, «в предѣлы ваши», «отъ источника истинного почерпавши поточок малый» — «але хочъ же ся видитъ малый, однакъ, чаю на Бога, якъ алчущихъ и жаждущихъ правду видѣти достаточне напоити, насытити и удовлѣтитъ» (с 252. II). Не рѣшаючись за якимись, нам незвісними перешкодами, їхати на Україну,— куди його послав патр. Мелетій і «вытягала» «братская любовь» православних,— він задумав поки що замість свого живого голосу дати землякам збірку своїх писань і виладив її в тім складі вищеподаного оглаву, або «краткословія» — як він його сам назвав (див вище).

Сталось се десь коло р 1600 (1599—1600). Так можна міркувати з того, що до збірки не увійшов «Краткословний отвѣтъ» на книгу Скарги, написаний десь у перших роках 1600-тих, а увійшли писання з рр. 1597—8

Другий мій довід — чисто психологічний. Я думаю, що охоту до спорудження сей збірки Вишенському піддала острозька «Книжиця» 1598 р., де він побачив уперше своє слово друкованим, і воно посіяло в нім гадку — виладити збірку самих своїх писань також в десяти розділах, як та острозька «Книжиця».

Він так і назвав сей збірник «книжкою»: «Книжка Іоанна мниха Вишенского, от Святыя Афонскія Горы, в напамінаніе всѣхъ православныхъ христіанъ». Адресована вона: «Братствам и всѣмъ благочестивым в Малой Росіи, в Коронѣ Польской жителствующимъ иноческаго чина общежителем: архи-мадритом и священноиноком и честным монахом, и інокіям — всѣм сестром нашим, и прочіим тшательем церковным — благодать Господа нашего Ісуса Христа и любви Бога и Отца и причастіе Св. Духа буди со всѣми вами»¹.

---

¹ Я знайшов потім сей здогад про вплив появи острозької Книжиці на план Вишенського у Возняка (с 154), така паралельна поява однакового згаду незалежно від себе має значення як критерій правоподібності, тому й зазначаю сю стрічу гадок. А хронологія «Терміні» має чимале значення для висвітлення розвою творчості й ідеології Вишенського, тому я й звертаю увагу на сю хронологічну подробицю.

Франко (с 391) покладав «Терміну» на пізніші часи, тому що вважав уміщену в ній «Пораду» за твір пізній, написаний після 1608 р (себто після смерті Острозького — з огляду на згадку про смерть Костянтина Острозького, обговорену вище) Житецький з сею згадкою не рахувався, тому поклав сю збірку на р 1597—1600, «а в кождім разі не пізніш 1607—8 р» (с 504). Так думав і Куліш, вважаючи сю згадку пізнішою допискою (Возсоед I 199). Натомість Голубев посував «Пораду» аж на після смерті Януша Острозького (II Могила II, с 9 дод С 37). Возняк, ближче не розбираючи сей хронології, кладе «Терміну» між «Порадою» і розборами книги Скарги.

Зміст її Вишенський означає далі так: «Посылаю вамъ термину о лжи, которая надъ истинною у вашей земли царствует, а Бог от всѣхъ сторон и частей христіанства хулит ся, духи ж лукавіи поднебесни в христіанствѣ нашемъ владѣют, отнюду же за невѣріе и бесплодіе наше попушени есмо в запустеніе з нашею правѣславною вѣрою». Як я вище зазначив, сю назву «терміна о лжи», не розгадану досі дослідниками, треба розуміти як «вияснення», «усвідомлення», яка то лож панує в Малій Росії,— так, як у першій своїй «Писанні ко всім в Малой Росіи» Вишенський вважає завданням христіянської науки «ограничение цноти і учтивости сумнення христіянського» Та замість починати від позитивного викладу христіянської етики, він за краще вважає виходити від протилежного і в своїй «Книзі» хоче викрити й усвідомити зле, щоб допомогти тікати від нього.

Если ся не почувте и не исправите, знаючи да знаете¹, яко и въ конецъ благочестіе наше запустѣет, оставши же въ безвѣрїи вси погибнут Уготован бо сосуд гнѣва божія на в а ш у землю пролити ся, чому забѣгайте покаяніем и исправленіем вашим яже ко Богу, скоро! Понеже нѣсть незбожнѣйшее, худнѣйшее и несправедлившее и нечистѣйшее землѣ ни в поганствѣ, якоже ваша земля! Прото молю вас Спасайте ся образом Лота избѣгша из Содомы во Сигорь² Сигорь же есть покаяніе и очищеніе от грѣха Сицевым образом як ту послѣди о³ очищенїи церкви рекло ся — найдете А егда сіе исправите, чаю на милость божїю, яко призрит на нас паки милосердным оком и благочестіе ваше въздвигнет .

Отже, виходило б з сього, що центральним і найбільш конкретним пунктом сеї збірки, в очах Вишенського, була його «Порада како да ся очистит церков Христова»: вона давала практичну програму, інші ж вищеобговорені писання, включені до сеї «Книжки»,— тільки ідеологічне обґрунтування. Відповідно до того «лжу», котру має вияснити православним «Книжка» Вишенського, мусило розуміти головню як «ереси», проти котрих звертається його «Порада». Люди «поеретичили», «соромлять ся хреста христового» — не хрестяться ні в церкві, ні за трапезою, сїдають їсти «по-свинські», не прочитавши молитви; не ходять до церкви; закидають слов'янську мову, заводять «простий язик» у церкві і в друку; мудрують у церковнім уставі, співають у церкві латинські пісні і взагалі «лакомлять ся на латинську і мирську мудрість». Се те, проти чого конкретно виступає

¹ Знайте певно!

² Друк · Сигорь Сей заклик з Содому до Сигору є також у Писанні до єпископів, АЮЗР, с 232

³ Так видітиує се місце др. Щурат (с 58), др Франко читав. по . дню о очищенїи.

«Порада» і що можемо загально схарактеризувати як обмирщення, занедбання і легковаження старих церковних традицій та нахил до нових «римських» інтересів і форм життя — те, що доходить найрізкіших висловів своїх у характеристиці «дитини руського», виведеного, висміяного і розкритикованого Вишенським в апології іночеського чину, вставлений до «Поради» як додаток і ілюстрація до його проекту очищення української церкви. В сім виявляється «царствування лжі над істиною» в «Малій Росії», котре має замір розкритися «Терміна о лжі», остерегти від неї православних і привести до очищення і покути,— що одне може піднести «благочестіє» (православну віру) з теперішнього упадку, після «відщеплення» владики і заведення уніі.

Корінь злого — в затраті старої «простоти», в лакомстві і «миролюбстві», що стало поширюватися між православними. Се те «еретичество» і «лжа», проти котрих звертає свою «книжку» Вишенський. Біда не в зовнішніх «гоненнях» і утисках Навпаки, перенесені терпеливо, в простоті і смиренності, вони можуть послужити якраз до спасіння — можуть уважатися знаком особливої ласки й уваги божої. Біда в самих православних: в отсім миролубстві, котре треба передусім викоринити, і тоді все інше приложиться. Відповідно до такого розуміння Вишенський до своїх попередніх писань додає ще кілька спеціально з сього становища написаних. Найбільше й найінтересніше з них се «Обличеніє діавола миродержця», положене на початку «Книжки» і по всякій правдоподібності, власне, й написане для неї як програмна стаття¹.

Заголовок сей невеличкий твір (коло 10-тис. знаків) має такий: «Обличеніє діавола миродержца и прелестный ловъ его вѣка сего скоро погибающаго — отъ совлекшого ся с хитросплетеныхъ сѣтей его голяка-странника, ко другому, будущому вѣку грядущаго,— учиненое» Інакшими словами: «голяк», що визволився з диявольських прелестей і чекає тільки budouчого віку, а помітує сим скороминущим, вважаючи себе в нім тільки странником, «обличає» диявола і його прелесті. За епіграф дано цитату з Євангелія Матфея про спокусу Христа дияволом, що послужила перовзором Вишенському для сього твору.

---

¹ Міркуючи так, я розминаюся з поглядом Франка, що вважав сей твір «першим більшим твором Вишенського, написаним десь на початку 80-х літ XVI в як результат тої внутрішньої боротьби, яку «натуралвно мусів переходити живий і палкий ум нашого автора при різким переході з життя світського до аскетично-монашеського» (с. 91—2)

Але починає він не появою диявола, тільки відразу запитанням «странника» до нього: як буде він, диявол, ловити людей (властиво, треба було б сказати — як ловить він далі людей), після того, як Христос уже виявив і показав усьому світові його лукавство («через віру і крещеніє»): «як будеш зас (наново) тоє гнѣздо м и р о л ю б і я в ѣ р н ы х ѣ и крещеныхъ вити и основаніє невѣрія языческаго фунѣдовати?» Диявол «прелестник-миродержецъ» відповідає, що Христову науку сповнював дуже мало хто, і то «в свіжій памяти її», в теперешніх же часах «зовемое христіанство» поголовно впало «в клубу невѣрія», «одним способом с поганци некрещеными мир любят — и царства и роскоши его насытити ся прагнутъ и еще болше нежели погане похоти телесного, сволного и нечистого житія своим злым житієм исполняют». Тому диявол далі уловляє їх тою ж «прелестію, мечтанієм и усоложенієм блеску и красоты свѣта сего», як і перед Христом. «От начальныхъ и до послѣдних, отъ духовно зовомыхъ и до простых, от властей и до подручныхъ всѣ полюбили тот ... блескъ и пестроту красоты царства моего мирского, которую есми на горѣ Христови обнажилъ и показалъ». І странникові він обцяє дати все те, що показував Христові, коли він упаде перед ним і поклониться йому. На запитання ж странника, що ж саме він може йому дати, диявол відповідає, що може дати йому все на вибір від панства і королівства до скромних достатків, і вичислює всі сі можливості. Странник «от лица всѣхъ прелшаемыхъ от діавола» зрікається всіхъ духовнихъ і світськихъ «преложенствъ», коли вони відводять від Бога і ведуть за собою вічну муку.

Спинятись на тім не буду, тільки наведу другу половину дияволовихъ прелестей, назначенихъ «для простыхъ і неславныхъ», змальовану конкретніше й інтересніше з становища ідеології автора, тим часом як «преложенства» представлені більшъ шаблонно:

Також и до васъ простыхъ и неславныхъ во моеѣ царствѣ мовлю. Аще падиши поклоните ми ся, знайду я по вашей вѣрѣ и простотѣ чимъ васъ обогащу и в прелест моего вѣка уплутаю

Если хочешъ идолопоклонникомъ, сребролюбцемъ и лохоимцемъ быти, я тебе мытникомъ, купцемъ и крамаремъ учиню. Тамъ твою волю и прагненія забавляти ся, доколя здохнешъ, привяжу, и мощно до самого исхода, не мыслячи ся с помысломъ отъ лихоимства отодрати — прикую!

Если хочешъ хитрецъ, майстромъ; ремесникомъ рукодѣльнымъ быти и другихъ вымысломъ превзойти, чимъ бы еси и отъ сусѣдъ прославити ся и грошки собрати могль, — падь поклони ми ся! Я тебе упремудрю, научу, наставлю и в досконалость твоего прагненія мысль твою приведу!

Если хочешъ похоти телесное насытити ся и господаремъ дому, древа и землѣ шмата назвати ся, — падь поклони ми ся! Я твою волю исполню! Я тобѣ жену приведу, хату дамъ, землю дарую — тоє ярмо на твою шю повѣшу и твою мысль в бѣдѣ, неволи, скорби, мятежи попечений, фрасунку

и уставичком промыслъ погребу! Я тебе стражу, слугу, неволника и вязня женъ учиню! Я тобъ всю мысль у жоны похотное студнѣ привяжу!¹ Только поищи, попрагни, и мнѣ ся поклони вся сия аз тобъ дам! (с. 33—4).

Странник відповідає:

Даш ми зась, дьяволе, купцем, лихоимцем, мытником и корчмарем быти, да тым лихоимством и упражненіем розум свій погребу и ослѣплю? Штож за пожиток с того твого дару, коли свѣта истины науки слова божия видѣти не могу, и вкусити сладости его ся не сподоблю? Прето да знаєш, дьяволе, як я от тебе того долопоклонного тытулу и забавы житія моего в нем не требую! Тобъ ся не поклоню! Господу Богу единому поклоню ся и тому самому послужу! Иди за мною (вдступись), Сатана!

Даш ми зась, дьяволе, ремесльником хитрым и славным быти, да межі сосѣды славнѣйшим, годнѣйшим и честнѣйшими быти? Грошики собѣ зберу, фолварки покуплю, домок приоздоблю? Што ж за пожиток съ того всего твоего дарохитрѣства, коль я простоты Исусовы навькнути не могу? Што ж ми за пожиток з славы и чести суздское, коль я в лику пророкъ, патриархъ, апостолъ, мученикъ и добре Богу угодивших славити ся не буду? Што ж ми за пожиток з многих фолварков и оздоб домку, коли я красных дворов горняго Иерусалима не узрю і ни во едином кутку въ оном посидѣти не сподоблю ся? Прето я от тебе, дьяволе, твое майсторіѣ и славы и чести не требую! Грошиковъ збирати, фолварков и домков купувати не хочу! Тобъ ся не поклоню! Господу Богу единому поклоню ся, і т д.

Даш ми зась, дьяволе, убогому и неславному челоуѣку утѣху и похоть телесную, жону? Даш ми домок и землю? Даш ми смуток и бѣду, да свой розум в той забавѣ фрасунку и стараня домового, земляного и женского погребу? Што ж за пожиток с тоє утѣхи и похоти телесное, коли я утѣшителя Духа Святого витати во своемъ кгдаху сердечномъ николи не сподоблю? Што ж ми за пожиток с тоє жоны, коли я Христа жениха (во) своей ложници сердечной пришедшего упокоити ся и спочинуты видѣти не могу? і т. д. (с. 35—6).

Сим діалогом вичерпується писанійце. Як бачимо, воно розкриває зміст того «пустинного виховання», котре кладе Вишенський основою християнського життя в «Писанії до всіх в Лядській землі» (вище) — з того суворо-аскетичного становища, яке взагалі позбавляє всякого оправдання життя «в миру». Вишенський тут показує себе більш безоглядним і немилосердним, ніж у своїм діалозі з «дитиною руським», де він знаходить все-таки можливість спасення в миру і для королів, князів і властителів і не позбавляє їх скромного уживання утіх світу сього, майна і достатків, під умовою милосердя, справедливості і милостині для иноків (с. 216). Сей аскетичний ригоризм «Обличенія», розуміється, позбавляв його всякого практично-морального значення. Се писанія не для світської громади, а хіба для монахів, на потіху в їх відреченні від світу.

Інші писання, включені Вишенським до його «Терміні», зовсім малоінтересні. «О еретиках», «Загадка філософом»,

¹ Прив'яжу твою гадку коло криниці похоті твоєї жони.

«Слѣд краткій къ вѣчной правдѣ» — се коротенькі статейки по одній-дві сторінки, і навіть менше, без якого-небудь серйознішого значення.

Перша стаття, найбільша з них (коло 4 тис. знаків), слухить немов постскриптумом до «Извѣщенія краткаго о латинскихъ прелестехъ», мабуть, і з'явилася як дописка до нього, тільки непотрібно видлена автором в окремий артикул¹. На се вказує початок: «Но сіе убо о латинской прелести краткословне рече ся, о прочих же іересехъ нетребѣ вамъ и писати». Дійсно, так писати, як написано сю статейку, не варто було писати. Автор, щоправда, ставить (доперва все-редині) питання, з котрих варто було почати всі його попередні писання проти «ересів»: «что есть ересь» і «что есть благочестіе», і формулює відповіді на сі запитання.

Ересь есть нечестіе, возвращенны(й) ум, прелесть мнѣнія, изнеможения колыска, сомнѣние о истинѣ, двоедушие, слѣпота мислѣная, конечное же невѣріе

Благочестіе есть безиспытано несумнѣнна вѣра, упованіе истинно, крѣпость умно-душевная, здравый помысль, благовѣнство къ Богу, просто-та, незлобіе конечное.

Але замість пояснити конкретніш сю громаду афоризмів, автор громадить тексти, які, властиво, нічого не пояснюють, і додає до них власні компліменти на адресу еретиків (сим разом, очевидно, евангелістів):

Законом и житіемъ от свиній безсловесныхъ ничтоже разнствуют — где бо в нихъ вѣра² где церковь² гдѣ священство² где жертва² где правило² где славословіе² где постъ и обузданіе естества² где духъ² не все ли плоть и кровь и питанія² безвременно свиньского законъ²

А по тім всім поучення: «назидающе себе Духомъ св., моляще ся» і т. д., — «в любви божій соблюдати ждуще милости Господа», і, розуміється, ще «амінь», і тільки всього.

«Загадка философом латинскимъ лядскимъ, также и в слѣд тых погнавшимъ ся, от лакомства прелестнаго, младенцемъ бѣлобородымъ рускимъ» — трохи більш як півсторінки друку — виглядає як початок, або конспект задуманого, але не написаного діалогу Автор уряджує ще раз диспут з «философами лядськими» в присутності «братів Русинів» (очевидно — тих «младенців білобородих» — нове видання уже звісного нам «дитини руського»). Ставить ім питання: «Скажіте ми, о премудрії, от ваших хитростей и художествъ граматычных, диалектычных, риторичных и фило-

¹ Голубев (II дод 41—2) навіть ставив у вину видавцям, що вони відокремлювали сю статтю, — але се вина Вишенського.

² Друк: питаніе.

софских, яким способом Христос простаком ему послѣдующим отверзе умъ разумѣти писаніе» Наводить текст з Єванг. Луки і каже:

Почерпніть ж от своєю премудрости философское и открийте ми тые врата, которіе до разума духовного отверзают ся И каковы тые врата, и в котором мѣсту¹ главному замкнены суть, достаточно скажѣте! И како ся отворят — ключ ми ознаймите! Если тоє малое скажете ми извѣстно², буду разумѣти, яко ползуеть вас тая брѣдня, за чим ся гоните А если не згаднете тоє простое и безхитростное загадки — и не от вымыслу практичного³, но от истины, яко сама в собѣ есть глаголемое,— тогда оставивши философы латинскіе, к тебѣ, брате мой, Русине, съ словом сим оборочаю и раду здоровую и пожиточную даю Останте бѣгати въ слѣдъ Латины и учения их. (с 114)

Тут треба б сподіватись недолугих силкувань «філософів» розгадати загадану загадку і остаточного їх «посрамлення». Але продовження сього, мабуть, не написалося свого часу, а, укладаючи збірник, Вишенський як-будь, не дуже навіть логічно закінчив написане («Бо утоливши ся трудомъ, прелести невѣріемъ, якоже и они запевне подыхаете! Але лепше дома въ благочестии, если и не много знаючи седѣти — да (зате) съ Отцемъ и Сыномъ и св. Духом нераздѣлни и нынѣ присно тамо будете»). Загвоздив се знов-таки «аминем» і поставив окреим номером до своєї «Терміни».

«Слѣдъ к постиженію и изученію художества приводящаго к царствующей безсмертной и вѣчной правдѣ», як він за титулований — трошки довший (більш сторінки друку) — теж має характер необробленого короткого начерку. Вичисляються передумови спасення душі — вони нагадують умови для дійсного єпископства, вичислені в «Писанії ко єпископом» і там названі «слідом божим»⁴. Хто тим слідом піде — «изучить и обращет прекраснѣйшую и свѣтозарнѣйшую правду». Хто натомість хоче «внѣшним ученіем правды таинство постигнути», той впадає «в антихристову прелесть и гордость — идеже и латинскій родъ заблудилъ, или во прочая ереси тоє ж майсторѣ и художества князя-мистра, діавола» (очевидно — «люторські»).

До сього коротенького трактатику, вже закінченого sacramентальним «аминем», дописано, мабуть, потім (без стилістичного зв'язку) замітку про святих, що «внѣшнее ученіе изучиша». Сей аргумент contra, що, видко, пригадавсь йому

¹ В городі — раз ворота!

² Певно, докладно

³ Не якоюсь хитрою видумкою

⁴ Мають и буквально подібності — напр «ярем Креста Христова» тут і там пунктом третім, Акты Ю З Р с 228 I=K Ст. 1890, VI с 114—5.

принагідно, Вишенський збиває заміткою, що ті святі «от философского киченія» «ничтоже о истинѣ навькнути возмогоша, дондеже сіє («внѣшнее ученіє) обезчестиша». «Нынѣ же в латинском родѣ сопротивно творят: изучивши граматику и празднословницу велѣречивую еже есть рыторичку — тогда уже ся дмутъ, даскалами и мудрыми ся зовутъ, і через те «простоты смиренія и беззлобія николи же навькнути не могутъ»

Отже, як бачимо, се начерки, або відпадки, що позоставались при головній праці — особливо від «Писанія до епископів», з котрим взагалі «Терміна» має найбільше ідейного споріднення (що вказує на близький час написання одного і другого). Складаючи свою книжку, Вишенський чомусь захотів збільшити ними число своїх головних писань — чи щоб довести їх до десятка, як в острозькій «Книжиці», чи надати своїй збірці більш різноманітності. Крім того, на кінці її він умістив повість про те, як знайдено було під Охридою тіло архієпископа Варлаама, вбитого турками Походження її неясне Франко здогадувався, що Вишенський чув і записав сю історію під час своєї дороги на Атос, так що се був перший його літературний твір, написаний в старім стилі житій, слов'янською мовою Критикою була виявлена безпідставність сеї гіпотези і висловлений інший здогад, що Вишенський виписав чи переробив готову повість — так, як се зробив з повістю про силкування завести унію на Атосі в 1270-х рр. Дійсно, між сими двома творами є дещо спільне: оба вони визначаються окремим, відмінним від інших писань Вишенського стилем і мовою, і дуже можливо, що він в обох не стільки творив, скільки переповідав, віддаючи чужий його літературний вдачі епічний характер релігійної повісті Тому й досі обидва вони не викликали інтересу дослідників.

Так зложений збірник десяти статей Вишенський признає, очевидно, для ширшої популяризації — але не дорогою друкованою, тільки писаною. Не знати, чи він не вважав його гідним друку — бо ж і в своїй «Пораді» висловлювався проти друкування творів, писаних не слов'янською мовою Чи не мав надіи на тих, що в своїх руках держали друкарні? У всякім разі в передмові він просить переписати його «Терміну», брульон, — «перевести на чисто», «й иншим всім знати о тім дати», «понеже не о личко ли(о) ременец идет — але о цѣлую кожу, се есть о спасеніє душ нашѣх». Книга, як поклик до очищення і покути, на гадку Вишенського, мала читатись «на единѣ» і на «соборах братських». В окремій статейці «о чину прочитанія сего писанія» він дає цікаві технічні вказівки, як має воно читатися на зборах вірних: «рано, по проспани ношном, доколя еще молва мир-

ская, смущеніє и попеченіє на мысль бодрую и здоровую не възыдет, и не оболъет (мысль) промыслом земным, и доколя еще чрево не наладовано гноем снѣдным»¹, належить зібрати «братію православних» до школи. Тут «прочитатель искусен» так, як то було вище наведено, «не обременяючи слухи немощных многочтенієм» має прочитати листків з тридцять, і, «заложивши закладку», запросити слухачів «на другій поранок, на таковій же пир и честь духовную». «И такъ поранокъ поранками проходячи, дондеже съверъшит пир книжьного реченія», має просити збори, щоб вони вислухали все до кінця,— «а що в тім здобудуть, самі — думаю — побачать, коли добре вислухають». Займатись сим мають священники, «вездѣ по соборахъ братских», і їм, як і «прочитателям», автор обіцяє за се «трудолюбіє» стократну нагороду від Бога. Коли ж священник сам і збере «собор» і прочитає на нім сю збірку, буде се йому «приобрѣтенне талантоплодное».

«Прочитателя на единѣ сего писанія» автор попереджає, щоб він не шукав в його писаннях «хитростей слогов сплетѣнорѣчныхъ, наказанія еллинскаго». Нехай не минає «скорогонцем, як пустое коло вѣтреное очима пробѣгаючи от мѣста на мѣсто», але зостановляється судом пыльным «на ступенехъ о лжи и истинѣ рѣченыхъ» — «да щупаеши, да знаеши слѣдъ существа правды, в нейже животъ вѣчный затворенъ есть». Автор рекомендує себе, як то було вже наведено, що він не знається на мирській науці — граматиці, риторичі, філософії, він ученик «даскала-простака» Христа; хто дбає про спасення, нехай послухає його слова — може бути певен царства небесного Кого потягне «дух тщеславія наказанія латинського» і він «простоті» автора не повірить, нехай знає певно, що живота вічного не доступить Бо автор —

Въ грѣшницахъ отъ всѣхъ первѣйшій,
Во злобѣ отъ всѣхъ прелукавѣйшій,
Во страстехъ отъ всѣхъ безчестнѣйшій,
Въ злонравии отъ всѣхъ богатшій,—
Въ вѣрѣ же отъ всѣхъ не меншій
И въ покаянии не послѣднѣйшій

Як бачимо, автор виступає тут у свідомості свого високого посланництва, як учитель — братств спеціально. Очевидно, на підставі писань братських, які доходили на Афон, він уважав братський рух основою православного життя, на нім будував свої надії його відродження, себе вважав покликаним провідником і учителем його і давав братствам програму сього відродження, особливо в своїй «Пораді».

¹ Друк снѣдных

Нам незмірно цікаво при тім, для пізнання письменника і цілого сього літературного руху, що він з змісту своїх писань вважав найбільш важним і істотним для того братського руху і піднятого ним відродження релігійного і навіть ширше — загальнонаціонального життя. Отже, бачимо, що головний натиск Вишенський кладе на зовнішню обрядовість, на релігійну формалістику та на вірність традиційній «простоті» і відмежуванню від усяких проявів нової культури, себто те, що нам в його писаннях вважається н а й м е н ш ц і н н и м. Навпаки, ті моменти, в яких йому довелося підійти ближче до нових радикальних течій релігійного і соціального життя — як отсі демократичні ноти в обороні нижчих, підданських верств від панського визиску (мотив зчаста порушуваний євангелицькою публіцистикою); підчеркнення соборного громадського елемента в церковній організації; наклики до організації церковних громад незалежно від єпископату з самими пресвітерами, або навіть взагалі без духовенства; признання, що вірні становлять тіло церкви, безпосередньо возглавлене Христом як єдиною главою її, — сі моменти, що з найбільшою увагою і симпатією підчеркуються новішими дослідниками тодішнього життя, — вони ані у вступних замітках Вишенського, ані в тих додаткових писаннях, котрими він доповнив свою «Книжку» і дав в них додаткові, останні вказівки, — вони не знайшли ніякого висвітлення, ні розвитку. Автор минає їх без усякої уваги, не згадує про них ні словом, очевидно, не надає їм ніякої ваги в планах видвигнення з занепаду «нашого благочестя», котрому хоче послужити своєю «Книжкою».

Вважав він такі свої гадки, розкидані в попередніх писаннях, тільки стратегічними засобами проти владик-апо-статів і всеї тої непевної і ворожої ієрархії, котру належало відсунути від сеї реставрації старого благочестя?

Чи не надавав їм принципиального значення в сім ділі як чисто тактичним питанням?

Чи думав, з хвилию, коли вияснилось, що без'єпископською українська церква не зосталась (коли Балабан і Копистинський відреклись унії і стали по стороні православних), що до таких радикальних змін у церковній організації нема що звертатись?

У кожнім разі «Книжка» показала виразно, що покласти на автора які-небудь надії з становища поступових течій нема чого. Крива його ідеології, піднявшись так помітно в боротьбі з зрадливою ієрархією, в «Терміні» скрутилась додолу. Показала ясно, що ідеали автора лежать не напереді, а назаді, що він репрезентує не реформу, а реакцію.

Се приготувало йому в недалекій будучині прикрі розчарування і конфлікти, коли він надумав з'явитись на Україні «зраковиднѣ» серед тих, кого вважав своїми противниками і союзниками.

Нам же відкрило, дуже цінно, колізію відродженого в XIV—XV вв. аскетизму і містицизму, що вважався в церковних українських кругах підставою і гарантією «руського» життя і в найбільш яскравих і сильних формах був принесений на сю рішачу розправу нашим Вишенським, — з тим новим варіантом української церковності, що дав наш міщанський рух.

Вишенський по реакції реформаційним течіям, що йому довелося скуштувати, хотів повести відроджене українське життя в крайньо правім, афонським напрямі, так як він вирисувався в XIV—XV вв. (вище). Міщанський — братський рух, при всім своїм консерватизмі і бажаннях зостатися вірно і непохитно при візантійських традиціях, хотів сю церковність модернізувати, взявши дещо з засобів і методів, даних реформаційними течіями XV—XVI вв.

Вишенський в сім не стояв одинцем. Поруч нього бачимо такого другого визначного носія аскетичних ідеалів, як Іов Княгиницький, його приятель і однодумець, як ученик сього Йова Захарія Копистинський — найвизначніший представник Києво-Печерської літературної школи другого і третього десятиліття XVII в., і його печерський товариш Ісайя Копинський, пізніший київський митрополит. А за ними провідниками — безіменна армія ченців і попів — «неучених», але твердих у вірі і ненависті до всякої латинської прелесті, так, як учив і проповідував Вишенський.

Вони потім дали бій і відстояли свої позиції. Але на командних висотах культурного українського життя стояли люди іншого закрою і дали інший тон і напрям тому «руському» консерватизмові, котрим Вишенському хотілось покермувати нероздільно. Його «Герміна», найкраща окраса всеї тодішньої творчості, не попала на друкарський верстат і зосталася уділом почитання сорозмірно тісних монаших кругів та інших прихильників старої «простоти». В пам'яті історії на поверхні сучасного культурного літературного руху зостались інші люди, інші ймення, і тільки археографічна й історично-літературна робота останнього півстоліття вигребла з забуття й поставила на перше місце поета старих, пережитих і облишених життям аскетичних ідеалів — Івана з Вишні.

Інші літературні сили православного табору 1590-х рр. — львів'яни. Вишенський настільки підіймається своїми літературними, власне емоціональними засобами над загальним

рівнем нашої письменності 1590-х рр., що наче й ніяково говорити поруч нього про інших людей, що писали одночасно з ним у тих же 1590 рр. Але, далеко відстаючи від нього в художніх засобах, виявляючи часом повну непричетність до літературного мистецтва у властивим розумінні, ці люди відігравали сильну роль своєю близькістю до життя і багато значили в тій літературній фаланзі, що разом з Г. Смотрицьким і Вишенським, при всіх внутрішніх розходженнях, спільним фронтом наступала на «супротивних», обмінюючи своїми інтелектуальними засобами Ми познайомилися вище з дуже влучним поміченням, що свій літературний імпульс Вишенський одержав, мабуть, від львівської записки, яку можна без вагання вважати твором Стефана Зизанія. Бачили, яким захватом він захоплюється від твору, випущеного православними проти унії — правдоподібно Філалетом, як він по-своєму обробляє матеріал Василя Острозького. Побачимо й далі безсумнівні впливи сеї меншої літературної братії, серед котрої, при менших літературних засобах, були люди великої революційної активності, високого морального авторитету, що могли дійсно імпонувати самому Вишенському. І навпаки, ми знаходимо цікаві суголосності ідей Вишенського з ідеями тих менших письменників і можемо добачати тут сліди його впливу на сучасний культурний і літературний рух.

Ся тісна єдність літературної фаланги тої доби і щільні взаємовідносини різних течій і відтінків її велить дати певне місце в нашій перегляді і таким літературним силам та явищам, які з становища художньо-літературного, властиво, не викликають особливого інтересу. Бо поза історією чисто артистичних досягнень в історії літератури заховують все своє значення також питання сфери взаємовідносин літератури й громадянства, провідників літератури — і літературних робітників та письменників-читачів.

Я от кілька разів уже згадував ім'я Стефана Куколя-Зизанія (чи Зизані) і вважаю потрібним присвятити йому якусь сторінку сеї історії¹. Те, що зосталось від нього, не дає йому визначного місця в історії літератури як словесного мистецтва. Але се був визначний культурний діяч, що не раз заплідняв сучасний літературний рух своїми ідеями. Судячи з деяких познач, його чи не треба вважати інтелекту-

---

¹ Про нього *В Завитневича* «Палинодія З Копистенского», 1883, с 110 дд, *А Бляновского* «Стефанъ Зизанія», Волян Епарх Вѣд 1887, ак *Студинського* «Пересторога» с 142 дд, ак *Харламповича* «Западно-русск правосл школы», 1898 с. 377 дд *Памятки укр мови і літератури т V*, 1906 (вступна ст ак *Студинського*, с 5 дд) *J Tretjak P. Skarga*, с 147 дд.

альним провідником львівського братського руху в найбільш інтересний момент — коли братство по довгім, може, більш ніж віковім громадженні своїх економічних і моральних сил, сміло виступало з домаганнями для себе національного промоду, контролю і відповідальності в найважливіших для того часу справах: церковних, релігійних, культурних, у Західній Україні, що була тоді вогнищем цілої України! Відомо, що коли львівське братство в 1586 р. приступило до організації своєї школи — що була взагалі його найбільшим культурним здобутком, то ведення сеї школи було доручено приїжджому грекові архієпископові Арсенію, а з свійських — «даскалові Стефанові», що тут поперше згадується. Ясна річ, що сей Стефан мусив мати репутацію найбільш ученої і в культурних справах досвідченої людини, бо поруч заїжджого архієпископа-грека, що слабо вмів слов'янську мову і не був нітрохи обізнаним з місцевими відносинами, очевидно, Стефан мав бути властивим організатором і керманичем школи. Се одно наводить на гадку, що він, мабуть, був взагалі головним дорадником братства в справах його реформи і культурної програми, видвигненої тоді. А підтвердження сього знайдемо в пізнішій відзиві (чи краще — обвинуваченні) митрополита М. Рогози, що з приводу агітації Стефана Зизанії в Вільні закидав йому, що він «не досить посіяв кровопролиття у Львові з своїми посібниками, а такого ж і в вел. кн. Литовським хоче»¹. З сеї звістки робиться правдоподібний висновок, що, мабуть, уже під час боротьби за календар 1583—4 рр. Зизанія грав роль проповідника й агітатора, бо се одинокий львівський епізод, де можна було сяк-такo говорити про кровопролиття.

Взагалі ж про попередню діяльність Стефана Зизанії, походження, науку не маємо зовсім ніяких відомостей. Його антагоніст єзуїт Жебровський відкрив його правдиве ім'я — Кукіль, що в грецьким перекладі дало його літературний псевдонім — Зизанія (євангельське означення для бур'яну). Прізвище його брата Лаврентія: Тустановський дає привід здогадуватися, що вони обидва походили з Тустанович. На поч. 1591 р. разом з Кирилом Ставровецьким Стефан одержав від митрополита дозвіл на проповідування в церквах, і се дало йому змогу з більшим авторитетом виступати в усякого рода справах, які хвилювали тоді громадянство. Як ми знаємо, се був період гострої боротьби братства з владикою Балабаном за права контролю в церковних справах; митрополит підтримував братство проти Балабана і, даючи своє благословенство на проповідь Стефана, він благословляв

---

¹ Акты Зап. России, IV ч. 73.

його на боротьбу проти «Балабанського мучительства». Зміст братських листів до патріарха з рр. 1591—2 (котрі я вважаю писаннями Стефана) дає поняття про характер сеї проповіді. бачимо, що Балабана приловили тоді на змові з латинянами і запобігали його заходам на користь католиків; з другого боку, вдаряли на нього як на противника очищення «благочестя» від «єреси», відповідно інструкціям патр. Єремі, — цілком у дусі «Поради» Вишенського.

У Львові Стефан працював так до 1593 р., коли переїшов до Віленського братства, з невідомих ближче причин; можливо, що вислали його самі львівські братчики, у котрих вільняни просили культурних сил. У Вільні він розвинув незвичайно широку і важну для того моменту діяльність проповідника-агітатора, виступаючи на всяких зібраннях, «на ринку, на дорогах, в церквах», як відзивається один пізніший дослідник. У сих проповідях він між іншим виводив на чисто уніатську акцію єпископів і самого митрополита, в миру того, як на се стали виявлятися позначки. Митрополит (до котрого єпархії належало Вільно — найвпливовіше тоді православне вогнище на півночі) виправсь і боронивсь як тільки міг, і нарешті, коли Стефан, незважаючи на се, воював проти нього далі, підняв проти нього обвинувачення в ересі, мовляв, висловлені ним у «Катехізисі», виданім р. 1595. Собор, скликаний митрополитом на поч. 1596 р., засудив і викляв Стефана Зизанію, але православний собор берестейський того ж року оправдав його і реабілітував, і Стефан далі стояв на чолі православного Вільна і кермував боротьбою проти унії. Аж при кінці 1599 р., під враженням королівських погроз, що на місто будуть наложені величезні грошові кари, коли Стефан Зизанія не буде видалений з міської церкви, магістрат став його виживати збройною рукою, так що він мусив утікати, і після сього всякі звістки про нього уриваються.

Вище я зазначив, що творами Стефана Зизанії належить уважати писання львівського братства до патріарха 1592 р.: згадка в листі з 6 лютого про долю братських дидаскалів, що Кирило (Ставровецкий), Лаврентій (Зизанія) й інші відійшли до інших міст, «Стефан же zde перебуваєть», не лишає сумніву, що автором сього листа був сам «Стефан», — кому ж більше прийшло б на гадку спеціально доносити про нього патріархові. По аналогії і лист з вересня того року з доданою запискою вважаю ділом його пера. Наведена вище записка, найбільш інтересна з сих писань, може дати поняття про стиль і ідеї львівського трибуна. Видрукований 1595 р. «Катехізис», згаданий вище, до нас не заховався: про зміст його можемо до певної міри судити з звісток у полемічних

писаннях, випущених проти нього католиками. В новішій церковно-історичній літературі наново дебатовалося се питання, чи дійсно Зизанія в сім катехізисі виявив неправославні погляди, як се йому закидали католики й уняти, чи правда була по стороні православного собору і пізніших православних письменників, що вважали його погляди вповні православними. Факт застається фактом, що в православних кругах XVII в. за Зизанією лишилась репутація православного письменника, і Копистинський в своїй «Палінодії» з великим поважанням згадує його — «монахъ Стефан Зизаній в грецком и словенском языку муж учоный велии».

Заховався зате другий його твір — особливо популярний, се «Казанье стога Кирилла патріархѣи і ерслимьского о Антихристѣ и знаках его, з розширеніємъ науки против ересей розъных», — видане в паралельних текстах: українським і польським у Вільні 1596 р., з присвятою кн. Острозькому. В нім Зизанія взявсь угрунтувати дуже для того часу актуальне питання про папу-антихриста! Ідея ся була дуже популярна в західних протиримських течіях XIV-XVI вв., і цілий ряд визначних евангелицьких письменників: виклефістів, гуситів, лютеран і особливо кальвіністів аргументували чи висловлювали сей погляд. У нас він доволі сильно зазначився в «Посланії до Латин», в «Ключі» Смотрицького і «Книжиці» Василя Острозького; розвивав його Мотовило у відповіді Скарзі, замовленій Острозьким; багато разів стрічали ми сю гадку, майже як постійний провідний мотив у Вишенського — але можливо, що се вже під впливом отсеї книги Зизанії. В кожному разі ідея папи-антихриста була незвичайно популярна між православними, так що Потій у своїй «Унії», 1595 р., присвятив спеціальний розділ сій тезі. («Въмъ же нѣкоторые теперъ мовят невстыдливе на насъ, яко быхмо ихъ правдивыхъ пастырей церкви божое отводити мѣли и антихристови римскому въ моцъ и послушенство поддавали, зовучи невстыдливе, яко посполите геретыкове чинять, папежа Антихристомъ»).

Між іншим у сім напрямі була витолкована і календарна реформа — бо у прор. Даниїла знайшовся між іншим і такий знак, що Антихрист «перемінить часи і закон», що, очевидно, вказувало на реформу календаря! (Книжиця л. 55, Зизанія л. 23). Уже в 1587 р. виленський єзуїт Гродзицьки у своїх казаннях, говорених в обороні реформи календаря, переказує сей ходячий аргумент: «Дуже надуто і безсоромно говорять. Не згодимося з новим календарем, бо то Антихрист зробив — у Даниїла пророка се між іншими знаками Антихриста, що замінятиме часи, як ото ваш папа учинив». По словам Гродзицького, так говорили не тільки еретики (кальвіністи), але й православні, і він їм докоряє, що вони,

підтримуючи зносини з еретиками і входячи в союзи проти католицької церкви, набираються таких поганих думок. Пізніш Потій, роздражений сими балачками, у звичайнім своїм «академічним» тоні покликав православних, щоб вони об'явили ім'я і число антихристове («Нехай же тобѣ, дурню, што ихъ слушаешъ, а папежа антихристомъ зовешъ, скажуть геретикове, если вѣдають, имя тоє антихристово, которое бы мѣло въ собѣ личбу преречоную»). От на сей виклик і виступив Зизанія з своїм трактатом, для котрого покористувався волюмінозним твором голландського кальвініста Зібранда Любберта, професора в Franeker - De Para Rapo: саме він вийшов тоді (1594).

Але свій виклад, що відбивав дійсно протестантські міркування про папу-антихриста, Зизанія зручно укрити іменем дуже шанованого грецького отця Кирила ерусалимського, взявши за підставу його толкування євангельського тексту (Матф гл 25), де слова Христа про великі біди, що мають прийти, толковано як виявлення знаків, що попередять кінець світу. З сим толкуванням Кирила Зизанія обійшовся дуже свобідно, взявши, власне, тільки як декорацію свого власного викладу: одно він пропускає, а додає натомість силу свого власного¹, представляючи папство (не якогось окремого папу, а папство як установу, організацію, ідеологію) як Антихриста, себто ідеологічне प्रतिставлення Христові. Всі ті звісні вже нам римські новини, відхилення від доктрини й обряду Східної церкви, почавши від неквашеного хліба «і от Сина», а кінчаючи реформою календаря, і всякі сенсаційні моменти римської історії та церковної організації толкуються тут як знаки того, що в Римській церкві, мовляв, папує Антихрист. А на кінці книги даються і жадані Потієм імена і знаки антихриста: змії *τεῖταιν* («бог подземный»), «противник» — *αυτεμος*, *παπεισμος*, «папѣжок», «латинник» — *λατεινος* й інші слова, приложені до папства, обраховуються на антихристове число 666. Вибирай що хоч!

Книга зробила сильне враження — мабуть, була ще популяризована відповідними усними толкуваннями Зизанії та його товаришів і здобула йому велику славу й авторитет, а католицькій стороні так напсувала крові, що навіть досі польські дослідники не можуть їй того пробачити². Автор «Гармонії» злісно завважає, що Зизанія «такъ Русь поблазнилъ, же его книжкамъ баламутнымъ лѣпѣи нижъ Евангеліи вѣрятъ». Але найбільшу популярність його книга про Анти-

¹ Порівняння тексту Кирила з викладом Зизанії перевів Біляновський у згаданій студії

² Прочитати, напр., роздл про Зизанію в книзі Третьяка.

христа здобула на Московщині: передрукована в Москві 1644, під назвою «Кирилової Книги» («Сборник называемый книга Кирилова», в оглаві рекомендована яко «предобрая книга»), вона стала підставою доктрини московських сектантів про Антихристове панування, що відіграла таку величезну роль в ідеології московських мас, і через те користувалась у них дійсно сакраментальною повагою¹.

Але з чисто літературного погляду книга ся не має особливого інтересу. Виклад діловитий, перевантажений цитатами, навіть сухий — автор немов умисно пильнує надати йому якнайбільше здержливості, об'єктивності, «академічності», маскуючи тим свою підробку під старого грецького отця. Для прикладу наведу уступ про так звану вже нам календарну реформу — те, що в оглаві книги показано «О новом календарі и о измышленной главѣ», а на боці тексту: «неслушне календар отмѣнено»:

Нехай же ся научат которіє от манихейской ереси, абы не больше планеты и солнце над слово божіе поважали, анѣ кволі солнцу церковного порядку, словом божим умоцненого не псовали, гдыж през всѣхъ седмъ вселенскихъ соборовъ духомъ святымъ и словомъ божимъ, седмъ крот полерованымъ всѣ sprawy церковныє сут замкнены и умоцнены А наболше дны набоженства и святыю пасху абы не з Жиды анѣ впередъ Жидовъ анѣ з еретики обходити варовано Прото слушнѣ небу и солнцу отмѣну приняти, анѣжли в церкви в чомъ ся отмѣнити², — яко Златоустый святыи пишетъ поневажъ естъ словомъ божимъ умоцнена, а слово божіе надъ небо и землю естъ мощѣйшее. Яко самъ Христосъ рекль «Небо и земля преидетъ, а слова мои не мимо идутъ»

«А если и мовят еретици, же того ведле планет и сонца была потреба, абы дны и свята отмѣнити (зміни календаря), инознаем, же не иншая потреба, толко абы такую хитростю отъ единой всѣхъ зверхно(с)ти и правдивой церковной главы Христа подъ другую приформованую всѣхъ простаковъ звести могли, которыхъ шире в томъ Павелъ святыи перестерегаєтъ пишучи: «Братія, стережѣте ся абы васъ нѣкто не ошукал философією (1 т д Колос. 2) Ото Павелъ святыи упоминаєт, абы для облудного змыслу (до другои главы кромъ Христа Пана не приступати А на другомъ мѣсти нарѣкаєтъ пишучи (Галат 4) «яко жъ ся зас наверстаєтъ ку стихіямъ албо планетомъ мдлымъ и недостатечнымъ, которымъ зас служити хочете дны перестерегаючи и мѣсяцы и часы и лѣта» А якъ Даниилъ пророкъ пишетъ «всю божую и святыхъ его правду покуситъ ся превратити, которыхъ злостыи перевѣтяжитъ всѣхъ перше него бывшихъ, и трохъ царевъ звалчит, и слова навѣшного мовити будет, и святыхъ вышнего прелститъ и помыслитъ перемѣнити часы и закон. Отожь явне предтечовъ антихристовыхъ, в которыхъ справуєтъ духъ его, познати можешъ» (л 21—3)

Так само не має літературного інтересу інша друкована праця Стефана Зизані в «Науці ку читаню и розуменю писма словенского», видана його братомъ (1596): «Изложение о

¹ Про неї стара дисертація А. Лилова «О такъ называемой Кириловой книгѣ», 1858

² Цікавий вислів тодішньої реакційної ідеології!

православної вѣрѣ» (короткий катехізіс у питаннях і відповідях), і ми нею займатись не будемо.

Після того як Зизанія переїхав з Львова до Вільни, його місце в ідейнім керуванні братськими справами зайняв, видимо, Юрко Рогатинець. Правда, старшим братчиком вважався Дмитро Красовський, про котрого сам Рогатинець відзивається, що «он нам вѣнец и конец»¹; але на Красовського як на «літерата» ніщо не вказує, Рогатинець же без сумніву був чоловік з літературною освітою й хистом. Я, щоправда, не вважав правдоподібним здогад, що він був автором «Перестороги» (про се нижче). Але його листи, які маємо з його іменем, виразно посвідчують його літературність, і на тій підставі я думаю, що важніші братські писання після виїзду Зизанії треба вважати твором Рогатинця, і йому також належить місце на сторінках сеї історії, як і його попередників.

Був се чоловік дуже помітний в тодішнім житті і вартий уваги як типовий репрезентант міщанського руху, що нас тут займає.

Як безсумнівний взірець стилю і літературного рівня Рогатинця може послужити отсей лист його, писаний про львівські братські справи до віленського братства на руки Зизанії (се листування Рогатинця як представника львівського братства до попереднього керманіча для мене являється підтвердженням, що Рогатинець заступив місце Зизанії, по його виїзді, в житті львівського братства):

Георгій господину Стефану и всѣмъ иже о Христвѣ братіямъ о Господѣ радовати ся! Дошло ми писаніє твое, въ которомъ пишешъ ознаяуючи, ижъ по смерти митрополитовъ вступилъ еси до монастыря троецкого виленского, гдѣ есть олтарь церковного братства, и тамъ поученіє еси чинишь, абы противницы мѣстца того не посѣдали Естли то чинишь съ волею братскою, все добрѣ чинишь Але жъ папезницы мыслятъ, яко бы иного митрополита папезского ввести могли, и Ипатія владыку володимерского на се понужаютъ, или владыку луцкого, который есть на все готовый!

А ижъ запечаталъ вамъ церковь протопопъ виленскій отецъ Григорко,— который Григорко митрополита на зраду церковную привель, а панъ воевода новгородскій въ той справѣ межѣ ними нашолъ², и запечатали вамъ церковь именемъ нареченого ихъ митрополита Ипатія,— не смущайтесь о томъ и не злорѣчьте Ипатію въ распачи его на горшое приводячи,— съ чого возрастаетъ ярость, гнѣвъ и клопотъ безвременный, а не божіє строеніє! Не новины въ церкви бывати сему! Запечатали архиерее съ Римляны гробъ Христовъ, але силы его не удержали. И Иродъ убивалъ младенцовъ Христа ради, але взялъ конецъ свой, яко и иншіє божии противницы, которые властью панства своего церкви божіей противили ся!

¹ Моп Confr с 768

² Мова про воеводу Скумина-Тишкевича, що був перед тим одним з головних протекторів православних, а тоді перейшов на бік Потя.

А што пишешъ, ижъ Ипатій пописалъ неякіесь. Вопросы Русина зъ Ляхомъ, споминаючи бытность нашу у Вильни,— якобы зъ Лютрами не переставаячи, зъ нами (католиками) переставаемо,— ино въ томъ ся каждый омыляеть. Бо не держимо мы дружбы зъ еретиками и зъ отшепенцы всякими, которые отступили отъ Христовы восточные церкви и прилучили ся до своихъ злочачальниковъ почавши отъ Аря ажъ до Формоса папы римскаго, и всѣхъ наслѣдниковъ ихъ отлучаемъ ся!

А што слышно о мнѣ, ижъ мѣваю розмову и съ Ипатіемъ, и писанія до себе посылаемо, абы той пекельный смрадъ пропасти римской Курцшумомъ заткати¹ и до покою церковного прийти, ино не естъ то подозрѣнье, але уважанье справъ! Мѣваю я частую розмову со всякими людьми — не держачи стороны ихъ, але овечымъ незлобіемъ і мудростію зминую и цѣлостію голубиною, яко Христось научилъ поступаючи. Што явно показуетъ ся зъ розмовы и съ писаньемъ моего, яко и нынѣ свѣжо, сего мѣсяця ноемврия первого дня писалъ есмь до пана Яна Потѣя, сына его, таковой листъ, когорый і отцеви его, владыць володимерскому причиталъ ся. Которого копью посылаю вамъ, абы есте зрозумѣли, што о той справѣ ихъ держачи мовлю и пишу.

Тожд и другого листа копью посылаю — што есмь писалъ нынѣ до Рогатина на погребѣ своей сестреницы Анастаси, которая подѣ мучительствомъ Болобанскимъ преставила ся! Што за згду съ Болобаномъ владыкою маемо про его нечестіе, зрозумѣте!²

З братськихъ львівськихъ писань сього часу, такихъ, шо в нихъ можна б бачити авторство Рогатинця, найцікавіша декларація братства Потієві з привоуду його претензій на зверхність над львівською епархією, заявленихъ нимъ після того, якъ король заіменувавъ його митрополитомъ³. Та Рогатинцева чи ні, вона однаково являється інтересною літературною пам'яткою — послідовно і конструктивно зложеною, сильно написаною, в гіднімъ і піднесенимъ тоні, не безъ певної величавості, а заразомъ дуже дипломатично (підчеркуючи повне довір'я до законності і безсторонності державної влади супроти незаконнихъ претензій незаконного митрополита), такъ шо я вважаю потрібнимъ навести з неї кілька уривківъ. Насамперед, пишний початокъ, шо такъ живо нагадує посольство Мисаіла:

Изыдетъ безаконіе из Вавилона, от старецъ судей иже мняху ся строяще,— рече божественный гласъ!

Вси купно народъ великоименитый Російскийъ землей и повѣтовъ князствъ а и воеводства Рускаго — Львовское, Галицкое и Каменца Подолского епископи, по благодати божей святія единосущныя живоначальныя и нероздѣлимыя Троица правовѣрнии и православныя люди Светлаго а свѣтославного востока заря Святія католическия апостольския Христовы церкви истинныя сынове. Каменіе живое во храмѣ духовномъ наздани на основаніи твердѣ и камени краеугольномъ Сионовомъ святомъ⁴ чесномъ а из-

¹ Натяк на римську легенду про Курція, шо, добровільно жертвуючи собою, кинувся в пропасть, шо відкрылася на римськымъ форумі

² Мопит Согіг с 835=Акты Зап Рос IV ч 146 Підпис Вашому братолюбю посльшитель Георгій Рогатинець рукою своєю

³ Моп Согіг с 858, копия, на жаль, місцями несправна, нечітка

⁴ Друкъ святымъ

браном — Иусе Христе. Смиренные и благопослушные овчата Пастыра своего, егоже избра Бог и воскреси от мертвых — пастыра овцам великого, кровю завѣта вѣчного Господа нашего Иусуса Христа! Члонки тѣла Церкви единыя — главы Христа Бога нашего Вѣтвие истинныя лозы Иусуса Христа. Матере своея и облюбелници единыя единого жениха Иусуса Христа церкве дѣти Свойство царя великого Иусуса Христа, Бога силъ и Господа Славы — звѣзды непрелестныя свѣтозарного востока, о егоже имени всякое колѣно небесных и земныхъ и преисподнихъ поклоняет ся!

Его милости отцу Ипатію Потею, яко ся пишет — митрополиту киевскому, галицкому и всея Россіи, радовати ся не глаголемъ!

Писать еси ваша велможность рачил листы свои оповѣдаючи по собѣ напоминальные, отповѣдныя и позовныя, с погрозкою нѣкоего скрытого меча, поднести его хотячи на Христову церковь, руку свою на (земли) ¹, на грады и на всѣ православныя люди спокойныя Снат ² запомнѣ-ес ваша милость того, иж нѣст власти аще не от Бога, сущія же власти от Бога учинены суть, якоже и власт zde от Бого данна есть найвышшому обронцы церкви Божія и короны Полское наяснейшому королю, пану нашому милостивому Который то яко господарь и панъ нашъ меч и скипетръ в руку своею от Бога носит во отмщеніе злымъ людямъ, а на заступленіе, похвалу же и покой намъ всѣмъ правовѣрнымъ христианомъ!

Той то меч твой, милостивый пане, не яко отцовской и пастырской, але неприятельский голос свой, мечем дѣтямъ грозячи, принесе ся от вашего лица, отче Ипатіе! Который бовѣмъ отецъ мечемъ сыны убиваетъ! Азали отцовская то ест или пастырская — вмѣсто хлѣба каменъ (ь) или вмѣсто рыбы шкорпѣони дѣтемъ подавати? (858—9)

Бывалъ абовѣмъ zde до нас, овечокъ своихъ то есть, въпреднихъ пастыровъ нашихъ входъ ихъ к намъ дверми зрящими на востокъ. И про то почестъ ушелякую и послушенство от насъ благопослушныхъ собѣ примовали. Овечки бо восточныя от востокъ голосъ пастыря слушають выполъняючи Христа-востока слово «Овца моя (цитата). И въ безсловесныхъ тое звыкло ест, иж всякое ягня знаетъ съсецъ матки своея, от которой ся кормить. То пакъ ваша милость не от востокъ дверми (от нихже волею отбѣже сам, тѣмже и съ неблагословеніемъ, отче, тяжко отпалъ еси!), но от запада дѣрею незвыклою, инший собѣ вѣкучи неузаконенъ путь, привходши! Иный голос, иную церковь, иную главу, иного пастыря, а не Христа Иусуса проповѣдуешъ! И насъ у туюж яму, в нуюже впалъ еси, самъ уволочи ся кусишь! Бѣдно прещеніе — упасти слѣпцеви слѣпъцу послѣдуючемоу (861—2)

Повторяемо того, иж ся ваша милость отцемъ быти мѣнишь, а скрытый мечъ убійства носиши и оповѣдуешъ! От того самого явѣ ты творитъ бесѣда твоя, же убійственно, а не отцовъско анѣ тежъ докторско и лѣкарско намъ поставляти ся рачиши! ³ Прото жъ всякъ от убійци бежитъ! Неумѣтный ест-есъ ваша милость ловецъ, первѣйшъ страшиши, анѣжли вабиши! первѣйшъ грозиши, нѣжли пестиши! Анѣ тежъ мудрый лекаръ або балвѣръ ⁴ первѣйшъ рѣжешъ нѣжли грѣшиши! Гноиши анѣжли гониши! Тѣло-лѣкарственную трутисну тросковъ збытныхъ противу натурѣ задаешъ, и южъ явне, безъ солодкости, горкости ес насъ напавати почалъ!

Мы абовѣмъ такую едностъ, згоду милость и послушенство маемъ, имѣти надъ собою признаваемъ и хотимъ и такъ вѣруемъ. Въ единого Бога Отца и въ едиnorodного его Сина (и т д — наступае коротке исповданія вѣри, 862—3)

Закінчення. Клятвою тежъ якоюшъ што ваша милость погрожуешъ — на то такъ отказуемъ «Всякое речѣте намъ причту сию врачу исцѣли ся самъ!» — рече господень гласъ. И пророкъ рече от лица божія «Тако глаголетъ Господь

¹ Такъ заповняю прогалину

² Замість знати

³ Друкъ рачитъ

⁴ Цируликъ

Богъ вседержителъ. Положу на вас клятву и проклену благословеніе ваше (цитата) А если ж вы сами есте от святыхъ соборныхъ апостольскія церкви прокляты, то и благословеніе ваше и вся яже сут ваша!

Обрати ся и покай ся, Господа ради, и аще ли ни, то идежъ бо естъ гласъ вѣрныхъ челоувѣкъ, ту дает ся гласъ вышнего Бога Саваофа чужъ будешъ ваша милость, яко естес чужъ церкви Христовы и людей божихъ!

Благословенъ Богъ Отець Господа нашего Исуса Христа и съ Святымъ Духомъ Благословенна святая соборная апостольская восточная церкве Благословени сут Богу святители, священници и люди ся во вѣки вѣковъ Аминь, аминь, аминь

Острозькі письменники кінця 1590-х років. На першій плані Острозького літературного гуртка цього часу — самі псевдоніми На першій місці, розуміється, автор «Апокризиса» — найбільшого й найважливішого полемічного твору, який вийшов з православної сторони Але ним займатися в сім огляді я ширше не буду. Свого часу я присвятив йому досить місця, переглядаючи історію релігійної боротьби, в котрій його твір відіграв велику роль¹, — але трудно включати його між українські літературні пам'ятки, як то часом роблять, — коли автор його не був українцем ні родом, ні вихованням, не брав, здається, ближчої участі в українським громадським житті, і твір його, мабуть, справді був написаний просто на замовлення кн Острозького, як се твердили противники. Автор «Антирризиса», себто Потій, що так близько знав православних людей і острозький осередок, дуже категорично, кілька разів заявляв, що Філалет тільки «удає Русина», а ним ніколи не був, «і коли б його хто ще ліпше перекупив, містечками і селами більшими йому посвітив, то певне б і на руську професію, котру тепер боронить, рота б відтворив» (с 767) Смотрицький теж назвав його «наймитом», що, взявши добру плату за свою книгу, «скоро від нас утік» А що цікавиш — і речник православної сторони, Мужилівський, відповідаючи на іронічні причіпки Смотрицького, нехотя признає, що «Апокризис» був купленою книгою — одначе не дорожче оплаченою, ніж продав свою «Апологію» сам Смотрицький². Тому недавно пок. Тре-

¹ Історія України VI с 494—5, 547—50

² Смотрицький, закидаючи в своїй «Апологіі», що православні засмітили свою віру ересями «нових скрібентів» Зизанія, Філалета й Ортолога, так писав про Філалета «Від Філалета, що родом і вірою був еретик, що добромо можемо сподіватись для нашої віри? Стільки доброго, скільки має в собі доброго його еретицька віра Наймит не дбає ні про що більше, як тільки щоб узяти, а в потрібнім часі утекти І він справді взяв з нас добре і втік від нас скоро Так коли б нас не здурив, була б річ зносніша Але ж бо і взяв, і обдурив За ту свою еретицьку книжку, названу «Апокризис», а видану на здурення нас, Руси, тримає містечко з кількома селами, до життя його йому надане, а нам за се дав віру, виписану з «Інституцій» Кальвінових, щоб ми їй вірили. Справді дорого купили те не знати-що, не знаю, хто з нас

тяк висловив здогад — досить прийнятий тепер у літературі, що сим автором був Мартин Броневський, поляк-протестант, секретар королівський, оратор і дипломат — спеціально вжитаний для зносин з Кримом (з того з'явилася його книга *Tartariae Descriptio*¹. Гадка не без правдоподібності — коли б все-таки більше було вказівок про зв'язки сеї людини з православними кругами і якби вона чим-небудь іншим виявила хоч приблизно такі глибокі церковно-історичні і богословські відомості, які посвідчує «Апокризис»!

Але в кожному разі, маючи на увазі старі відзиви, зачисляти Філалета до наших літературних сил трудно. Можна б по-

---

мудріший чи він продавши, чи ми — kota в мішку замість рися купивши!» (На боці: «Велика сліпота — ще платити комусь за то, що він мене скриптами своїми до вічної погибелі веде» — с 46)

Мужилівський доводив, що деякі з тих ересей, які Смотрицький знаходив в «Апокризисі», навпаки, вповні відповідають православній доктрині, — отже, православні не потребували «купувати річей противних». А далі він додає: «Хоч і у тебе не дешевше куплено Апологію — бо щорічним доходом в кілька тисяч Нє диво тому світському, що тримав маєтність від пана — за вислуги свої, а не за артикули віри нашої . але більше диво, що ти продаєш себе і душі православних задля почесного, спокійного і розкішного свого життя на світі». На боці: «брехня Апологіяра (так Мужилівський зве автора «Апологіи»), нібито за написання віри руської маєтність дістав себто Філалет» (л. 26)

Заперечення сильне у виразах, але не в змісті, як бачимо

¹ Piotr Skarga с 183 дд., його погляд прийняв *Возняк II* с. 207, *T Grabowski, Z dziejów literatury unicko-prawosławnej* (1922) с 4

Вихідним пунктом служити звістка Стебельського, уніатського письменника з кінця XVIII в., що автор «Апокризиса» був Криштоф Бронський, аріанин, а писав він під іменем Філалета Ортодокса на жадання Костянтина Острозького, що дав йому міст Вільськ з кількома селами (Dwa wielkie świątka na horzonscie rożskim II с 114) Третяк припускає, що Стебельський через забуття назвав його Март Броневського Криштофом Бронським, помішавши з псевдонімом — бо автор «Апокризиса» зве себе Христофором Філалетом. На доказ того, що Броневський брав якусь участь у православних справах, вказує на лист патр Мелетія до нього з кінця 1600 р (надр в перекладі у Малишевського II с 145) Патріарх пише, що його екзарх Кирил (Лукаріс), бувши на Україні і Білорусі, — «з незвичайною похвалою говорив про мудрість, людськість і ученість» Броневського, і патріарх просить його надати показувати всяку приязнь Кирилови (що 1600 р поїхав наново на Україну) та висловлює надії, що те, що ділить їх (різновірство), зникне з часом. Чогось більш конкретного, що вказувало б на причетність Броневського до заходів православних, досі не викрито. Звістка Стебельського про те, що Вільськ держав хтось з руки Острозького, суперечить документальним даним, як виказав Третяк. Але що Броневський був людиною, близькою до Острозького, се підтверджується одним листом Острозького до Радзивілла, де він рекомендує Броневського як свого приятеля. Одним словом, поки що справа не йде далі деякої правдоподібності. Аргумент Третяка як можна припустити, щоб Бронський, автор «Апокризиса», не проявив себе нічим іншим у літературі, викликає аналогічне питання: чи ймовірно, коли Броневський на замовлення Острозького міг написати такий капітальний богословський твір, щоб він у тій атмосфері релігійної боротьби не проявив себе якимсь іншим твором під власним іменем чи псевдонімом?

ставити питання — хто був його інформатором у нашій церковній історії і практиці; сим досі не займались, та й трудно, мабуть, буде, при нинішнім стані наших відомостей про Острозький гурток дати скільки-небудь певну відповідь на таке запитання.

Друге питання — хто і як переробляв польський текст «Апокрисиса» для українського видання. Се видання, випущене, очевидно, в Острозі (без місяця і року) десь в р. 1598¹, має деякі відміни від польського, видрукованого у Вільні р. 1597—8 (передмова має дату — жовтень ст. ст. 1591²). Перекладчик загалом іде невільничо за польським текстом, що був, очевидно, його оригіналом (польська мова «Апокрисиса» дуже гарна, свобідна і чиста, переклад же засипаний полонізмами через те буквальне слідкування за польським текстом). Але в деяких місцях він свідомо відступає від польського оригіналу і найбільш таких змін поробив він у розділі 7 часті I, де мова про Флорентійський собор. На сій підставі пок. Голубев висловив здогад, що український переклад був ділом так званого Клірика Острозького — бо він був автором памфлету про Флорентійський собор, названий ним «Лістрікійським» і «розбійничим», і сю назву приложено до нього і в перекладі «Апокрисиса»³. Загалом же відносини обох текстів «Апокрисиса», польського й українського, ще чекають докладнішого обслідування, як взагалі все, що зв'язане з авторством, укритим під сим псевдонімом — «Клірика Острозького».

Як відомо, під сим псевдонімом вийшла в Острозі в 1598 р. збірна брошура з таким заголовком: «Отпись на листъ въ Бозѣ велебного отца Ипатія, володимерского і берестейского епископа, до ясне освещеного княжати Костентина Острозького, воеводы киевского, о залецанью и прехваляню Восточной церкви з Заходным Костеломъ унѣи або згоды въ року 1598 писаный, черезъ одного наменшого клирика церкви Острозской въ томъ же року отписаный». Крім самої відповіді (на 32 картках), вона містила додану до одповіді (на 33—37 картці) «історію» Флорентійського собору: «Исторія о Листрикійскомъ, то есть о разбойническомъ, Ферарскомъ або Флоренскомъ синодѣ, в коротцѣ правдиве списаная». Вона вважалась у сучасників і тепер вважається також твором того ж автора⁴. Крім того акад. Студинський

¹ Про се міркування Голубева «Библиографическія замѣчания о нѣкоторыхъ старопечатныхъ книгахъ», Труды Киев академіи 1876, I с 152

² Оба текста видруковані паралельно в II т. Памяти Подем. Литератури, але український текст неповний

³ Библиогр замѣчания с. 153

⁴ Одне і друге передруковано в III т. Пам. подем лит.

в 1906 р. опублікував незвісний в друку твір: «На другий листъ велебного отца Ипатіа, володымерского и берестейского епископа, до ясне освещеного княжати Костантина Острозкого, воеводы кievского (просячи абы гнѣвъ свой его кн. мил. отпустить рачил, а поведаяючи, иж они, владыкове, нѣчого в церкви вѣсточной не нарушили, толко для непорядку патриарха отступили) писаный»¹. Передмова має помітку: Писан у Острогу в школъ грецкой в року αφθ (1599). Автор не називає себе, але каже, що се вже другий його виступ проти Потія: «повторе отповѣдати на лист в Богѣ велебного отца Ипатіа володымирского епископа виступую». Тому ак Студинський справедливо вважає се за другий твір того ж аноніма.

Відповідаючи на перший його «Одпис» в «Антирризисі», Потій відзивався (більш іронічно шоправда), що се робота «студента славної острозької академії», з котрого може вийти «щось гідне», коли його «вроджоний довстип»² одержить «ліпше цвченне»³. Іншими разами більш зневажливо прозиває його «жаком (школярем) острозьким». М. Смотрицький, що сам був острозьким вихованцем, зараховує «Клірика» до «дідаскалів таких, як Зизанія»⁴. А православний полеміст, закритий псевдонімом Гел. Діпліца, відповідаючи на закид Смотрицького, що православні богослови криються за фальшивими прізвищами, доводить, що автор, який підписувався «кліриком острозьким», мав право себе так називати в ширшім («багатшим») розумінні, таким як у ап. Петра в 1 посл р 3⁵, то значить — не мав церковного свячення.

На тій підставі вважають його острозьким вихованцем, що пізніше тут же був учителем. Але чому всякий слід по нім гине потім, після 1599 р.? Одні дослідники припускають, що він тоді ж скоро й помер. Славний же славіст Копітар ще в 1840-х рр. висловив здогад, що потім, при виданні згаданого другого «Одпису» Клірика, постарався ширше розвинути й уаргументувати ак Студинський, що «Клірик» — се був не хто інший, як той же Максим, в чернецтві Мелетій, син Герасима, острозький вихованець і пізніший голосний діяч і письменник⁶.

¹ Видано в V т Пам укр-рус мови і літер

² Природжений дотеп (полонізм).

³ Пам полем лит с 1054—4

⁴ Apologia с 96

⁵ Antapologia с 614 (примірник б Київ дух академі)

⁶ Сей погляд Копітар висловив у листі до старого львівського історика Дениса Зубрицького в 1843 р., а опублікував сі листи той же ак Студинський в львівських «Записках» т 43,— згадка про Клірика тут на с. 37. Як показують відомості, зібрані ак Студинським, сей погляд Капітара став тоді

Се правда, що обидва «одписи» Клірика мають чимало спільного з писаннями Смотрицького, спеціально з його «Треносом». Мотив плача православної церкви, підчеркнений мною вище у Смотрицького-старшого, повторюється як у «Одписі», так і в «Треносі». Характеристичне користування в одному і в другому писаннями Петрарки тощо. Але се можна пояснити, власне, впливами острозької школи, в котрій училися приблизно в тім самім часі один і другий, і впливами писань того самого Герасима, що були взірцем для одного і другого. Інші ж факти говорять рішуче проти ототожнення Клірика з М. Смотрицьким, тому я й даю «Клірикові» окреме місце власне тут, серед літературних сил 1590-х років, — тимчасом як творчість М. Смотрицького звісна нам з літ пізніших

Але я мушу ще повернутися на хвилю до вищезазначеної можливості, що «Клірик» міг бути й не індивідуальним, а колективним псевдонімом Смотрицький у вищезитованім місці «Апологі» писав: «Хто такий був Клирик? подібний до Зизанія дідакал, до котрого прилучився ще мерзкий перехрещенський дідакал, котрого проклятий аріанський дух помітний в сілогізмах проти походження св. Духа і од Сина, положених у того Клирика» Се натякає на участь у тих літературних працях, що вийшли під псевдонімом «Клірика», котрогось аріанського, або краше, мабуть, розуміти — євангелицького письменника. Може бути, одначе, що, пишучи се, Смотрицький мав на гадці тільки давніш висловлені натяки Потія, що багато, чи може навіть і все випущене під іменем Клірика, написане було тим самим автором, що виступив під іменем Філалета в «Апокризисі». Справедливо завважив свого часу ак. Студинський, що, полемізуючи з першим листом Клірика, Потій часто відповідає на різні неприємні йому тези, які містяться зовсім не в «Клірикових» писаннях, а в Філалетовім «Апокризисі», так, якби вважав Філалета за причетного до Клірикових писань. А кілька ро-

---

звісним у галицьких кругах, але не знайшов прихильників, не переконав і самого Зубрицького, що далі вважав «Клірика» одною особою з Філалетом. Відновлена ак Студинським у вступній статті до V т «Пам'яток», а за гіпотеза також не знайшла прихильності в науці. Рішуче висловився проти неї й Осинський — автор нової біографії М. Смотрицького (1912), і М. Возняк в Історії укр. літератури (1921), так само відхилив її в VI Історії (1907). Головний аргумент — що М. Смотрицький, признаючись потім до авторства різних своїх псевдонімних протиуніатських писань, ніколи не вичисляв між ними тих, що вийшли під псевдонімом «Клірика», і дуже різко проти них виступав. Православним сучасникам, розуміється, авторство було звісне, і Смотрицький не посмів би так поступати, коли б під псевдонімом «Клірика» виходили його власні писання.

ків пізніш у своїй апології Флорентійського собору, випущений під іменем Петра Федоровича, таки просто заявив, що обидві книги — Філалетову і Клірикову написав один той сам «шляхтич-новохрещенець», інакше сказавши — за псевдонімом Клірика стоїть той же Броневський чи Броневські, що перед тим випустив «Апокрізіс» під іменем Філалета¹. Мабуть, ідучи за сею вказівкою, старий галицький історик Зубрицький так-таки й уважав «Клірика» дублетом «Філалета». Але цілком справедливо було зауважено, що манера письма «Апокрізіса» цілком відмінна від Клірикової книги: саме на розділах, присвячених Флорентійському соборові, вона виступає особливо яскраво. Та й сам-таки Потій на інших місцях тої ж книги виразно розрізняє «дурного Русина» — безпосереднього автора «Історії Флорентійського Синоду» і його «бакаляра» (учителя) — «безбожного новохрещенця», хоча і вважає обох відповідальними за **сю** книгу². Вважає її нібито твором колективним: якогось молодого вихованця Острозької школи і старого майстра «Апокрізіса» — і се потім, як бачимо, повторює й Смотрицький в наведеній цитаті.

В іншій своїй книзі, «Паренезис», згадуючи оцінку різних православних писань, що давав недавно померлий Дам'ян Наливайко, Смотрицький згадує, що він сам чув його непохвальні слова про «Кліриків скрипт», і що саме він, Наливайко, відрадив князя Острозького³ не давати свого імені на сей скрипт, так як се було вже ухвалено з автором. «Так то толкував: коли який-небудь школяр (klecha) твоє велике і шановне ім'я корчемним словом вилає, то чим ти своє оповідання потвердиш? І так за його радою той скрипт став на безіменнім «Клірику Острозьким»: хоч би й сильно не в смак примовив школяр школяреві (klecha klesze), то не велика мала б то бути образа»⁴.

---

¹ «Та я не так дуже дивуюся дурному дякові (Зизані), що як сова з пустої стодоли — з таким розумом вилетів. Але дивуюсь одному, дійсно мудрому шляхтичеві, що приложився до Філалета, так і до того Синоду (історії Флорентійського собору, виданої під іменем «Клірика»), а краще він сам обидві (книги) написав. Але така вже ересь, особливо новохрещенська, що не шанує ні сорому, ні цноти, ні честі» — Obrona Synodu Floreńskiego с 7

² Цитати зібрані в студії ак Студинського (Пам полем. письм V с. 35), напр. така: «ім'я своє замовчав (автор «Історії») тому, видко, щоб за брехню сорому не було як дурний Русин Клірик, так і безбожний Новохрещенець».

³ «Він був той, що одвів того, чие було те місто, котрим себе отитулував Клірик, аби він не підписував своїм іменем того скрипту» Місто, котрим себе отитулував Клірик — Острог. «Той чие було се місто» — кн Острозький.

⁴ «Паренезис» с 7. Нижче повернемося ще до цього оповідання.

Се интересна вказівка, що книгу Клірика ухвалено було спочатку випустити під іменем самого кн. Острозького. Смотрицький говорить тут ніби як людина добре свідома тих подій і обставин. Говорить про індивідуального автора¹. Але сі подробиці, як над сею книжкою дебатували, радилися і, очевидно,— відповідно такому чи іншому ухваленому авторству змінiali і стиль і характер полеміки, дають нам розуміти, що тут було багато й колективної праці острозької школи, острозького гуртка, в котрій брав участь, можливо, й отець Дам'ян, і незвісні нам на ймення вихованці «острозької академії», а може, й той еретичний «новохрещенець» — автор «Апокризиса».

Хоч акад. Студинський, уважно переглянувши писання Клірика з погляду богословської доктрини, прийшов до висліду, що протестантської доктрини в них непомітно, і се дає нам вказівку — сеї еретичної участі в кожному разі не перебільшувати!

Ся колективність може нам, з одного боку, пояснити, чому Клірик як автор так неясно, розпливисто і суперечно відбивається у відзивах сучасників. З другої сторони, рахуючися з можливостями сеї колективності в літературній продукції Клірика, годиться нам оцінювати її не стільки як вплив індивідуальних літературних прикмет ближче незвісного острозького письменника, скільки як літературний продукт Острозької школи,— школи в тіснішій, учбовій значенні, і школи в розумінні літературного гурта і літературної манери, що почасти виходила з «Острозької академії», почасти кристалізувалась навколо неї і на неї впливала. Клірик сам підчеркнув свою приналежність до Острозької школи, підчеркує се Потій, і нам нема ніяких підстав для сумнівів щодо сього. І от, передусім оцінюючи з сього становища сі писання, цікаво констатувати оті подібності між писаннями сього «острозького студента» з писаннями старого «острозького ректора» Без сумніву, є більше свободи у викладі і дискутуванні ученика; видко знайомість з правилами викладу: зазначається, напр., теза, котру автор буде боронити, і план дискусії. Круг читання ширший, різномірніший,— он навіть Петрарку зацитував. «Пытаемо: на кого, съ плачемъ пишуци, нарекалъ оный вашъ славный писарь в тые слова: И хтожь охолодитъ утисненный свѣтъ? хто до першого стану приведетъ утисненное место? хто преворотныи обычаи направит? хто распорошенные овцы згромадитъ? хто пастыри блудячіе скараеть? хто поведеть, хто натягнетъ до клюбы

---

¹ Na czym już przez autora skrypty tego rzecz była stanęła.

своєї? и не будет же конца своволенству и злостям!» На боці: «Петрарха в книгахъ Листовъ»

Але манера при тім та ж сама, і ніякого 'ухилу в бік ненависних Вишенського «силогізмів», Платонів і Аристотелів! І се являється характеристичним і цінним — в недостатчі іншого матеріалу — свідомством про консерватизм Острозької школи. Вона, очевидно, не мала ніякої тенденції поривати з старою традицією, — як чинила пізніш школа Могилянська Вміру привчала до латини і польщини і не гналася за взірцями модної єзуїтської школи. Тим пояснюються й сатиричні відзиви Потія про неї в його пізніший відповіді «Клірикові»

Щодо індивідуальнішої манери «Клірика», то він бере не ерудицією і строгою логікою, як Флалет, а більш емоціональними засобами: частіш іронією, часом впадає в пафос. Зрідка пробує ширших мальовничих образів. У передмові до першого свого одпису, на перший лист Потія до кн. Острозького, з 3 червня 1598 (котрим владика усправедливував своє поведення в уні і силкувався перепроситися з князем, як побачимо далі), Клірик виправдується, як свого часу Гер. Смотрицький, що береться за діло, котре годилося би лишити старшим і досвідишим: «не стільки з огляду на особу, котрій доводилось відповідати, скільки на ту, іменем котрої малось відповідати». Доволі влучно порівнює себе з малим пастушком, приставленим до гусят, що, бачачи хитрого лиса, як він зручними маневрами до них добирається, береться його відганяти, хоч не може поконати, а сподівається, що, може, тим часом хто сильніший надійде. Але, очевидно, сильні сторони його полемічного таланту були відомі і випробувані в острозьким осередку, коли йому доручено було таке діло — поборотися з таким сильним і випробуваним полемістом, як владика Потій! Тільки, можливо, таки умисно вважали більше відповідним взяти в сій полеміці тон легкий, щоб не надавати про око дуже великої ваги сьому листові, а брати його з деяким легковаженням

Проти аргументів Потія про спасенність згоди (унії) «Клірик» «кладе» відразу таку «суму» (резюме, тезу), — «же и доброе кгда не по воли божой бываетъ не добро есть, же не каждая згода Богу есть приємна; и тая ихъ самая новотвореная згода, яко не з волею божею зачата, такъ не есть Богу приємна, — такіе теж и овоцы родити ся почали». Рисковним вимислам реформаторів протиставляється улюблене гасло православних консерваторів. «не переступай границь, положених батьками» (л 4)

Виклад починається рядом легких образів з природи і життя, у формі афоризмів; деякі з них доволі влучні і роблять приємний лагідний настрій:

«Малый хмары оболочокъ, кгда подъ насвѣтлѣйшее солнце подступитъ, мало не ввесь свѣтъ потемняетъ И «малъ квасъ все вмѣшеніе кваситъ» — свѣтчить голосъ божій И наменшее, прилучивши ся доброму злое — всю доброту псуеть Мала искра огню, до налѣпшого будованья впавши, все поपालитъ И яко приплѣтаетъ ся называемое зелье смилаксъ до ципрису, так привязуетъ ся злость до доброты » і т д

Потім новий ряд, який має метою більш насторожити увагу:

Яко нѣкоторый неприятель облеженое мѣсто войною зо всѣхъ сторонъ огледаетъ — отколя латвий приступъ видить, оттоля и штурмуеть Або яко пильный господарь стережетъ на который землѣ которое насѣнье лѣпше ся родить, тамъ оное и разсѣваетъ Так и душный неприятель! Ведаеть, где и яко свое насѣнье злости сѣяти Вѣдаеть, где на гордость, где на лакомство, где на нелюбовь, где на любовь злую а шкодливую

По сім наводиться довгий ряд прикладів з Біблії — часом доволі поверхових, але часом дуже влучних, вони мають доказати, що людина не повинна здаватися на перспективі безпосередніх користей, а питатися волі божої, або інакше сказати — вважати на дальші моральні висліди, які обертають ні в що ті сподівані безпосередні «реальні користі». Так і з «згодою» уні!

Азажъ не явны тоеє вашеє бѣдное згоды оwoцы по всему тому панству? «От плодъ — мовит — ихъ познавайте ихъ!» Здойми одно, отче владыко, жестоковыйство фараонское, або египетское, съ карку! Откры мойсейское покрывало от твари, отвори къ свѣту зѣницу ока, ктви ся в сердце и источи чюство, отжени мрачныи дыма отъ ума хмары, погляди жъ теперъ окомя и послухай слухомъ Чого есте своею, плачу и рыданю годною згодою наброили! Не есть тотъ градъ, не есть мѣсто, гдѣ бы есте плачу и рыдания, стогнания и вопля и слезъ — отеческия богопреданныя вѣры людей и душъ не наполнили! Отъ розличного вздыханья голосовъ и болѣзни народовъ — сердечный крикъ и непостоянный шумъ всю вселенную исполнил! Не только старыхъ — молодыхъ, отцевъ и матерей — чадъ и питателницъ боголюбивыя сердца отъ жалости и стогнаний падают, але стѣны, каменіе, самые элемента движутъ ся!

Можеть ся тут слушне припомянути «гласъ в Рамѣ слышенъ бысть, плачь, рыдание и вопль многъ!» Рахиль, Рахиль, Восточная церковь — «плачетъ ся чядъ своихъ, и не хочеть ся утѣшити яко не суть» Розсыпана, розсыпана радость сердца ея! Погашена пѣснь ея! Злуплена корона з головы ея!

Якого есте преслѣдованья, якого уруганья, якого поличкованья, якого оплеванья, якого замѣшанья і затрясеня, якого — на остаток — кровопроливства, мужобойства, забійства, тиранства, мордырьства, нахоженья, квалтовъ на домы, на школы, на церкви, обелженья шкарадого невѣсть, паненокъ чистыхъ, душъ невинныхъ, паній зацныхъ и велможныхъ — при самой начистшой и страшной непостижимой таемници и офѣре при примованю святѣйшихъ тайнъ тѣла и честныя крови Христовы — наполнили и наброили (л 15—6)

Повадили есте свѣтъ, потурбовали люде, высушили в людехъ з'обополную милость, поваснили родичевъ зъ дѣтми, поятрили брата з братом, побудили одного противъ другому, роспрошили братерство, прогнали прязнь, впровадили зятренье. Внесли надугость, буту, пыху, легкое ува-

жене, легкомысленность, злое одному о другомъ мнманье Повадили есте пана съ подьдаными, приправили есте о мнманье и дивное розуменье монарховъ з монархами, кролев съ кролми и зацными а великими духовными

Нарушили есте сумнѣня, зламали присягу, звели есте отца папѣжа, зостали есте ему в словѣ¹ присягали есте за насъ всѣхъ, справовали есте отъ насъ поселство, о которомъ мы не мыслили, вказовали есте отъ насъ листы, о которыхъ ся нам не снило!

Преступили есте отеческіе границы, нарушили есте старожитную вѣру! Стратили есте правднй жребій, поварювали² есте отеческій тестаментъ! Пороскопывали есте гробы предковъ, порушили кости отецъ! Взгордили есте ихъ вѣру, поганьбили есте ихъ честные и святые справы! Затоптали есте ихъ стежки, затмили есте ихъ пресвѣтлую справу! (л. 16).

Після сеї патетичної промови, що поруч малозмістовних риторичних фігур (вище я зазначив їх залежність від посланій Вишенського) містить також серйозні і досить глибокі гадки, як се видно і з тих витягів, що я тут отсе подав,— наступає ряд критичних уваг до порушених Потієм питань. Вони теж доволі різномірні. Єсть тут і серйозні аргументи, що обертаються у звиснім уже нам крузі питань про римський примат, про знаки ласки божої до папства і неласки для Східної церкви і под. Єсть і різні іронічні притоки до Потієвих гадок, більш і менш влучні і дотепні. Напр., з приводу вказаного ним прикладу, як духовенство грецьке з латинським згідливо й мирно живе на Йонійських островах, під тодішньою владою Венеції: грецькі духовні беруть участь у латинських церемоніях і под., «Клірик» нагадує, що се ж діється під католицькою владою, і дуже можливо, що ті грецькі духовні не роблять того з доброї волі:

«Бы даль Богъ отцу владыце побывати въ Кримъ, въ Перекопъ и у Очаковъ, обачиль бы тамъ, яко Русь, Москва, Грекове, Поляцы, Влоши, Нѣмцы — всѣ неволници байрамъ татарскій одностайне съ Татарами обходити по неволи мусятъ. А вжды не идетъ то зы тымъ, абы мѣла тая згода имъ хвалена быти» (л. 18)

А з приводу того, що Потій покликався був на слова Вісаріона (звисного учасника Флорентійського собору, що приступив до унії і зостався потім у Римі кардиналом), автор позволив собі таку грубувату, але ядовиту, пересякнену приповідками й каламбурами тираду на тему тих користей і гонорів, котрі, мовляв, хотіли осягнути владики-уніати, як той Вісаріон

Збралесь ся, отче Іпатій, ажъ дивъ, на такъ потужный доводъ, яко паукъ на сѣти! Бысь былъ давно съ тымъ Вісаріономъ на пописъ выехалъ, преклонилъ бысь имъ немалъ такъ много яко и теперь! Але тежъ нашолъ бы ся и такой, который бы на Вісаріоновъ доводъ рекъ «Оный што коньми

¹ Не додержали йому слова Гадка замітна!

² Змінили, від латин *vagus*

шинькує, дїтми свѣтчить!»¹. У нас вправдї того свѣтца в певномъ старожитномъ календарѣ Вѣсаріона² не слыхати У иншомъ, новозмышленномъ (а иле з онымъ Яномъ Осмымъ въ личбѣ, бо того годень!) — не вѣмъ³. Однакже штось о нѣякомъ змѣннику Висаріонѣ митрополитѣ никейскомъ, который для кардиналства, для марности свѣта того, для пыхи, покороу Христовою и малою купкою вѣрныхъ згордѣвши отступилъ — в писмѣ трохи найдует ся! Тот то Висаріонъ яко самъ былъ певний, такъ и свѣдоцтво его годно вѣры! Власне яко кгда бы хто хотѣлъ переконати свѣдѣцтвомъ Либеріевымъ, папы римского, который былъ арианомъ, о Христвѣ — ижъ не естъ Отцу единосущенъ ани предвѣчен!⁴ Бы былъ тотъ доводъ Висаріоновъ подпертъ еще Швитригайловымъ статутомъ⁵, а Томашовыми Паралипомены, што орла в Вавилонѣ къ Іереміи слано⁶, — такъ бы былъ мощный, же бы нань и умерлый отпоръ не далъ и нѣмый бы словка не рекъ!

Не безъ причины в м того своего Висаріона, яко бачу, на доброй памяти маете, — же яко онъ для кардиналства, такъ и в м для мѣстца в радѣ, для маестностей, для монастырей Печерскихъ, Жидичинскихъ, Лавришовыхъ⁷ подъ тотъ плащикъ згоды тиснучи ся лѣзете! Але если онъ достигилъ былъ чого прагнулъ, вамъ ся якосъ не шанцуетъ! . Бо южъ начинено зъ васъ много смѣховъ, в чомъ ся не можете обачити, а бодай бы не была толко послѣдняя горша первыхъ! Бо если зъ васъ такъ съ початку насмѣвиска чинять, што разумѣете — конецъ який будетъ? Южъ одинъ зъ васъ в радѣ за пѣчью зъ робята усьвши яко голодный оный истый до кухни на люди съ тылу заглядалъ!⁸ (л 30).

Огудивши і висміявши «згиду», вчинену владиками, Клірик поважно і з глибоким почуттям пояснює, яка б мала бути та згода, якої собі бажав і писав колись про неї до Потія старий князь Острозький. Вона мала бути заснована не на ненависті й насильстві, а на любові, повинна була принести не ворожнечу, а спокій і згиду. І про неї автор в уста старого князя вкладає на закінчення гарну молитву, скомбіновану з книги Єздри, як поклик уніатів до повороту:

Владико Господи и творе всяческихъ¹ отъ всѣхъ дубравъ земскихъ и отъ всѣхъ древесъ избралъ еси собѣ виноградъ одинъ. Отъ всѣхъ земель всего свѣта выбралъ еси собѣ падоль одинъ. Отъ всѣхъ цвѣтовъ полныхъ выбралъ еси собѣ цвѣтъ одинъ. Отъ всѣхъ безднъ морскихъ наполнилъ еси собѣ источникъ одинъ. Отъ всѣхъ градовъ и мѣстъ осветилъ еси собѣ Стоягъ. Отъ всѣхъ сѣтвореніи летающихъ улюбилъ еси собѣ голубицу одну. Отъ всѣхъ сѣтвореніи скота провидѣлъ еси собѣ агницу одну. Отъ всѣхъ розмноженныхъ людей изыскалъ еси собѣ люди едины. Отъ всѣхъ вѣрѣ и законовъ далъ еси заповѣдь едину — еже любити другъ друга

¹ Вариант звисного прислів'я: свідчився циган дїтми

² Висаріон — в латин формі Bessarion

³ Розум.: можливо, що в новім календарі Висаріон, разом з Іоанном XVIII, себто папосою — і має місце між римськими свѣтцями, і тому для католиків він авторитет.

⁴ Тут іде довгий ряд римських еретиків, більш або менш фантастичних

⁵ «Свитригайлови надання» дуже часто фабрикувалися за браком автентичних документів

⁶ Натяк на біблійні апокрифи

⁷ Натяк на претензі владик-уніатів на багаті маєтності православних монастирів, котрі вони пробували загорнути

⁸ Дуже болюче для владик-уніатів глузування, що їх не допущено до сѣнату нарівні з латинськими єпископами, як вони собі то вимовляли при уніі

И нынѣ, владыко Господи, иже обитаеши во вѣкы — которого очи въздвигнуты превыше аера; которого престоль есть безцѣнен и слава не испытана; которому предѣстоятъ вси ангелстии съ трепетомъ; которого слово истинно и мовене страшно! Подай миръ церкви твоей, събери съкрушеное, подай единомыслие, всели любовь, милость, згуду. Утверди православиемъ церковь свою, наверни отступниковъ въ ограду, събери збѣговъ въ ковчегъ свой, приведи отбѣгшыхъ в церковь. Всели единодушие, абысмо одною мыслію, одними усты, однимъ сердцемъ выславовали пресвятое имя твое, і т. д.

В тоні отсього закінчення писаний другий «Одпис», на другий лист Потія. Сей другий Потіїв лист до нас не дійшов, тому не можна зміркувати, наскільки се він своїм змістом вплинув на зміну тону відповіді — чи незалежно від того острозька братія вважала вказаним заговорити інакше. З другої відповіді видно, що Потій радив князеві відложити свій гнів на нього та оправдував свій перехід на унію бажанням і надією знайти кращий порядок у церкві. До сього мотиву друга відповідь ставиться здержливо і поважно. В ній взагалі нема вже глузування, ні інсинуацій негідних мотивів (матеріального характеру) сього кроку. Вся вона держана в тоні, повним пошанівку, серйознім, навіть підвищенім. Теза, котру автор кладе по коротких перепросинах за свій виступ (включно до порівняння себе до Валаамового осла), виглядає так:

Иду уважати и строфовать епископа оного и з ним прочих его единомыслиников не розсудный и легкомыслный поступок мѣшаной а вихриватой и бурливой згоды; придаю до того стосоване а уважене порядков восточной церкви старожитных с порядками римскими

Розгортається се тим способом, що автор спочатку наводить безконечний ряд біблійних прикладів, які мають посвідчувати, як цінні, потрібні і богоугодні в кожній справі розвага, «статечність», постійність і витривалість¹.

Сих прикмет не виявили ті владыки-уніати, «поплинувши з вѣтром неуставичности, роздвоеным умыслом и пошарпанным сумнѣнем торгнули ся в так речи важной и великой — души, сумнения, збавеня заходячей — старожитность, фѣляр (стовп) и фундаментъ окрасы и славы и подпори народу нашего перемѣнити, вынищовати, роспорозити, и памятку с шумом погубити и выкоренити»².

Отся «легкоуважність» владик і викликала оправданий гнів князя — подиктований його ревністю до справ церкви і народу: що вони будували «тую свою архи-синагогу згоды не на таблицах сердець плотяных,— которая бы (унія)

¹ Пам'ятки V с. 205— 210.

² Там же 210.

моцнѣй сталистою графією (писалом) на камени діяментовом вышталтованя в сердца вѣрных вѣпоила ся,— але на пѣску легкомыслного упору (свого) утлыми стѣнками лѣпачи, за так короткий час склѣтити усилюючися»¹, пояснює автор.

Друга частина відповіді присвячена оправданню Потія, що він пішов на унію, шукаючи в римській церкві кращого порядку, знеохочений непорядками східної. Знов виступає тут старе протиставлення (видимо, канонізоване, як загальне місце, в острозькім шкільнім і літературнім гурті) спасенної простоти східної лукавому західному мудруванню. Сим разом воно уложене в такі афоризми: «Лѣпшая бывает часом хворостяная кучка Авраамова над муры содомскіе, и пустыня Іоаннова над мрамуровые палацы Іродовы!» (с. 217). Довгий ряд протиставлень має вияснити і доказати сю тезу, наприклад:

Чим есть важнѣйши ваши шумные органы над дух съкрушенный и смиренное сердце? Истинни бо поклонники кланяют ся духом и истинною, и т д.

Чим лѣпше великіе вѣлагалища або скарбы от избытка — над двѣ цѣты убогои вдовы з недостатку ..

Чим лѣпшій на оный голосъ: Аббасо, аббасо¹ упадати пред человеком тлѣнным² — над ово: «Господу Богу твоему поклонилися» .. і т. д. (с. 219).

А в закінчення автор знов кладе патетичні поклики повороту до «Сіону», розвинений сим разом у широкий образ (властиво найбільш художню частину твору):

Якож вас жал(ь) и плач и страх рушити не маєт, иж вы Сіонъ — матку свою, которая вас сплodiла и на лонѣ пестуючи яко чадолюбивая голубица выкормила и выховала,— пустили и вырекли ся А вмѣсто оной звывкой пѣснечки Дамаскиновы «Радуйся, Сіоне святой, мати церквам, божіе жилище!» от семисот лѣт и болшей дѣток ей, ей ку потѣсь спѣванной,— теперь плач, рыданіе и вопль воздвизаете и причиняете! Сіонъ, матку церковь, квилите Свѣщу свѣтилника ей угашаете, освященна ей запустошаете, олтар съкрушаете, псалтыр смѣряете, пѣснь заглушаете, и т д (с. 225—6).

Покайтесь и вы, о епископи! Въсплачите ся своего отступленія! Възрыдайте гражданства сіонского, отдаленя ужалте ся, ростичивши достойную часть отеческаго имѣнія! Постыдите с(я) лишившиши изболвиства духовного хлѣба, и желаюши насытити ся рожець свинских — различных похотей богатствъ свѣта того, от Іерусалима правды въ Єрихонѣ низпадшиє (с. 226)

Услышѣте ж, сыны сіонскіе, матер свою плачущу и рождѣющую вас, глаголющу Прийдѣте и видите, сыны, понеже вдовица оставлена есмь! Въспитахъ вас з радостью, а погубила-м васъ съ скорбію! Штожъ тераз маю чинити з вами, я, вдовица опушенная? Толоко идѣте, сыны мои, и просѣте от Господа милости! (с. 227—8)

Прийдѣте ж, сынове восточни,— възшедшему на небо небесное на вѣстоки припадѣте, сѣдѣщему одесную отца поклонѣте ся — выслушает вас! Обрѣнѣте ся до него — обрѣнет ся до вас! Просѣте и примите! Толцѣте —

¹ С. 214

² Знов сей старий мотив папської пихи, піднесений «Посланием до Латин», що перед папою велять падати на землю (abbasso)

и отверзет вам дверь милосердіа, дверь райскія, дверь ограды церковныа. Абысте увошедши в невѣстник небесный, в ложницу облюбенца церкве Христовы, в нерукотворенный прибыток, овоць животный приняли, и от вѣка зготованных добръ боящим ся его насытили ся

Што все — за узнаем и покаянiем а повернеем вашим — и от Бога последнее благославление над першее, и от овечок великую любов и послушенство — одержите А если не узнаете ся и не навернете ся, гнѣв Господень пояст вас!

Се закінчення має сильні стилістичні подібності з «Треносом», як і закінчення першого «Одпису». Але загалом стиль другої одповіді тяжкий і менш прозорий; силювання на образовість і високий стиль (як то видко і в наведених прикладах) роблять читання трудним і неприємним; більш жива і невимушена, в дусі старого Смотрицького, манера першої «Одповіді», видко, більш відповідала вдачі й літературним засобам гурту. Директиви поважності і «статечності», правдоподібно, дані авторам при сім новім порученні, зв'язали і позбавили їх свободи і безпосередності на некористь його манери. Манера молодшого Смотрицького — не манера Клірика.

Історія Флорентійського собору, видана Кліриком разом з першим «Одписом»¹, зробила його ім'я найбільш пам'ятним. Опублікування сього історично-богословського памфлету викликало певну сенсацію і сильно попувало кров уніатам і католикам. Потій в 1603 р. видав проти сеї «історії» апологію собору, але вона ніскільки не знищила авторитету «Історії» серед православних, й Клірик лишився пам'ятним ім'ям уніатам головно як «автор Історії»: довго потім Смотрицький, по переході своїм на унію, пригадував православним сей факт. Але Клірик не був автором «Історії», як ми вище бачили,— бо в основі «історії о восьмім соборі», написаної Курбським не пізніш зими 1582—3 р. (весною 1583 р. він помер), лежить та сама повість, коротше й сухіше переказана Курбським, а більш живо, патетично і белетристично — Кліриком. Порівнюючи ці дві переробки, можна до деякої міри здогадуватися, щб приложив сюди Клірик свого. Кажу — «до певної міри» не тільки тому, що такого літературного аналізу досі не зроблено, але й тому, що Курбський і Клірик, без суніву, змінляли протограф, кожний на свою руку. Курбський посилається, напр., на те, що він чув про сей собор від Максима Грека, і на московські повісті; отже, коли ми, напр., не знаходимо у нього фантастичної історії м. Исидора, розповідженої Кліриком, се можна толкувати надвое: може, Клірик від себе додав її, а може, Курбський і мав її в протографі, але поминув, як малоїмовірно, і т. д. Ясніше

¹ Передрукована разом з ним в III Памятників подем литер.

виступають чисто літературні прикраси, додані Кліриком, напр., сей «украшений вступ»:

Кгды высокого неба незычливые обороты на падольт земный кола свои накеровали, кгды нефортунные звъзды на хрїстанское покольные розсыпаными своими променьми ударили, кгды темные хмары съ Чорного вынікаючи моря заразливими мглами землю окрыли; кгды псевдо-профета Магмета хвалици (поклонники) Сарацени на свѣтъ ся появивши мощь свою розширали; кгды вслѣд за ними ядовитые Турци наступивши страшнымъ шумомъ свѣтъ заглушали, кгды смокъ яду наполненымъ умысломъ не только восточные границы и греческие сцетра пожираль, але и заходнымъ панствомъ дужо дотираль, кгды увесь свѣтъ плащемъ смутку, скорби и вздыханія приодъвати ся почаль, кгды цвѣтъ красы и утѣхи хрїстанской жаркимъ огнемъ усыхаль,— тогда Евгений папа римскій послалъ до цесара константинопольского послы свои просячи, радячи, упоминаючи, абы о покою, згодѣ и оборонѣ промышлялъ . (с. 433).

У Курбського коротше і сухіше:

Егда уже умножишася антихрїстовы стаинники на земле — Сарацени, псевдопрофита Магомета чествующее, маложе последи возшумѣша окрестъ ходящие Турцы безбожные, несогласія ради и презлишные ради гордости безумныхъ грецкихъ начальниковъ, и досаждаху оные нечестивые не токмо грецкому скипетру, но и римскому не помалу — узрѣвше сие папа римскій посылаетъ ко цесарю грецкому»

Ще ясніш пізнаємо ми Кліриків патетизм у закінченнях:

«Где жъ нынѣ Афонъ гора святая, пустынники и скитники цвѣтущая? Где окраса и оздоба монастырей и церквей твоихъ? Яко еси опустѣло и осиротѣло! Яко надѣ тобою вмѣсто свѣтлости аеръ наполнив ся дымовъ, скваровъ! Яко стѣны твои прикрылъ порохъ погорѣльскъ! Яко стежки твои поплюсканы кровю! (с. 472)

«Обачъ же ту зъ давныхъ преслѣдованье часовъ, сыну Востока, облюбеницы Хрїстовы! А ку концу — заходу свѣта того не отступуй Солнца Правды и матки своєї, в пеллохахъ еще тираны суровыхъ Иродовъ порожею и надѣ разливаньемъ отъ нихъ крови въ утиску выхованои, през огонь (и) мѣчь досвѣтчонои и коронованои! (474).

«Твоя родителка не в роскошахъ свѣта того, але в гуняхъ, скурахъ, волосяницахъ по горахъ, яскиняхъ, пропаstechъ волочачих ся, опущеныхъ, утисненыхъ — поруганье, везенье, темници, камѣнье, пилованье, мечи скромне зносячихъ, которыхъ не былъ годець свѣтъ — сыновъ спложала! Такихъ и васъ — сыновъ теперешнихъ восточныхъ мѣти хочеть! Тое вамъ на тестаментъ zostавуетъ! Того по васъ потребуеть! Того зычить абы сте прошедши тутъ сквозь огонь и воду впроважены были до оногo вѣчногo покою! Аминь

З порівняння з оповіданням Курбського безсумнівно видно, що Клірик приложив старання, аби зробити повість можливо грізною і патетичною. Коли, напр., у Курбського родоський абат з «римлянами» засаджують грецьких єпископів на 15 днів до в'язниць і морять голодом, щоб змусити до підписання соборних постанов, і справді ті, що не померли з голоду, підписали їх,— у Клірика римляни, замкнувши греків, ім «розмаитые муки задавали: одних го-

лодом п'ятнадцять день морили, іншихъ огнемъ пекли, другихъ душили, давили; въ котормъ везенью тые мученическіе короны приняли и помучени... которыхъ тѣла потаємне ночьюъ ховано, а руки ихъ до тои своєї унѣи по смерти ихъ подписовано» .. (с. 464).

У Курбського патр. Йосифа римляни закупають грішми, і він, очевидно добровільно, підписує соборні постанови, тільки не доводиться йому грошей тих донести додому: він нагло вмирає у Венеції під час повороту. У Клірика патріарх задарований і застрашений дає згоду на унію, але потім загризло його сумління і він не давав підпису; тоді його задушили, а від його імені сфальшували тестамент, котрим він нібито приймав унію (сей тестамент відіграв важну роль у повісті Скарги), — і под.¹

Загалом, як я вже вище сказав, оповідання Клірика доволі живе і белетристично закрашене, але все-таки видко — епічне оповідання не було його стихією. Іронія і пафос — се його сильніші сторони. Патетичним настроєм він часом зближається до Вишенського і йде часом вразно його слідами. У Клірика теж сильно і патетично бринить ся загальна нота — спільна, щоправда, всьому православному апологетичному письменству сеї доби, — що православним призначено страждання і пониження, в противність західній церкві: мовляв, сю дорогу визначив Бог для спасення православних, і вони — коли хочуть бути вірними синами своєї церкви і свого народу і не хочуть вийти з божого призначення, мусять терпеливо й покірно йти сею дорогою, лишивши апостатам і еретикам утихи, роскоші і славу сього світу.

Се відгомін старих аскетичних ідей, відроджених у письменстві XIV—XV вв., що виявили себе так пізно — і досить несподівано — в літературній творчості відродження кінця XVI віку.

Дам'ян Наливайко, згаданий мною вище словами Смотрицького, мусить бути пом'янутий трохи ширше. Про нього

---

¹ З того, що Потій у своїй відповіді Клірикові каже, що видана ним «Історія Флорентійського собору» була йому і перед тим звісна («не взглядом тоє змышленое баламутни, которое препись и я у себе маю» — Пам III с 1103), і він не закидає Клірикові змін чи додатків до того старшого тексту, можна б думати, що Клірик не вніс ніяких важніших змін — бо інакше Потій би йому того не пропустив. Але можливо, що Потій хоч похвалився тим «преписом», але зі змістом його не був знайомий і не пощкавився порівняти його текст з Кліриковим. Бо, напр, така велика різниця в оповіданнях Курбського і Клірика про смерть патріарха Йосифа ледве чи може бути інакше пояснена, як тільки переробкою Клірика.

небагато знаємо¹, але те, що знаємо, дає відчувати в нім цікаву, колоритну і дуже впливову й авторитетну в острозькому гурті постать Смотрицький в цитованому місці відзначається про нього з великим поважанням — у моменті свого повного розриву з православними кругами:

Минулого року зійшов з цього світу тут, у сім краю муж немалого поважання в народі Руським — як за набожність свого життя, так і за відомість догматів віри (На боці прописано «Погляд небіжчика отця Дамяна Наливайка на скрипт Ляментовий») ² Живи й тепер поважні люди — священики острозької капітули, що в їх присутності він голосно говорив про скрипт Ляментовий, що він рівний писанням Золотоустого повагою описаної в нім правди божої, і нам годиться за нього кров свою проливати і душу покласти А скільки тому подібних голосів перед виходом скрипту Ляментового було про скрипти Зизанія і Філалета? Про скрипт же Клірика з уст того покійного мужа я чув, що він його не хвалив, і що то він був той, що відрадив власникові того міста, котрим себе потитулував потім Клірик (кн Острозькому), аби не підписував своїм іменем того скрипту — як то він був уже умовився з його автором ³

Се писалося при кінці 1629 року, і смерть Наливайка припадає, значить, на р 1628. Поради Острозькому щодо «Клірикового скрипту» належать до р. 1598. Таким чином, на протязі цілих тридцяти літ отець Дам'ян виступає впливовим, авторитетним членом, чи навіть провідником острозького гурту — славний побожним життям і богословською ерудицією Але офіційної ролі він не грав, навпаки, він сам заставався на заднім плані, і його-таки, мабуть, свідомо старались не висувати на фронт українського церковного і літературного життя — з огляду на його ім'я, що зробило такий сильний ефект у 1596 році.

Як відомо, Дам'ян був старшим братом голосного «царя Наливая», козацького ватажка, що здобув таку незвичайну популярність у сучасників і потомства. Ксьондз Йончинський, що зібрав острозькі перекази про сю родину, оповідає, що їх батько, з ремесла кушнір, з острозького передмістя, був звісний з завзятої, непогамованої вдачі: ходив в козачтво, бував на морі й був завзятим ворогом латинської церкви і духовенства⁴. Мабуть, на сім ґрунті у нього й вийшов гострий конфлікт з попереднім його поміщиком Калиновським, на Поділлі, і змусив його, старого Наливайка, перенестися під протекторат православного магната. Старшого свого сина він приспособив до церковної кар'єри, серед-

---

¹ Спробу підсумку всього відомого про нього дає нова стаття К Копержинського, що має вийти незадовго в «Науковим Збірнику за р 1927»

² Себто «Тренос» Смотрицького

³ «Paraenesis» с 7, пор вище

⁴ Його оповідання й інші звістки про родину Наливайків в Історії України-Руси т. VII с 217—8

ній — Северин — попереду займався батьківським ремеслом, потім заміняв його на воєнне і вступив до воєнної служби на дворі князя Острозького; тільки третій зостався при скромнім міщанським хазайстві. Подібно як Северин, отець Дам'ян відзначався гарним, імпазантним виглядом («шляхетська статура» — каже про нього Йончинський), сильним темпераментом, незвичайною вимовою проповідника, агітатора, мітинговця: держав під своїм впливом і старого князя, і його двір, і народні маси острозькі: його запальними промовами уніати й католики поясняли всякі вуличні ексцеси острозькі. Зимом 1595—6 р. справді, як відомо з судових актів, отець Дам'ян разом з братом Северином брав участь у збройних наїздах острозького двору на учасників і прихильників уніатської акції. Северин — тоді вже голосний козацький ватажок, прославлений походами 1594—5 років, прийшов з своїми ватагами до острозьких маєтностей, може бути — закликаний Дам'яном, і під фірмою і відповідальністю Северинових козаків, але, очевидно, за вказівками острозького двору, пішли напади на його противників, в тім числі, кажу — на людей, причетних до уніатської інтриги. Старий князь і його двір у тім часі були дуже войовничо настроєні: опираючись на протестантських магнатів та приязних козацьких ватажків, вони готові були йти на все, до збройного повстання включно, щоб відстрашити уряд від протегування унії й зломити інтригу владик. Скільки в тім було впливів і темпераменту Дам'яна, того, мабуть, ніхто вже нам не скаже, але, судячи з судових скарг, де він виступає учасником наїздів, відвозить заграблене майно, перетримує забраних коней і т. д., видно, що він війшов був у сю дрібну війну дуже одверто, з усім своїм темпераментом¹. Та скоро виявилась вся небезпечність сеї війни — що уряд дуже твердо стоїть при унії, не дає себе застрашити, а навпаки — готов її підтримувати, ні перед чим не спиняючись. Острозький двір рішив бути обережнішим, і сам отець Дам'ян у тім числі. Після того, як Северин Наливайко попав у вороги Речи Посполитої і на нього посунуло коронне військо, а ще більш по тім, як козацьке військо видало його як привидцю повстання, зимові походи братів Наливайків: острозького попа і козацького бунтівника стали дуже «лоскотливим» епізодом, і вороги православної опозиції на всякі способи стали його роздмухувати і використовувати. Се було правдоподібною причиною, чому Северина Наливайка не скарали смертю відразу, гуртом з іншими провідниками, виданими на Солониці, а мучили на різні способи більш

---

¹ Судові акти в Архиве Ю З Р. III. І с 83—100 і 136—9.

як півроку, силкуючися довідатися щось з високої політики: про його союзників і протекторів та їх політичні плани. З уніатської сторони пущено було на православних взагалі прізвище «Наливайків»; воно робило їх причетними до тих гіпотетичних повстанських планів «царя Наливая», і трапляли не тільки в скараного Северина, але і в живого Дам'яна. Отже, се було великим щастям для нього, що кн Острозькому вдалось загасити справу тих наїздів (до котрої й його самого притягано), і з того Дам'ян і його острозькі товариші витягли науку для себе: не треба було мозолити очей противній стороні й викликати її на дальші доходження! От ми й бачимо Дам'яна під час Берестейського собору на дуже скромних ролях¹, і далі він зостається скромним священником. «Даміан недостойний пресвітер» — се його звичайний підпис і літературне ім'я; ніколи, здається, не підписується він сам Наливайком — хіба треті особи його так називають.

Може, тому так сіро і непомітно виступає його постать і в літературі. Острозькі видання того часу мають здебільшого анонімний, колективний характер. Ім'я Дам'яна виступає в чотирьох книгах: се «Охтаикъ сирѣчь Осмогласникъ», надрукований 1604 р. в Дерманському монастирі (закінчення книги має підпис Дам'яна); «Листъ Мелетія ст. патріярха александрійского до вел. епископа Ипатія Потѣя», там же 1605 р. (підпис Дам'яна має стаття про різниці східної церкви з римською); «Молитовникъ» (звичайно згадуваний під назвою «Требника»), друкований в Острозі 1606 р. (Дам'янове ім'я стоїть під «Предмовою»); «Лѣкарство на оспалый умыслъ челоувѣчій», збірка моралістичного змісту, видана в Острозі 1607 р. (Дам'ян підписав тут теж «Предмову на листъ до чителника»)². В дійсності він

¹ Пам. Подем. Лит III с 336, архивъ ЮЗР. I I с. 516, 529.

² Каратаев ч 176, 178, 184, 190. Подаю сю останню передмову як взірець Дам'яновоі прози:

Предмова на листъ до чителника

Прироженью челоувѣчому, такъ назбыть до грѣха склонному, и снадне увести ся дати до злости могучому, великіе обороны и подпоры и престроги Богъ дароваль, през писмо людей святыхъ, такъ в ихъ святоблिवомъ и побожномъ животѣ, яко и в порадахъ, наукахъ и напominаньяхъ до людей розныхъ становъ, в розмантыхъ грѣхахъ чиненыхъ,— яко на остатокъ и в самомъ ихъ плачу й оплакованью непослушенствъ и затвердѣлосте сердець людскихихъ Абовъмъ и то оныя святые божіе и отцевское милости наполненые мужеве над людми злыми, згибели и каранья годными чиневали

Яко напродъ Самоиль пророкъ.— По многомъ напominанью, которое чинилъ до кроля Саула, и кгда его имъ далѣй до большое злости й гнѣву божого приходячого бачилъ, плакаль и слезы вылевалъ над нимъ, жалуючи упадку его.

Тоєжъ тежъ чинилъ і Исаія, по многомъ напominанью и престрогахъ, которые от Бога былъ посланъ оповѣдѣти домови Израильскому. Чого кгда не послушали и не приняли, плакаль такъ мовячи:

прикладав свою працю, мабуць, не тільки до сих книг. А з другої сторони, дуже трудно зміркувати, що належить Дам'янові в тих книгах, де записане його ім'я, а що було ділом інших співробітників, ділом колективу. Ті статті, що підписані його іменем, особливого літературного інтересу не мають, але ними авторство Дам'яна, очевидно, не обмежувалось його ініціатива і праця йшла, мабуць, значно далі, і

Не дїйте мене, да ся горцѣ въсплачу,
и не належите утѣшающе мя о сѣкрушении дщери рождения моего,
яко день мятежень и пагубень то естъ

Допустѣте ми абым горко плакаль,
и занехайте мя тѣшити о спустошенью цорки люду моего,
абовѣмъ день естъ трѣвоги и згибели

Плакаль і Іеремія пророкъ, напрод о упадку в грѣхъ народу Израильского, а потым і о срокгом покаранью за тые грѣхи, о чомъ естъ книги его плачу

А нѣкоторые з нихъ впрод еще нѣмъ кто зосталъ злымъ, вѣдаючи тылко же маеъ быти злымъ, плаковали Яко Єлисей пророкъ плакаль над Азаилемъ туж при бытности его О що и пытанъ былъ от того ж Азаила мовячи, чому господи́нь мой плачетъ? И отповѣдѣль ему пророкъ мовячи, ижъ будешъ чинити злое в сынохъ Израилевыхъ

На остатокъ и сам сынъ Божий плакаль з великим нарѣканьемъ над мѣстом Іерусалимомъ мовячи О кгдабысь ты то вѣдалъ дня того твоего, що естъ ку покоеви твоему, але нынѣ закрыто естъ то перед очима твоими, й далѣй

Тот же теды способъ и в нового тестаменту святыхъ многих найдуемо быти заховываный, а особливе у святого Іоанна Златоустого, которого всѣ писма, нарѣканья и плачу суть наполнены, але наивласнѣй и наибольшей тот листъ, который нѣчого иншого не естъ, едно плачь Яко самъ мовит Еслибы то, повѣдает, можна жебы ся писмо перемѣняти могло в слезы и в плачь, с тыхъ бымъ тобѣ листъ утворивши послалъ

Который то листъ былъ натотчасъ до человекъ упалого в грѣхъ отступленья от иночества писанный, именовъ Феодора, але рачей в особѣ его до каждого человекъ грѣшного, абовѣмъ каждый не естъ без грѣха, яко мовит Іовъ И кто ж можетъ быти чистым от грѣха, жаденъ бы тежъ й единъ день животь его былъ на свѣтѣ

И если не потребуютъ здоровые лѣкара, але хорые,— а мысмо всѣ ведлугъ пророковъ хорыми, яко мовить Исаия нѣмашъ в нихъ цѣлости, нѣмашъ якъ плястра приложити, от ногъ до головы все тѣло едина рана

Прето що-бысмо мѣли каждый з насъ поединкомъ, каждый на свой грѣхъ шукати собѣ лѣкарства, ото маемо всъ на вшыелкіе злости лѣкарство Которое если такъ великимъ хоробамъ подолати (яко тут обачишь) могло,— твоимъ вродам улѣченьемъ и заглаженьем за помочу Божею и овшемъ будетъ мочи Если тылко такъ яко ся годить уживати его будешъ

Абовѣмъ каждый грѣхъ однако, але розмаите сердца и умыслы чоловѣче заражает Едины в великихъ злостех будячихъ назбѣтъ убеспечаеъ. А другихъ в мнѣйшихъ назбѣтъ страшитъ й до отчаяннѣя приводитъ И не такъ далече злости и грѣхи, яко по грѣху дивные и опачные розуменья наши о нашихъ грѣхахъ насъ albo заводять albo трвожатъ Зачим и до полѣпшеня живота напродъ, и старанья о улѣченью злостей прошлыхъ нелачно здаеъ ся намъ приходити А прето воля наша и розуменье наше в насъ впродъ лѣкарства потребует. Тож самый грѣхъ, который яко напочатку залечаньемъ ся своимъ умѣет хитре в чоловѣка вкрасти й блудити, такъ наостатку незмѣрною боязни грозит и страшитъ А то з жродла духа лукавого выплынуло, кото-

може бути, напр, що остання з цих публікацій — найбільш цікава з літературно-ідеологічного погляду «Лікарство» з його моралістичними віршами, що будуть наведені в останнім розділі, ціла належить заходові й замислові Дам'яна.

Крім друкованих праць, маємо з його іменем одну рукописну, змістом своїм зближену до сього «Лікарства»: се вибірка слів і афоризмів з різних церковних і світських джерел, у дефектній збірці, писаній письмом «другої половини XVI в.», як її означає акад. Соболевський¹ Ім'я Наливайка носить один з розділів її, затитулований: «Лекції словенскіє Злотоустого отъ Бесѣдъ евангельскихъ от иерея Наливайка выбраніє»: се афоризми з св. письма, учителів церковних і античних авторів, в тексті церковнослов'янським і в сучаснім українським перекладі (так, як се ми маємо в «Лікарстві» — у виданім там «Тестаменті цесаря Василя»)². Але в збірнику таких вибірок єсть кілька, і дуже можливо, що вони також вибрані Дам'яном Наливайком, як се здогадується ак Соболевський. Той факт, що він тут зветься своїм прізвищем, може, вказує, що ці вибірки були переписані справді раніш катастрофи 1596 року

Нарешті ще на один анонімний твір хочу я звернути увагу. Се маленька реляція з Берестя, з собору 1596 р, що визначається цікавим, дещо жартівливим тоном, що нагадує

рий напочатку умыслѣне вшелякій грѣхъ за речъ малую удает, а кгда ся южь станет, то в тот час барзо великим чинит

А прето тот листъ кождый кто кольвекъ въ яком кольвекъ грѣху найдучій ся читай! Которий нѣчого иншого не ест, едно с писмъ старого й нового тестаменту душам зарожоным утвореное лѣкарство То пристанъ хвѣючому ся великости злостей То потѣха зафрасованому тяжкостью грѣховъ То порада й лѣкарство зараженому спросностю злостей

Роскохай же ся в том кождый богобойный, покорне прошу! И шобысь мѣлы у кого иншого розмаитыхъ порадъ шукати, и на нихъ ся часомъ омыляти, альбо себе непевными убезпечати, ото маешъ готовую Не нынешнего вѣку людей, але самого межи святыми святого, и патриархами апостолоское вѣсточное церкви святое патриархи, и отцемъ отца Которого с тыми молитвами яко намъ дароваль Господь Богъ то видѣти й одержати, такъ абы и ку-поправѣ живота своего то далъ й уживати

Приданъ тежъ єсть за тымъ же листомъ тестаментъ цесаря кгрецкого Василя до сына своего Льва филозофа й цесаря Которого тестаменту пожиток и потребу не хочу абысь з залецанья моего, але рачей з самого читанья зрозумѣль Для того й простою мовою на другой сторонѣ слово в слово, дорожжачи вырозумѣнь того пожитку й потребѣ, написати важиломъ ся. Що все ласкавому твоему баченью и себе самого отдаю Даміанъ недостойный презвитеръ

¹ Замѣтки о малоизвѣстныхъ памятникахъ югозападно-русского письма XVI—XVII в., Чтения общ. Нестора т IX с 19

² Про нього нова розвідка ак Перетца — Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы, I, 1926.

старого Смотрицького, — на жаль, захована в досить знищеній копії. Має напис: «От сынода Берестейского через священника Корытского мнѣ данное для въдомости», що, можливо, треба розуміти як записку «священника з Корця». Я наведу сю маленьку записку в цілості, бо вона варта того:

Року 96 октебра 6 дня въ среду, въ четвер, въ пятницу и субботу сыноды былъ у Берестью великий, Грекомъ зъ Римляны о зъедноченью, на которомъ митрополить Рогоза и владыки: полоцкій Германко, володимерскій Потѣйко, луцкій Кривилко, холмскій Збирошко, пинскій Ионище — яко перво крыянкомъ, покутнѣ и подступно до римского папы сонмища, отступивши православия святого греческого вселенского бѣгали (а никто ихъ — яко пророкъ Иеремія и апостолъ до Римлянъ въ главѣ десятой мовятъ — не слалъ!), — такъ и теперъ явно сами только приложили ся и повинули ся однѣ! За што заразъ отъ Римлянъ въ замку чествованы, и яко медвѣди музыку скоромошскою — тарарушками утѣшаны, але раднѣй — посмѣваны были! Ино не одноѣ овечки словесной за собой потягнути и взяти не могли, только сами одни волку ся отдали. А стадо, хвала Богу, вицѣль все самымъ Богомъ охраняемо, вкупѣ и единого сердца и устѣ въ православии давнемъ ко хвалѣ божой zostало. А они яко змѣнники и супостаты, присяги господаря короля и волностей и покою хрестіанского нарушители и сказцы, черезъ легкотовъ патріаршихъ и иншихъ митрополитовъ, епископовъ, архимандритовъ, игуменовъ, протопоповъ и презвитеровъ, числомъ сту шести особъ, а къ тому князей, пановъ и пословъ ихъ съ обоихъ панствѣ съ коруны Польской и великого князства Литовского многихъ, и огуломъ всѣми православными хрестіаны — отъ духовенства и власти церковное отсужоны, и со все влады святительскоѣ обнажены и за простыхъ вымѣнены суть. И соборнѣ (ухвалено посольство) до господаря съ прозбами отправити и послати (абы е королевская милость) маетности церковные отъ нихъ отобрати росказать, (а на мѣстце тыхъ) змѣнниковъ иншихъ правовѣрныхъ и статочныхъ пастырей — митрополита и владыкъ подати рачиль. А дотолъ поки (тые змѣнники) будутъ, тогда у молитвахъ звыкльыхъ патрярха царгородскій куръ Гаврииль маеть ся отъ священниковъ упоминати и похваляти. А (тыхъ змѣнниковъ) завжды опушоныхъ и въ згордѣ мѣтъ, и за епископы почитаны не мають быти. И такій skutокъ того сыноду стал ся¹.

Потій. Проти православної фаланги з уніатської сторони вступає в сім часі один тільки Потій. Він організатор і політичний борець, і одинока літературна сила уніатів: полеміст, проповідник, історик уні, на своїх плечах виносить він її, рятуючи своєю незвичайною енергією від упадку. Се загальноприйнятій погляд, що, незважаючи на яку могутню поміч і підтримку папської курії, королівської влади, католицького кліру і католицької аристократії Польщі, тільки завдяки великій енергії і здібностям Потія та повній безоглядності і неперемінливості в способах боротьби, що він виявив, Берестейська унія не лишилася при загальній во-

¹ Акты Зап. Россіи IV с. 146, в скобках те, що я доповняю наздогад — викрапковане видавцем

рожнечі православного громадянства таким же порожнім словом, як унія Флорентійська¹

Але, незважаючи на великий інтерес, що викликає ся людина як індивідуальність, як письменник, як історичний діяч, що полишив по собі такий глибокий слід в історії України, і ширше — всього слов'янства, можна сказати, — ним займались мало і нерадо. Не тільки православні, для котрих Потій був і лишився до нинішніх часів постаттю дуже неприємною², але й уніати з католиками, славлячи заслуги Потія як «апостола унії», не радо ним займались. Крім Льва Кішки, що видав в 1714 р. його біографію, при польським перекладі його казань³, властиво, нічого замітного не вийшло з сеї сторони, — аж до 300-літнього ювілею унії, коли ожививсь інтерес до сеї доби взагалі і стали появлятися студії як Студинського, присвячені між іншим Потієві⁴, а дали

---

¹ Так оцінював роль Потія на сто літ пізніший його наступник Лев Кішка: «Коли б по смерті Михайла Рогози римська столиця не постановила чутилого митрополита, Іпатія мовлю, — приєднана Русь напевно відпала б назад у схизму» (л 2 об). А от що півторасти літ пізніше писав уже православний «митрополит литовський» Макарій Булгаков у своїй «Історії Русской церкви»: «Для литовської церковної унії Потій зробив стільки, як ніхто з його товаришів без нього, його зусиль і праць, вона б не закрипнула в краю, не пустила б коріння, і з перших же початків помалу загрожла б, стівши такий загальний і однодушний опір з боку православної людності. Скільки відомо, сам Потій, ставши митрополитом, ні разу не звертався до своїх товаришів, не кликав на поради ані до спільної боротьби за унію. так мало сподівався він від підвладних йому єпископів! Він за краще вважав постояти без них самому за свою улюблену унію всіми своїми силами і засобами, і дійсно вирятував її в початках і закріпив її в литовським краю».

² От як писав про нього м. Макарій «Нема підстав заперечувати, що І. П. працював на сім полі за переконання. Але всі негідні способи, яких він уживав для своєї мети, вопіючі неправди, до котрих він не стидався раз-у-раз звертатися для перемоги своїх ворогів, всі насильства і нагінки, якими він силкувався накинути православним ненависну їм унію, кладуть на ім'я Потія в історії незгладиму пляму стыду і неслави» (Х. с. 411).

³ Kazania y Homile meza božego Niesmertelnej Slavy y Pamieci Hipacyusza Pociēja Metropolitы Kijowskiego, Halickiego y calaej Rusi, Biskup Włodzimierskiego y Brzeskiego, z Listem Melecysza Patryarchy Alexandryjskiego a Responsem Hipacyusza Przezemnie Leona Kiszke, Protothroniego y Administratora Metropoliej caliej Rusi, Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego z Ruskiego języka na Polski przetlumaczone, y swiatu ogłoszone. Roku Panskiego 1714 Typis Monasterij Supraslensis PP. Basilianorum. Книга присвячена правнукowi Іп. Потія Людвикові-Костянтинови Потієві, тодішньому каштелянові віленському і гетьманові вел. кн Литовського. Примірник Київської Академії, що ним я користувався, має напис, що його подарував 1715 р. сей Л. Потій єзуїтові de la Mars, а той видав її 1716 р. pro rethoribus academicis (віленських) ubiscunque fuerint. Потім належав він бібліотеці Острозькій Орг. Д. В. М.

⁴ К. Студинський: Polemiczne pismo Pociēja, Львів, 1897 (про «Унію»), Хто був автором Αντιόθησις-а з р. 1599 (Записки львівські т. 35, 1900): Pierwszy występ literacki Hipacyusza Pociēja, Львів 1902 (про його «Унію» і з приводу неї), Ze studiuj nad literaturą polemiczną, Краків, 1905 (з

300-ліття його смерті дало привід до видання присвяченого йому спеціального уніатського збірника¹. Гарячий, бойовий, нестримний характер Потія мало підходив для канонізації й ушвачення його пам'яті як столпа церкви. А з другого боку, не щастило йому і в істориків культури і письменства — хоч тут його постать має великий інтерес, і велика літературна спадщина Потія: теологічні трактати, листи, проповіді становлять дуже цікавий соціальний і літературний факт.

Дуже дивно, що такий активний і гарячий темперамент проявляє себе так пізно. Родився Адам Потій (в єпископстві Іпатій) ще в початках сорокових років (1541 р., як приймають)², у заможній і впливовій родині Берестейщини, як старший син Льва Потієвича³, довголітнього великокняжого дворянина, писаря і підскарб'я, що в сій ролі лишив по собі дуже важну пам'ятку: попис великокняжих замків Волині й України, споряджений з великокняжого наказу в 1545 р. Молодий Потій, підрісши і пройшовши науку, був відданий, звичаєм тих часів, на двір найбільшого з магнатів в. кн. Литовського — кн. Радзивіллів. Се було, очевидно, при кінці 1550-х рр., коли сей двір був найбільшим вогнищем кальвінізму. Тут Потій, як сам каже, докінчив свою науку і перейнявся кальвіністськими поглядами; очевидно, побував і за кордоном, на євангеліцьких університетах — судячи з то-

---

XLIII т Rozpraw Wydz filologicznego); дві статті «Хто переклав на руську мову Synod Brzeski Скарги» (автор доводить, що Потій) і «Полемика Потія з Піагом», Пам'ятки полемічного письменства к XVI і поч XVII в., 1906 (Пам укр-р мови і літ. V); Полемічне письменство в р. 1608 (Записки львів 104, 1911), В тристаликте смерті митрополита Іпатія Потія (ювілейна книга м Іпатія Потія, як нижче), Львів, 1914

¹ Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія, видана заходом Товариства св Ап Павла, Львів, 1914, містить після опису ювілейних свят. *О. І Савицький*, Іпатій Потій, єп володимерський і митрополит київський і львівський (біографія), *о. др Боцян* Митрополит Потій, апостол Унії, *О Макарушка* Огляд літературної діяльності м Іпатія Потія; *др. В Шурат* Потієва Унія, *др К Студинський*, як вище, *др Іван Копач* — ювілейна промова Крим того. *М. Чубатий* Митр. Іпатій Потій, апостол церковної єдності, Львів 1913

² З старшої літератури *Н. Трипольский*. Уніатский митрополитъ Іпатій Потій и его проповѣдническая дѣятельность — Труды Киев. дух ак 1877—8 (найбільша праця про Потія, але цілком баламутна — див далі) *О Леввицький* Іпатій Потій митр кievскій — Пам'ятники старини въ западно-русскихъ губерніяхъ т VIII, 1885, *A Bruckner*. Spory o unię w dawnej literaturze — Kwart. Historyczny 1896 *Dr Józef Krukowski* Krytyczny rozbiór kazañ i homilij Н Росіея, Gazeta Koscielna 1899. Розбір сеї праці *Б. Пюрка* в львівським Бюгословським Віснику 1900 р. Також відповідні розділи в працях Жуковича, Третяка і Возняка.

³ Дату сю подав Кішка, і вона приймається всіма пізнішими біографами.

³ Дід його писався П а т е й Тишкович, се, мабуть, ім'я Іпатій; батько писався Лев Патієвич (Паткевич мб не добре прочитано) і Потеевич, внук — Потій, Потей, в польській формі Росієй, що відповідає українському Потій і вказує на таку вимову імені.

го, з яким роздраженням він потім прийняв на свій рахунок Клірикову похвалу тим, що за кордоном не «диндовали» і своєї батьківської віри «чужими пстротинами не помазали»¹. Але кінець кінцем він у нововірстві розчарувався, як каже, — бачачи переходи євангелицтва в арианство і новохрещенство, і приблизно коло 34 року життя вернувся «до своєї старожитньої руської віри»². В той час він вступив у батьківські сліди — служив на королівським дворі секретарем, потім займав земські посади своєї Берестейської землі, — що були і лишились майже дідичними в їх роді — спочатку уряд писаря, згодом земського судії (одну з найвищих земських посад), а 1588 р. дістав від короля титул берестейського каштеляна, себто сенаторську гідність.

При тім Потій виявляв живі інтереси й до церковного українського життя, показував себе прихильником братського руху, помагав організувати братство в Бересті; а zarazом перед католицькими біскупами, що з тої нагоди рекомендують його «найбільш освіченою людиною між своїми», заявляв себе прихильником унії: радив їм використати приїзд патр. Єремії і викликати греків на диспут, щоб виявити перед православними їх релігійну нестійкість. Кн. Василь-Костянтин Острозький, що сам тоді прихильно ставився до планів унії православних з католицькою церквою як способу вивести православну церкву й особливо її ієрархію з її тодішнього занепаду, цинив такі настрої й гадки Потія, і коли той потім незадовго повдовів, став намовляти його взяти на себе єпископський чин і зайняти місцеву владичу кафедру володимирсько-берестейську. Вона опорожнилась на поч. 1593 р., і кн. Острозький, як перший магнат Волині і староста володимирський, до певної міри вважав себе її хазяїном. Потій, що мав велику родину, шестеро синів і доньок, довго вагавсь: хотів оженитись удруге, сватав доньку воеводи полоцького Дорогостайського, Криштоф Радзивілл вів переговори, але панна не пішла чи її не видали, і Потій ршив стати владикою. Як висловлюється його біограф Кішка. «делкатне, бо сенаторське, тіло, приодів грубою сукнею закону Василя Вел.» Але панні Дорогостайській того не забув, що вона його загнала під сукню!

Як людина близька дворові і католицькому єпископатові, Потій, очевидно, знав уже тоді те, чого не знав Острозький,

---

¹ Пам. полем лит III с 408 і 1071

² Автобіографічний лист його передр. в Актах Зап. Росси IV с 209, з нього і з інших листів Потія викомбінують вищезгадані відомості, натомість звистку Кішки, що Потій від малечкості виховувався на дворі Жигимонта-Августа і зоставсь на нім аж до смерті короля, вважаю менш правдоподібною

що випрошував йому владитство у короля, — що група владик, з Балабаном у головах, вже сприсяглася на унію й вела переговори з королем про умови і способи її проведення. Війшовши між них, Потій став головним промотором сього плану, їздив до Рима для його проведення — Терлецький попри нього грав роль статиста; енергійно збирав для унії прихильників між аристократією і зовсім природно за чотири роки, по смерті Рогози, дістав титул митрополита і провідне місце, на котрім зостався до смерті, в 1613 р. Безоглядно поборював православну опозицію, заривав, де міг, церковні маетки, добивався від уряду, щоб уживав всіх своїх засобів до репресій, для зламання опору нижчого духовенства і людності. Викликав тим завзяту ненависть серед православних (пробували його вбити у Вільні на вулиці — в 1609 р.) — і їм платив тим же, до смерті непогамований, непримирений, безоглядний і прославлений за те в своїх кругах як аскет і праведник¹.

Перший раз, таким чином, розпоряджуємо хоч скільки-небудь конкретно біографією письменника, і при тим досить живою і барвистою, — тому я коротко спинився на ній. Знаємо, з ким маємо діло, і тим краще можемо оцінити літературні засоби, котрими орудує сей найбільший магнат у сучаснім українським письменстві і найученіший між сучасниками своїми муж, як його нам рекомендують сучасники-католики.

Переходячи до літературної спадщини Потія, стрічаємось, одначе, відразу з серйозною перешкодою. Потій рідко відслонював своє авторське обличчя, писав і публікував здебільшого анонімно або псевдонімно, а значна частина його літературного діла — проповіді — заховалися в перекладі і хто зна — чи їй не проредактовані притім руками видавців Приходиться, виходячи від творів безсумнівно Потієвих, а також його автентичних листів, доходити його авторства на підставі подібності змісту і стилю, — на щастя, сильно колоритного й індивідуального

Першим звісним літературним твором Потія вважається «Унія альбо выкладъ преднѣйшихъ артыкуловъ ку зъодноченью Грековъ съ костеломъ Римскимъ належашыхъ», видана в Вільні в 1595 р.² без імені автора: видно тільки, що се один з єпископів — ініціаторів унії. Подібності стилістичні і деякі інші вказівки не лишають сумніву, що автором був

¹ Дуже детально описана його побожна смерть Кішкою, мовляв, — з паперів фамільного архіву Потіїв д 4

² Передр в II т Памятн подем лит

Потій¹. Але виникає гадка — невже такий завзятий полеміст, яким він себе виявляє, почавши від сього часу, доти — до яких 55 літ життя ні разу не согривив літературно? Се здається мені неймовірним, і я не трачу надії, що з часом відкриються нам ще раніші його писання.

«Унія» з літературного боку менш интересна: автор виясняє мотиви, які привели владик до унії й обговорює п'ять «найголовнѣйшихъ артыкуловъ, которые до тоє згоды перешкажають — о похоженю Духа Светого, о чысцу, о зверхности видомого и настаршого пастыра, о календару, о антихриствѣ» (118). Виклад, як на Потія, здержливий і предметовий, зрідка тільки автор дає вислів своєму сердитому настроєві, як у наведеній вище згадці про православну доктрину про папу-антихриста, або от як він остерігає «неукого простака руского» від протестантів:

Нехай жебы одно — чого пане Боже уховай — тые геретыкове сегоднешние въ томъ панствѣ господара нашего надъ Рымляны верхъ одержали, и такъ яко въ Англиш маючи по собѣ пана въру рымскую и все набоженство рымское викоренили, певне бы и намъ, хотя се з ними братаемъ и на папежа и на Рымляновъ згожаемъ, не заборговали, але рыхлей бы нѣмо быдло (яко насъ называють) до оборы своеє загнали!²

В передмові досить интересно описується прикре становище, в котре попали ініціатори унії, що хотіли, мовляв, вирятувати вірних від еретичних сект, які розмножилися за недбалістю головних пастирів — патріархів:

Што жъ было иншого намъ бѣднымъ и горкимъ подпасычомъ чинити? Одно, видечы недбалость и нечуйность пастырей нашихъ головныхъ — до лѣпшого ряду и до оное старожитности и згоды светое, которая за продковъ нашихъ бывала, вернути ся О чомъ гды смы водлугъ повиннос(т)и наше радить и промышлять почали, вмѣсто подякованя и вдячности за старане нашо у великую ненавис(ть) и в неласку до своихъ же пришли Так же не толко словъ ущипливыхъ писма вшетечного намотрѣли ся и наслухали, але наконецъ и погрозокъ и небезпечности здоровья нашего увездъ полно О котрое мало стоимъ, бо для правды божое и того положить не страхаемо ся. А ото нажалоснѣйшая — ижъ вснмъ геретическимъ и дьявольскимъ сектамъ волно — старшымъ о порадку межы своими промышляти, людей православия хрестианского до своей въры наворочати — то словы то писмомъ, то синодами. Наконецъ — волно Пана Бога блюзнить и противъ превѣчному маестави Сына Божего писма заразливые выдавать, друковать, людей добрыхъ а во имя Отца и Сына и Святого Духа въ церкви божой вже окрещеныхъ — знову крестити, понурити Наконецъ — другимъ до жидовства и до ярма старозаконного, съ которого насъ Христось Господь вже освободилъ — волно удавати ся А предся вси молчатъ, а не толко

¹ Так висловивсь уже в 1879 р. Макарій (IX с 603), і його здогад не стрив нізвідки заперечення, ширше розвинув і обгрунтував його ак. Студинський в студії «Pierwszy występ literacki Н Росієжа», присвячений спеціально «Унії».

² Пам полем. лит 147.

похвалою яких на здорове, але і злого слова на них речи не смѣють.¹ А намъ, горкимъ часто епископомъ, которые власть не отъ посполитого чедовѣка, але отъ Бога и отъ порадныхъ пастырей, въ церкви божой поставленыхъ, за рукоположенемъ ихъ маемо,— не маеть быти волно о лѣпшомъ порадку в церкви божой и о направъ старати ся!

И не жалъ бы намъ тоє кривды терпѣти, бысмь людей до чого нового и николи неслыханого вели! Але ижъ до оноє стародавнєє згоды, которая первѣй, за єдиноцтва была въ церкви божой, свонхъ ведемо,— атоли за то таковое преслядоване терпимо, не отъ чужыхъ, не отъ поганъ, не отъ геретиковъ, але отъ своихъ ркомо то православныхъ христианъ. Ну жъ што тыхъ явныхъ потварей — и словныхъ и на писмѣ выданныхъ насмотрѣли ся есмо яко быхмо хотѣли вѣру свою православную, а потомъ евангелицкую выгубить, вси обрядки церкви нашое исакрамеита светые водлугъ стародавнєго порадку церкви восточное въ ни-во-што обернути. Ну жъ што иншихъ розмаитыхъ прычынь — яко быхмо то для пожитковъ своихъ власныхъ, для мѣстець въ радѣ (сенатѣ), для пыхи, для лакомства чинити мѣли (с 114—5).

Смотри жъ одно — хто то чинить и хто таковые новины спросные розсѣвае? Певне не станъ духовный, которымъ бы пристойнѣй людей остерегати ся¹, але людъ посполитый, простый, ремесный, который покинувши ремесло свое (дратку, ножыцы и шило), а привлацивши собѣ врадѣ пастырскій, писмомъ божымъ ширмуютъ, ницуютъ, выворочаютъ и на свое блюзерске и хвалшивые потвары оборочаютъ, пастырей своихъ власныхъ соромотять, безчестятъ и потваряють. А на большоеobelженье якобы якимъ безецникомъ не зъ рукъ въ руцѣ, але на кій узявшы свое писма черезъ особъ легкихъ, незнаемыхъ подають². Не вѣру, жебы хрестиянскимъ чловѣкомъ таковой быти мѣль, хто бы се таковое кривды нашое ужалити не мѣль! (с 116—7).

Лист до кн. Острозького, писаний три роки пізніш (у червні 1598 р.) і потім опублікований (того ж 1598 або на початку 1599 р.) — щільний апологічний трактат (близько аркуш звичайного друку) — може вважатися одним з кращих творів Потія з того погляду, що особа адресата, до котрого він звертався, вимагала від нього великої здержливості і поважання, отже, він стримується від звичайних своїх грубих вихваток, а, з другого боку, — вистерігається і того плаксивого тону, що в інших випадках відгонить лицемірством старого насильника. Тон взято досить гідний, хоч і не витриманий, і він не захоплює читача — через недостачу щирості і безпосередності — так само, як не зміг взяти на щирість і самого старого князя. З одного боку, авторові хочеться прихилити князя виразами вдячності і пієтизму, але, з другого, — в нім клекотить гнів на учасника колишніх спільних планів, що його відступив і вірікається власне за здійснення сих спільних планів! З триумфального тону — довершеного великого діла: відновлення церковної єдності між «греками и римлянами», з вихвалення благодатей, що при-

¹ Хибна конструкція, розум. людям було б пристойніш мати осторугу від духовних.

² Цікава побутова подробиця!

носяться унією, він збивається на докори за допущені не-тактовності, на пригадки, що старий князь покинув його і видає його листи для публікації (в «Апокризисі») — коли він також міг би надрукувати з старого листування не одне неприємне князеві. Ся невитриманість псує музику — через те вона і не зробила пожаданого враження. Але все-таки письмо повне гарних і інтересних місць — і з чисто літературного погляду, і як вислів певної ідеології, і просто — цікавих побутових образків.

Так, напр., описується сучасний занепад Греції, її духовенства, церковного життя:

Не бачу жебы церковъ греческая черезъ килка летъ тыхъ прошлыхъ светобливая и лепшая быти и въ поступкахъ якихъ примножится мела, але што далей тымъ горей нищитъ и до великое неуместности и грубиянства приходитъ. Где межи старшими и дозоръцами церкви ничего иного одно пьянство, лакомство, светокупство, неправда, ненависть, потворы, упоръ пыха, надутость и иные злости панують такъ вельми, же тежъ ани работою горькою полепшити и смиритися не хотятъ. О наукахъ въ писме светомъ и в ыныхъ, свецкихъ писмахъ, ку оздобе и цвиченью людъскому, где первой цветъ самый былъ, того вже ани пытай! Учителей, казнадеевъ добрыхъ межи ними и зъ свечьюю не найдешъ, и овшемъ — казанья за ересь папезъскую себе почитають, покрываючи свою неуместность и грубиянство. Чого могли бы стены церкви острожкое соборное посветчити, коли анѣтиохейский патриарьха тамъ былъ, и коли презвитерь ваше кнежацкое милости слово божое проповедати хотель — же мусяль мовчкомъ съ катедры злезти (В польським виданні додано: бо йому того заборонив (очев патриарх) — називаючи казанья папською ересю)¹

Якую паметку по себе оставилъ въ тыхъ краяхъ Гаврилей патриарьха ахрыдоньский (охридський), который якобы прекупникъ неякий в краме розкладаючи товары свое торговаль, такъ онъ светые речи розгрешенья малые и великие торгомъ продаваль — великое розгрешенье по талеру, середнее по полталера, а меншое по шести грошей. На што все самъ очевисте у Берести очима своими смотрелемъ. Не воспоминаю иныхъ збытковъ, которыхъ было полно, и яко се потомъ и въ самомъ Рыме на зелживость всего народу Греческого и стану светителского написаль, а потомъ як марне, вернувшисе до Грецкихъ острововъ згинуль и явную казнь божию за свое збытки отнесъ (с 1023—5).

Коли кн. Острозький не прийняв простягнутої руки, й на свій лист Потій отримав глумливу відповідь Клірика, він додав до готової вже, мабуть, відповіді на «Апокризис» Філаleta, названої теж по-грецьки «Антирризис» (відповідь), свій лист до кн. Острозького і свою відповідь на «Одпис» Клірика, і все се разом випустив у 1599 р. на українській мові, а на другий рік (1600) вийшло се все також мовою польською². «Антирризис» вийшов безіменно — Потій називає його твором «побожного мужа Філотея»; традиція

¹ Памятники полемической литературы III с. 1021—3.

² Украинський і польський текст усіх трьох творів передр. в III т. Пам. полем. литер.

назвала його автором грека Петра Аркудія. Тому треба нам наперед приглянутися одповіді, підписаній іменем Потія, щоб ще познайомитися з його автентичним стилем і манерою і потім перейти до «Антирризиса» — найбільшого з його літературних творів, і покористуватися сею знайомістю з Потієвим літературним стилем, здобутою з його безсумнівних писань.

«Отпись на листъ ниякого К्लीрика Острозьского Безъименъского, который писалъ до владыки володимерского и берестейского» — твір невеличкий, понад 50 тис. знаків (трохи більш друкованого аркуша), але один з найбільш інтересних, з літературного погляду, творів сеї доби. Потій пише його в першій особі, звертаючися весь час безпосередньо до Клірика. Бере його весь час зневажливо, «з гори», як школяра: держить свою відповідь майже весь час у тоні глузливім, сатиричним, пересипаючи гумористичними прислів'ями і приказками, і се надає його писанню незвичайну жвавність і безпосередність. Розуміється, тактовніш було б старому і поважному владиці, бувшому сенаторові і в недалекій будучності митрополитові, діставши відповідь замість князя Острозького від якогось анонімного студента, так само відповісти йому через третю особу, а не спускатися самому на рівень студентської сварки. Але, видко, сангвінічний, войовничий темперамент потягнув старого вже (майже 60-літнього) перебійця на власноручну розправу з напасником. У результаті з'явився літературний твір, не дуже корисний для репутації поважного фундатора уніатської церкви, чи «апостола уні», але дорогоцінний для історії побуту і легкої письменської манери, що може бути поставлений недалеко від «Ключа» Смотрицького-старшого. Бракує тільки йому того благодушного тону: гнів і роздражнення робить Потієві дотепи більш гострими, ніж приємними. Все ж таки я не пожалую з нього виписок; з огляду на незвичайну колоритність мови шкода їх перекладати, тому в нотатках даю пояснення менш зрозумілих місць, трохи модернізую графіку і справляю явні помилки.

По кількох побожних епіграфах, котрими прикрашений «Отпись», його розпочинає така «Предмова до Клірика острозьского безъименъного отъ епископа володымерского и берестейского Іпатія».

Слыши, чоловіче добрый, хтожъкольвекъ ¹ Бо ижесь машкарою лице свое закрылъ, трудно тебе познати И если-сь умыслъне для того имя свое затаилъ, жебы-сь тымъ смелей лаялъ, и непытанный будучи отповедалъ,—

¹ Хто б ти не був.

знать иже-сь Катона не читаль¹ И видишь ми ся¹ подобенъ быти онымъ комедейнымъ жакомъ², которые въ комедияхъ убравши ся въ коштовную одежу, несутъ на собе особу царьскую альбо кнежати якого зацного — ступають поважне и готують ся, якобы што великого и мудрого мовити хотели. А коли ся забудутъ — алижъ ти³ зъ оное поставы поважное смеху и шидерства полно зъ себе начинаютъ⁴! Бо не то што потреба, але што ся навинеть до губы бредать⁵. А коли з нихъ зволокуть одежу — по старому яко жакове по-подъ оконью⁶ зъ горщъками старую пьсну поючи Павъперибусъ⁷ бегаютъ

Власне и ты таковъ ми ся быти видишь! Бо хотя жъ прыоблекълесь ся особою княжати вельможного, предся⁸ тотъ же и таковъ же еси, чымъ и первой был-есь! Подняль-есь ся речи великое и поважное отъ княжати пана своего до мене отправовати, але яко бачу — обема⁹ есы досыть не учинилъ: ани княжати пану своему (што и самъ на себе въ предмове до чителника вызнаваешъ!), а мне пакъ поготову — до котрого непытанный будучи отписуешъ, подобно¹⁰ розумеючи мя быти негодного отпису пана своего!

Али если жъ кор милость помазанецъ божый и иные вельможные и зацные панове сенаторове духовные и свецкие не встыдають се до мене писати, певне и твой панъ, до которого-мъ я писалъ, не зельжилъ¹¹ бы быть тымъ стану своего княжацъкого, гды бы былъ самъ до мене отписалъ. Бо не розумею¹² того о натуре его добротливой, жебы такъ гордымъ быти мелъ! А подобно его десятокъ словъ были бы мудрейшие и у мене вдячнейшие, анижъ тая твоя Библия зъ Алькораномъ помешаная, которое-мъ отъ тебе не потребоваль ..

Але коли жъ ми тебе — Богъ ли, хто ли иный нагодилъ, жесь такъ смелый и безступый¹³, — памятай же на оные слова поеты зацного Гомеруса — если-сь ихъ коли читаль «Яково слово речешъ, таковое жъ и услышишь». Не мей же ми за эле, если што несмачного найдешъ! Бо то посполитая¹⁴ таковому придается, коли хто не пытанный вырывается и отказываетъ кому на то, о што его не просятъ (с. 1043—5)

Прочитай же не гневаючися сее писанье мое такъ, яко-мъ и я твое прочиталь, хотя же-мъ тебе на не не заробилъ¹⁵, и отъ тебе его не потребоваль! Але ижесь самъ натякъ¹⁶, — прийми жъ за вдячне, хотя што и несмачного знайдешъ. Але если же съ бачный, разумею, же на оные слова паметати будешъ «Обличай премудра, и возлюбить тя» А через тое дай ми покой¹⁷ — бо я съ таковыми машкаръниками безъименными не звыкъ справы мевати. Бо яко самъ ясне поступаю, прото тежъ не встыдаю ся имени своего предъ

¹ Здаешся

² Школярам

³ Тож то

⁴ Нароблять

⁵ Сі дві фрази Потій пропустив у польським перекладі

⁶ Попід вікнами

⁷ «Бідним!» — сим словом починалась школярська проханка, котрою випрошували собі під хатами поживу

⁸ Все-таки

⁹ Обом

¹⁰ Мабуть

¹¹ Не скомпрометував би

¹² Не припускаю

¹³ Безстидний

¹⁴ Звичайна річ

¹⁵ Хоч у тебе на нього не заробив

¹⁶ Набіг, наскочив.

¹⁷ На дальшу полемику не витягай

жаднымъ на свете! ¹ Такъ же и ты — если ся годнымъ того быти чуешь, открий лице свое. здойми тотъ личманъ скоморский ² Вшакъ ³ не у куклы то играти — писмомъ божимъ ширмовати!

А усхочеш ли еще чого большей от мене, — не далеко Острогъ отъ Володымера! Можешъ еще, отче Аврааме, до себе прейти еще не утверди ся оная пропасть межи нами, для которое бы хотящие прейти отсюду къ вамъ, albo отъ васъ до насъ не могли преходити ⁴ Да ведь не по небу летаешъ, але по земли яко и я пользаешъ И такъже еси въ дорозе бежимо оба до кресу ⁵, одножь ⁶ не ведаемъ, где прыйдет ся отпочевати Бо то не в нашой моцы, але у того, который воздаетъ комуждо по деломъ его! Не заглядай же ты в мою манътыку ⁷ — смотри своее сукни ⁸, што въ ней несешъ! Бо якъ ты моего бремени не понесешъ, такъ ани я твоего!

Не мовъ же пышно, — бы на зло не вышло!

Пану Богу тя поручаю, — хотя тебе не знаю! (1049—51).

Відповідаючи Клірикові всуміш на його богословські тези і на особисті притоки, Потій раз у раз збивається з персональних оправдань і глузувань з свого антагоніста на теоретичні богословські виводи, і навпаки. Се значно ослаблює враження від його богословської полеміки, часто влучної і зовсім поважної, — отсе переплітання її з сміховинними вистівками на адресу Клірика. Але для нас, з літературного становища, інтересний власне не богословський елемент Потієвої відповіді (що й на сучасників, очевидно, не робив сильного враження, через сю манеру), — а власне його саркастичні балачки, переплетені різними побутовими образками.

Свій властивий «отпись» починає він такими глузливіми замітками:

Яко жекглярь ⁹, коли неумелый, пустивши ся на широке море, не умеетъ до поръту трафити, але товкучи ся по мору то сюди то туды заледве на конецъ до якого пристанища, и то благого ¹⁰ прибулкается, — такъже власне и ты по многихъ прикладахъ, и то мало зъ собою згодныхъ збегавши, ледво еси до конца, и то непевного прибилсе! Поднял-есь ся бачу, не своего дела — писмомъ ширмовати ¹¹, и штурмуешъ на тую нашу едность и згуду

¹ Сим разом виімково — можемо додати від себе.

² В польськiм тексті — машкару

³ Бо

⁴ Тут Потій іронізує з епіграфа Клірикового «одпису», що процитував слова Авраама до багатого, з притчі про убогого Лазаря «Помяни, яко въспріаль еси добра твои в животь твоємъ» Потій посмівається, що Клірик узявсь говорити словами Авраама, тут завважає, що їх не длить та пропасть, про яку говорить Авраам багатому, а далі кілька разів глузливо називає свого противника «Авраамом Острозьким». Через непорозуміння се дало було проф Брікнерові привід догадуватися, що Клірик звався Авраамом Помилку сю пояснив ак Студинський

⁵ До краю — до смерті

⁶ Тільки

⁷ Торба

⁸ В польськiм тексті — бесаги

⁹ Моряк

¹⁰ Лихого

¹¹ Фехтуватись

церковную Але вижу, же твое гороховые кули зь соломенныхъ дель¹ яко оть скалы недвижимое отлетаютъ!

Остерегаешъ людей, жебы ся от тоє единости удаляли — жебы въ ней чого злого не было И немало писма назбиралъ еси! Але даремная твоя праца, не потреба было так много прикладов збирати! Альбо подобно боял-есь ся, жебысь тыхъ книжокъ своихъ не умалилъ² — так-есь много в нихъ доводовъ наклалъ³ Але не хочю тому верити! Подобно, же-сь зь яко казанья недоученого, альбо чужим розумомъ справуючися и позычаючи у людей, чого во лбе³ не доставало,— такъ великую обору⁴ збудоваль еси, ижъ заледве докончилъ еси тоє вежи Бабелоньское! И то ледайко!

Але яко-мъ съ писанья твоего зрозумель, бачу, иже-сь есть ученъ академии Острозьское И если жъ тая годность твоя зъ нее вышла — не леда натуру млодости твоеє ку доброму нахиленую вижу⁵ И сподевал быхъ ся, жебы што годного съ тебе напотомъ быти могло, але жебы тою буйностью не персилито ся, и таковой вроженный довтгипъ в ни-вошто се не обернулъ! Про то жалуючи тебе и млодости твоеє мушу тебе напоменути, абы-сь таковыхъ прикладовъ⁶ коли што пишешъ, што-наскромней⁷ уживаль А не так много, аж спать⁸ и до брыдкости людем учоным!

Поведають о зацномъ поете греческомъ Пиндарусе, ижъ написавши вирши неякнесь невесте⁹ велце ученой, которую звали Сафо офероваль — въ которыхъ полно было прикладовъ и подобенствъ розмаитыхъ От которое невесты вместо подякованья былъ штрофованъ за то мовечи¹⁰ Ижъ таковыхъ прикладовъ потреба людемъ учонымъ уживати якобы присмачковъ яких, альбо яко соли — жебы не назбытъ пересоливати! (с 1051—3).

З приводу порівняння греків, що під владою католиків беруть участь у католицьких церемоніях, з татарськими невольниками, що мусять святкувати байрам, Потій вибухає такою запальною тирадою:

Запади ся жъ ты зь онымъ твоимъ байрамомъ татарскимъ, до которого приворываешъ sprawy и звичає корцырскихъ и кретенскихъ Грековъ! Бо хто жъ бы кольвекъ былъ такий — хоть Рымлянинъ, Грекъ ли, Русинъ ли, albo Полякъ, который бы тыхъ церемоний татарськихъ хотя и по неволи наследоваль! Баръзо быхъ о его спасению вонтъпилъ¹¹ .. Хиба если толко ты съ твоими новыми теолокгами такъ еси мудеръ, жебы-сь ихъ мель объмовити¹², ижъ въ томъ греха не мають, же то по неволи делаютъ! Але всимъ такимъ быти у беса и зь обмовою твоею таковою!

А ижъ мы зачишъ побывати у Оръде за чужою стравою¹³, подобна за овакою¹⁴, коли Татарове тутъ приехавши у лыкахъ¹⁵ отселя до Оръды хрес-

¹ Гармат

² Аби відповідь не вийшла занадто коротка.

³ У власній голові

⁴ Іронічно — замість дому

⁵ Іронічно все-таки маєш добру натуру, коли і звідти потрапив щось ви-нести

⁶ Цитат

⁷ Якнайскромніш.

⁸ Мабуть

⁹ Жінці

¹⁰ Вона сказала.

¹¹ Сумнівався.

¹² Виправдати.

¹³ На чужім утриманні

¹⁴ Такою

¹⁵ Бранців пов'язаних.

тиянь проводить,— ино если же для байраму¹, которого не ганишь,— пристойней тебе, клирикови, тамъ ехати и въ таковымъ пасанью² ходити (бо часомъ и тутъ за шкатулы чужие, хто ихъ лупаетъ, такъ на рыцарство пасують), анижь епископови цнотливому, покинувши свою парафию³! А если же розумеешь, же тамъ не добре, ино якъ я тебе зъ милости хрестиянское того не зычу, такъже и ты мне не маешь чогу зычити, памятаючи на оные слова чога быхъ не хотель, абы тебе иний не учиниль, стережи, абысь того коли другому не делалъ, а по старосвещьку мовечи «што тебе не мило, того другому не зыч!» (1067—9)

А што поведаешь, ижь его книжацкая милость панъ твой по Коръцыхъ не бывалъ и молодости летъ своихъ на марнотравстве и роспустахъ по бруку не тратиль,— певне и панъ воевода троцкий, зацное княжа⁴ — не вспоминаючи иныхъ многихъ, яко аръцъбыскупца и канъцлера коронъного и иныхъ многихъ зацныхъ и вельце учоныхъ людей — если што ведають и умеють, наболей ве Влошехъ того научились! Якожь панъ воевода троцкий, который въ оныхъ краяхъ и въ многихъ иныхъ бывалъ, не зосталъ для того жебракомъ ани за марнотравство то ему почитается! И твоему кнежати не прибыло тымъ скарбовъ, ижь тамъ не бывалъ Знаемъ многихъ людей зацныхъ и велможныхъ, которые дома сядячи зъ великихъ пановъ стали се калеками И зась многие суть которые во Влошехъ и в иншихъ краинахъ далекихъ перекрыновали⁵, уходечи обжирства домовог, которое не толко до сытости и до пьянства, але тежь часто и до vomitu звыкло бывати А предъся тою перекрынацією отчизны не потеряли! Такъже и его княжацкая милость панъ твой безъ марнотравства могъ бы то учинити — не нарушилъ бы тымъ панства своего!

А такъ не мел-есь, брате, слушное причины тыхъ ганити, которые ездять по свету — видети то што есть годного ку виденью, и доведати ся того што есть пожиточно ведати Бо того тутъ ани в Польще ани в Литве, погтовью ани на своемъ Волюню ани въ Руси не знайдешъ!⁶ Хиба бысть хотелъ превалный свой колеюмо⁷ острозьский такъ зацный мети, до которого для наукъ зо всего света подобно люде на каждый день стекають ся! (с 1071—3).

Што ся дотычетъ местца въ раде⁸, же насъ омылили,— где ся зъ насъ насмеваешь и подъ покрывкою титулы собачие приписуешь и зъ робятами за печью местце указуешь, и што горьшого еще на потомъ пророкуешь,— не противлю ся твоей молодости!⁹ Бо-сь жакъ и по жаковску пишешъ! И если того въ школе острозской научилъ людямъ учтивымъ примовляти¹⁰, не леда¹¹ цвичене и годность тое школы показуется! Але подобно рыхлей где въ корчме за горелкою научил-есь ся тое диялектки! Умель быхъ и я тебе

¹ Коли се для того, щоб побачити байрам.

² В татарських ликах, чи кайданах

³ Тут Потій, розгніваний побажанням Клірика, аби йому довелось побачити татарський байрам (татарським бранцем), каже, що се скорше годиться Клірикови — походити в татарському «пасанні», хоч таке лицарське пасання — кайдани себто, дїстають і дома ті, що розбивають чужі шкатули,— себто дуже грубо закидає Клірикови нахил до розбою!

⁴ Князь Миколай Радзивілл, найбагатший пан держави.

⁵ Подорожували

⁶ Я вище зазначив, що се роздраження, з яким Потій говорить тут і ще далі про подорожі за кордон, ясно вказує, що се він прийняв на свій особистий рахунок

⁷ Колегіум

⁸ В сенаті

⁹ Не буду споритися з молодиком.

¹⁰ Ляяться

¹¹ Не абияк.

на то отказати! Але памятаючи на слова оныє: «Не отвещай безумному по безумию его, да не подобенъ ему будеши», не отдаю тебе зла за зло Боже ть отпусти тотъ грехъ, бо не ведаешъ што мовишь! А не только противъ насъ, але и противъ кнежати є м, пана своего, которого власною рукою одъ летъ пети тотъ артыкуль¹ межи иными артыкулы до тоє єдности потребными єсть написанъ Пытай ся пана Василя Суражского, который съ тымъ до мене приездчалъ², скоро на вступе епископства моего Сознаеть то и самъ его княжецкая милость, и то кгда ся былъ взялъ о месте и о вотумъ зъ его милостию княземъ бискупомъ луцкимъ о владыку луцкого на соймику³

Мне одному, брате милый, можешъ тымъ не укарати Бо-мъ седелъ въ раде панской часть не малый, а исте не на подлейшомъ местцу⁴, але мало не в посродку всеє лавицы сенаторское Съ которое мя не хто инший, але твой же панъ за волею божею рушилъ и стараньемъ своемъ усиленнымъ — Богъ светокъ — и надъ волю мою, на той столице епископской посадилъ. На которой теперъ частей проплакиваю смотречи на теперешние часы и на злость и упоръ людський. Ото-жь и теперъ Богъ самъ сьрцавидецъ єсть светокъ сумненья моего, ижь того⁵ яко не прагну, такъ о то никому докучати не буду, хотя жъ обетницу господарскую⁶ и иныхъ многихъ сенаторовъ католическихъ маємо Съ тылу тежъ черезъ людей, яко оны до кухни заглядать на люде — не моя речъ! Бо-мъ ся в такъ зацномъ и старожиномъ дому шляхетскомъ, хотяжъ небогатомъ, такъ добре уродилъ, же-мъ кождому пану и наболшему сенаторови ровень (с. 1115—9)

Пізнавши провідні гадки і прикмети літературної манери Потія на сих писаннях, підписаних його іменем, наберемо певності, що в «Антирризисі» справді маємо також його руку — і се, значить, його головний твір! Можна допустити, що Петро Аркудій, котрого традиція називала автором сього твору, брав якусь участь в його укладанні — напр., зібрав богословський матеріал проти виводів Філалета. Сей учений грек з Коркири родом, вихованець римської колегії св. Атанасія, де він доступив докторату «письма светого» і потім, на прошення луцького біскупа Мацейовського, звісного промотора унії, був присланий на Україну в тих часах, коли писався «Антирризис», дійсно був помічником і співробітником Потія і міг брати участь в його літературних працях⁷. Тим може пояснюватись, що в уніатських кругах його ім'я зв'язалось потім з «Антирризисом» як найбільшою з Потієвих

¹ Домагання місць у сенаті для владик як одна з умов унії

² Посланцем від Острозького, у котрого Суразький був у службі — див вище.

³ Спорився з біскупом луцьким про місце і право голосу на соймику для луцького владыки

⁴ В пол тексті не записано

⁵ Місця в сенаті

⁶ Приречення короля, що владыки, прийнявши унію, дистануть місця в сенаті

⁷ Відомості про нього зібрані в книзі ак Харламповича «Школы» с. 491 дд

праць¹ Але при тім всім «Антирризис» настільки виразно показує Потієву руку, і догматична дискусія, котру можна б уважати ділом Аркудія, так відступає на другий план перед моментами політичними, чисто Потієвими, та його особистими порахунками з православною опозицією, що приходить думати,— коли Аркудій постачив деякий матеріал, чи, може, був ужитий Потієм умисно за ширму його авторства²,— все-таки обробив матеріал і надав йому літературну форму Потій! Вона безсумнівно Потієва. Цілий ряд паралельних місць і буквально тотожних виразів зв'язує «Антирризис» з одписом Клірикові. Не кажучи про загальну подібність або тотожність поглядів і гадок.

«Апокрисис» Філалета, що його мав збивати «Антирризис», складається з 4-х книг. Перші дві присвячені унії 1596 р.: історії владичої змови і політики уряду супроти православної церкви та оцінці її з становища польської конституції і прав громади до церковних справ. Книга третя і четверта присвячені загальним питанням: устроєві римської церкви, її претензіям на вселенську владу та тій критиці східної церкви, що дав був у своїй книзі Скарга «Антирризис» займається головно справами, з котрими особисто був зв'язаний Потій — котрого нещирю, конспіративну тактику Філалет ілюстрував його листуванням з кн Острозьким й іншими документами. Отже, листам, опублікованим Філалетом, «Антирризис» протиставляє інші документи — м ін. писання кн. Острозького. І тільки під кінець звертається до другої половини «Апокрисиса», та й тут спиняється на тім тільки, що його особисто дотикало, а в чисто наукових питаннях відсилає читача до нового компендіума єзуїта Беларміна: *Disputationes de controversiis fidei christianae 1581—1592*. Правда, zarazом признає, що се вказівка для його читачів цілком безвартісна, бо вони до латинських трактатів сягати не будуть, і для них треба було б зробити принаймні «руську» вибірку з Беларминових «отказів» Але все-таки вважає можливим се «кому ученшому zostавити — изали-сь, да Богъ, найдетъ таковой побожный католикъ,

---

¹ Звісний геленіст Еміль Легран у своїй «*Bibliographie Hellenique*» каже, що він бачив рукописний латинський переклад «Антирризиса», надписаний (мабуть, пізншою рукою) як *Petri Arcudii Corcyraei Apologia adversus Christophorum Philaletum* (III с 222) Згаданий уже уніатський історик Стебельський також говорить про латинське видання «Антирризиса», написане Аркудієм (р XV). Се питання розбирає цитована вище ґрунтовна студія ак Студинського

² Але дивно було б у таким разі, що Потій не поставив його імені на книзі, як то зробив з «Обороною Флорентійського собору», підписавши її іменем вільського ректора Петра Федоровича

«который ужалившись цнотливого народу Росейского и заведения их невинного, откажетъ достаточне тому шекареви геретическому на тые вси потвары и выкруты его». Сам він тільки благає «побожного чительника» не вірити цитатам і виводам Фіلالета! (с. 899).

Дискусію свою з Фіلالетом автор «Антирризиса» веде таким методом, що випишує з «Апокрисиса» тезу за тезою, на котру хоче відповісти,— чи в автентичнім тексті, чи в своїм переказі, і дає на те свій «отказ». Трактат його через те не має такої конструктивної суцільності і плановості, як «Апокрисис». Також від «Апокрисисового» тону — дуже коректного як на той час, сильно відбиває вульгарний, лайливий тон «отказів» «Антирризиса». Такі компліменти, як «вшетечная, шекарская, невыпареная губа», «безмозкое пудло», апелюючи до «кия», до «ката», котрого варте було б Фіلالетове писання, прикрашають занадто часто виклад «Антирризиса», особливо під кінець,— там, де автор особливо почуває недатки своєї відповіді,— де він, як то сам признає, просто ухилиється від дискусії, там саме він немов нагороджує то кріпким лайливим тоном, ще гострішим ніж в одповіді Клірикові!

З становища наукового, таким чином, «Антирризис» ані в порівняння не міг іти з «Апокрисисом», і православні могли з повним правом поглузувати з безсилої злоби противників. Але з літературного — повні запального темпераменту, обчислені на емоцію читача, прибрані в можливо сильні, мальовничі образи тиради «Антирризиса», незважаючи на свою вульгарність, котрою часто прогрішаються, мають не раз значний інтерес, і я вважаю потрібним навести кілька цікавих побутових образків, характеристичних для тодішньої соціальної атмосфери і літературної манери,— вони доповнять те, що ми вибрали вище з «Одпису» Клірикові Острозькому.

Насамперед візьму отсю ілюстрацію тодішніх патрональних прав

Згадуючи про всякого рода нагінки і насильства, котрим підпадають православні, Фіلالет наводить взірець цинічного поводження самого Потія у своїй епархії, супроти церкви — фундації звісного нам православного ревнителя Василя Загоровського. На погляд Фіلالета, Потій порушив тут шляхетські права патронату, і тому Фіلالет робить з сього інциденту спеціальний кримінал,— коли б церква була у владичім «подаванню», не міг би з нього зробити такої серйозної справи.

Він пише:

Владыка володымерский по приѣханью южъ зъ Рыму на дворъ еє милости паней браславскон княжны Збаражскон¹... нашедши тамъ до церкви², въ которой водлугъ давного звичаю набоженство презвитерь отправовалъ, двери кгвалтомъ выбиль, речи до набоженства отправованья належачіе оди побралъ, другіе порозмѣтовалъ, ово згола кгвалтъ великій учиниль. Зъ стороны чога кгда [еє] милость протестацію чинила, всказалъ до неи, же дармо ся протестуеть! Бо его тутъ въ Полщи жаденъ судъ о тоє судити не будетъ могль. А если жъ до папѣжа (которому южъ послушенство отдалъ) схочеть его позывати,— будетъ мѣти добрую прожъчку³. Але онъ будетъ то мѣти передъ нею⁴, же ему дороги тамъ пытати не будетъ потреба — бою жъ еси перевѣдалъ. И такъ разумѣеть, же тамъ за еи милость не скажутъ⁵ (с. 1768)

«Антирризис» на се відповідає:

Напродъ Нехъ ведомо будетъ, ижъ тая церьковъ, которую теперь еє милость пани браславская деръжитъ, здавна належитъ до соборное церькви володымерское, подъ послушенствомъ и зверхъностью епископовъ володымерскихъ. А стоитъ не у дворе еє милости панее браславское, яко Филалеть баламутить, але на особливомъ островьку, на предьместью володымерскомъ. А дворъ еє милости на другомъ островьку, и тотъ пустый, ветромъ горожонъ, въ которомъ дворе здавна ниhto не мешкаеть. Тое теды церкви попь, яко и зъ инъшихъ церквей окрестныхъ повиненъ былъ завжды въ церкви соборной чергу свою, кгда на него прышла, служиши и на входъ⁶ до соборное церкви завжды прыходити, и тамъ повинность свою, яко здавна звыклый былъ обычай, отпраовати. Якожъ и пры теперешнемъ епископе то чинивалъ черезъ колкось легъ безъ жадное переказы. Трафило ся потомъ, кгда тотъ черги своеє по килкакротъ омешкалъ и до церкви соборное не почалъ ходити,— позванный будучи о то одъ владыки и пытанный. для чога бы повинности своеї, яко звыклъ, не полнилъ, поведель ижъ ему еє м пани его до церкви соборное ходити и черги своеє пилновати не велела. Владыка володымерский взявшы таковою ведомость, не сквапляючыся покладалъ не разъ почитивость на е. м паней браславской и упоминалъ еє, абы церкви божей такового безъправа не чинила, и што станови е. м женскому не належыть, въ то ся не втручала, церквами и презвитерами въ справахъ духовныхъ не рядила. А еє милость кгда на то ничего не дбала, тогды владыка, видечи таковою взгроду уряду своего пастырського и кривду церькви божеє, взявшы зъ собою протопопу и иныхъ презвитеровъ килка, самъ шель до тоє церкви. А нашедши еє отвореную — бо ся на тотъ часъ вечерня въ ней отправовала,— вшедшы до церкви съ пристойною учтивостью, яко до храму божого, анътимись съ престола, поднявшы индету, знялъ. И поповичи тоє церкви поведель. «Поневажъ въ церкви соборной, яко-сь повиненъ, черги не служишь и на входы не бываешъ и зверхъностью пастыра своего, тутъ подъ бокомъ его будучи гордишь,— протю жъ и тутъ въ той церкви не годенъ-сь службъ божеє одъпраовати! И такъ взявшы толко одинъ антимись, а иное все въ целости зоставившы, и тому жъ попови казавшы церьковъ замкнути, прочъ одышолъ. А дверей, яко Филалеть мантырыть, не выбиялъ.

¹ Першої жінки В Загоровського, що з ним розвелась, але, видно, дали титулується його титулом «пані браславської»

² Я переставляю тут порядок слів, явно помилений.

³ Подорож до Рима.

⁴ Ту перевагу

⁵ Не засудять

⁶ В пол.. кожної суботи на вечірню і в неділю на утрєню

Пытамъ же тя, Филялете, што тутъ за квалтъ не толко є м паней браславской, але и той церкви сталася отъ владыки? Поневажъ тотъ который маеть въ мощи своей церкви и ставити и посвещати, и где видить зъ уближеньемъ хвалы божое — тамъ заказовати въ нихъ служения, — тотъ то учынилъ не квалтомъ, яко ты поведаешъ, але властию зверхности своеє епископское

А гды бы прышло глубей о тыхъ речахъ питати ся, мало ся и то не покажетъ, же є м пани браславская до тоє церквы ниякого права слышного не маеть. Бо тая церковь передъ тымъ завжды бывала въ подаванью є. королев милости и подъ зверхностью епископовъ володымерьскихъ, такъ яко и иншыє церкви окрестныє. Которую то церковь мешанинъ неякий по смърти поповской, будучы зятемъ его, спадкомъ взявши и самъ не маючи до того никакого права ани позволенья господарьского ани одъ епископа своего, нетъ ведома яко и якимъ правомъ завель¹ то є м пану Василью Загоровскому кашталянови браславскому. О што ся продохъ теперешнего владыки, небожчыкъ Феодосей, владыка володымерьский, протестовалъ, и тепер ся о то правомъ чинить². Смотри жъ, яковый то блудъ по дочыце поповской взяти хлопю простому церквы и продавати єе, и отдаляти отъ церкви соборное и ламати права церквыныє!

Аведже не о тоє тутъ речь идетъ, але о владзу епископскую, которая належытъ до порядкы церквей и хвалы божое въ церквахъ, бы и власныхъ шляхецкихъ. той³ ся николи ничего уймавати не можетъ. А што ся дотычетъ отказу владыки володымерьского до є м панєе браславское — чоґо если самъ не слышалъ, Филялете, не тверди того, жебы потомъ на таковыє повести твое хто не зазвонилъ въ такий колоколъ, што на баламуты звонять! (с. 929—33).

З приводу закиду, що Потій викляв берестейське братство і наказав духовенству не відправляти над братчиками й їх родинами ніяких церковних обрядів, «Антирризис» відповідає:

А якъ было владыце таковыхъ своволниковъ не карати, которые церковь божую покинувши и хвалу божую въ ней взгордившы, иншыє собе места на молитвы и sprawy церковныє покутне обирали! А другие до арьянова на злость церкви божой и на взгарду удавали ся! А што большая — будучи свецкими людми и покинувши некоторое шыло и драгву — ремесло свое власное, — слово божое (не будучи на то послани) проповедали, пороженницамъ молитвы давали. Вемъ, же то у тебе, Филялете, яко у геретика за фрашку⁴ стоить — бо у васъ и жонки писмомъ ширмуютъ и не посланные будучи кажуть⁵. Але въ церкви католической не такъ...

А што еще наспроснейшая — сами такую безъбожливость чынечы и другихъ спокойныхъ и невинныхъ простачковъ бунтовали, за собою ихъ отводили, до церкве ходити боронили, домъ божый молитвенный вертепомъ разбойническимъ называли. Тыхъ которые до него ходили, балтвохвальцами крестили. Презвитеровъ цютливыхъ и побожныхъ непристойными именови и назвисками соромотили, лаяли. Епископа своего послушни быти не хотели. А не толко єму, але и помазаньцови божому, за то же той едноты былъ причиноу, злоречили (с. 937—9).

¹ Відступив.

² Процес ведеться.

³ Владі епископа — вона зостається необмеженою.

⁴ Жарт.

⁵ Проповідують.

А мало ли маеш на томъ, найдешъ и въ книгахъ местъскихъ¹ блюзнерства² некоторыхъ вписаные А то съ тое причыны ижъ одинъ шевчыкъ съ того жъ незбожного и свовольного братства будучи на беседе учинилъ ся Предтечею, и другого такового жъ шевчыка яко самъ Христомъ истиннымъ называлъ. За которые слова блюзнерские не могучи ихъ стеръ-пети другий чоловікъ побожный тогожъ набоженства руского родичъ³, знявши зъ ноги пантофель губу тому предтечѣ шылскому отеръ Поведь же ми. изали таковая губа вшетечная не годна была такового каранья? Пусти толку уши на торгъ, зоставъ ухъ стороне (други)⁴, доведаешъ ся и болшей того, анижъ ся тутъ написало!

А што поведашъ, же бито, до везенья сажано, кгвалтомъ до тое едности прымушано,— то неправда, Филялете! Дано было одному шевчыкови (а снать тому жъ Предтечы) киемъ отъ старосты. Але не за то (хотя бы за такое блюзнерство огня былъ годенъ!), але за то ижъ до вряду замкового будучи заволаный ити не хотель и слугу подъстаростего зсоромотилъ.

А што прыпоминаешъ везенье некоторого снать презвитера, ино и то отъ когось старшого стало ся было слушне Съ которого везеня самъ же епископъ его вызволилъ,— пытай его себе, вшакъ его знаешъ! А нехъ Богу дякуеть, же его што срожшого не поткало яко выклятого и баньнига, божымъ и свецкимъ правомъ осуженьнаго А што за прычына тое кари была, пытай ся у кого иншого, а познаешъ, ижъ былъ и болшей заслужилъ! Не воспоминаю кривоприсяжства его покилкакратного, а остатнего на евангелии светой съ поцалованьемъ добровольнымъ учыненого, ижъ ся мелъ на-вернути до своего епископа⁵ (с. 941—3)

¹ Магистратъскихъ.

² Кошунства

³ З роду руськой вири.

⁴ З пол тексту

⁵ Заперечуючи закид Филалета, Потій доволі виразно підтверджує факт релігійного насильства під натиском єпископа-уніата піп кілька разів обіцяв триматися уніи, але не додержав сеї присяги, і тоді єпископ його викляв і дістав на нього баніцію у короля («когось старшого»); на тій підставі попа всаджено до в'язниці і відти випущено після того, як той піп знов-таки присяг владци на покірність Так само і в дальшій пункті Потій зновні стверджує факт королівської заборони будівання церкви й боронить сеї заборони з свого католицького становища

Треба одначе сказати, що Потій не завжди стоїть на такій несимпатичній позиції єпископського абсолютизму супроти нижчого духовенства Він уміє вичитати часом гірку правду і православній шляхті, що, пильнуючи своїх патрональних прав над духовенством, держала його в крайнім пониженні і не боронила його соціальної позиції

«Хто за владыки и за ихъ духовенство — за попы бедные, слово наимейшее промовилъ, коли ихъ кривжоно, коли добра церковные и наданья ихъ одыймовано, поповъ небожать за простые хлопы и горей нижъ за хлопы оборочано? межы кожейяки и шевцы, а снать последей всихъ на универсалахъ кладено, одъ особъ своихъ и одъ обейстыя церьковного поборы на нихъ ставено? Якое нечести ани жьдовьские школы ани мечты татарские не терьпятъ! Гляньте одно, што за слово Попъ одъ обейстыя церьковного повинень дати побору два золотыхъ, а протопопа четьре! Укажете жъ ми, где такъ написано о рабинахъ и школьникахъ жьдовьскихъ, абы одъ школы платили такъ яко наши попове одъ церьквей хрестіаньскихъ? Або то крамарчикове надъ товаромъ сядятъ, же одъ церьквей яко отъ купли якое платити мусятъ?

«Ну ж, якое ушанованье поповъ рускихъ одъ пановъ ихъ власныхъ, а снать болшей которые ся Русю быти озывають: же я некоторыхъ у подьводу ездити, съ плугомъ на роботу до пановъ своихъ ходити мусятъ! О тые

Што ся тычеть листовъ є королъ милости, не моя ихъ речъ объмавляти. Только того троха доткну, еслибы хто мовиль, ижь є королъ милость не мель заказовати церькви будовати¹ А ижь самъ є королъ милость въ листе своемъ посветьчаєть, же тая церьковъ без воли и благословения митрополитова на взгорду зверьхности его ставити ся зачала одъ людей своволныхъ, изали не слушъная речъ была зверьхности свецькой заказати людемъ своволнымъ, котрыє зверьхности своеє духовное слухати не хотели? А што жъ помогли листы є королъ милости? Предъся своволници и на листы панские намней не дбаючи тую сынагогу свою² поставили! Которая вже и кровью невинныхъ людей снать посквернила ся!³ Хто жъ ее светилъ? Хто анътимисы давалъ? Пытайте ся где по нихъ ежджано?

Але коньфедерация! все вольно! Не только по анътимисы ездити, але и пана своєго передъ неприятелемъ ведичнымъ гидити, на него ся скаржыти, а што ведати — если же и о чомъ горшомъ и шкодливомъ панству его кор милости розмовляти?⁴

Хто жъ теперь епископомъ тое церькви? Жоньки, которые и въ церкви людей бити кажутъ? О мои милые королевны ангельские, пометайте ся, вшакъ то еще не Анъглия!⁵ Але маєте вымовку: коньфедерация! коньфедерация! не рушь!

А хвалишь же то, пане Филялете, вижу, же хвалишь! Бо и на листы самого помазанца божого пана своего (будучи подданымъ его!) мечешъ ся, судишь, штрофуєшь Важнейшая у тебе коньфедерация, анижь права церьковные! Которая хотя жъ не на розпусту, не на свою-волю, не на спротивенство Богу и зверьхности, але для покою посполитого была дана,— а ты ее ужываєшь и противъ Богу и противъ церкви католической, и противъ самому є. королъ милости помазанцу божому И довнимаєшь⁶, же тебе за тую коньфедерациєю все вольно и Богу и людямъ лаяти и шкалевати и почтывости отсуждати, врьды одйимовати! Гамуйся, для Бога, пане Филялете!⁷ Сроки-сь велми, але не дужъ! Набрехавши ся азали охрапєєшь⁸ Помени на оную прыказку: «Собака брешеть, а ветеръ несеть»

вси кривды и утиски помененыє (не воспоминаючи боевь, везенья — што ся тежь у некоторыхъ найдуеть!) — где коли о то православникове наши м а л е в а н ы є мовили? На которомъ наши вьезде або сейме о то ся заставили? (с 677—9).

Але сам Потій занадто був шляхтич і занадто деспот у відносинах до сього самого нижчого духовенства, аби самому піти в тім напрямі, що його рекомендував Він навіть літературно не розвинув сього вдячного мотиву відповідно!

¹ Фіалет як взірець порушення релігійної толеранції, запорученої постановами коньфедерації 1573 р (прийнятими і новим королем, Жигимонтом ІІІ), наводить королівський наказ вилєнському магистратові 1596 р, котрим забороняється будова нової православної церкви

² В польськїм ще налевайківськю

³ То значить — адміністрація силомиць, з кровопролиттям силкувалась ту церкву секвеструвати

⁴ Натяк на політичні зв'язки православних з Москвою

⁵ Про впливову участь жінок у православнім русі Потій не раз закидає в своїх писаннях — вище, ще Пам пол лит 683, 1061—3, навіть зложив вірші на сю тему і надрукував у «Посольстві до папи Сикста» л 5 Певне невдоволення з сього ми бачили вже і у старого Смотрицького, вище

⁶ Думаєш

⁷ Так Потій зчаста називає Фіалета, перекирвлюючи його ім'я — з правдолюбя на любителя пліток, видумок.

⁸ Охрипнеш.

Але і я на блазна-мъ походиль, же ся такъ дольго въ речъ удаю зъ шаленымъ хлопомъ, который подобно маслюку опивши ся леда што бредить! Волю ему покой дати, послушавши кого мудрейшого, который мя научаешъ «Не отвещай безумному по злобе его, да не подобенъ ему будеш!» (с 943— 7)

На пізніших писаннях Потія, виданих після 1600 року, коли він став митрополитом, не буду ширше спинятись. Публікував він чимало, але переважно по-польськи, майже завжди анонімно або псевдонімно (так що круг його писань, мабуть, ще не замкнений). Розвивав у них ті ж ідеї, що в раніших писаннях, так що вони ні ідеологічно, ні літературно не додають нічого нового до розглянутих — хіба цікаві побутові образки чи поодинокі риси — котрих нам у рамках сеї праці не можна ставити собі завданням вичерпати. От важніші писання:

Відповідь на лист патріарха Мелетія з 1599 р., що намовляв Потія до повороту до православної церкви, обсилав компліментами й обцяв високе і покійне становище в ній. Потій; повторивши сі компліменти, хвалиться своєю правовірністю і переходить у наступ на грецьку церкву; закидає їй, що вона і сам Мелетій злютеранились, з'еретичились і нічого не можуть дати ні йому, ні руській церкві Написано се гордо, в'ідливо, хоч і не лайливо. Має дату 1601 р. і, можливо, не було ні вислане, ні опубліковане, тому що саме 1601 р. Мелетій помер. Видав її Кішка в польськiм перекладі при казаннях Потія в 1714 р.

Obrona s Synodu Florenskiego powszechnego dla prawowiernej Rusi napisana przez Piotra Fiedorowicza, w Wilnie kollegium ruskiego im. ks metropolity kirowskiego rectora, a przez Gellasia Rusowskiego archimandritę wileńskiego na polski język przełożona. 1603 В листі до Сопіги, посилаючи примірник, Потій каже, що він випустив книгу під чужим іменем, щоб присвятити Острозькому, бо від нього він би книги не прийняв (Archiwum Sapiehów ч 433). Се критика «Історії Флорентійського собору», виданої Кліриком; на жаль, досі не передрукована і не простудійована відповідно

Поселство до папежа римського Сикста 4 отъ духовенства и отъ князятъ и пановъ рускихъ, зъ Вилни року 1476 мѣсяца марта 14 через пословъ в томъ же листе ниже менованыхъ; без року — видана 1605 р.¹ — див. вище.

Польське видання того ж «посольства»: Poselstwo do papieża rzymskiego Sixta IV i т. д., we Wilnie 1605 (10 VII)

---

¹ Час видання установляє лист Потія з 28 VI, що при тім посилає вже сю книжку П Сопізі (Archiwum domu Sapiehów, ч 561).

О przywileiach nadanych od najasn. krolów polskich, y przednieyszych niektóрых dowodach, które święта Unia wielce zalecaia y potwierdzia, без року (1606).

Гарьмонія альбо согласіє вѣры, сакраментовъ и церемоней святое Восточное церквы съ костеломъ Римьскимъ, 1608 р.— присвячена Остафію Воловичу, мовою українською і польською, на перебій — «для вѣдомости досконалшое обоєй сторонѣ». Викликана, здається, стрятинським требником Балабана, 1606 р., де надруковано обряд перехрещування латинників, коли прилучаються до православної церкви,— дуже різко про нього виступає і при тім ганить різні православні практики (передр. в II т. Пам. полем. лит.).

Relacja y uwazenie postępkow niektorych około cerkwi ruskich wileńskich roku 1608 y 1609, Wilnu wszytkiemu swiadowym — апологія Потія і його ближчого помічника (пізнішого наступника на митрополії) Вельямина Рутського з нагоди релігійних розрухів, що сталися у Вільні. Передр. ак. Студинський в Пам. полем. письменства, доводячи, що автором сього анонімного писання був Потій.

Ісповеданне віри і тестамент, написані Потієм під враженням тих же подій 1609 р.—атентату на нього й ін. Ісповіданне видрукував Скарга при своїй відповіді на «Тренос»¹, тестамент Потія — поданий до судових книг його сином Яном Потієм по смерті митрополита в 1613 р.— в актах, виданих Ор. Левицьким².

Про збірку Потієвих казань, видану в польськiм перекладі Кішкою, я вже згадував. Сюди увійшло 21 казання і стільки ж «гомiлій» на неділі і свята — від митаря і фарисея до дня св. Духа (на кожне свято казання і гомiлія),— вибрані з кафедральної володимирської бібліотеки. Видавець зазначає, що се тільки мала частина сих Потієвих писань: він, мовляв, сам ладив їх збірку, почасти переписуючи власною рукою, почасти даючи для переписання священикам, і в одного такого — священика св. Спаса володимирського безповоротно загинуло 20 секстерн (зшитків з 6 аркушів) оригіналу. Коли се правда, то Потієві належить спорядження, мабуть, першого великого корпусу українських казань у католицькiм стилі щодо змісту і щодо форми. Але, не опублікований своєчасно, він не мав впливу на розвій українського проповідництва XVII віку. Правда, по літе-

¹ Na Threny y lament Orthologa do Rusi Greckiego nabożeństwa przestroga. Краків, 1610.

² Архивъ Юго-Зап. Рос. I, VI. ч. 153.

ратурі ходить звістка ¹, нібито 1674 року в Супраслі була видана збірка Потієвих казань «руською мовою» — але ніхто того видання досі не бачив, і я певен, що його й не було. Кішці не прийшлося би, як він каже — «вигребати з темноти Володимирської бібліотеки» останки Потієвих рукописів — ігноруючи таке попереднє видання. Тільки його видання, 1714 р., спопуляризувало Потієві казання і піддало гадку уніатському духовенству зробити сю збірку підставою для цілорічного кругу казань. 1788 р. почаївські василіани випустили збірку Кішки, доповнивши її казаннями на всі інші неділі року, «певних теологів і казnodіїв того ж закону св. Василія Вел. Коронної провінції» ².

Але наскільки докладно віддають переклади Кішки стиль і характер Потієвих оригіналів, зостається незвісним: чи не виправив він їх *lege artis*, відповідно правилам католицької гомілетики. Тому на підставі сього збірника можемо тільки з певними застереженнями оцінювати хист і характер Потія-проповідника. Богослови похвально відзиваються про читання у Св. Письмі й писаннях учителів церкви, східних і західних, похваляють добру літературну будову ³. «Казання мають більш штучну, схоластичну форму, відповідно до вимог шкільної гомілетики; в «гоміліях» виклад простіший і свобідніший: пояснення свят і міркування з приводу їх. Але ні в одних, ні в других не відчувається щирого гуманного чуття, ні поезії сердечного пафосу. Вони командують, кричать, страшать, кличуть, але не поривають щирим поривом. Почуття милосердя, як і почуття краси, видно, були чужі

---

¹ Трипольський — Труды 1878, II с. 379 — посилається на Мехежинського (Mecherzyński) *Historja wytomu w Polsce* II с. 401. Круковські — як вище. Макарушка в Ювіл книзі с. 131.

² *Kazania i Homile od Niedzieli Przedzapustney do Niedzieli i Poniedzałka zesłania Ducha S. Meża Nieśmiertelney Pamięci Hуpacyusza Pocięia przez I. W. Leona Kiszkę Biskupa Włodzimierskiego w Supraslu do Druku podane. Na dalsze zaś Niedzele przez pewnych tegoż Zakonu S. Bazylego W. prowincyi Koronney Teologow i Kазnodzięow przydane, i tak na wszystkie Niedziele całego Roku, w niniejszym 1788 nowo wydrukowane, za Pozwoleniem Zwierzchności.* Згаданий Трипольський у своїх писаннях про Потієві проповіді (се найбільше писання про Потія, ця книга — коло 300 стор), не завваживши, що все, що почаївське видання містить понад збірку Кішки — се додатки не Потієві, в суміш схарактеризував як Потієве проповідництво цму почаївську збірку і тим способом позбавив всякої вартості і без того немудро своєю працю.

³ Згаданий Круковські, пробошч костела св. Флоріана в Кракові, в своїй (дуже поверховій, чисто інформаційній) статті ставить Потія поруч Скарги і Бірковського, найбільших польських проповідників, і накликає сучасне польське духовенство розчитуватися в його проповідях замість «сухої німецької бібулі»; манера Потія нагадує йому Золотоустого і навіть ап. Павла! (с. 2 — 3 відбитки — за виписки дякую щиро ак Студинському, що ласкаво поміг мені зібрати сю літературу про Потія, неприступну в Києві).

авторові. В сих казаннях прозирає та ж суворя, амбітна, автократична вдача, яку зафіксувала гарна гравюра з його портрета, долучена до сеї книги.

Нарешті треба сказати кілька слів про Потієве листування. Невелика збірка його листів опублікована з архіву Льва Сопіги, тодішнього канцлера в кн. Литовського, прихильника і протектора Потієвого, велить дуже бажати повнішої збірки його листування. Сі листи, писані дуже широко, як до приятеля, дуже живо, хоч і малосимпатично доповнюють образ Потія не тільки як діяча, а як і літератора. Писані вони (польською мовою, розуміється) також жваво, образово і з великим темпераментом, як і друковані твори. От, напр., кілька прикладів (у перекладі):

Що ваша милость рачши писати про полоцького владика, що він облудно поступає, то вже Бог знає, кому на світі вірити! Бо я серця бачити не можу, але все, чого допильнувати було моєю повинністю, все над ним виконано було! Вчинив професію (ісповданне) з присягою на євангелії двічі. Але як не пам'ятає того, то як приступити до нього влада і зверхність божого помазанця (короля), я і владика кривоприсяжця зумію деградувати! А поки такої кари над котрим не станеться, не перестануть і Богом і божим помазанцем шахрувати!

От і тепер зловив я пташка, і маю його в клітці — се той протопіпк пинський, що кілька літ завзято противився зверхности духовній і світській; я йому теж не маю чим иншим платити, тільки пліш здіму, так щоб і десятий то бачучи каюся!

Чув я також, що поп пинський микольський був у в. м. стараючи ся про владичтво пинське і мабуть так розпустно язиком («губою») ширмував, що трохи на ланцюху не поседів у в. милости; сердечно жалую, що то його не спіткало! Певно, ваша милость нічим против свого сумління не провинився б (коли б його був на ланцюх посадив), бо не священика, а правдивого «лотра» (розбійника), бунтівника і вбивця мав би в м. вязниці. Перше — що пинського владика другого — перед тим що помер, отрутою з світу згладив, він і за життя на нього (того попа) нарикав, і при смерті потвердив, що то з його рук иде. І тепер він (той піп) найголовнішим всіх бунтів, реbellій і непослушности инших попів, а чинить то покладаючись на маєтність, що там має на свою церкву — мало що владичтву не рівна. І немало там таких попів! От і протопіпко пинський, теж в нади на маєтність брикав! Сьому (микольському попові) теж би того треба, а инакше там своєволя не втихне, і той будучий владика (за котрого Потій клопочеться), коли не буде мати значного ратунку від й. кор. мил. і від в. мил., даремно нам сподіватись чогось доброго! Що б ми як найбільше терпіли та чекали поліпшення їх (православних), вони навпаки стають ще гірші, й говорять, що ми їх боимось, або ще таке, що король й. мил. через часті докуки на соймі сприкрив собі і нас і уню. І я вже не знаю, правду чи неправду вони мовлять, коли більше ім ніж нам по шву пореться. Бо коли б їх раз, але добре відправлено, то й нам би спокій дали, і короля й м. і справ річипоспозито на соймі не турбували б.

Але не дивуюсь тому, що та погана (sproсна) bestія, котра то ў в. мил. мало в ланцюху не була, так по дурному собі починала, (бо)² що за цидулу

¹ Archiwum domu Sapiehow ч. 301 (1602, червень).

² Тут у друкованім пропуск, але він не перешкоджає зрозуміти хід гадок.

потім, у Кракові бувши, його король мил подав,— посилаю і копію! Аж себе я забув, прочитавши — дивуючись смисловиті того поганого хлопа, що в тій своїй щидулі не так багато просить, як більше наказує і вчить помазанця божого, як має з підданими обходитись! Мабуть і мудрому сенаторові не годилось би щось таке зробити, що той поганий болван вчинив! Пожалься ж Пане Боже, що його в м такі справді не казав в час а ти в ланцюх та в пута — істно був він того годен! Але і напотім він того не втече, а стане йому за ланцюх, коли йому церкву відберуть і маєтності до неї належачі, позвавши його до уряду духовного! Нехай тільки з ним поступлять як з протопопком — скине ту гордість, як і той! А поки того не буде, не сподівайтеся вашої милости нічого доброго в нашій церкві. Досить уже ім фольгувалося, треба справді суворіш поступати з ними, як з такими що ні раціями ні найяснішими доводами не дадуть себе до доброго привести, тільки упір і грубиянства переймають (оден від другого) Не попи то, але простими хлопами радше і справедливіше повинні їх називати І апостол Павел не без причини написав «Примушуй вийти!» — против таких що не дбають нічого ні про своє ні про людське спасенне, просто як чума між стадом господнім А що найгірше — що вони собі юрисдикцію присвоюють більшу ніж біскупи, відкликаються до патріархів, котрих і до віку не бачать, а від своїх біскупів тікають. А хто ж того не бачить, що то не стільки для оборони патріяршої юрисдикції,— котрої і перед тим мало знали, як більше роблять то для свого своєвільства· аби над собою наставників не мати Страх і повдати, як своєвільство намножилося між ними — немало неслухавсь я того і з інших країв, що діється між (нашими) противниками. Бо коли хочуть їх за який небуди виступок карати ті владики, що з Греції приздять, то вони звикли мовити: «не маєте до нас нічого, бо то не ваша дієцезія». А коли власні біскупи їх позивають, вимовляються патріярхами. Чисто Мархолтове дерево! А затим своєвільства, ексцеси бувають нечувані Отже коли вже в панських і шляхетських (православних) маєтностях нічого не можемо, нехай хоч у католиків і в маєтностях його кор м. маємо владу злих карати і святу унію промувати!»²

Як живцем се вийнято з «Антирризиса» або з «відповіді Клірикові».

«Пересторога». Один з найбільш інтересних творів сеї доби, наполовину полемічний трактат, наполовину історичний памфлет, він дає пробу широкого вияснення тих історичних обставин і скритих психологічних «людських і диявольських» спружин, які привели до проведення і закріплення уніі,— і дійсно, визначається неабиякою силою історичної концепції, яскраво ілюструючи собою сильне розбудження мислі, дане чвертьвіковою напруженою літературною працею. З сього боку, власне як продукт синтезуючої думки, що підіймається над дрібною схоластикою полеміки, він досі майже не оцінений. Коли його опубліковано в 1850-х роках, з копії, що надіслав зі Львова Зубрицький³,— його спочатку, ничтоже

¹ Натяк на популярну повість про Соломона і Мархолта (Китовраса).

² Archiwum Sarajewo с 352—3 (листопад 1602 р).

³ З копії Зубрицького «Пересторогу» надруковано в Актах Зап. Росії IV ч. 149 (1851), на копії своїй Зубрицький зазначив, що він списав її з оригіналу Львівської Ставропигії — подає і номер рукопису, але з-поміж ру-

сумня ся, пробувано використати як історичне джерело — так, як служило воно безпосередньо і посередньо письменникам XVII—XVIII вв., авторів Густинського літоп., «Паліноді» й ін. Коли ж розкрито його історичну непевність¹, — не оцінено відповідно як певного роду історіософію, так би сказати, — українську Теодіцею XVI—XVII вв., прояв історичного усвідомлення тої доби, — і як літературну концепцію на решті. І так «Пересторога» залилася в становищі розвінчаного історичного джерела, нічого більше². Досі навіть публічного видання її тексту не маємо, бо єдиний друкований текст повний помилки і недоладностей.

кописів Ставропігії оригінал пропав і опинився якимсь чином у руках польського вченого, директора бібліотеки Осолінських Авг Бельовського, потім, по його смерті, — у А. Петрушевича, і ним був подарований Київському університетові. Се збірник, списаний в 1640-х роках рукою Михайла Гунашевського, студента Замойської академії, на ст. 99—132 тут міститься копія «Перестороги», розпочата півуставом, що слідом переходить у дрібний скоропис. Петрушевич висловив був здогад, що се автограф, але се, розуміється, неможливе, бо «Пересторога» була зложена, коли Гунашевського не було на світі. Більше копій «Перестороги» досі не звісно. Пишучи сей роздл, я користувався власне сим рукописом, а не текстом Актів, дуже несправним (що в деякій мірі виправдується доволі нечітким письмом старої копії та стилістичними недоладностями її тексту).

¹Зробив се м. Макарій у своїй *Ист. Рус церкви IX с 491—2*, ширше довели пок. Франко й особливо ак. Студинський, в нижче цитованих студіях.

²Наукова література про «Пересторогу» представляється головню двома львівськими працями, що писались паралельно і з'явилися в однім часі: пок. *Ів. Франка «Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r.» — Kwartalnik Historyczny 1895* і ак. *Студинського «Пересторога, руський пам'ятник початку XVII віка. Історично-літературна студія»* Львів, 1895. Критичні замітки до статті Франка ак. Студинський оголосив п. з. «Причинки до історії унії», в львівській «Правді» 1895 і особно. Мої критичні замітки до обох праць, Франка і Студинського, в львівських «Записках» т. 12, 1896.

Студія Франка, крім критики оповідання «Перестороги» про берестейську унію, висловила новий здогад про авторство її: він здогадувався, що написав «Пересторогу» Юрій Рогатинець. Хоч не підперта ніякими спеціальними доводами, гадка ця була прийнята багатьма дослідниками, в тім числі й ак. Студинським, що в цитованій студії поспробував зібрати доводи на користь авторства Рогатинця. Але мені воно здалось тоді неправдоподібним (див. згадану рецензію, с. 22) і так само, й ще більше — тепер, хоч авторство Рогатинця прийняли новіші дослідники, які спинялись на «Пересторозі» — Ю. Третяк, М. Возняк, Т. Грабовські. Думаю, по-перше, що такий близький до справ діяч, як Рогатинець, не допустив би сих очевидних і для його літературної мети непотрібних анахронізмів, що їх повна «Пересторога» По-друге, — роль львівського братства і братського руху взагалі в його оповіданні, мабуть, виступила б виразніше, замість діяльності Кост. Острозького, що покриває і заслонює все інше в «Пересторозі». По-третє, — не було б і ні жалів на те, що ієрархія руська стала рекрутуватися з простих людей. Скорше се вказує на шляхтича або клярика з Волині або Києва — з позабратського руху 1590—1600-х років.

Автор пише в перших роках XVII в. під враженням подій останнього десятиліття. Каже, що був у Бересті на соборі 1596 р, навіть «в тых всѣх хожденіях и отправованіях» (с. 214), і се можливо, а навіть правдоподібно, судячи з того заінтересування, яке виявляється у нього до трагічної долі протосінкела Никифора, особливо близького учасникам берестейського собору². Але властиво ніщо не перешкоджало б прийняти сю його заяву про участь у берестейських подіях і за просту літературну фікцію — вона була б цілком можлива в такім наскрізь белетристичнім творі — памфлеті, що може бути з сього боку поставлений навіть поруч «Історії Флорентійського собору», виданої Кліриком Острозьким.

У кожнім разі з подіями і літературою сього десятиліття 1596—1605 автор, очевидно, досить ознайомлений, бодай загально. Але факти раніші, 1570—1580 рр., представляються йому в досить неяснім світлі! — Звідти, наприкл., його представлення в занадто рожевім світлі часів Баторія і взагалі всього, що діялося до владичої конспірації 1590-х рр. Звідти всі ті байки, котрими з послуху (розмішуючи їх власними фантазіями для більшого ефекту) він окружає побут на Україні й Білорусі патр Єреміи.

Боротьба з унією, що доволі успішно велась і на літературнім, і на парламентарнім полі в десятилітті 1596—1605, настроює його бадьоро і надійно. Нічого подібного до того суму, тої прострації, що лунає з творів Смотрицького 1609—

---

¹ Він знає про смерть Никифора в Марієнбурзі, що сталась десь 1604—1605 рр, судячи з згадки Потія в листі до Сопіги 28 VI 1605 р (Arch Sapienów с 561). Очевидно, йому відомо «Посольство Мисаїла», проделане Потієм виленському магістратові 15 VI 1605 р. (ч 229, див вище). З другого боку — він говорить як про живих про Терлецького, що вмер у травні 1607 р і про кн К Острозького, що помер на початку 1608 р Про «Антирризис», де «Апокризис» називається твором, вартим подяки «киями», автор говорить, натякаючи на се місце, як про «остатнюю книжку» (с. 225) — себто останню полемичну публікацію з уніатської сторони. Через те думаю, що про події, зв'язані з рокошем 1606—1607 рр, він не згадує виразно тому, що писав раніше, а може, і про смерть Замойського (3 VI. 1605) теж не згадав з тої ж причини. І так правдоподібний час написання «Перестороги» — се літо 1605 р.

Можна пити б ще далі про Замойського, що вмер 3 VI 1605, автор пише в середині твору, про Потієву нахідку — під кінець. Може бути, що писав він сю другу частину в маі — липні того року. Але пройшов потім, в рр 1605—1606, ще раз і додав деякі легкі штришки, які дають рефлексії подій тих років (натяк на віднайдення Мисаїлового листа, а можней на рокош — у промові Острозького).

² Супроти сього інтересу до берестейських подій та їх головних діячів кн Острозького й протосінкела Никифора можна б думати, що автор «Перестороги» був ідентичним з одним з авторів реляцій про берестейські події, напро, з того, що подана вище, — котрої автора я назвав священником коцьким.

1610 рр. Православних побивають в однім місці, вони беруть реванш у другім; справджуються слова Спасителя: «Не бійсь мале стадо — пекельні брами не можуть вас перемогти» (с. 215). Православні не даються і не дадуться. За поміччю патріархату, спасеними заходами своїх ревнителів, таких як старий князь Острозький, вони вийшли на Христову путь, і ніякі вигадки диявольські їх з неї не зведуть. І автори хочеться в перспективі історії, з пташиного льоту оглянути сю боротьбу сили божої і диявольскої — як вони звели бій і проявили себе на його очах, у подіях останніх літ: се послужить на осторогу вірним не лякатися диявольських страхів і хвилевих перемог тих, що служать їх знаряддями. І він укладає сю книгу, що починається таким титулом-резюме:

Пересторога зъло потребная на потомные часы православным христианом, святое католическое восточное церкве сыномъ, абы вѣдали, яко нѣкоторые епископове панствѣ коронных, которые исперва завше под владзою и под послушествомъ святѣйшаго вселенскаго константинопольскаго патріархи были, а потом не спасенія душъ своихъ албо врученыхъ себе, але для певныхъ причинъ — своихъ дочасныхъ пожитковъ (яко ся ниже показет) своего патріарха отступили и римскому папезови в послушенство ся отдали, и великое замѣшаня в людехъ учинили И засъ пишучи книжки и друкуючи пришлого вѣку людямъ знати дают, якобы то они для спасенія душъ людскихъ вчинити мѣли, ничего иного в церковь божію не внесли, толко то що якобы исперва быти мѣло и бывало взновили И показуют, ижбы папа рымскій старшій надъ всѣми патріархами быти мѣлъ, а потомъ якобы ся патріархове от него одорвати мѣли, и онъ ихъ проклял, яко пастыръ вселенскій и намѣстникъ Петра святого апостола і епископа рымскаго А потомъ якобы ся патріархове от него одорвати мѣли, и онъ ихъ проклял, яко пастыръ вселенскій и намѣстникъ Петра святого апостола і епископа рымскаго А потомъ якобы на Флоренскомъ соборѣ предъ полтормасты лѣтъ, то естъ по року тысячномъ чтыреста пятдесятъ девятомъ албо десятомъ, згоду з собою учинити мѣли, и митрополитъ кievскій Исидоръ якобы тую згоду в Руской землі утвердити мѣлъ. Што якобы на многихъ мѣсцахъ у церквахъ старофундованныхъ знайдовати ся мѣло, и проч.

Як прийшло до того, що дияволу вдалося так спантеличити людей і збити їх з спасеної дороги, коли вони були вже вибилися на неї і заволоділи ключами царства?

В тім окруженні, де виріс і дозрів автор, так тяжко здобує культурне відродження виховало певний культ освіти, школи, книги, і автор кладе їх першою причиною всього. Се здавна було оцінено, але більш як індивідуальну, дуже інтересну рису авторової ідеології — його незвичайно високе поняття про значення школи; се місце цитувалось десятки раз. Але висловлені тут гадки характеризують ціле окруження, цілу епоху. Се покоління стільки мрій і надій вложило в сі скромні початки школи, письменства, друку, що зрозумілими стають сі переборщення — ся надмірна віра у всемогутній вплив школи і науки: всім епохам просвіщення знайомі сі пе-

ребільшення. Для оцінки ж твору інтерна та концепція, котру розгортає автор, виходячи з сеї провідної думки: рiшаючого значення освіти і школи в житті нації

При християнізації Русі стався сей недогляд з боку князів-просвітелів і з боку грецької церкви, що вони поруч заходів коло заснування руської церкви в тіснішій значенні не допилювали організації «посполитих шкіл» — загально-освітніх установ. Через те Польща хоч пізніш від Русі прийняла християнство, в культурі випередила її, бо у поляків, видно, наука і не була занедбана. Переносячи в попередні століття ті явища з історії польщення української аристократії, що проходили на Волині в XVI в на очах автора: полювання польських аргонравтів за багатими українськими дідицками (наслідницями) — про яке багато писалось, нарікалось, заборонялось протягом цілого століття, — автор укладає перспективу довговікового процесу, в котрім руське добро, територіальне і рухоме, загарбувалось польськими руками, і спеціально всякими способами вибиралася з обороту слов'янська книжність, підстава руської освіти. З упадком же руської культури підупала руська церква, її стали зневажати як некультурну, нездатну для вищих верств, і руські вищі верстви поголовно закидають руську віру, переходять на латинство і польщаються, а православні церковні люди і всякі церковні установи стають уділом українського плебсу («посполитого чоловіка») — ареною всякого соблазну, що дорешти відпихав від батьківської віри і батьківських традицій всяку путящу людину, не те що з шляхти, але і з простого стану:

Каждый православный христианине, потреба того абы-с(ь) вѣдаль, откол(ѣ) в сю землю пришла вѣра христіанская. Иначе не довѣдаешъ с(я) толко аж з Кгреци приняли ¹ вѣру христіанскую, уперед нѣжли Ляхове з Нѣмецъ рымскую, двайцятма і пятма лѣты. И такъ были великие ревнители, иж много, з великим коштом церковей и монастырей намуровали, и маестностями опатрили, злотом, сребром, перлами и дорогим камѣням церквей приоздобили, книг великое множество языком словенским нанесли. Лечъ того што было напотребнѣшое — школь посполитых не фундовали. Зачим, за лѣтами оная грубост(ь) поганская, и прирощенье влекущее на марност(ь) того свѣта так поразило, же потомкове оных побожных благотивных самодержцов, княжат русских, свѣта сего красотами введеные а науками не выученые, упали в великое лакомство, около панована великую хтивост(ь) узали и роздѣлили ся: едины тут zostали, а другіе у полночных краях панства осыли (и тые долѣше у своєм панстве тревали). И якъ собѣ очі лупали о панства, один другому выдираючи, а на помочъ противко собѣ сусѣдов ограничных зводчи — яко Венкгров, Поляков и Литвы, великое кровопролитіе межі собою чинили. Зачим оные помочники победивши супостатовъ их, потом и самих побеждали, и панство Руское в руки ихъ приходило. Зачим церкви божіе з их окрасами на лупъ приходили. злото, сребро и оное дорогое камѣня, и книги зобрано, яко то на око обачишъ

¹ Друк.: Русь... приняла; в ориг. нема «Русь».

у́ самом Краковѣ коруном, и в костелахъ римскихъ полно того Книгъ словенскихъ великими склепами найдешъ замкненыхъ, которыхъ на свѣт не выпускаютъ. Также ест(ь) и ве Львовѣ у мниховъ Доминикановъ склеп великій книгъ нашихъ словенскихъ учителскихъ до купы знесеныхъ по збуреню и осягненю панства Руского

И такъ много зашкодило панству Рускому велми, же не могли школь и наукъ посполитыхъ разширяти, и оныхъ не фундовано. Бо коли бы были науку мѣли, тогда бы за невѣдомостю и глупствомъ своимъ не пришли до таковоу погибели! Читаючи хроники полскіе найдешъ о томъ достаточне, якъ Поляци Рускіе панства повѣдали поприятиливы ся з ними и цорки¹ свое за Русычовъ давши черезъ нихъ свое обычае оздобные и науку укоренили. Такъ ижъ Русь, посполитовавши ся з ними позавидѣли ихъ обычаемъ, ихъ мовѣ и наукамъ и не маючи своихъ наукъ у науки римскіе свое дѣти давати почали, которые за науками и вѣры навыкли. И такъ по малу малу науками своими все панство Руское до вѣры римское привели, ижъ потомкове княжатъ русскихъ з вѣры православное на римскую выкрестили ся, и назвиска и имена собѣ поотмѣняли, якобы нѣколи не знашли ся быти потомками благочестивыхъ прародителей своихъ.

А затымъ православіе греческое озимнѣло и в згорду пришло и во занедбаня. Бо тежъ зацныхъ станов особы погордѣвши своимъ православіемъ до врядоу духовныхъ приходиши перестали, але леда-кого на нихъ вставляли — ку воли толко самому посполитому ч(е)л(овѣ)кови². Зачимъ наступовали на столицѣ митрополитове и епископове неискусные, не такіе якіе исперва бывали — мужи с(вя)тобливые, архимандритове киевскіе, за которыхъ старшенства и инокове бывали люде живота святобливого, такъ ижъ просіяли добродѣтелими своими, а по смерти ихъ великие чудеса у гробахъ ихъ чстныхъ дѣвали ся, яко то и теперъ знаки того сут(ь) у Киевѣ. По которыхъ благообразныхъ и подвижныхъ ленивые и недобрые настали, и такъ за ними порядки церковные у забненіи пришли. Книги тые що еще ихъ позостало, порохомъ припали, и все набоженство пришло ку взгордѣ, такъ ижъ не тылко стану шляхецкого, але и простого люде стану у иновѣрство и отщепенство приходили, отъ духовныхъ соблазнены будучи.

А в тыхъ часехъ тыхъ панство Кгрецкое всвѣцкое (sic) пришло в руки Сарацинскіе, за грѣхи христианскіе. Однакъ кгда южъ тотъ тиранъ утвердилъ свое панство, по часѣ же Константинопол(ь) пустьъ былъ (бо Кгрекове розбѣгли ся были) — забралъ поганинъ людъ до купы. Позволилъ, абы патриарха на столиціи своей сидѣлъ, владзу духовную абы трималъ. Монастырѣ абы цало зостали и в нихъ духовныхъ спокойне сидѣли, дан(ь) певную, то ест(ь) по червоному отъ особы давши, волне не толко набоженства, але и ремесла, кгрунтовѣ, с которыхъ поживене маєтъ хто, абы заживалъ кождый. Позволилъ, абы обычаемъ становнымъ людъ посполитый патриарху обиралъ, а отъ патриарховъ трехъ былъ посвященный и отъ него потверженный. Такъ то такъ Богъ предивнымъ чудомъ устроилъ, же тотъ поганинъ, который головнымъ непріателемъ вѣрѣ христовой естъ, а такъ радъ не радъ — яко песъ чужій скарбовъ, самъ ихъ не уживаючи, сторожемъ естъ и расхищати ихъ никому не допускаетъ.

Презъ долгій часъ с(вя)тѣйше патриархове панства нашего не навѣжали особами своими, толко чрезъ посланцовъ своихъ, а тежъ митрополитове кождый з нихъ одержавши митрополию отъ господаря, кроля полского, по благословенію вселенского патриарха до Константинополя завше посылали.

То(го) часу по зезволеню божіему благовѣрный князь(ь) Константинъ Константиновичъ в с(вя)томъ крещеніи нареченый Василій княжа Острозкое, поревновавши благочестивымъ родителемъ и прароди(те)лемъ своимъ, маючи в

¹ Спочатку було церкви, исправлено на. цорки, і другий раз так написано

² Отсе місце, на мій погляд, рішуче промовляє проти авторства мщанина!

дому, в князствѣ своемъ Острозкомъ епископію Острозкую, с предковъ своихъ, также княжатъ кievьскихъ идучи у православной вѣрѣ непремѣнно, с предками своими будучи утверженный¹, епископію уфундованую и маетностями опатреную, и на многихъ мѣстахъ монастырѣ, и в нихъ иноци, возбужон будучи Духомъ святымъ, умыслили утвердити православную вѣру, продками своими вездѣ уфундованую Напервый старался у с(вя)тѣшо(го) патриархи, абы ся здѣ дидаскаловъ ку розмноженю наукъ вѣрѣ православной зослалъ, а онъ на то маетностями своими ратовати на доложенья на то не жалуетъ — якъ южъ збудовалъ школу, шпиталъ, маетностями надарилъ И такъ науки словенскіе и грецкіе у Острогу заложилъ, друкарню собралъ, со благословеніемъ и зосланіямъ патриархи вселенскогого тое все заложилъ.

И такъ почалъ с(вя)тѣйшій патриархъ константинопольскій о овечкахъ своихъ стараня мѣти, которые ся до него утѣкали А видячи его таковую горячую милость, с(вя)тѣйшій патриархъ, до церкви божей, часто а часто его навежалъ, утверждалъ посланцами своими и писмены своими

Зачимъ и великій король польскій с(вя)тобливое памяти княжате его м. привилеемъ то злецил и поручилъ, абы преложонныхъ духовныхъ вѣры своею завѣдовалъ А за его залеченемъ митрополіе, епископіе раздавати людемъ вѣры и послушенства грецкого обещалъ, яко жъ и давалъ

За чимъ православие наше почало было просиявати яко солнце. Люде учоные почали было в церкви божей показовати ся учителей и строителей² церкви божей Книги друкованые почали множитися Што бачачи с(вя)тѣйшій патриархъ тымъ частѣй приизирати почалъ дидаскалы мудрыми обсылалъ, а наконецъ с(вя)тѣйшій патриархъ Іоакимъ антіохійскій первой, а потомъ константинопольскій³ в землю Рускую приехали и часъ немалый кождый з нихъ приездомъ своимъ перемешковали Братство в мѣстахъ постановили, ставропигію и во Львовѣ уфундували, а то напредъ припомянувши Стефанови королеви, же то епархія его власная константинопольская ест(ь) А того ему помогли два сенаторове тое жъ православное вѣры еще старыя обретаючи ся помененыи княжа Острозкое, воевода кievьскій Василіе, и Феодоръ Скуминъ Тишкевичъ воевода новгородскій Зачимъ увѣдавши король(ь) отъ своихъ канцлеровъ, же продкове его вѣру грецкую у панствахъ коронныхъ равне яко и рымскую при волностяхъ и при зверхностяхъ ихъ⁴ границахъ духовное влады зоставует, и то присягою потверждает и правами остерегает. Далъ тежъ привилей свой король Стефанъ с(вя)тѣйшому патриархови константинопольскому, абы во всемъ всѣ епископове з митрополитомъ и зо всѣмъ духовенствомъ его яко пастыря своего слушали, и порядковъ и справъ вшелякихъ черезъ него постановленыхъ ведле старыхъ правъ послушны его были

А затымъ с(вя)тѣйшій патриархъ видячи митрополита кievского Онисифора двоженца с престола зложилъ и на его мѣсце Михаила Рагозу за злецинемъ христіанства поставилъ и освятилъ Духомъ с(вя)тымъ подобно провидячи при посвященію, ижъ онъ мѣлъ отступникомъ зостати, гды его производилъ, при бытности велю зашныхъ людей у Вилни рекъ тые слова «Аще достоинъ онъ по вашему глаголу, буди достоинъ, аще ли же нѣсть достоинъ, а вы его за достойного удаете, азъ чистъ есмь — вы узрите!» Якожь потомъ узрѣли-смо его — у отступленію!

Потомъ супрасльскаго архимандрита Тимофея Злобу за убійство с престола низвергль и на его мѣсце инога поставилъ Братства пофундвалъ, которые потомъ король Стефанъ за залеченемъ его привиліями умоцилъ, — и на тыхъ теперъ толко благочестіе уже зостало. Тотже и в Львовѣ науки вызволеные языка словенскаго и грецкаго кграматику выдруковати по-

¹ Се мѣсце у виданніи досіе змѣнене.

² В друкъ, поправлено на учителя и строители, в ориг. помилка.

³ У видъ подано. Іеремія

⁴ У вид.: в своихъ.

далъ, и чрезъ митрополита елаксонського и димонитского Арсеня през двѣ лѣтъ училъ Порядки в церкви божей понаправлялъ Книги потребныя церкви божей¹ екземпляры кгрецкими правдивыми подавалъ и на словенский перевести и надрукovati казалъ И такъ устроивши все порядне до Москвы для потребъ церковных и строеня ихъ отехалъ, обещуючи ся по звороженню своем на сеное быти Которого злецилъ митрополитови зозвати, скоро бы он сам в граници литовскіе пріехалъ

Отже кінець кінцем, спеціальним божим піклуванням про своїх вірних, «предивним чудом» було налагоджено те, що було занедбано Серед загального розкладу релігійного життя, котрому підпала римська церква, грецька була законсервована турецькою неволею і зберегла в собі правдивий християнський дух А з другого боку, на Русі з старого кореня святого Володимира виходить обновитель руської церкви, «предками його уфундовано», і за поміччю оновленої грецької церкви заходиться коло направи церковного життя та заповняє ту прогалину — той недогляд, допущений його предками: організує школу, фондує науку, своїм починком заохочує патріархів до ближчого піклування руськими церковними справами. Завдяки йому та другому православному стовпові — воєводи новгородському на Білорусі і король Стефан ставиться цілком лояльно, а навіть прихильно до сього діла оновлення руської церкви. «Наше православіє» — «починає просіявати як сонце», порядні, учені люди, котрих так довго не було видко на ієрархічних посадах, починають знов горнутися до православної церкви, засідають на церковних місцях. Одним словом, все вийшло на добру путь, — але тут починає свою роботу «неприятель душний», диявол, що був причиною всіх давніх бід на Русі Опанував він «Западную сторону» — католицький світ і все, що з нього пішло (всі ересі і все нововірство), і так, як свого часу робив він зусилля, щоб збити Христа з його спасенної дороги, так тепер не міг стерпіти, щоб наша Русь вирвалася з його лабетів та пішла Христовою дорогою Автор коротко вложив се під кінець, у закінченні історичної частини свого трактату:

«Припатрѣ же ся, чел (овѣ)че христіанскій, той всей справе, откол початок взяла яко исперва диявол межи Русю забѣгалъ, абы православіє не коренилося, яко княжат лакомством, тиранством подавилъ, яко наукъ розмножити не допушалъ А который хотѣлъ о Христѣ жити, каждый мусѣлъ панства отстра дати, албо у монастыры живота докончити, албо живота пострадати И такъ не допустивши наукам ширити ся, останок — што позостало отродковъ оных княжат, у вѣру римскую привелъ, а инших у безуміе А нынѣшнего часу тою ж проклятою унїєю на православных воюючи — кгдажь такъ завше диявол на церковь божию воюет, бо нужно

¹ У вид тут були пропущені слова від «божей» до «божей».

ест (ь) царство небесное и нужници восхищают его. Яко то западная сторона исперва ся кохала у гордости, такъ и тепер там пыха панует, и штоколвекъ чинит, все для того чинит, абы видимы были ч(е)л(овъ)ки¹ были и похвалу относили» (с. 126).

і от тут мусимо доповнити думку автора, ним не доказану формально до кінця, але цілком ясну в загальнім контексті:

Так само пихою, бажанням людської слави, блиску, багатства диявол спокусив і звів на бездоріжжя руських владик. А властиво — налякав їх, з одного боку, перспективою дальших дисциплінарних розпорядків патріархів, а з другої сторони, — розгорнув перед ними перспективу багатого, вигідного і безтурботного вживання всіх приваб віку сього під умовою переходу до «Західної сторони», опанованої дияволом.

Автор розповів анекдотичну історію унії, що з його легкої руки перейшла потім в усякі історичні писання і довго потім переказувалася як дійсна правда — вся ся мішанина реальних подробиць і фантастичних вигадок. Кирило Терлецький — сей перший знаряд диявола, найбільше замазаний всякими провинами, і тому найбільше настрашений перспективою патріарших доходжень, перехоплює патріаршого листа до митрополита в справі скликання собору, виславши своїх прислужників на митрополичого писаря, що їх віз, а по-п'яному в дорозі проговорився про свою місію. Коли патріарх довідується про се діло і дає спеціальні упваження владиці володимирському Мелетієві, щоб разом з патріаршим екзархом розслідив і покарав Кирила, і Мелетій необережно похваляється тим. Кирило, заїхавши до нього в гості, хитро викрадає у нього з шкатули сі патріарші листи. Також підступно добуває потім у владик «мембрани» — чисті листи з підписами, щоб списати, мовляв, їх жалі королеві, а на тих мембранах вписує заяви до папи і короля про перехід на унію. Заразом зручно використовує всі можливості, щоб настроїти владик проти патріарха і царгородської церкви, і так поволі, дорогою інтриг, фальшувань, брехень приготує унію, проголошену на Берестейським соборі 1596 р., і т. д.

Наскільки ся композиція була індивідуальним ділом автора, се трудно тепер визначити. Порівнюючи оповідання «Перестороги», напр., з «Палінодією» Копистинського, ми бачимо, що оповідання Копистинського далеко повніше, живіше, белетристичніше. Чи треба се розуміти так, що Копистинський мав більш художнього хисту і вмів, перероблю-

---

¹ У вид пропущене.

ючи оповідання «Перестороги», надати йому більше белетристичного змісту, чи він самостійно використовував ще свіжі, незабуті перекази про владичі штуки, які ходили ще між людьми? Деякі епізоди, — скажімо, отсі «мембрани», були пушені учасниками подій свіжим слідом подій; як відомо, владики Балабан, викручуючися з уніатської історії і шукаючи дороги назад до православних, подав літом 1595 р. офіціальну заяву про такі «мембрани», двічі давані, мовляв, владиці Терлецькому «не на иншую жадную потребу одно на нихъ писати до є королевское милости о кривды и долегливости, которые ся деють заковнови и церквамъ светымъ религии греческое». В розбір фактичного підкладу сеї історії не вхожу — я говорив про се на іншій місці¹. Історія про те, як Терлецький розбійничим способом вирвав патріарші грамоти у митрополичого протонотарія, а другий раз штучно витягнув їх сам у владики Мелетія, очевидно, дає два паралельні варіанти оповідань на один і той самий мотив, що мають ясні прикмети усної традиції; другий варіант — про те, як владики Кирило витягнув у підпилого владики Мелетія патріарші листи з секретної шкатули (дуже живо розповіджений Копистинським), являється очевидним прототипом пізнішої історії про те, як Хмельницький «штучним способом» видобув королівські грамоти у Барабаша. Автор «Перестороги» оповідає сі історії коротко і сухо, очевидно, не маючи наміру займати читача цікавими белетристичними епізодами, а стараючися використати можливо повно свій фактичний матеріал для задуманої ним історично-філософської концепції: боротьби божої сили і диявольської інтриги за вірну Русь на протязі її історії.

Історію самого Берестейського собору автор збуває дуже коротко. Хоч він підчеркує, що був учасником всіх переговорів і так многозначно присягає говорити все по чистій правді (с. 214), але нічого не знаходить інтересного додати до викладу подій, поданого «у писанню синодовом» (очевидно — «Ектезисі»), і тільки ближче спиняється на звіснім нам берестейським чуді, що про нього полемізували Скарга й Вишенський. Автора «Перестороги» більше займають дальші інтриги владик, котрими вони рятували унію та силували до неї православних. З одного боку виступає «благословенний княжа» Острозький, що робить всі заходи для оборони православної віри і паралізування владичої інтриги, покликаючи в поміч євангеликів і навіть «самих римлян» в інтересах шляхетської свободи. З другого боку — «од-

¹ В V томі Історії України-Руси с 584 прим.

ступники»-владики, що, рятуючи себе від патріаршої анафемі (проголошеної патріаршим протосінкелом Никифором) і зв'язаного з тим позбавлення урядів, напружують свої сили між іншим на те, щоб дискредитувати Никифора, удати його самозванцем і політичним шпигом. Так справа Никифора безсумнівно розумілась тоді і викликала великий інтерес: партія католицька й опозиційна напружили всі сили, щоб обернути її по-своєму, і навіть у теперешніх часах при її оцінці дослідники непомітно для себе піддаються певній сторонничості. Никифора судили на двох соймах, 1597 і 1598 рр., і острозькі круги були особливо захоплені перипетіями сеї справи. Се дуже яскраво й відбилося в «Пересторозі» історію Никифора оповіджено тут так докладно, як ніщо інше; освітлення дано, розуміється, з православного, острозького становища, так, як се розповідалося тут, з деякими белетристичними подробицями. Важну роль грає в усім постава старого острозького князя, і в уста йому вложено огнисту і сильну, «широкую мову», котрою він різко дорікає королеві за його сторонничість, недодержання супроти православних політичних гарантій і грозить тяжкими наслідками для держави:

А в к(ор). м(илость) видячи квалтъ нашъ и нарушене правъ наших не дбаешъ ничего на присягу свою, которою еси обвязал ся нам не ламати правъ наших, але примножати и розширяти За таковыми слушными документами, за причинами ¹ послов земских не хочеш нас в православный вѣрѣ нашей заховати при правах наших, на мѣсте отступныхъ пастыровъ иныхъ дати И овшемъ ² — допускаешъ тым отступникомъ квалтъ чинити, кровъ проливати тыхъ которые во отступление ихъ за ними ити не хотят, лупити, змаетностый выганяти, з землѣ наконецъ выволивати, за вѣру православную. Наступуешъ на права нашъ, ламлешъ волности нашъ, а наконецъ на сумнене нашъ налѣгаешъ. Чимъ присягу свою ламлеш, и то штоколлекъ еси для мене учинилъ, в нивошто остатнею неласкою ³ оборочаешъ Што бачачи яко сенаторъ — не толко же сам терплю кривду и тебе упоминаю, але вижу, же то ку останней згубе всей Короны Польское идет. Бо за тымъ ништо своего права ани волности безпечен вже не будет, и в короткомъ часѣ придет до великого замешаня ⁴, а бодай не домышлят ся чого иншого! Што продкове нашъ варуючи пану господару послушенство и подданство, взаємъ тыжъ от пана милость, справедливост(ь) и оборону берутъ, и такъ собѣ поприсягають сполне (с 116—119).

Не дуже підходить се до вдачі старого князя, наскільки ми її знаємо, але зовсім не зле як вияв настроїв українського громадянства і як взірець політичного красномовства, що

¹ Клопотаннями (незважаючи на доводи і клопотання).

² Навпаки.

³ Засудом Никифора, котрого Острозький викликав на свою відповідальність

⁴ Тут можна б добачати «пророкування» рокошу 1606 р.

стало культивуватись українською інтелігенцією, з тим, як її притягнуто до ближчої участі в парламентарнім (соймовім і соймовім) житті.

Православні попробували зашахувати владик справою Стефана Добринського, попа Чернчицького монастиря Спаса, мовляв, утопленого з наказу владики луцького за те, що він не прийняв унії і підтримував православно опозицію серед місцевої людності. Сторона кн. Острозького, в маєтностях котрого був сей монастир, досить добре обставила сю справу і зробила всі заходи, щоб викликати про неї дебати найближчого сойму, скликаного на початку 1600 р. що мав також винести остаточну постанову в справі домагання православних, щоб владик-уніатів позбавлено їх урядів за самовільний перехід на унію. Подробиць про те, що сталось на соймі з справою Добринського, ми не маємо, треба думати, що надати серйозне значення їй не вдалось. Але автор «Перестороги», відбиваючи знов-таки, очевидно, острозькі настрої і розмови, представляє так, що Терлецький з Потієм, щоб убити справу Добринського, постарались перенести дискусію на інший ґрунт: принципіального права свого на церковні уряди і юрисдикцію, і для того у мисно підстроїли такі зажалення на себе. Автор описує дебати, які, мовляв, вив'язалися з того перед королем: дає короткий зміст «широкої мови» Терлецького і Потія (саме призначеного тоді митрополитом) і у відповідь наводить у повнім тексті мову «одного з благовірних від братства львівського», мовляв, тоді ж сказану перед королем. Се велика промова, більш як на піваркуша друку, розуміється, не могла і не була в дійсності сказана ані взагалі, ані спеціально ким-небудь з львівських братчиків. Пок. Франкові вона послужила, мабуть, головною підставою для його гіпотези, що автором «Перестороги» був Юрко Рогатинець: він приймав, що ся промова була утвором автора «Перестороги» і що автор говорить про себе, згадуючи про того «одного з благовірних» – тільки ся промова не була виголошена на соймі, а написана пізніш (ор. с. 19–20). Я згоден думати, що промова ся була літературним твором автора «Перестороги»; але я думаю zarazом, що львівський братчик скільки-небудь визначний учасник львівських переживань, не міг говорити, ні написати того, що наговорено тут його іменем. Так мало тут реального львівського єсть і Рогатин, і Галич, і Берестє, і Грубешів, але те, що про Львів, таке неконкретне, загальне або й сумнівне (як побиття патр. Іоакима), що я ніяк не могу вважати його автором львівського братчика.

З погляду літературної форми промова не має чим похвалитись: вона не конструктивна, хаотична, не прозора і не

послідовна у викладі: але інтересна як сконцентрований і поглиблений виклад авторської ідеології¹. Погляд на сучасні події зв'язується тут з суворою дуалістичною, богомильською містикою, відродженою і відсвіженою теоріями про владу антихриста, даними реформаційною добою. Від тих часів, коли відпав Сатана з своїми ангелами і їх місце у Бога зайняли люди,— одступник Сатана безнастанно воює на рід людський і багатьох приводить у погибель і смертю вбиває. Його копією являється папа:

Бывал папез архиереєм первым в порядку церковном, межи патріархами, держачи свой предѣль, Западныя стороны. Як на небесехъ межи аггелами Сатана отдѣленую часть держаль Который не заховавши стану своего из своими послушники от порядку отлучил ся и на Востоднюю² свѣтлую церковь райскую воюет, всѣхъ до своего послушенства ведучи³ — споминаючи собѣ первую зверхность, которую з другими посполу чиноначальники в порядку церковномъ мѣваль (122—226).

Всіх, хто не йде за ним, папа зве одщепенцями, але він тільки сам одщепенець «із усіми противними офірами його». Як не спустіло небо без Сатани, так не спустіла церква без папи. Її далі репрезентують східні патріархи. Але як Сатана, завидуючи нам, що ми стали наслідниками його слави у Бога, воював завсіди і тепер, «у останнім віку, кінчаючи владу свою», воює церкву божу і спустошує її «через старших, найвищих, можніших і мудріших», так се робить і папа. Знаряди Сатани — папа і поганський цісар турецький; знаряди папи — всі ті одступники, що приводять правовірних під його владу.

Папез всѣхъ ведучи до послушенства своего проклинает, мучит, забивает, войска насилает, панства и церкви забивает⁴, волности всякіе отимуєт, грозит, кричит, трубить, уставичне войну точит⁵. Малыхъ и великихъ соблазняючи церковь соборную католическую у своем дворѣ у себе в Римѣ быти повѣдаєт Новины по свѣту розсылаєт⁶, времена и лѣта измѣняєт и личбу от сотвореня свѣта замешал⁷ и окоротилъ, и аньтихриста утаилъ, и якобы еще Мессии з Жыдами чекаючи, отвергши Христову кровь, опрѣсноки ведле порядку Ааронового из Жыдами уживают, Христа царя і ерея своего офѣру ведлугъ порядку Мелхиседекового отмѣтуют.

¹ Зазначу в початку пропущене видавцем, очевидно, з цензурних причин: Што мовите о святоблिवых патріархах і учителях своих — яко невѣрные поганы на Христа мовлят: «Чому не пришол Христос давно — спасти погибших, але на останку вѣка? нынѣ юж учити пришол, коли их много погибло?» (с. 118)

² У вид : невидомую.

³ У вид, тут додано: а такъ и онъ чинить.

⁴ Вид поправив забираєт

⁵ Стилъ зовсім Вишенського!

⁶ У вид : розсыпоєтъ

⁷ У вид : змѣнилъ.

А з другоє стороны cesар поганскій церковь с причини папезкое опановаль,— до своего панства всѣхъ притягаючи, такъже якъ папезъ церкви пустишить и на свое мечыбы¹ оборочает (с. 124-228)

Кінець світу наблизився. Календарна реформа мала на меті затаїти час приходу Антихриста. Письмо святе заповідає прихід перед кінцем світу Єноха, Ілії й Івана Богослова, як свідків трьох законів У приложенні «до нашого Російського роду» се виявилось в приїзді патр Йоахима, Єремії й великого протосінкела Никифора, «през которых нас караль, училь и писмом напоминаль сего останнего вѣку» (с. 125-229).

Гнів божий за останнє відступництво недвозначно показує себе в різних страшних знаках: громи і пожежі в Рогатині й Галичі, чудо з вином в Бересті, подібне чудо в Грубешові, де чаша під час богослужіння розсілась і випустила вино Відступники один за другим помирають злою смертю²: митрополит умер від гризоти, «Григорка (архиепископа полюцького) слугу и зрайцу его злый духъ замордовалъ, и инших поповъ негодныхъ бѣсове з церкви выметали» (с. 224).

«Южъ сѣкира при корени древа лежит южъ всему часть!» — се провідний мотив сей програмовой промови.

«По которой розмовѣ розышли ся ничего болше не чинячи», закінчує автор, навівши сю промову нібито львівського братчика «И з тымъ з сейму розѣхали ся — ажъ по сеймѣ указаль ся декрет сеймовый, якобы по той розмовѣ стати ся мѣль Же корол его м узнавает, же оны (владыки) добре учинили, а речъ посполитая познавши их, сами на доводѣхъ противко них устали, и декрет на них вышоль³ И такъ уставичне и по сей день на церковь воюют Кого могучи лагодными словы, врядами, достоинствами до себе зневоляют, а инших мучат, грозят, книгами фалшивыми закидают книги замышляют — пишут под датою старою . (с. 229)

Потім, подавши наведене вище резюме, автор спиняється на деяких фальшивих доводах «западників», що ап. Петро був першим римським єпископом і папа перейняв від нього спеціальні права. Доводить, що ап. Петро в Римі не був і права, ним від Христа отримані, перейшли від нього до всього єпископату вселенської церкви. Диявол спантеличив «римську столицю», піддавши папам гадку, що вони мають якісь більші права від інших єпископів, потім спокусив світською владою і нарешті «мудрость поганских философовъ в сердцу ихъ залещиль» (с. 129-234).

¹ Невизразно, у вид поправлено мечети

² Сей мотив злої смерті на відступників — очевидно, дуже популярний між православними, ширше розвиває потім «Тренос». с. 75—6.

³ Річ Посполита — се соймові стани, вони переконалися, мовляв, з дискусії, що владыки поступили правильно, і відступили від процесу проти них, і декрет вийшов проти станів, а на користь владык.

Все се мало колись царство гречьке — «тую мудрость свѣтскую и владзу земную», і вони були спокуюсоу для його власті і церкви. цсарі і патріархи всіх чотирьох столиць попадали в різні ересі. Бог «за великіє добродѣтели их продковъ» кінець кінцем зняв з греків ту спокуюсоу, «що Римляне казнею быти розумѣют, але мы православные помилованемъ»

Напервей мудрост(ь) свѣтскую отдалилъ от них, а далъ смиренумдріє; отнял скипетра царскіє, которые мучовали православных христиан¹, а далъ, хоть поганина, але оборонцу,— который хочай то взявши свой кинсонъ² не толко духовным, але и свѣцким православным без даня причины жадное кривды не чинит и якъ пес скарбу стережет сам не розхищает и хотящим розхищати забороняет Тут ся выполняють оные слова Христовы, же «брамы пекельные вѣры Христовы, на вызнаню Петра св уфундованое перемочи не могут » (с 130-235).

З того кінцева наука вірним:

Нехай же тя не приводит до отступленя вѣры оздоба церемоній римских, волности, розказываня всему свѣту, мудрость свѣта того и шастя свѣтовое, бо тоє все не ползует, але вредит, и в том ани сам Христос ани апостолы ани отцeve се не кохали ся, и овшем от того бѣгали!

А другое стороны — наших патріарховъ убозствомъ и зневоленем не стыди ся сам абовѣм Спасител(ь) за себе кинсон давал, и апостолы и святыє отци ажъ до трох сот и шести лѣтъ по вознесеніи Христовѣ под нечестивыми царями (жили)³ И овшем, с того ся тѣшъ, иж наша церковь ест(ь) уфундована и основана на Христвѣ камѣни краеугольном Засѣла в Сіонѣ, во Іер(у)с(али)мѣ, там где все спасеніє наше содѣя ся. Маєт в собѣ свя(тость) и от Спасителя цалые ненарушонные вѣры вызнаня неволнтпливые и неразрушонные⁴. И иные обѣтници Спасителевы на ней ся выполняють⁵, же брамы пекельные православия церкве восточное не перемагают. не толко вселенный непрятел(ь)⁶, але и з нас самых поставши ложные учителѣ, ухопленные мудростію римскою отступленям своим правовѣрным христианою одолѣти не могут

В том можеш собѣ на приклад взяти братство виленское якъ его превратити не могут от православия Ни огонь, ни мечъ! Але тымъ барзѣй Богъ ихъ подкрѣпляет, такъ иж в нихъ знайдуют ся люде учоныє, годные, терпильные, смиренномудрыє Маючи шлем спасенія и меч духовный одолѣвають властем потужным, духовном и свѣцком, а слово божіє не вяжет ся, але овшем — растет и множит ся у правовѣрующих!

Не слухай же тых баламутовъ, которые тебѣ вдают, ижбы там церковь божія правдивая мѣла быти, где владза свѣцкая з духовною змешала ся. Где пыха гнѣздо собѣ збудовала Где мудрост(ь) свѣта того панует. Где флосософія поганская — Аристотелева наука слово божіє выворочает и инако вѣрити кажет. Где духовные пространно живут, полностей вшеляких за-

¹ У вид змінено, хто зна, теж чи не з цензурних причин. «отнял скипетры царей православныхъ. » (с 235, I).

² У вид : канонъ

³ В ориг сього слова бракує

⁴ Ся фраза у вид значно змінена.

⁵ Теж

⁶ Сатана.

живають, на в'їру святую не словом божиім, але мечемъ воюютьъ Убѣгай отъ тыхъ, убѣгай — бо то не Христова, але антихристова в'їра, которую ся противници наши держатъ! (с 301-235—6).

На тїм кїнець!

Коли я роздумую над сею українською історіософією початку XVII віку, мені приходиться сам собою на пам'ять величний твір старшої доби — «Закон і благодать» XI віку Розуміється, з літературного погляду їх не можна й рівняти! Майстерно-бездоганний твір XI в. сильно відбиває від борюкань з стилем і формою філософа першого відродження. Його гадки приходяться часто тільки відгадувати в сих борюканнях; взірці гарної прози, що виступає місцями, переплітаються досить хаотичними фрагментами думок, наче прихапцем зачеркненими для пам'яті — не пов'язаними і не розвиненими відповідно. Але як прояв розбудженої мислі, як виклад широкої синтетичної системи, що пробує звести в цілість різnorodні прояви життя і дати їм розв'язку і ключ, «Пересторога» може бути поставлена поруч величного «Слова» XI віку!

«Слово» базується на кращих традиціях візантійства — Златоустової школи та її епігонів, за поміччю їх поборюючи понурий дуалізм пізнього візантійського аскетизму з його монахоманією і страхом перед живим світовим життям «Пересторога» комбінує з тими аскетичними ідеями (відсвіженими і зміцненими відгомонами містично-аскетичного руху XIV в.) впливи і настрої реформації XVI в., і, незважаючи на присутність і в реформаційних ідеях різної чортівщини (папа-антихрист, війна диявола на правовірних, кінчина віку і под.), реформаційні настрої — активні, бадьорі і раціоналістичні — нейтралізують і перемагають аскетичну спадщину, її самовідречення і пасивність. Хоч «Пересторога» повторює за Василем Острозьким, Вишенським і Кліриком ідею страждання як уділу благочестивих, апологію щасливого поневолення грецької церкви, розвинену Фіلالетом, блаженної простоти і погорди до світської мудрості, бороненої Вишенським, — повторюючи часом у буквальных виразах його поучення, — але її програма далека від аскетичного самоїдства Вишенського. Поруч «руської віри» у «Перестороги» єсть ідея активного політичного громадянства — «рїчипосполитої народу Руського»¹, для котрого віра, конфесія,

---

¹ «Отступници при сконченю сейму (1600 р), коли (в)же всь справи судити ся занехивают, упросивши тых которые около судов засѣдают, кгда вше правє отволаныє судовъ мало быти, написали собѣ позовѣ, якобы *речь восполитая народу Руского* от болших аж до менших становъ мѣли им дати позовѣ пред кроля, позываяючи о то ижъ оны добра и вряды духовные, буду-

церков — се тільки одна з функцій, зняряд його політики, а не самоціль, що все покриває і абсорбує. Відмінно від Василя Острозького і Вишенського, що різко виступають проти всякого спілкування з еретиками, автор «Перестороги» похваляє політику кн Острозького й ін. щодо спільної політичної акції з євангелістами. Підчеркує поміч, що мало від них віленське братство, наприклад, устами кн Острозького грозить королеві повстанням, коли він надалі вестиме свою сторонничу релігійну політику (вище). Се зовсім не те, що поради Вишенського землякам: постити і молитись, щоб Бог послав чудо на короля (вище).

Все се велить мені, незважаючи на різну чортівщину і хіліазм у дусі Зизанія¹, на випаді проти Аристотеля і сьогосвітньої мудрості в дусі Вишенського², вважати «Пересторогу» за ідеологію нового часу: заповідь емансипації з-під середньовічної церковщини, розвитку раціоналізму і громадської активності і боротьби. того шляху, котрим піде українське життя XVII—XVIII вв., незважаючи на пароксизми церковної реакції, нав'язані католицькою реакцією Польщі. Воно обтрусить з себе поволі пережитки аскетичної фразеології, що ще сидить на «Пересторозі», і піде тою дорогою, на котрій став уже й її автор, незважаючи на сі фразеологічні чи ідеологічні пережитки. І тому я вважав потрібним присвятити сьому трактатові особливу увагу.

Пізнiші писання Вишенського. Вернімось ще до Вишенського — до його останніх творів. Після спорудження першого збірника, описаного вище, він писав ще довго, кільканадцять літ. Маємо чотири більші писання, з різними пе-

---

чи з них сенодалне зложенє и обнаженє, упорне противъ праву держат» (с 221). Розуміються тут позви Потієві і Терлецькому «въ жалобе ихъ милости пановъ обывателей в кн Литовского, воеводства Волынского и иныхъ воеводствъ такъ духовного, свецкого, рыцарского яко и посполитого стану людей релии грецкое», Архивъ Ю З Р I VI 109—110. Щодо поняття «річ посполита» в устах політиків XVI в. — див., напр., Кубалі «Ogzechowski» с 73—4 (Ориховський один з визначних теоретиків сєї ідеології): «Річ посполита польська» не те, що «королівство польське», — се сума громадян, що правитьса сама собою, своїм «правом», а не королем.

¹ Можливо, він іде за ним і в толкуванні приїзду патріархів як аналогії з появою Єноха і Ілії, як се доводив Студинський, «Пересторога» с 136, див текст Зизанія в Пам'ятках с 97.

² В Історії України (VI с 563) я висловив гадку, що фінал «Перестороги», де автор, перед тим такий гарячий прихильник освіти й науки, несподівано дає копняка «філософії поганській, аристотелевій науці», був дописаний іншою рукою. Але, перестудювавши її наново з оригіналом у руках (що місцями виявляє важні відхилення від виданого тексту), я переконуюсь, що нема причини вважати се чужим додатком. Очевидно, в уяві автора потреба «посполитої науки», опертої на православній традиції, не суперечила агітації проти єзуїтської «аристотелевої мудрості».

редмовами, супровідними листами тощо. Скільки того було в дійсності, нема ніяких вказівок. Ті писання, які маємо, небагато дають нового і цікавого в порівнянні з першими, що ми обговорили докладніше. Тому перейдемо їх побіжніше, але все-таки спинимось на деяких цікавіших моментах, — не тільки з пієтизму до їх автора, але і з огляду на їх культурно-історичну вартість.

Краткословный отвѣтъ Феодула. Дуже скоро по спорядженню своєї «Терміни про лжу» Вишенський був покликаний до відповідальної праці — оцінки звісної нам книги Скарги в новім виданні. Владика Гедеон Балабан, що після свого відступлення від уніатської змови був признаний головою православної руської церкви як патріарший екзарх, вважав потрібним задокументувати чимсь відповідним, що він відчуває своє високе становище, і вислав свого архідиякона Ісакія Борисковича (пізнішого владика луцького, Теофанового священика) до різних православних вогнищ — по інструкції, матеріали, директиви і між іншим передав через нього патр. Мелетієві оце нове видання книги Скарги. Мелетій же сю книгу послав з Ісакієм на Афон, маючи на увазі Вишенського, — щоб там сю книгу оцінили і розібрали. Не маємо автентичного листа Мелетія, а тільки доволі свобідне переповідження Вишенського; тому не можемо судити, наскільки патріарх звертався до афонітів загалом, а скільки особисто до Вишенського, — але кінець кінцем завдання се припало йому. Як він переказує (в своїй «За-чепці»), патріарх поручав розглянути, чи нема в тій книзі чого гідного; в полеміку ж радив не вдаватися, бо, мовляв, всі проби святих отців доказати латинянам їх помилки до нічого не привели, і нема чого силкуватися переспорити їх «сварливу діалектику». Отже, Вишенський, хоч і з неохотою, як він каже, постарався «пройти і видѣти Скаржино слепленіє (зліплення) тоє книжки» і зладив доволі методичний розбір її: спинився на деяких гадках його передмови, далі взяв його головні тези: що передусім мусить бути констатована правдива церква божя, бо поза єдиною церквою не можна спастися, і потім пройшов ті позначки, що Скарга кладе за основні прикмети правдивої церкви. Переглядаючи їх, Вишенський доводив, що ці прикмети підходять не до римської церкви, як представляв Скарга, а навпаки, — всі знаки вказують на правдивість і святість церкви східної.

Се мусило бути змістом першого начерку критики Вишенського — призначеного нібито для самого патріарха, як виходило б з його слів. Пок. Франко так власно й прий-мав — перший начерк для патріарха, переробку його для українського громадянства під назвою «Краткословного одвіту Феодула» — зроблену дуже скоро, перше ніж Вишенський довідався про смерть Мелетія (він помер у вересні

1601 р., а Вишенський говорить про нього в «Краткослов. Одвіті» як про живого), і третю редакцію, названу автором «Зачапкою мудрого латинника з глупим Русиним» — споряджену кілька літ пізніше (по смерті владики Гедеона, що зветься тут «блаженної пам'яті достойним», як говориться звичайно тільки про небіжчиків, а він помер на початку 1607 р.).

Се досить правдоподібно. Але першої редакції, призначеної для патріарха, ми не знаємо, — і вповні можливо й таке, що замість предметового, позбавленого полеміки розбору книги для патріарха, у Вишенського таки в і д р а з у вилізла оцінка її для громадянства, зовсім не свобідна від того «препиранія», від котрого остергав афонітів Мелетій, посилаючи їм сю книгу. З об'єктивного академічного розбору поглядів Скарги автор дедалі збивається на свій улюблений діалог, — то звертається до «прочитателя», щоб запросити його бути арбітром у спорі між Скаргою і автором¹, то вступає в диспут з самим Скаргою, — титулюючи його то «латинником», то «римським» богословом, то «езовітом», і не може обійтися без сильних виразів, включно до «замтуза² вшетечного» (л. 337-Гол. с. 131) і под.

Отже, полишаючи одвертим питання, чи маємо перед собою другу редакцію оцінки, чи вона ж була і першою, переходимо до її огляду. Передусім варті уваги замітки до Скаржиної передмови до короля, на вступі другого видання його книги. Вишенський спиняється тут на двох пунктах. Перший — се заява Скарги, що перше видання його книги «богатша Русь викупила і попалила»:

Присмотри ти ся первому излишнему слову того езуита, а коли первое слово лжею, и на лжи основано есть, найдеш и познаеш, уже усуды³ путем повѣсти идучи если и вмѣсто правды уфарбованую — еднак яко лжа есть лжу ошуплеш и зрозумѣш

То первая⁴ ложь, яко безыменно злочинцу руского положилъ только, «богатша Русь», а не знати хто! Второе потварь (злобна брехня). яко отъ зависти и гнѣва на народъ Рускій, хотяя его обмерзити пред властію, ту ложь смыслилъ и без стыду — не могучи того гнѣва в сердци гнѣздящого ся уморити — усты наявно отригнулъ (116 — ркп 315).

¹ «Тут стань судія прочитательный, посередь между нами, и зри оком чистое мысли и разсуждай, если правду молвити буду объявити бо хочю бе-спору, что есть правда в Скаржиныхъ реченіяхъ и что есть ложь» (л. 326 — Гол с. 124).

² Напр «Чемъ же ся, латыннице только римскій костель поминаешь, а восточную еси вгордилъ? Испытоваю (ркп испытовая) тебе. не отъ той ли матери свѣтомъ благовѣрія римскій костель сей воспитанъ? Если речеш, яко не отъ церкви восточной римскій костель ся породилъ и воспиталъ, то еси, латыннице, въ своемъ костеле римскомъ бенкартъ и недоброга ложа сынъ» і т. д. (л. 354 — Гол с. 142).

³ В ркп оусьды.

⁴ В ркп: попорвала.

Ще сильніше вдаряє Вишенський на Скаргу на його істинно єзуїтські поради королеві — репресіями привести до католицтва протестантів і православних, між іншим — не давати їм вищих урядів, як то було давніше. Справедливо виказує, що всупереч євангельській науці, Христовим заповідям і заприсяженим вольностям, Скарга намовляє короля до тиранських насильств; стягає на нього невдоволення підданих, політичні небезпеки і, нарешті, — вічну погибель душі його. Беручи його за слово — що Скарга називає часи трудними для правління, Вишенський влучно вважає такі поради з вуст королівського проповідника яскравим проявом ненормальних часів і обставин. Тут його критика не тільки справедлива, але виливається в гарній формі патетичного обурення:

Чего ни одинъ король (з) первыхъ кролевъ важити ся не смѣлъ, то нынѣ езувита тѣ пожитки въ земли вольной и спокойной будуетъ — то естъ звалченіе сумненія королевскаго, замѣшаніе, неприязнь и злореченіе на станъ королевскій от всего посполитого челоуѣка, и еще погибель въчнюю королю, яко да отъ добра челоуѣка тираномъ ся учинити!¹

Правду реклъ еси¹ въ похлебствѣ² своемъ до кроля, Скарго, мовячи, яко на затрудненіе часы и на дивныя люде вашей королевской милости панство пришло. О воистину на затрудненые часы! и я тебѣ признаю! — коли съ правдивого кроля тирана учинити хочешь! О воистину на дивныя люди! тебе самого — отъ всѣхъ дивнѣйшого! — коли во мѣсто правды лжу в земли вольной фундуеш и во мѣсто покою на томъ фундаментѣ ложномъ гвалтъ и тиранство будуеш!¹

Спытай же его тут, любимый прочитателю, тымъ способомъ:

«То ли твоя проповѣдь, езувито, — якова лжеш?»

«Толи твоя проповѣдь, Скарго, якова силою и мучительствомъ, а не покорою и наказаніемъ кроткимъ спасеніе мое правдивое мнѣ отъ меня выдреш и в поганскую згоду, отъ тѣснаго пути слѣда ведушаго в животъ вѣчный, притягнешь?»

«Толи твоя правдивая наука, езувито, яко да властною свѣцкою євангельскую проповѣдь змочняеш и чога євангеліемъ зъеднати собѣ не можеш, то тиранствомъ справити стараніе чинишь?»

«И гдѣж еси то во Євангелии и апостольской наукѣ нашел и почитал, яко да учитель³ наказаніемъ и пороадою власть свѣцкую понуждаєтъ, да плѣнит и неволитъ волныхъ и свободныхъ?»

«Не самъ ли Христосъ и его ученицы перво образомъ добродѣтельнымъ, таже терпѣніемъ в себѣ изображеннымъ, потомъ и наказаніемъ кроткимъ, а не бѣднотвореніемъ къ вѣре приводили, и сей ключъ, а не инно учителемъ отверзати входъ до царства небесного дали, оставили, изобразили?»

«Самъ Христосъ Богъ слѣда апостольскаго держашымъ ся таково⁴ рече євангеліе: «Сю заповѣдь даю вамъ, да любите другъ друга.» (л. 316 —7-Гол 117).

Сій редакції своєї критики автор дав такий заголовок: «Краткословный отвѣтъ Феодула⁵ въ святѣй Афонстѣй горѣ скитствующаго противъ безбожнаго, лживаго, потварнаго и

¹ В ркп. еи

² Підлещуванню — облесній передмові до короля

³ В ркп. оучть

⁴ В ркп. такого

⁵ Феодул — божий раб.

настоящего вѣка — погански¹ а не евангельски мудруючого писанія Петра Скарги, о реченомъ рядѣ и едноти костела божіяго под єднимъ пастыремъ и о грецкомъ и рускомъ от тоє едноти отступленію». Епіграфомъ поставлено Христову заповідь: «Да будетъ же слово ваше еже «ей ей», и еже «ни ни», лишше же сею от неприязни есть» (себто — коротко притакувати або заперечувати, не пускаючися в многоглаголанія).

Дослідники не раз спинялись над питанням, чому сю критику Вишенський надписав псевдонімом, а не дійсним іменем, як попередні писання, — чи з мотивів літературних, чи з обережності? Найправдоподібнішим здається, що він ішов за прикладом Фіلالетової відповіді Скарзі, котру вже знав. Так потім і другу редакцію своєї відповіді надписав іменем Христофора (на взір «Христофора Фіلالета»). Безсумнівно, що він посилав її на Україну від свалого імені, так що її псевдонімність не була хованням авторства, а тільки літературною формою: се відповідь «божого раба».

Адресована вона «православнимъ христіяномъ церкве восточное — послушнымъ сыномъ Малое Русіи». Автор у вступі пояснює, як дістав своє поручення від Мелетія, і викладає своє бажання — послужити своєю критикою також і братії:

Которого повелѣнію аз убо по нуждѣ едва покорихъ ся, понеже те басни мирскаго и еретическаго духа великое сомушение внимательной мысли къ Богу творять и теплоту и любовь ко сладости памяти божія губять. Еднако же бѣдно² повелѣнное архіерея³ божія послушав, паче же естественною любовію васъ, брати Руского народа палимъ — боячи ся, да не гдѣ нѣкій брат от моеї любимое Русі⁴ в сети того писанія (которого и ловомъ Скарга назвал!) не увязнет и от Бога живого вѣчно не отпадаетъ, — прочиталь єсми не сладко а⁵ брідко тую составленую Скаржину лжу. От которого вокуса — воистину вам глаголю, мало єсми не врачал⁶, дивуючи ся той смертенной потравѣ латинского мудрованія, которую воистину кто со сладостію поживати хошетъ, — отруеть ся и нагле невѣріемъ здохнетъ¹ (305 — Гол. 109).

Прочитавши, Вишенський пригадав собі легенду про Єпіфанія Кіпрського, як він, дискутуючи з одним молодим «ораторомъ» і не можучи його словомъ поконати, помоливсь і молитвою вигнав з нього «духа велеречивого». Тоді той оратор «в простотѣ и невмѣтности⁷ ся тогда яко простый мужичокъ показал». Дух же, що вийшов з нього, признався, що то він сидів в Оригені і привів його до написання «лживыхъ книгъ». От якби й тепер, міркує Вишенський, знайшовся чоловік такий же сильний в молитві, як Єпіфаній, то потрапив

¹ Ркп.: поганскіи, евангельскіи.

² У друк. мнѣ.

³ Ркп. аиерея.

⁴ Ркп. Русіи

⁵ Ркп.: и

⁶ Ригав.

⁷ Так у ркп., Гол.: невмѣтности.

би він і Скаргу звільнити від злого духа, що понудив його на «ту роботу лживого писанія и потвари» (брехні). А може, не помогла б тут і молитва — резонує він далі, коли Скарга з своїми одностудцями (єдиномудренними) тому духові записався навик з доброї волі, «со всѣмъ произволеніємъ сердца и мысли». Бо той молодий оратор «от простоты, а не от науки того духа былъ прихватилъ», і тому Бог визволив його, «яко тварь свою», через молитву Епіфанія. Латинники ж «отъ дѣтска и до старости той хитрости и ученія лживога учат ся... от рода в родѣ своимъ потомкамъ тоє залекают, и един по одном от сея жизни отходячи яко дѣдичтво вѣчное сію мирскую мудрость другъ другу предают и тестаменты упривилиеванными утверждають». Тому Бог і не визволить їх від сеї неволі, бо він «не нудить никого со силою: на самовластїи (свобідною волею) проходить вѣкъ сей оставилъ» (л. 307 — Гол. 111).

З сього приводу Вишенський ще раз викладає читачам свою теорію благословенної православної простоти та наказує їй триматися, не лъстячись на світську мудрість латинян:

Но они пусть тѣмъ широкимъ гостинцемъ хитрости и науки лживое пелгри- мують, яко хотят! Вы ж, благочестивый Рускій народе, тѣснымъ евангель- скимъ путемъ в жизни сей краткой странствуйте ¹, да во широкие простран- ства вѣчного живота и царствія небесного домѣстите ся ². Чого вас, Гос- поди, сподоби, аминь!

Тамъ бовѣмъ — на ономъ вселенскомъ позорищи предъ Христомъ все станем, и тогда skutкомъ узрим, кто будетъ лучший: Латина или Греки с Русью! Пусть нынѣ Латиня фарисейски хвалит! Пусть в богатствѣ с онымъ бо г а т ы м ³ гобзуют! Пусть во славу княземъ вѣка сего возносят! Пусть в размноженію земной чести и достоинства с поганы ширят и множат! — А мы, православныи — терпим! А мы похулени, поругани и посмѣяни бу- дем! А мы стискаймо, убожим ⁴, и алчемо! А мы смиряймо ся и понижаем! А мы не погиршимо ся, если и в умаленіе приходимо, но благодарнѣ сей крест несимо!

Скудно бо есть благое, и мало спасаемыхъ и избранныхъ ⁵, и во малѣхъ спасеніе обрѣсти ся хочетъ «Не бой ся бо, рече, малое стадо (і т. д.). И убо если бы насъ сто стало, дабы есмо ⁶ мы любопрителнѣ на ту лож Латинѣ отвѣщали, и Латиню споромъ преперли, — ничего ни нам, ни имъ пожитку ни единого не принесет, только зваду и вражду болшую еднаетъ. Ибо Латиню и самъ Христосъ, а не только мы, не увѣримъ! Уже бо в конецъ в томъ невѣрїю заматерели! Уже бо в конецъ в миролюбїи утонули! А для того оставили ихъ ратовати и с той погибели миролюбное извлекати, да не и сами с ними погрянемо и утонемо, — яко то случилось ся иншимъ епископомъ. Досвѣдчили есте! — Себе стережимо, о себѣ стараніе чинимо, да не во вѣцѣ семъ потоплени будемъ и вѣчнѣ погинемо (л. 308—9, Гол. 112).

Досыть намъ на томъ, коли мы правовѣрныи и православныи! Досыть намъ вѣдати о себѣ и своихъ намъ единоголасныхъ ⁷ и присныхъ! Тѣхъ утверждаймо ⁸ и

¹ Ркп странствуютъ.

² Ркп. домѣститися.

³ Натяк на притчу про багатого і Лазаря, пор. т. IV.

⁴ В ркп зпсовано. счищаемо, оубѣжимъ, у друкъ тильки бѣжимъ.

⁵ В ркп: избраннымъ

⁶ Ркп есте

⁷ Одної мови з нами.

⁸ Ркп. утверждаемо

воспоминаймо вѣдомостю нашего православія, писанієм, наукою, друкованієм книг, училищи¹, и довольством² от избытковъ нашихъ. А Латиню со всѣмъ на всѣмъ оставимо, ни ся их о чемъ (яко мнящихъ ся мудрыхъ) ани како же пытаймо! Ни ихъ науки³, православія на искушеніе, слушаймо! Ни же ихъ хитрости на наше увеченіе и полерованіе учимъ ся! Ни же ихъ власти и начальства страшимо ся! Ни же ихъ размноженію и разширенію чудимъ ся!

Да будутъ они како суть! Мы же будемъ предъ очима ихъ по евангелію — прости, глупы, незлобивы! Досыть намъ спасти насъ самыхъ! (л 310 — Гол. 113).

Але з сього становища — на що ся критика книги Скарги? — На те, «абы Латина не подумала, що не можемо пізнати «прицукрованое лжи сладкословія ихъ». Для сього⁴ автор розбере передмову і три перші роздѣли книги. — Такъ кі²нець кінцемъ він самъ не видержує проголошеного їмъ принципу повної ізоляції й індивідуалізму у відносинахъ до «Латини»!

По сімъ иде друга передмова — «До всякого прочитателя написанія сього»: на випадок, коли б комусь попала до рукъ сама книга Скарги, Вишенський повторяє свою науку: не спускатися на солодки латинські слова, «бо то їх і єсть ремесло поганської науки: баснословієм, ораціями, похвалами і похлібствами смачними слабоумних і ненаказаних (не навчених) прельщати». А для прикладу наводить сіє єдині в своїмъ роді автобіографічні спомини, — вже згадані нами вище:

И я бо нѣкогда во той пробѣ былъ, и самъ своимъ слухомъ латынскою оратора свѣдчилъ! Для чего кротко, тихо хочю припомнѣти, абы есте от такихъ мѣдovýchъ словъ, в которыхъ трутизна живеть, пыльно стерегли ся⁴. То что латынскій ораторъ, достоинствомъ сана мистръ, имѣлъ дружбу со мною в Луцку, и не утаилъ тѣлесное пожадливости предо мною, которою звѣтяжень⁵ былъ. А то какъ блуда от цнотливые дѣвицы прагнулъ, и не могъ поважками⁶ того себѣ зеднати — абовѣмъ цвѣтнѣй⁷ былъ! Якоже до того пришелъ⁸? Ото такъ повѣмъ ти Рѣчьми сладкими и бесѣдами прельстилъ девицу, и тѣмъ словеснымъ похлібствомъ цноту девицы ведомо украсть! Которые рѣчи его в залечанію чиненіе⁹ на змаменне¹⁰ девицы, коротко ти припомену. Пилю послушай!

Началъ девицу называти солнцемъ — яко подобно тому сличностю красоту свѣтитъ! Началъ звати златомъ и сребромъ — яко румянность з бѣлостью в лице цвететь! Началъ звати каменемъ дорогимъ — шапфѣромъ і діамантомъ — яко променистое лице от крове ея показуеть! Тѣми и большими баснями і словами девицу яко масло на блуд ростопилъ. Которая и шпетности¹¹

¹ Звертаю увагу на се місце, бо воно вказує, що православної школи і науки Вишенський не відкидав і перед своєю подорожжю на Україну, — тільки, очевидно, з тими обмеженнями й «стереженнями, які він викладає потім у «Зацапці» (нижче)

² Ркп. довольствъ

³ Упускаю зайве и

⁴ В ркп. стерегся

⁵ Переможений

⁶ Ркп. поварками

⁷ Заструплений

⁸ Добився свого

⁹ В ркп. чиненія

¹⁰ На обдурення, в друк хибно знаменне

¹¹ Обридливости

забачивши¹ тѣмъ сладкимъ похлѣбствомъ уловлена будучи, цноту страти-ти произволила!

Не явна ли то ложь — яко та дѣвица не была ни сонце, ни злато, ни сребро, ни камень шапфиръ² и дѣямент! А вжды слабоумна тою смачной лжи увѣрила и во похвальномъ смаку блядословномъ увязла, и мысль царствующую погрузила Которой тѣло невольникъ понужды на што воля мысленная произволить, на добро ли или на зло послѣдуетъ!³

Такъ тогда и ты, любимый прочитателю, пилне смотри латынской мудрости духа Коли себе и своихъ во своемъ писанню хвалить; баснями красными словесъ свѣдстви зверхнихъ⁴, а не плодовъ евангельскихъ подпирает, широкоръчнѣ и доводиѣ богословнымъ оцуркованіемъ⁵ помащаетъ — Тогда ко евангелію прибѣгши на пробу і т. д. (л. 312—3, Гол. 114—5).

Сей епізодъ цінний не тільки як сливе єдина автобіографічна історія, розповіджена автором, але і як дуже рідкий взірець гарного оповідання, теж рідкий у автора, та й взагалі не частий в такій якості в сій літературі! Мистецтво оповідання не було сильною стороною її.

Чисто богословську частину: розбір тез Скарги про правдиву церкву, її прикмети, єдино правдиву римську церкву і под. докладно розбирати не буду, — але виберу з них кілька місць, інтересних з погляду літературно-стилістичного або ідеологічного, тільки, на жаль, місцями сильно попсовані вони невдалим переписувачем.

Протиставляючи своє розуміння церковної єдності Скаржиному, Вишенський так описує її:

Во єдності бо церковной основана єсть любви, догмать⁶, вѣра

Ту царствуетъ надежда

Ту даскальствуетъ смиреніе

Ту гобзуетъ весь добродѣтельный соборъ.

Ту Давидъ певецъ сыномъ церкви припѣваетъ, играя⁷ духомъ Се коль красно и добро, рече, но еже жити брати вкупѣ

И Дамаскинъ — О семъ бо Господь обѣща животь вѣчный

О блаженная купо!

О всечесное братство!

О преславнѣйшая єдності —

Кто тебе отлучаетъ ся,

Кто тебе отплещаетъ ся,

Кто от тебе утѣкаетъ,

Кто на тебе бореть, лжеть, хулить,

Кто тебе ненавидить и тобою мерзить —

да будетъ проклять нынѣ и во будущій вѣкъ! Аминь (л. 322 — Гол. 121—2)

¹ Забувши

² Ркп шапферъ.

³ Ркп послѣдуютъ

⁴ Ркп звѣрныхъ

⁵ Ркп оцуркованіемъ

⁶ В ркп домаеть, догмать — поправка Голубева.

⁷ В ркп игрфсе, играя — поправка Голубева, але, може, тут: арфе?

Сучасна польська церковна політика, натхнена Скаргою, спустошення, зроблені нею серед української аристократії, й нагінки на вірних малюються такими рисами історії Навуходоносора з книги пророка Даниїла:

Зри зрителю розсудный, что будетъ проповѣдникъ латынскій Скарга, и который родъ¹ ушиковаль на прещеніе миролюбной Руси. Если не можешь быстрымъ окомъ разсужденія прозрѣти, я тебѣ кратко всѣ роздѣлы тѣ зовомаго роду гананіємъ ознаямую или оглавлю.

Будованіе того роду то есть. будетъ² Скарга Вавилонъ, Римъ. Становить и именуєть Навуходносоромъ короля польского. Навуходоносоръ ставить выше своего достоинства одушевленнаго идола папу Посылаєть проповѣдники³ езуиты, абы всѣ поклонили ся папѣ Услышавши же рускіе князи и паны повеленіе царєво, а набольше пискъ, шумъ, вопль, лики⁴, свирѣли, гусли, тимпаны и всю музыку роскоши свѣта сего,— поклонили ся папѣ. Триє отроцы же иерусалимского плѣна — убогіе Русинцы — поклонити ся не хотѣли, мовечи. «Живъ Господь Богъ нашъ имже создани быхомъ и живемъ и движемъ ся, идолу поклоняти ся не хотимъ, и богу земному паче небеснаго не служимъ». Тогда розярив ся Навуходоносоръ кроль польській повелѣваетъ разжести пещь бѣдъ, скорбій, гоненій и всяких досадъ лютыхъ на триє отроки останка народа Руского, яко да симъ волю бѣдами на поклоненіе идола преложить

Да тутъ ставши⁵ со Златоустомъ васъ, останка народа Руского утвѣржаю не вмѣтаємы будьте⁶! Да вовергаємы претерпите пещь бѣдъ лютыхъ! Тогда узрите вометаємыхъ сожигаємыхъ — а себѣ спасаємыхъ. Тогда узрите хладъ и приштєємыє ангєлово, и проповѣдники езуиты исчезаємы, и царь Навуходоносоръ посрамляем и на поклоненіе истиннаго бога прєлагаємы (л 323—4, Гол 122—3).

Проти папської монархії обршуєть ся Вишенський в таких виразах:

Того ради вышее, езовито⁷, той свой костель Римскій быти разумѣшь, яко одинъ над всеми владѣетъ? И того ради правдивый Римскій костель назвати ся можетъ, яко единъ всѣми учреждаєть и управляетъ, научаетъ и розсказуетъ? Куда хошетъ одинъ, туда всѣхъ волею своєю керуетъ — которому одному ниhto волности ни в чемъ сопротивити ся не имѣетъ? Я то тако мнѣмаю или вѣрую⁸, яко то есть главнѣйшая и от всѣхъ ересей нечистая ересь⁹, яко одинъ ровный всѣмъ каломъ, перстию и тлѣнемъ, кровію и тѣломъ, рожденіємъ и смертію, грѣхомъ и паденіємъ будучи,— над все выдралъ и себе самого обоготворилъ, и яко идола почтити узаконилъ. А другихъ всѣхъ под свою неволю и послушенство гвалтовностію¹⁰ — что

¹ Чи не польське слово *urząd*, уряд, лава?

² В ркп *будеть*, у Гол. додано. что.

³ В ркп: проповѣдника.

⁴ Ркп. лиски

⁵ Ркп *ста оуши* (у Гол. пропушено).

⁶ Ркп *буьтъ*

⁷ В ркп *поплутано і потім так виправлено* вышее рекъ езовитой.

⁸ В ркп. помилєно. «яко такожъ не имамъ или вѣрою», поправляю приблизно, зміст ясний

⁹ Ркп *ерей*

¹⁰ Ркп. *гвалтовную*.

во всѣхъ расказуєть толко тотъ одинъ,— а не покороу Христовою¹ и хрестоношеньемъ и терпѣнемъ² покоришь и поневолишь.

Можесть ли быти болшая ересь отъ той ереси, и превратность отъ той превратности, которою Римскій бедный костель страждеть, разсуждаєшь³ добре, прочитателю! (л. 341—2, Гол. 134—5).

І далі на ту ж тему:

Не явно ли всему свѣту, яко во лжи поганской, гордости, власти, славе, богатствѣ и любви свѣта сего твой ся⁴ костел Римскій роспротри- ниль и умножилъ⁵ Что за чудо умноженію и розширенню⁵ твоего коте- ла — когда сей вѣкъ честный возлюбилъ? Когда все распротриенное и широкое, гостинцемъ в погибель вѣчную странствовати изволили? Когда все-со лжею и роскошею мирскою тутъ на земли мешкаючи изволили? Не чудо⁶ такому распротриенію латынскому по всемъ свѣте, абовъмъ князю⁷ мира сего служить, который в жизни сей славою, честію, богатъ- ствомъ и достоинствомъ вѣнчаєть. И от того самого знаку, боголюбивый прочитателю, по Христову и апостольскому о последнихъ часехъ изобра- женію⁸, лживый костель Римскій познати можєшь⁹, яко вси охотою до него бежать, вси до него квапятъ, вси его любятъ, вси себе имъ смакують. Тотъ самый знакъ да тя¹⁰ увѣритъ, любимый прочитателю, яко костель Римскій лживый єсть! Скудно убо єсть благоє! (л 352—3, Гол 141)

Лист до Домнікіі. Незадовго після написання сеї праці Вишенський нарешті вибрався на Україну. Може, сповняв тим акт петицизму для Мелетія, коли наспили до нього вiстi про його смерть,— а він його шанував високо і міг вважати потрібним виддати йому сю пошану — виконати колись ним висловлене бажання, щоб Вишенський кинув пустинну самотність і пішов ділом помагати одновірцям. Може, подвигнули його відомості про успіх його збірника («Терміни про лжу»). Не знаємо сього, бо наші відомості про сю подорож взагалі незвичайно убогі. З біографіі його товариша — афоніта Йова Княгиницького, написаної Гнатом з Любарова, знаємо, що Вишенський відвідав Йова десь у р. 1605 приблизно і незадовго перед смертю Балабана, себто при кінці 1606 поїхав назад на Афон¹¹. Коли саме приїхав з Афона

¹ Ркп.: покою христовой.

² Ркп.: терпѣніє

³ Ркп.: разсуждаєть

⁴ Ркп.: сія

⁵ Ркп.: умноженіи и разширенно.

⁶ Потім, мабуть, зайве «тако».

⁷ Ркп.: «ибо вѣмъ князя».

⁸ Ркп.: изображенно.

⁹ Ркп.: можесть

¹⁰ Ркп.: дотя.

¹¹ Зоря Галицкая с 233—4; Франко використав сі відомості для біографіі Вишенського у своїй першій статті і вивів з них дату листа до Домнікіі на 1606 р. Але приїзд Вишенського можливий скорше, ніж 1605 рік, і тоді можливе вагання для листа між 1606 і 1605.

і де пробував поза своїми гостинами у Йова, зостається невідомим, і самотньо, що кидає деяке світло на враження і переживання Вишенського на Україні: дізнані тут розчарування і розходження з провідниками релігійного і культурно-національного руху, се його лист до черниці Домнікії, очевидно, львівської, писаний з Унівського монастиря у вербну неділю, мабуть 1606 року. Те, що тут Вишенський оповідає з своїх спостережень і своїх думок про сучасне українське життя, незвичайно цікаве для характеристики його самого і сучасного українського руху: розходжень і конфліктів традиційної монахоманії, що молилася на візантійських аскетів і мистиків¹, з новим рухом, надиханим реформаційними впливами. Тому мусимо спинитись на сім докладніш.

Честной и благоговѣйной старици Домникии Іоаннъ странникъ о Господѣ радовати ся жаеает и спасенія прагнет

Одержав він лист від пана Юрія з докором, що він піддався впливам диявола (от діавола пострадахъ) — не зостався в городі (Львові), а замкнувся в Унівському монастирі. Докоряє йому Юрій з огляду «на народную пользу», бо пустиня служить тільки власному спасенню, а проповідь помагає многим, і ставить йому в приклад Христа, що «милосердував о народі» і в пустиню виходив не з пустиннолюбія, а задля свободи проповіді. Проповідь же тепер і у Львові не забороняється, і її не треба занедбувати Коли ж Вишенський ухилитиметься, будуть на нього великі нарікання, соблазн і розпука.

Сі докори дуже роздразнили Вишенського, тим більше що під ними відзивалось до нього те глибоке розходження, що він відчув у Львові. Він сердито відкидає уваги пана Юрія, навзаєм докоряючи йому, що він робить недопустиму річ, ставлячи слабій і неочищеній людині приклад самого Христа. Боронить пустинне життя від легковаження, яке виявляє до нього «пан Юрко» — наводить йому погляди великих аскетів, що вважали спасення себе самого ділом, тяжчим від якої-будь спасенної діяльності. І навпаки — сам критикує роботу львівських «фундаторів благочестія»: план науки, ними заведений, обмирщення і захоплення латинськими взірцями. Пише роздразнено, зі злістю, і замість писати се самому «вельможі Юрієві», виливає все на адресу Домнікії, мотивуючи се тим, що Юрій хворий і він не хотів би йому докучати в недугу. Пригадує його посварення з іншим львівським провідником «паном Красовським» і кладе

¹ Вишенський вичисляє сі свої авторитети в останнім своїм творі «Позорище мысленное».

Домнікіі на серце помирити сих двох провідників братського руху при нагоді Великодня, аби вони оба могли «істинно, а не фарисейськи заспівати: Воскресення день, и просвѣтим ся торжеством и друг друга обьемем...»

Невеликий лист сей (9 сторінок друку) належить до краших писань Вишенського. В нім мало порожніх місць і пустих слів. Писаний в захопленні, од серця, він яскраво відкриває індивідуальність автора, хоча й не всюди на її користь. Живо характеризує його погляди на вартість науки, культури й под., доповнюючи попередні його виступи. А ще цінніший як одна з небагатьох характеристик сучасних культурних досягнень українських — міщанського львівського руху, на чолі котрого стояв той «книгоція і народонаставник» пан Юрко — як правдоподібно приймають: звісний нам Юрій Рогатинець.

Видиши ли, госпоже Домнікіє, як пан Юрко не вѣсть нашего слѣда, по чину и степени къ Богу приводящего¹, — але заразъ на верховный (степень) Христовъ вскочил, и в гордость мнѣнія (пользовати другихъ себе не ополеровавшимъ и страстей мирскихъ не совлекшимъ повелѣваетъ!) — впаль.

Присмотри ся, госпоже, что пользуют ихъ черниломъ хитрости, а не Духа святого словесы вспитанные школьные² казнодѣи, которые з латинской ереси себѣ способъ ухвативши³, зараз школы бают, проповѣдають и учать, а польрванного и безстрастнаго житія не хочють, и тот слѣд изображенный святыми (по отправахъ школьно⁴ науки) отвергли⁵ Первое — церковному послѣдованию в словословію, благодаренію и молитвъ не потребны⁶ суть Ни бо умьють у церкви ни читати ани пѣти, только яко и простѣйше — без помощи церковной нуждъ богохваления стоятъ С которого цвиченя и заживаня способомъ тымъ хитростнымъ латинскихъ наукъ не вижу ни куса⁶ ни попа, ни диакона ани протчаго священническаго чину служителя Только если тые байки риторские⁷ знают, то тежь к ѳаснямъ досконалшим, родителем сих, тоестъ до латини паки возвращают ся и отходят свойственное к своему духу влечет ся и прилепляеть¹

Иле⁸ бым я радил нашим фундаторомъ благочестія во Львовѣ — В первыхъ церковнаго послѣдованія, словословія і благочестія узаконити дѣтемъ научити Таже⁹ утвердивши сумненія вѣры благочестивыми догматы — тогда внѣшних хитростей для вѣдомости касати ся не возбраняти. Не бо азъ хулю граматичное¹⁰ ученіе і ключъ къ познанію складов

¹ Перед тим Вишенський нагадує науку Діонісія Арепагіта про ступені посвящення — широко виложено у ранішій посланні до єпископів, вище.

² Друк · школье Ркп · школьные

³ Пригадюю сказане Потієм про те, що в грецькій церкві проповідування в церкві було в тих часах шлком облишене вважали його латинським непорядком

⁴ Ркп · шкодноє

⁵ Непридатні, нездатні

⁶ Ркп · вкуси

⁷ Ркп · литорские

⁸ В друк попр. на «Але», але се непотрібно, — треба розуміти Оскільки би став радити, то, по-перше. .

⁹ Ркп : той же.

¹⁰ Ркп.: граматичное.

и речей, якоже нъцци мнятъ, и подобно глаголють: «Занеже сам не учил ся, того ради и намъ завидитъ и возбраняеть!» Се¹ же, мню, в первыхъ, панъ Виталій, казнодѣя волинскій, отрыгалъ! Но азъ о семъ ничтоже печалую, ниже о поносъ, и униженіе брегу, ниже о лжи завистнымъ имънемъ налагаемой смущаю ся! Само бо существо тѣснаго пути — слѣда ведушаго в животъ вѣчный да извѣститъ кождо² Не бо о сромотѣ учащихъ ся азъ глаголю да не отпадутъ благочестія, утверждаю Еже пострадаша мнози, извѣстно вѣсть (л 225 — Гол 28).

То подобно и на св. Павла апостола нанесуть хулу клеветницы — яко от зависти Павел остерегаеть Колосяны, да угоньзнуть от тоє поганское латынское науки, которые ся нынѣ в тую съгъ духовъ злобныхъ поднебесныхъ ученіемъ³ умотали, Евангеліе повергли (наступає цитата з ап Павла). Не бо мню, яко от завидѣнія наукъ Павелъ сіє рече, но да не увязнуть, вѣ, прелестъ от Христовы любве, остерегаеть Тако подобно да мниши и о мнѣ — о пристроѣзѣ⁴ яже глаголалъ. И не вѣдомость хулю художества, але⁵ хулю, што теперешніє наши новыє рускіє философы не знаютъ в церкви ничтоже читати — ни тоє самое Псалтири ни Часослова⁶. А знать если бы хто штос (ь) трохи и зналъ, якъ южъ досягнетъ стиха якого басней Аристотельскихъ, тогда юж Псалтири читати ся соромѣть! И прочее правило церковное ни за что не вмѣняеть, и яко простое и дурное быти розумѣеть. А тежъ не вижу иншихъ — толко простою наукою нашего благочестія воспитавше ся: тыє и подвигъ церковный носятъ и отправують! А латынскихъ басней ученицы, зовемыи казнодѣи⁷, трудити ся в церкви не хочють — толко комедии строить і играють!⁸

И не дивно! Приведу притчу: Коли южъ хто наказанія вѣшняго страха досягль, подобенъ коневи в стайни хованому и на ухахъ держаному, который⁹ часу пролетного дождавши, коли траву опшутитъ и выпущенъ будетъ, не вѣда¹⁰ якъ ся поймати дасть от игранья, скаканья и шаленья, ради своевольное владности. Такъ власне коли хто з благочестія догматъ до латынского мудрованія и хитрости выпущенъ будетъ, не вѣда какъ его южъ ухватитъ¹¹ и обуздаеть и к благочестию привлечеть! Бо есть такъ сладкая латынское прелести трава, ижъ еѣ воли на широкомъ поли вкусивый своевольне заживати, нижли в тайни благочестія на привязехъ¹² законныхъ наилучшимъ¹³ овсомъ истинное науки питати ся (хочетъ!)¹⁴.

Тамъ бо есть у Латыни своеволя! Тамъ есть чистецъ по смерти мудрымъ безечникомъ, вшетечникомъ и роскошникомъ! А у насъ — дурное Руси — чистца по смерти немаш, только в терпѣливномъ страданіи и покаяніи¹⁵

¹ Ркп: сей.

² Посвидчить про кожного.

³ Ркп.: ученіє.

⁴ Пересторозі

⁵ Ркп: ане.

⁶ Се основа всього для Вишенського!

⁷ Очевидно, се прізвище для «новыхъ философів» десь чув Вишенскій на місці!

⁸ Се цикава звістка про український шкільний театр; ак Перетц вважає його літературним загальним місцем, запозиченим Вишенським з сучасної польської літератури (Україна 1924 кн. I с 15) — але се не здається мені правдоподібним.

⁹ Ркп.: которого.

¹⁰ В ркп тут: нелѣта, нижче. не веда

¹¹ Ркп: ухватили.

¹² Ркп: привяземъ.

¹³ Ркп: наилучшихъ мѣ

¹⁴ Се: хочетъ додаю за прикладомъ Голубева, в ркп. нема

¹⁵ Ркп: страданія і покаянія.

прежде умертя И для того в тѣснотѣ сей мало¹ изволяютъ быти всѣ ся на широту роскоши вергли! И пастыря собѣ такого² своеволники (и на широтѣ роскошій скитающе ся) имѣютъ — которые таинство вѣка сего сына погibelнаго изобразуютъ, по Павлу к Солуняном глаголющему (л 227—8)

Отожь, госпоже Домникіе, нехай ся пан Юрко перво научитъ церковного чина и тайны его, а не заразы кого без воли Христовы на Христовомъ мѣстѣ от своего мнѣнія посаждаетъ глаголючи «Христос так чинилъ, или училъ, и ты такъ чини и учи!» Бо ся с того дерзновенія³ все ереси в нас породили⁴ и церковь воздушные духи сплюндровали! Иж⁵ не толко жебы хто уготованый на степень церковного и духовного чина восходити мѣлъ дверми — нет! Але⁶ и тые самыя дѣрлазцы, наемницы, злодѣи, розбойницы, волци, драпѣжницы, пси, волхвы, чародѣе, воины, жолнѣри, кровопроилци, игрцы, скоморохи альбо⁷ машкарники всякъ видъ злобы мирское прошедше и естество обезчестивше, которые нашу церковь нынѣ опановали и под власть себѣ мучительски покорили, — не только жебы слѣда альбо⁷ порядку якого законнаго на входѣ сѣдалища власти церковное заживати мѣли Але гонят ся и одинъ одного для власти сану и позысканья имѣний и перебѣгаютъ и упережаютъ, власнѣ якъ конскіе заводницы для закладу⁸

Что бо за чинъ в нашей церквѣ нынѣ на принятые стану духовнаго? Не тот ли, присмотри ся и признай, если правду глаголю! Днесѣ кать, а завтра священникъ Днесъ мучитель, а завтра учитель Днесъ корчмарь и танцоводецъ, а заутра богослов и народоводецъ Днесъ убийца, а заутра святитель и епископъ Доднесъ жертвовал сатанѣ все время вѣка сего, а нынѣ предъ олтаремъ предстоитъ и непостижимому божеству таинствуеетъ и жертву приноситъ!

Пытаю вас, не от сихъ ли вашъ хитрѣйшій Патѣй, которого ты, пане Юрку, хвалили и залицалъ? Розгни книги с(о)вѣстные и узриши, иж⁹ во уготованых чину не коснелъ¹⁰ И ни чернецъ ани страдалецъ не былъ! Толок так, — днесъ еретик и кашталянь, а заутра намѣстникъ Христовъ (именемъ, а не дѣлом!), и пастырь — славы и чести вѣка сего, а не стада словесныхъ овецъ — и будущего вѣка сотаинник!¹¹ (л 228—9).

Видиш ли, сестро Домникіе, куды разумѣнья неправое низпадает и благочестіе поруговаеетъ! Нехай же не выкладаетъ панъ Юрко Христовыхъ словесъ по страсти и своему угожденію! Але¹² по правдѣ! И мою пустыню не уничтожаетъ! Без которое и онъ сам, если схочетъ мира свлещи ся и памяти и житія страстного свободити ся (по Василія Великого писанію к Григорию Богослову), быти не может!

А еже глаголетъ панъ Юрко, яко Христос не изводилъ народъ в пустыню развѣ нужды¹³ (для власти проповѣдь возбраняющее), а нынѣ проповѣдь въ градѣхъ не возбраняет ся, — на тое слово отповѣдь пану Юрко-

¹ Ркп : малы

² Папу.

³ Ркп дерзновеніе

⁴ Ркп · породили

⁵ Ркп Иже

⁶ Ркп или

⁷ Ркп или бо

⁸ Кінські перегоні на парі!

⁹ Ркп иже

¹⁰ Не пробував нітрохи в категоріі тих, що готуються до церковного ступеня

¹¹ Ркп стаинникъ

¹² Ркп : или

¹³ Потреби.

ви· яко не то́лко я (ничтоже сый в очахъ людскихъ¹), але¹ подобно ино сам Христосъ с небеси, если бы звал, крестъ свой залещалъ² и в пустыню изыйти (для очищенья помысла и навькновенья брани бѣсовское) розказалъ,— подобно не только народа, але ни самого книжочку народонаставника пана Юрка з логовиска мирского бы выторгути не могль! Бо ся добре напечатали смаки³, юхи, шафраны, перци⁴ и пирожные сласти на помыслъ и угождению его!

Обещую ти, что ся крестомъ Христовымъ пан Юрко прельстити не дасть и для него роскоши львовское не оставитъ! Колями паче другій народ⁵ о пустыни не мыслить! (л 229—230, Гол 29—31).

А на слова Юрія, що люди чекають його і будуть ремствувати, коли він буде далі отягатись, Вишенський відказує роздражено, в стилі аскета, що не знає ніяких обов'язків перед громадянством — хіба тільки перед добродіями, що його годують:

Ся словеса истовыя басни суть, ниже отвѣта достойни! Ни бо азъ с народом завѣты завѣщевалъ, ниже отвѣты творилъ,— но ниже народа знаю, ниже бесѣдою с ними общих ся и познаніемъ зрака! Что глаголетъ панъ Юрко, не вѣмъ Почто мя ожидаютъ? Єгда заимствовахъ что у кого и долгъ отдати должень есмь? Не вѣмъ другого развѣ странствовашого мя пана Красовского — и на препитаніе нечто возложившего⁶. Сего, и пана Миколая знаю, от прочаго же народа никого не знаю. Что естъ вина народное страсти, и которого народа, доумити ся не могу! Не бо вещь ниже народныхъ лицъ от мене пострадавших не изобрази,— отвѣщати не вѣмъ что! (л 235 — Гол 34).

У постскриптумі Вишенський просить Домнікію захвати його писання і повернути йому потім, бо воно йому буде потрібне. Хотів він включити його до збірника своїх творів чи задумував ширше розвинути кинуті в ним гадки в інших писаннях? Дійсно, два пізніші його твори розвивають сі гадки. «Зачапка» підіймає знову питання про те, яка має бути добра православна наука, «Позорище мисленное» ширше розвиває апологію пустинного життя.

Листи з Афону. Можна здогадуватися, що до повного розриву з львівськими братчиками і взагалі з провідниками сучасного українського руху у Вишенського все-таки не дійшло. Може бути, що перед виїздом він все-таки побував у Львові, розговорився з «народом». Одержав — як можемо здогадуватися з пізнішого листа до Йова — і деяку милости-

¹ Ркп.. или.

² Закликав узяти його хрест і за ним йти (євангельський вираз).

³ Ркп.: смяки.

⁴ Ркп.: пѣрце.

⁵ Інші люди.

⁶ В друк. було опущене «мя» і се змінило значення начебу Красовський під час якоїсь подорожі бачився з Вишенським і жертвував йому деякий «на пропитаніє» З «мя» ясно, що Красовський гостив у себе Вишенського під час сеї подорожі його на Україні і дав йому щось на прожиток.

ню на новий афонський прожиток. З незвісного ближче року, після повороту до Афону, маємо два листи, переслані на Україну через монахів Ксенова монастиря, що їхали туди: один до Йова Княгиницького, другий до львівського братства В листі до Йова Вишенський згадує про своє бажання знову побувати на Україні, що перебили йому «судьбы божія і нѣкія болѣзни тѣлесныя»; коротко описує своє афонське життя й заохочує Йова прибувати на Афон, а як ні — то прислати свого синовця Дмитра, спільного вихованця їх обох в аскетизмі (він був потім наступником Йова в його ігуменстві):

Вси яко Святая Гора раю подобна, аеровоздушнымъ чистотным и утѣшительнымъ зефиром в отлученіи мира содержима дыхающе Ся и нынѣ никакже оскудѣ благодать якже от воздуха! А еже нужду от навѣта діавола миродержца страстно владычествующего страждетъ, въ искупѣ жизни обрѣтаючи¹ ся здѣ,— не подобаетъ ми время подробну изглаголати Точію прочая съкративѣ излаголю Отнели же придохѣ, не точію на келии, но и на пещеры двѣ поголовщины дукатовъ излѣзлѣ! Такожде и на Святую Гору от еже бѣ товарѣ один прежде соборного гарачу, нынѣ же и до чотырехъ влѣзло Аще же и тако аспрымъ² нуждам, Святая Гора подлегла, но благодатію Христовою мирѣ бѣ в конецъ доселѣ от вохода Турков и еничарского³. И в благочестии Святая Гора по древнему никакже оскудѣваетъ — и аще не имать аспри! Но в сей притчи стоим святогорской глаголющимъ «Хотяи — рече — во Святой Горѣ мировати и терпѣніемъ укоснути, или буди желѣзнѣ или сребренѣ». Еже толковати не хочу — вѣси бо сію притчу. Тѣм же сими двѣма и азъ еще коснимъ благодатію Христовою рукодѣліемъ і искупомъ,— доколе течетъ принесеное от васъ⁴. Обаче желаю паки видѣти и посетити вас! Тѣмже извѣсти ми о своемъ мирѣ, и что глаголеши о сем, дай ми гласъ! Аще ли и тебе нужда настоитъ от боренія плоти, страстей и воздушныхъ злобныхъ духовъ поднебесныхъ, к ним-же нам брань гонза⁵.

Лист до львівського братства — се, властиво, текст з Григорія Богослова «противъ самохвалнымъ еретикомъ, мнящим ся быти мудрымъ», процитований Вишенським у потіху братчикам у сьогосвітніх бідах, у підтвердження його улюбленої гадки, що уділ правовірних — терпіти в сім світі пониження й ганьбу, не завидуючи устхам еретиків і не

¹ В ркп · обрѣтающим

² Грошовим клопотам (аспри — дрібна срібна монета), мова — про ту-рецькі податки.

³ Турки і яничари на Гору за сей час не приходили

⁴ Тут натяк на гроші, зібрані Вишенським на Україні і принесені з собою на Афон на прожиток і на оплати податків — «искуп», для котрого афонит повинен бути «сребрен», а на «рукодѣліе», друге джерело прожитку,— він повинен бути «желѣзн», як каже афонська «притча» (приповідка), що нагадує Йову Вишенський

⁵ Л 238; у вид Голубева скорочена приписка листа, в ркп дійсно поповсана «Писа ся в Святой Горѣ, в неже время и соборное посланіе, в монастирѣ Зурафе аще мыслный твоего преподобія за спсєніе вишеречєный писалъ».

кваплячися на їх мудрість. Інтересні тут теплі вирази на адресу братчиків — «которых як с памяти выгнати» автор не може «за твердость¹ духа любовного», так і ім спасення і всякого спасенного добра, як собі самому зичить. Сі приязні почуття висловлені в самому титулі:

Христілюбивому братству лвовському и прочимъ братьямъ единомудрымъ и единоплемейнымъ, купно же и всемъ православнымъ христіаномъ Малоє Русси: в санѣхъ и достоинствахъ различно преимушимъ, богатымъ и убогимъ, княземъ и паномъ и простымъ, духовнымъ и свѣцкимъ, и еликимъ до зрака очесъ сіє писаніє приникнуть,— Іоаннъ Русинъ реченно Вишенский, скитствуя въ Святѣй Горѣ, от Христа Спаса спасенія алчеть и вседушно молить¹ (л 218).

Власне як доказ приязного настрою автора до всіх тих, з котрими він був завівся на Україні, сей короткий лист, як я вище сказав, нам головно й інтересний.

Другий збірник творів і «Мисленне позорище» Вишенського. Не вибравшись в другу подорож на Україну, Вишенський, як десять літ тому, знов захотів промовити до свого громадянства «хартією». Може бути, що й досвід останньої гостини на Україні переконав його, що в літературних відносинах він має більше щастя, ніж в особистих. Так чи інак, він задумує вислати на Україну нову збірку своїх писань. Її основою мав бути «Краткословний Одвіт» Скарзі, де було розібрано три перші розділи його книги і дві гадки його передмови. Продовжуючи сі критичні уваги, Вишенський постановив обговорити ще дві тези книги Скарги: про нужденний стан слов'янської церкви, від котрої греки затаїли науку і всякі освітні засоби, — і про шасливий стан римської церкви, в котрій під папською владою всюди фундується науки і школи. Се була ідея, що, очевидно, особливо живо захопила Вишенського, від його конфлікту з львівськими «народонаставниками»: Що мусять православні протиставити спокусам латинської школи й науки? якою має бути православна школа й наука, щоб вона не служила тільки першою ступінню до «доскональших басень» латинських — як се він закидав львів'янам у листі до Домнікі. Роздумуючи на сю тему, він, окрім властивої відповіді на тези Скарги, написав ще три невеличкі твори: один у формі послання до христіян Малої Росії, другий — се «жартовна притча про унію», як її назвав сам автор, третій — диспут «мудрого латинника з глупим Русином», названий автором «Зачапкою» (зачіпкою), і се «зачіпка» в тіснішій розумінні, тимчасом як у ширшій — вся ся полемічна збірка статті

¹ Тут у ркп ще слово «извланія», що Голубев справив на «излання».

проти Скарги і пояснення з приводу їх являються також одною «зачапкою мудрого латинника з глупим Русиним», як її назвав автор.

Крім того, до сього свого другого трактату проти Скарги автор написав окрему передмову, де він ще раз викладає те, що вже раз оповів у передмові до «Краткословного Одвіту»: які обставини привели його до виступу проти Скарги, і то такого припізненого. Се здавалось би зайвим, поскільки сей другий трактат ішов до одної збірки з першим; досить було б переставити першу передмову наперед, та й тільки. Коли ж сі дві передмови виступають в одній збірці, се робить враження неприємної старечої балакучості — повторювання того самого по кілька разів. Се повинен був відчувати і сам автор, і треба прийняти одне з двох: або він рахував два комплекси статей, згрупованих коло першого і другого трактату проти Скарги («Одвіт» і «Зачапку»), настільки самостійними і зовсім механічно зв'язаними, що вважав за краще, щоб кожний мав свою окрему інформативну передмову; або — може бути, що тільки в одному з пізніших збірників сі два комплекси були сполучені разом і заокруглені додатком інструкції «о чину прочитання сего писання», що містилася вже в «Терміні».

Правдоподібнішим мені здається все-таки, що, об'єднав разом обидва трактати, сам Вишенський і дав на початку спільне послання до земляків, а на кінці повторив інструкції читачам, написані для «Терміні». А пішов сей збірник з супровідним листом до князя Вишневецького так, як він міститься (перед «Зачапкою») в одинокій досі звісній копії збірника колекції купця Царського (потім гр. Уварових, а тепер Московського Історичного Музею). В такому вигляді він становив певний pendant до першого збірника («Терміні про лжу»): менший обсягом, він містив також комплекс приблизно десятка статей різного змісту: два трактати проти книги Скарги (а, властиво, три — бо полеміка з передмовою Скарги становить окрему цілість), дві передмови до них, «Зачапку», притчу про унію і слово до читача (луцькі спомини) в «Краткословнім Одвіті», лист до кн. Вишневецького, послання до земляків і поучення «о чину прочитання» на кінці¹.

---

¹Видаючи окремі невидані твори Вишенського з збірника Царського в Архиве Ю З Р. І. VII, пок. Голубев чомусь надрукував лист до Вишневецького під спільним заголовком з «Позорищем Мысленным» (с 37) як його передмову Тим часом у збірнику Царського порядок статей такий: лист до Львівського братства, лист до Домнікі, до Йова, лист до Вишневецького, «Зачапка», «Краткословний Одвіт», чин прочитання, «Обличеніє диявола», писання до кн Василя, з «Порадою», «До всіх в лядській зем-

Час, коли сей збірник був споряджений, можна означити тільки приблизно. Не тільки як покійник згадується Балабан, що помер р. 1607, але не було вже і старого Василя-Костянтина Острозького, коли присвятити його, як найбільшому стовпові православ'я, прийшлося Мих. Вишневецькому, котрому в 1610 р. присвятив свій «Тренос» Смотрицький. Василь-Костянтин помер у лютім 1608 р. Отже, збірник закінчено не раніш осені або й зими 1608—9 р., коли можна було зміркувати, до кого звернутися з ним по смерті Острозького. Але не дуже й пізніш сього часу, бо коли вмер владика перемисьльський Копистинський на початку 1610 р. і на його місце, в місяці червні, прийняв від Потія священня новий владика Крупецький, Вишенський уже не міг хвалити перемисьльської кафедри як твердині православ'я так, як хвалить у листі до Вишневецького. Отже, приблизно 1609 р. — се час закінчення другого збірника.

лі), «До єпископів» і, нарешті, — «Позорище Мысленное» (див вище) Ясно, що нема ніякої підстави вважати лист до кн Вишневецького передмовою до «Позорища» Тим часом пок Франко пішов за Голубевим, вважаючи лист до Вишневецького «дедікацією» йому «Позорища» (с. 406), хоча сам у порівняльній таблиці творів Вишенського — як вони розміщені в трьох збірниках — поставив лист до Вишневецького перед «Зачапкою» (с. 66), а, аналізуючи зміст листа, правильно здогадується, що з сим листом Вишенський посилає не одно «Позорище», «а може й зовсім не єго, а мабуть якого більшого збірника творів» (с. 408). Се дійсно так, і тут можна б думати натроє, виходячи від збірника Царського й різних спостережень над змістом писань або Вишенський з листом до Вишневецького посилав останній комплекс писань, викликаних полемикою з Скаргою, себто — «Зачапку» в широкому значенні, або обидва комплекси — «Зачапку» і «Краткослов. Одвіт», себто збірник приблизно такий, як я отсе зазначив, або взагалі всі свої твори Я вважаю рішуче правдоподібнішим друге, бо сама «Зачапка» замала, а все — забагато, коли судити з змісту листа. А втім, може, ближчі досліди над рукописами, досі майже не роблені, щось додадуть до в'яснення сього питання!

В кожнім разі треба рахуватися з збірним характером сей другої серії писань. Пок Франко спустив се з ока і тому висловився, що «і під зглядом форми і розкладу річи «Зачапка» належить до творів найбільше хаотичних і строкатих, видно, що автор писав єї наскоро, не добре обдумавши цілість» (с. 323). При тім певну роль, здається, відіграло місце титулу В рукопису Царського, і так само у виданні Голубева, титул «Зачапки» читається два рази на початку, як загальний проспект цілого комплексу питань, і потім вдруге — як заголовок діалогу, до котрого він дійсно безпосередньо належить. Припускаючи, що сам Вишенський ужив сього титулу двічі — раз як загальний, і в ширшій значенні, для цілого комплексу, а другий раз у вузьчій — для самого тільки діалогу, — треба рахуватися з тим, що в першій разі се заголовок певного збірника. Перший збірник Вишенського, «Терміна», коли його трактувати як цілість, теж досить «строкатий». Конструктивність і плановість не в характері Вишенського Комплексу «Христофора» («Зачапки») теж не дуже суцільний і плановий з б і р н і к його писань, як і перший, але всі писання треба розглядати й оцінювати кожне окрема, як і самостійний твір, коли хотіти виробити собі відповідний погляд на них.

Перейдемо тепер по ряду включені сюди писання:

А, *До кн. Вишневецького*. Короткий листок настільки інтересний з різних поглядів, що я наведу його в цілості:

Чсть честнѣйшему первѣйшая от всѣх в прочитанію сего писанія да будеть!

Тебѣ христілюбивый, благочестивый, правовѣрный и православный¹ христіанине, господине княже Михаиле Вишневецький, сего писанія до разсудновнимателнаго прочитанія посылаю!

Таже одержавши вѣсть, и если² благоволеніе твое (правду себѣ на (по)дпору³ доброго сумнѣнія в непорочной нашей вѣрѣ изобразивши, или приславши) — да идетъ до Львова

В прилучивших же ся Російского⁴ краю обывателей стретения (от нашей вѣры православных прагнучих покрепити добраго сумнѣнія) — да не боронит ся

От Львова⁵ же — вѣсть паки о сем почерпши, — да идет в Подгорскую сторону

Обвѣстивши ся же всѣм православно-имен(ит)ым рода шляхецкаго людемъ да устрянетъ сіе писаніе все изображенное елико посылает ся⁶, при церкви премышской!

Сія иматъ похвалу — то есть церков премышская — въ Мало (глаголемой) Роси в захованію вѣры непорочности — от всѣхъ прочихъ честнѣйшую Не бо помаза ся духом латыномудрія ниже обесчести ся ересю. Но в красоте апостольской проповѣди неподозрено стоить

Тѣм же всему сему писанію у церкви премышской остати ся изволяю. И сам⁷ же (аще Христос изволит) оной даровати ся прагну Аминь.

З літературного боку цікава ся проба висловити у високім, величнім і гіднім слов'янськім стилі свій, так би сказати, — літературний заповіт. Вислів дійсно досить величавий і лапідарний, але не дуже прозорий. Автор віддає Вишневецькому як столпові православія честь першого прочитання його збірника. Добре його вистудіювавши на підпору свого переконання в правдивості православної віри, нехай перешле львівському братству — для міщанства значить, а не відмовляють нехай і православним шляхтичам користуватися з нього — котрі матимуть okazji («в прилучивших ся»). З Львова нехай перешлють на рідне Вишенському Підгір'я і після того, як він тут обійде всіх, хто цікавитиметься його творами, нехай зложать сей збірник при Перемишльській кафедрі. Вишенський славить її за непохитність у православ'ї і заявляє бажання — коли йому доведеться вернутись на Україну, віддати їй останок своїх сил і життя⁸.

¹ В друк упушено

² В друк додано · будеть

³ В ркп надпору, приймаю поправку Голубева

⁴ Ркп · воесенсково, друк во всемъ томъ

⁵ Ркп · Львови

⁶ Ркп посылаяйся

⁷ В друк · самой

⁸ Інтерпретуючи так посланіє, я в кількох пунктах розминаюся з інтерпретацією Франка. Деякі з них я вже вказав вище — щодо датування і

Характеристично, що такий демократ, як Вишенський, все-таки віддає тут себе і свої писання під протекторат останків православного магнатства і шляхти. Очевидно, його пером водить надія, що Вишневецький, який проявив себе щедрим меценатом в інших випадках, захоче видрукувати його писання. Його, мабуть, має він передусім на увазі, коли далі в притчі про унію розвиває перед земляками план видання «Соборника» — енциклопедії християнського знання, і пропонує їм для сього діла свої послуги — очевидно, з тою надією, що втім «соборнику» знайшли б місце його писання. Він пропонує для сього діла, як побачимо зараз, організувати складку. Але я думаю, Вишенському було відомо, як тяжко йшли такі складки, і в дійсності він покладав надії на панів-меценатів, — у данім випадку на Вишневецького.

Все се ми сподівались би знайти в писанні до земляків (Б), котрим розпочинається збірка. Нагорі титул: Сіє писаніє зоветься: Зачапка мудраго латынника з глупымъ Русиномъ в диспутацію, а попросту глаголющи в гаданіє или бесѣду», далі короткий зміст полеміки з Скаргою: на ті дві тези його — про науку грецьку і науку римську, і псевдонім автора. «Христофоръ инокъ Русинъ, во святѣй Афонстѣй горѣ странствуюя» — дублет до «Феодула», першого трактату проти Скарги. І знов той же епіграф, що там: Буди же слово ваше: ей ей ні ні .» По сім посланіє, — але зміст його вичерпується засвідченням з боку Вишенського гарячого почуття до рідної землі і народу, котрого не можуть заглушити ніякі аскетичні виречення всяких сьогосвітніх зв'язків. Передусім у самим звороті:

Благочестивым и православным христіяном Малоє Росіи братъству лвовскому и виленскому, таже всѣмъ подгорскимъ обывателемъ гражданомъ (мищанам — на першм місці) и началствующимъ в своихъ державахъ рода шляхецкого (шляхті — державцям і поміщикам) и повсюду обще: Покутю¹ и Волюню и идже правовѣрныхъ гласѣ именуєт ся духовнымъ и свѣцкимъ всякого сану, чину и преложенства² — иноком,

зв'язку сього листа з «Позорищем» Далі, слово «вѣсть», кілька разів повторене в листі, Франко толкував як заголовок другої збірки — так як «Терміна» було назвою першої (с 49). Я думаю, що для сього нема підстави; й «одержати або почерпнути вѣсть» значить тільки ж, що й «извѣстити ся»: на б р а т и п е р е к о н а н н я — уважно прочитавши книгу Кінцеві слова «даровати ся прагну» Франко розумів так, що Вишенський «призначає для церкви перемишської не тільки всі оригінали своїх листів, але і своє тіло по смерті» Я думаю, що се був би доволі нескромний акт для такого аскета вважати своє тіло якоюсь цінністю (котру церква казала б перевезти з Афону чи що?). Слова Вишенського я розумію так, що він хотів би видати себе ще живого сій церкві, коли б «Христос ізволив» йому вернуться на Україну

¹ Ркп. покуту, друк. ло куту

² Ркп: предложенства.

священствующимъ, простымъ. Подгорского гнѣзда и персти плодородіемъ сый, грѣшнѣйшій инокъ отъ всѣхъ челоуѣкъ, вашей милости о Господѣ радovati ся (по телесному движенію) и спастися (по душевному прагненію) усердно ¹ жаеетъ и Господа спасителя молитъ (л 241).

Далі оправданія з такої згадки про своє підгірське походження і прив'язання: високохарактеристична апологія патріотизму, чи любові до батьківщини, з суворо-аскетично-го становища:

Аще бо и възбраняеть и запрещаеть духъ яже по страсти пріязнь и усвоене еже къ дружству внѣшнему (які-небудь світові прив'язання) не совлекшему ся ветхости страстное — изшедшему в тризнище борбы началъ и властей духовъ воздушныхъ миродержателя тмы вѣка сего (монахові, котрий вийшов на боротьбу — тризнище — з злими духами).

Обаче азъ не возмогохъ претерпѣти страдбы ревности — любве внутрь палимыя юже ко вашему благочестію за спасеніе имамъ, — во еже не посѣтити вас сим братомъ (странствовавшимъ здѣ и паки отходящимъ к вам) словомъ свойства, благочестія, правовѣрія (аби не переказати кілька слівъ приязні — і побожного поученія).

Не пускаючися в хитру діалектику, котрої не вчився, він хоче дати землякамъ кілька поучень «від простоти».

Аще бо и въ художествѣ риторского наказанія и ремесла є л л и н о или латино-мудрыхъ во причастиі общенія нѣсмъ былъ или навыкъ что от хитродіалектическихъ силогизмъ — тѣмъ же и ни мудрованія хитрословного къ вамъ ко удивленію начертати могу или тшу ся. Но от простоты и нашего языка словянского еже аще глаголю, вѣщаю и мудрствую. Ведый се извѣстно, яко яже сила духа не в художествѣ внѣшняго ² наказанія и философского постиженія обрѣтаетъ ся, но вѣрою смиренномудрія подвижно внимательному дѣлателью заповѣдей Христовыхъ (тому, хто в подвигу сповняе заповіді Хр) вѣдати и разумѣти полѣзная и спасительная даруетъ ся (л 242—3).

Хоче переконати земляків, що їм зовсім не треба бентежитися тим, що різні «миролюбці і роскошниці світу сього», з-поміж духовних і світських, «лакомлять ся яко на пироги на нѣкую латинскую унѣю». Тому нема що дивуватися, вважаючи на якість тих духовних і ті непобожні дороги, котрими вони, ті духовні, добули свої посади:

Словесныхъ пастыревъ никакоже обрѣсти нѣсть — точно по бруху и самолюбію ³ на столъ власти ⁴ єврейски — мытом, и дѣрою — злодѣйски, и черезъ плотъ разбойнически вздравшихъ ся и столъ начальства церковного мучительски оседлавшихъ ⁵ видѣти єсть . (246).

¹ Ркп : и усердно

² Ркп вышняго.

³ Ркп . самолюб ю

⁴ Друк власти, ркп власти.

⁵ Ркп оседлавших ся.

Чтожь за пожиток с тых пастырей без-христа-приходных ¹ и владущих, коли не имьют силы ничтоже добро ниже за свое спасение сотворити ниже о прочихъ спасению промыслити?

І на підкріплення духу і розвеселення земляків приходить Вишенському на думку — розповісти їм про унію «под притчею жартовного обычая» — в стилі Герасима Смотрицького та інших сучасних сатириків.

Бо тежь нас Скарга в своїх аеро-вымыслных книжкахъ укориль, иж ² мы — Русь — словенского языка не разумьемъ. Что либо послушаеть, с тых речей о унії к вамъ выображенной ³, — если правду глаголетъ, яко бы мы своего словенского языка не знати и нерозумѣти мѣли ⁴ (л. 247).

Зазначу, що списує він сю жартовну притчу й простою мовою (в нашій копії вона, як звичайно, місцями послов'янена, я, наскільки се можливо, стараюсь вернути оригінальні вирази). Насамперед жартом слов'янщить слово «унія» в «юная» і починає.

В. Начало о унії и притча жъ о вѣрѣ —

По словенскому языку называется «юная», молодая Прето я васъ, православныхъ ⁵ перестерегаю и напомнимаю ⁶, абы есте пилие и вседушне от тоє молодое стерегли и не ⁷ лакомили на ню! Хотяже заправды она естъ яко молода будучи, образомъ красна и чюдна, разумомъ хитра и мудра обычаемъ, вельми оздобнѣ убрана и всѣми способы на любовь свою притягнути миролюбную мысль уготована. Предся вы не лакомте ся на тую молодую вѣру, иже держите ся старые вѣры! Хотя же естъ образомъ шпетна й нельпа; разумомъ глупа и не хитра, обычаемъ проста, ветха, не убрана и ни мало не позорна, а наветъ и брыдка ⁸, — единако жъ я вамъ ражу тоє старое и шпетное вѣры держати, а от юной стеречи ся!

А тоє чем и для чего? Для того — причину вам скоротивши рѣчь скажу. Иж ⁹ естъ юная вѣра шаленая и непостоянная, хотя же красно на прелесть лакомыхъ утворена. Иж ⁹, разумѣйте, от стихий мира и челоуѣческаго мудрования и вынальзку ¹⁰ вымышлена. Старая паки вѣра хотя же естъ шпетна, не позорна, але досыть нам на томъ вѣдати, коли естъ статечна ¹¹, грунтовна, неподвижна и от Христа фундатора основанна (248)

Предо теды ¹² не лакомте ся — вамъ православнымъ мовлю ¹³, — и не ревнуйте и не прагните от юной ни единыя корысти албо ползы за спасение в совѣтахъ духовнаго разума искати. Когда же за правду вѣдаемъ, иж ²

¹ Ркп безхристоприходныхъ

² Ркп : иже

³ Тут дещо у Гол пропущено, — воно й справди не зовсім у порядку.

⁴ Ркп имѣли

⁵ У Гол додано ще христіанъ

⁶ Ркп навоспоминаю

⁷ Ркп . на

⁸ Ркп бритка

⁹ Ркп иже

¹⁰ Винаходу

¹¹ Ркп станечна

¹² Ркп Притомъ тогда, друк престо

¹³ Ркп : глаголю.

его, юная не маеть¹ хотя ж² она от простоты правовѣрія и тѣснаго пути евангельскаго, от матере — от старыя вѣры отторгши ся и на широкий гостинець вѣка сего (роскоши насытити ся прагнуци) выскочивши хитрует, мудрует, бует, хвалит ся, возносит ся, скачетъ и играетъ!

Тому ничему от юныя дѣмому, правовѣрныи, не дивуйте ся Таковъ бо есть и законъ своевольный с-под ярма тѣснаго и крестоноснаго и прискорбнаго житія и³ пути вѣдущаго во живот вѣчный выламавши ся и выскочивши буети, шалѣти, бѣсовати ся Бо тежъ и наставниковъ бѣсомудренныхъ воздушныхъ, поднебесныхъ духовъ тая юная и шаленая маеть⁴, и ними правима ѿ обладана есть, теды⁴, творить яко хочеть⁵ Вы жъ, правовѣрныи, свое спасеніе в старой и благочестивой вѣрь добрыми дѣлы и побожным животом будуйте (Побожне, досить шаблонне закінчення в слов'янській мові, пропускаю).

По сій притчі автор дає свое поучення в сій дражливій справі (Г), що його займала останні роки: яка має бути православна школа і наука в протиставленні погибельній, диявольській науці латинській Се маленький трактатець, на одну друковану сторінку (л. 250):

По семь по простотѣ нашего благочестія вѣры, боячи ся, жебы есте дѣти свои хитростію и ересію латинскою не отрули⁶ и не поморили, залецаю вам православным правовѣрную школу, и пораду даю, чога ся учити имѣють, штобы⁷ дѣти ваши спасли (ся) и по вас благочестіе задержали, и христанство своей вѣры не стратили

В первыхъ ключь, или грецкую или словенскую грамматику (роз. буквар) да учат

По грамматицъ же во мѣсто лживое диалектики⁸ (з бѣлого черное, а з черного бѣлое претворятъ учащее) тогда⁹ учать богомолѣбного и праведнословесного часословца

Во мѣсто хитрорѣчныхъ силогизмъ и велерѣчивое реторики — тогда учать богоугодно-молѣбный псалтырь

Въ мѣсто философи — надворное¹⁰ и по воздуху мысль разумную скитати ся зиждущее — тогда учать плачивый и смиреномудривый охтайкъ, а по нашему церковнаго благочестія догматы — осмогласникъ

Таже конечное и богоугодное преспяніе¹¹ в разумъ — дѣльное богословіе, тогда учат святую евангельскую и апостольскую проповѣдь, с толкованіемъ простымъ, а не хитрымъ не слухи (рѣчь упрямудривши токмо¹²), чесати словомъ проповѣдным¹³, але¹⁴ силу Духа святого влагати в слышащихъ сердца (Тут провѣщання Павла, як то люди «от простой истины слухи отвратятъ», і пояснення: «Еже наша Русь пострада и отступленіемъ от вѣры

¹ Ркп имѣеть

² Ркп · хотя то

³ Ркп и, друк на

⁴ Ркп тогдаже

⁵ Ркп хочеть

⁶ Ркп : отравили

⁷ Ркп : чтобы

⁸ Ркп диалектиты

⁹ В ркп тогда бо

¹⁰ В ркп надворнѣе

¹¹ Ркп : предспяніе

¹² Надавши можливо мудрый видъ словам

¹³ Тут знов випад проти «казнодѣв», як вище.

¹⁴ Ркп : или

лакомячи ся на поганского красномовного Аристотеля и на вавилонскіе страсти музыки» I по сім Къ своимъ ученическимъ, слѣдъ проходити хотящимъ¹ что да учать, поки возвращаю ся).

Таже во евангельской проповѣди мысль напасши, и до прочихъ книгъ богословію тезоименитыхъ² касай ся, и всяко писаніе богодухновенное проходи — которое мысль отъ благочестивое вѣры не розвращаетъ, але и овшем³ — смиренномудрию учить

А если бы хотѣл, возлюбленный любомудрче, и надворное мудрости хитрость увѣдати, не возбраняет ся у нашихъ, в церкви мѣсто имеющихъ, то есть в Соломоновыхъ Притчахъ, Премудрости, Екклесіастъ, Сираху, и прочихъ старозаконныхъ сѣновно-образныхъ⁴ и к истиннъ посылающихъ с пророческими предвозгласи, и тамъ, любимый брате, поглумися и забавляй, точю до поганскихъ учителей и до латинское хитрослов(но)е лжи не ходи,— бо вѣру згубиш!

По сім відігритім рецепті Скорини⁵ Вишенський в гарній формі дає програму задуманої православної енциклопедії; заповідає для неї для вжитку в школі свої писання і нібито посилає разом з сим:

Д. А иж⁶ з сего краю. горы, пустыни, чаши, былія, травы цвѣтнорастущаго зеля,— не имѣхъ вамъ что другое подарку послати, только умысливъ и азъ от своеє простоты, и глупства словянского языка, православное вѣры⁷ три словесные цвѣточки, которыхъ за великую любовь, юже к вашему благочестію имам, вашей милости посылаю Ся же цвѣточки за приклад или образ учеником (навыкнути, ревновати и прагнути за спасеніе добродѣтель хотящимъ) зъло потребные

Первый цвѣточокъ⁸ Древо зовомое разумное, философія, не поганского учителя Аристотеля, але⁹ православныхъ, Петра и Павла.

Другій цвѣточокъ Церковцу, в которой о учтивости оное писмом коротко изображено есть

Третій цвѣточокъ Маленькую пѣсенку церковную, которой зрозумѣвше¹⁰ богорозумную мысль, от сладости николи же пѣти не престанеѣхъ.

Тые цвѣточки, прошува съ, от мене завдячне приметъ, и сами воню зѣльною¹¹ от них себе облагодухайте, и дѣти свои запаху насладити ся принудьте,— да всѣ чувства ваши благочестіємъ пахнуть — Господи даруй, аминь!

За тым порадую вам, православным, даю. поревнуйте по своей благочестивой и православной вѣрѣ, а найбільше по своемъ спасеніи, жебы бѣгъ живота (вѣка сего в забавѣ) ходатай вамъ былъ спасенію, а не погибели. Збудуйте одну книгу, з друку выданьемъ. Которая есть первое: огорода благочестію, заступаючи всякій благочестивый помыслъ, абы не выходилъ отвнуръ православные мысли на дворѣ за огороду самоимънною думою,

¹ Ркп : хотящихъ

² До богословія приналежнихъ

³ Ркп овсемъ.

⁴ Що як тинь(сѣнь) дають образъ будучихъ, новозавітнихъ подій і дають про нихъ «предвозгласія» пророків

⁵ Див вище

⁶ Ркп : иже

⁷ Три джерела відповідають трьомъ «цвѣточкамъ».

⁸ Ркп тут і далі цвѣточик

⁹ Ркп или

¹⁰ Ркп зразумѣвше

¹¹ Ркп дѣльною.

гдѣ звѣрь ереси живеть и слабоумныхъ на свою прелесть восхищаеть и пожираеть

Вторая сила и мощъ тое книги покров мир и ¹ тишину всякую зверху от троицнаго божества дарующъ, абы воздушныхъ духовъ розумъ лживый (по власти князя тмы вѣка сего) благочестиваго помысла не омрачивъ от православные вѣры не отвлекъ и от живота Бога службы до мертвого вѣку сему угрожающаго не отлучилъ своєю бурною хмарою, дождевиднымъ пролитиемъ мечтателнаго мнимонія, нападающаго квалтомъ ² не на правовѣрно основанный умъ который коли с тое вѣдомостю ³ остережешъ, того всего не постраждеть

Той же книзь имя быти имѣет соборникъ, то естъ зобраные всѣ таемници невѣдомые разныхъ часовъ альбо справованые, (альбо) реченые от Христа Спасителя или ученикъ его — святыхъ апостолъ или святыхъ богоносныхъ отецъ Толк и разум о всем порядку церкве православные до всего цѣлого року в словѣхъ раздѣленныхъ (обходячи круг годишный) на едно злучити ⁴ надлежитъ И будет книга Соборник, надъ которую нѣсть потребнѣйшее в нашей церкви, и без нее якоже ⁵ глава без очей ничтоже видѣти или вѣдати не можем — Коли приидеть святого день ⁶, альбо честь праздника? что за таемници албо потѣхи в себѣ имѣеть? ⁷ Початок же той книзь от мытаря и фарисея до всѣхъ святыхъ недѣльными ступенями наукъ тягнетъ А до тое штуки 12 праздниковъ господскихъ и богородичны с выборнѣйшими святыми заучити потреба по типуку — которые бдѣние имѣють

Отож если схочете, и ревнуете о том совѣтъ, дайте нам глас, и поможемъ вам своимъ трудомъ на тое дѣло А если не хочете, творѣте ж и спасайте ся яко знаете. болшей до вас справы не имамы!

А если бы есте рекли кто коштъ тотъ на тое подоймет, когда же убогимъ, или единому не вомѣстно — На тое вамъ отповѣм добрый способ еврейского разума общій слог ⁸ в карвань! Кто вдовица нищетою — двѣ лепте, шелюгъ, полгроша А кто довольнѣйшій или пань — золотый, десять, а наветъ и сто за общую ползу и за свое спасение Ничтоже бо дорожшее нѣтъ отъ душа, и в то бы тое дѣло быти могло ⁹.

Кінець кінцем ся організація складки на видання, може, найбільш интересне в сім проекті! Се прояв нового життя: громадського, міщанського, виробленого в умовах міського життя, призвичаєного орудувати збірними коштами колективу. Самий же проект видання «Соборника» був настільки малоактуальний, що, мабуть, так і не збудив у нікім більшого інтересу, і з ним пропали «цвіточки» Вишенського. В сім збірнику писань, що ми тепер маємо, їх нема; досить правдоподібно здогадуються, що вишенаведені слова Вишенського, властиво, треба розуміти як обіцянку чи намір прислати ті «цвіточки», для проектованого збірника, і як той план відклику не знайшов, то він тих цвіточків і не написав.

¹ Ркп: и миръ

² Ркп. квалтовъ.

³ Ркп. вѣдомосту.

⁴ Ркп.. злутити.

⁵ Ркп: яже

⁶ Ркп. дня

⁷ В друк. пропушено.

⁸ Складку.

⁹ Ркп. л. 251-4, Голубев с. 74—5.

По сім наступає сама та «Зацадка мудрого латинника з глупим Русиним в дискусію, или попросту рекши: в гаданіє или бесѣду»². Починається вона доволі дотепно, з темпераментом, імітуючи бундючного польського диспу-танта:

Е. Мудрого латинника вопрос. «Прежде — для чего глупы и нерозумни есте небожента Русинцы, иж³ не хочете до нас приступити, жебы есмы были одно — где есть зродло⁴ разуму и науки, чего вы не имѣте?» Глупого Русина отвѣт «Для того, ласкавый и мудрый латинниче, есмо глупы, бо есмо апостола Павла ученицы Тот бовѣм нас тоє глупости научилъ, абы смы были дѣти⁵ научивъ». Который самъ когда з мирского старозаконного ревнивого и сварливого разуму вызув ся⁶ заразъ учинив ся глупымъ по разсужденію мудрости свѣта сего» і т д

Наступає стільки разів повторене у Вишенського проти-ставлення правовірної простоти лживій мудрості поганських учителів: Аристотеля й інших, і по сім мудрий латинник уже питання не поновляє, — «конець зацапць и отвѣту мудраго з глупымъ»⁷. У автора не знайшлося енергії розвинути далі сю тему в справжній діалог, хоч би так, як свого часу він зробив се в апології чернецтва, і він по сім переходить до відповіді Скарзі, — а насамперед дає передмову-пояснення.

Ж. Тут небезітересне оправдання автора, чому він так спізнився з своєю відповіддю і не прочитав книги Скарги своєчасно⁸. Пояснює, що він тоді проходив свій «подвигъ», а Григорій Синаїт, звисний учитель аскетизму, котрого ми вже згадували з сього боку, наказує «на подвиг изшедшему» стерегтися всякого читання: не тільки еретичних писань, але і православні книги облишити, — й читати тільки «Ісусову молитву» і спиняти в собі всякі помисли.

Бо не до чужихъ плетокъ челоуѣку забава и опыть, коли в своемъ дому бѣда ся дѣеть. Такъ же и убогому иноку не до прѣня еретического упражненіе, коли бѣси помислы перевертають, и тѣло на похоти грѣхолюбные розжигаютъ. Але до своєї бѣды тогда мыслная забава (л. 262).

Се єдиний в тім роді образок аскетичного погляду, дано-го аскетом же, вірним прихильником сеї доктрини, — даний

¹ Ркп. с

² Заголовок у ркп тут на л. 254 повторений вдруге.

³ Ркп. иже

⁴ Жерело

⁵ Ркп. быти, в друк пропущено

⁶ Ркп. вызув я

⁷ В ркп.: «загадць» і «отвѣтъ» л. 258, Гол с 79.

⁸ «Бо есми еє ажъ до сего часу не читалъ» (л. 261 — с 81). Сі слова, очевидно, треба розуміти так, що Вишенський не прочитав книги Скарги, як вона вийшла першим разом, 1577 р., — бо тоді він дійсно починав свій аскетичний подвиг, а не в 1590-х роках (друге видання), — коли він уже пройшов свою «пробу».

в побутових рисах, а не в тій формі поучення і пропаганди, як ми звичайно його стрічаємо.

На самій полемі з Скаргою, що йде далі дебаті про папський примат, обороні слов'янської мови, критиці латинської церковної науки, — не буду ширше спинятись. Єсть тут чимало з православного становища влучного, навіть дотепного, але неглибокого, і без того вогню безпосереднього почуття, що давніше надавав красоту і неглибоким гадкам автора. Вишенський, напр, влучно підносить тут, що латинники вимагають не стільки віри в Христа, скільки віри в папу, і книга Скарги написана в славу папи, а не Христа. В доказ спасенності слов'янської церкви вказує на велику силу святих — «в Великій Росії» і в Києві, а латинській науці закидає, що вона виховує не побожність, а зарозумілість і пиху:

Того николи же, Скарго¹, показати не можешъ, абы (з) школы латинское и науки смиренный и нищий духом² выйти имъ, только все оной блаженной³ наукъ сопротивници — горды, величавы, пишны, надуты, пружно⁴ (и) славолубцы, хелпливы⁵, велеръчивы, самохвальны, фарисеи⁶ возносливы, лжелубцы, клеветници, правдоненавистници, потварнцы, всѣх укорители, а себе за лучших разумьющи

Попушай⁷ только себе⁸, Скарго, — ты еси первый ученик школы латинской — не вси ли⁹ плоды тые гнилые¹⁰ и погibelны въчною смердяще в тебѣ гнѣздо имъють¹¹ Божіе во всѣхъ¹¹ оболжилъ¹² и потопилъ¹³, а себе сколь тълмъ выславилъ! Над правдою лжи сидѣти и владѣти усудилъ и декретовалъ!

Проклятая то таковая, пекельного зродла науки, школа! Которая ни единого ученика на спасеніе до царства небеснаго годнымъ быти не породит и не научитъ, але¹⁴ всѣхъ студентовъ своихъ в погibelъ въчную посылаетъ!

Што ми хвалишъ, Скарго, латинскаго костела школы, коли в ней нетъ учителя Христа ани Петра ани Павла и прочихъ учениковъ Христовыхъ за спасеніе учащихъ, але блазнители, поганцы, Аристотели, з другими волхвы и еретики, Оригены и другіе тому подобные начальствуютъ и всѣмъ костеломъ латинскимъ радятъ и владють²

¹ В ркп тут і нижче скорого

² В ркп тут «насець», може — богоносець² (у Гол нема)

³ Себто Христовій і апостольський

⁴ Порожньо

⁵ Хвальки (польське)

⁶ Ркп фарикъ

⁷ Ркп попушай

⁸ Ркп тут і нижче себѣ

⁹ Ркп на воили, Гол. пропустив.

¹⁰ Ркп: гнилье

¹¹ Ркп с всѣхъ, Гол совсѣмъ

¹² Ркп оболжилъ

¹³ Очевидно, пол *obeŕzi* і *poterŕi*

¹⁴ Ркп тут и нижче. или

Тоє, Скарго, и дурный бы в писмъ, а в правдъ кохаючий ся и не зма-
меный¹ еще от прелести вѣка сего разсудити могль, иж як² щастье кос²
тела латинского — пекло, такъ и школы и науки его — пропасть и погибель
вѣчная³.

Все те, больше-менше, чули сьмо вже в попередніх пи-
саннях,— тильки в нових варіаціях сих гадок відчувається
стареча втома й ослаблення

Можливо, що се відчував і сам Вишенський, що його по-
лемика не робить сильного, переконуючого враження,— що
йй бракує того нерва, який так сильно бився в раніших пи-
саннях, і се почуття продиктувало йому кінцевий зворот:
«Къ прочитателю сего писанія» Він просить свого читача не
піддаватись невірі або «мнѣнію», прочитавши се писання: не
підозрювати, що в авторові говорить ворожнеча проти «роду
латинського», або «помисл». Ні, його устами промовляє сама
божа образа, заповідяна Скаргою в його книжці⁴,— що він
у ній «Русь потупилъ и яко отступниковъ от костела Латын-
ского во муку осудилъ»:

Вѣруй, любимый прочитателю! Если Скарга и всякій латынского рода
человѣкъ до русской вѣры и науки правдивой не приступитъ за добро а за
добродѣтель,— вѣдай, иж в геену огня вѣчнаго отидеть От которого не вы-
пургует ся⁵ во вѣки

От которого всѣхъ обще: и Русь в православии стоящих и Латыну зна-
менитыхъ,— Христе Боже заховати рачь Аминь⁶.

Отая стареча втома ставить другий збірник Вишенського
загалом значно нижче від першого Не тильки що в сім
другім збірнику ми знаходимо мало нового з ідеологічного
погляду: переважно се ті гадки, котрі ми чули в «Посланії
до всіх в Малий Росії», «Пораді», писані до кн. Василя і до
утеклих епископів. Але й виклад їх не підіймається вже до
колишньої сили і високого пафосу, котрий нас чарував там.
Розуміється, коли б ми не мали першого збірника зовсім, то і
з другим Вишенський зостався б для нас найбільшим пись-
менником своєї доби Але коли ми можемо порівняти сі пи-
сання з писаннями 1590-х рр., то можемо сконстатувати, що
в писаннях 1600-х рр. літературний хист його не сягає верхів
попередньої творчості. А розходження з своїм громадян-
ством, так глибоко відчуте під час стріч на Україні, безсум-

¹ Ркп ізънемамены.

² Ркп иже какъ

³ А 292—3, Гол 102

⁴ «Самая кривда божая» Голубев означив сей вираз знаком запитан-
ня, припускаючи тут помилку Але в таким розумінні «кривди, заповідяної
Богові», сей вираз не має в собі нічого неймовірного

⁵ Натяк на римське purgatorium — чистилище.

⁶ А 302—3.

ївно; відбилось і на внутрішній силі переконання в його поглядах і його полеміці,— навіть коли вона зверталась проти латинства або еретиків-протестантів Занадто часто мусив Вишенський відчувати, що його полемічні докори й аргументи могли бути ними обернені на адресу «нових руських філософів», «книгочників і народонаставників», що стояли на чолі українського руху і від котрих Вишенський кінець кінцем таки не міг цілком відмахнутись. Бо хто ж зостався б тоді? Купка таких аскетів, як він сам? Небезпеку такого поставлення справи він мусив сам відчувати — хоч так багато в тім русі було йому не під думь.

Кілька літ після спорядження свого другого збірника він виступив проти тих нових течій, розвиваючи деякі гадки, більш побіжно кинені в листі до Домнікії, в обороні пустинного життя. Але зробив се в такій обидній для своєї наукової репутації формі, що ще ясніший дав доказ старчого увядання.

Просторий титул zarazом подає і зміст сього писання.

Списане зовет ся Позорище¹ Мысленное, составленное от инока, в пещеръ горъ съдящаго и себѣ внимающаго, (преподобнаго и блаженнаго отца киръ Іоанна Вишенскаго от Святыя Афонскія горы с власной рукописи его переписанна)², на хулу в прилозьхъ толку апостольскаго в книжцѣ о священствѣ Златоустого выдрукованной, — якобы Златоусты(й) взбранял инокамъ изъ града в горы отбѣгати. Але певне³ сам перекладач⁴ от себе то написавъ и под титуломъ Златоустого подметъ або поклепъ на блаженнаго сотворивъ. Если то слушне учинилъ — до истинны басни⁵ прикладати и на свѣтъ важити ся выдавати, разсуждайте разсужденію сподобльш(и) є ся!

Як бачимо, оригінальний титул, даний Вишенським, підпав переробці переписувача, що додав авторові ті побожні епітети, згадав про переписання, і вступні слова «списане зовет ся», можливо, походять від нього⁶.

Потім наступає поклик:

Придите, стецѣте ся на сіє мыслное и словесное позорище, а найбольшей⁷ предобрьйшей иноческій чны! Васъ бо ради на осторогу позорище сіє словесное составихомъ. Да не увязнет кто в прелести сего безпользнаго свѣту, въ еже из града не⁸ избѣгати и в мирѣ в страстьхъ равно с мирскими погубити».

¹ Видовище

² Досі написане кінноваром

³ Ркп. или паки, так справляє Голубев

⁴ Ркп. тут і нижче перекладач

⁵ Ркп. васнѣ

⁶ Тому, мабуть, Голубев у своїм виданні відкинув сі слова, своїм звичаєм не зазначивши, як воно в рукопису

⁷ Ркп. наибольшей

⁸ Ркп. иси, на «не» правильно поправив Голубев.

Отже, як бачимо, приводом послужило, що в «Книзі о священствѣ», виданій львівським братством у 1614 р., Вишенський знайшов слова, котрими засуджувалися ті, що «лишаючи городи», «тікають в гори»¹, інакше сказавши, — власне, те «пустинне житіє», котре він ціле життя проповідував як найвищу і, властиво, єдину гідну форму християнського життя. Можливо, що в тім відчув він той сам докір, що колись висловив йому пан Юрко, міг навіть підозрювати, що се на нього власне і вложено сі слова. Бо не більше, не менше, як закинув перекладчикам, що вони своєвільно додали сі слова! Але на переконання не пошукав ні грецького оригіналу, ні слов'янського перекладу сього поучення, тільки став доводити, що Златоуст не міг сього сказати, бо в інших місцях хвалить тих, які для подвигу кидають світові вигоди, а далі починає цитувати інших отців, що хвалили пустинне житіє: Василя Великого, Григорія Богослова, Івана Синаїта (Ліствичника), Ісаака Сіріянина і новіших проповідників аскетизму: Симеона нового богослова и Григорія Синаїта (пор. вище). На видавців же і перекладчиків львівської книги обрушується різкими і грубими докорами, називаючи їх «баснословцями», «бабськими богословцями», «домолежнями», «коханками плотолюбніми» і под.:

В прилозѣхъ толку апостольскаго барзо хулу на Златоустого — перекладач писма — а наипаче жь і покльпъ наложилъ и Златоустого бесѣду золотую калом помазавъ — сего чинити не умѣлъ, а власнѣ² якъ бабскій богословцъ неосторожнѣ учинивъ, яко приповѣдають³ простые люди: «вари(в)ши — мовить — и пролив» (л. 520 — с 38).

Се все переносить він загалом на «руських філософів»:

Сего⁴ уже наши рускіе философи, не имѣючи мѣста на отвѣтъ, гдѣ бы повѣрнути ся, и свою срамоту покрыть — хулы на бѣгльцовъ в горы, — паки скочать до латынскихъ мниховъ на оборону, и оными бѣгльцемъ гор(с)-ким очи будутъ бости⁵ и укоряти тымъ способомъ⁶, яко лытынскіе мниховъ

¹ Я наведу в свободнім перекладі се досить тяжко постилізоване місце, з 6 поучення з приводу Павлового послання до коринфян, процитоване Вишенським: «Ми стали зовсім немощні і прив'язались до нинішнього життя, і коли знайдеться хтось, що має якийсь слід старої побожності, то сей кидає городи і торжища і, замість жити з людьми і справляти їх обичаї, — тікає в гори. І коли хто питає його, пощо він відлучається від світу, то дістає відповідь зовсім неоправдану: тікаю, каже, аби не загубити себе і не притупити своїх добрих прикмет (добродетелів). А наскільки ж то краще себе притупити і позискати (для спасення) інших, ніж з висоти гір дивитися на те, як загибає братія!»

² Ркп: власнѣ так власнѣ

³ Ркп: проповѣдають.

⁴ У вид. Голубева додано «От сего».

⁵ Бодати

⁶ Ркп: спасовомъ.

дома во отечествахъ с своими ся знаходять, яко с ними ¹ в общени чело-
вѣческомъ пребываютъ, яко своихъ ползуютъ, яко учатъ, яко костель свой
боронять, яко в сварахъ вѣры посполитость ² заступають

На то вам коротко отповѣмъ,— и от искуса глаголю, а не от самофал-
ки за единого в горахъ и пещерахъ съдѣшаго руского инока тысячу домо-
лѣжныхъ и в палатахъ ³ упокоюющихъ ся миролюбцевъ, мясоедовъ, рос-
кошныхъ мниховъ латынскихъ не промѣнили бымъ! А о чем не промѣнилъ
бы им, широко не ведерѣчимъ, только вкратцѣ явимъ бо не суть духовные
поклонници Отцеви, и т д (л 532, с 45—6)

Таким чином справа оборони монастирського аскетизму знов фатальним чином сходила на обвинувачення нового українського руху, що він збивається на латинські взірці! Поза монастирем та ще хіба церковним богослужінням Вишенський фактично не може вказати нічого, на чім могло б опертися православне життя, щоб бути православним, а не зрадою і занпащенням правовірної традиції! Хто живе дома, їсть м'ясо, бере участь у громадським житті, заробкує — він уже властиво не має уділу в християнським житті безпосередньо, тільки мусить через заступство якогось ченця-аскета через його молитви вкупуватися у вічне життя. Се були просто самовбивчі висновки, до котрих доводив аскетичний ригоризм Вишенського, і сей останній бій, заданий ним під прапорами відновителів аскетизму XIV віку, проречисто виявив його нежиттєздатність. Православна реакція, піднята його іменем, мусила бути програна. Незважаючи на підтримку мас, вона скраховала кільканадцять літ пізніше дорешти, і в тій нервовості, з котрою Вишенський виступив у своїм писанні проти доволі, на око, легкого докору на адресу пустинництва,— в його відкликах до «предобрійшого иночеського чину», щоб він не дав себе збаламутити такими покликуннями на авторитет великого учителя,— ясно відчуваються передчуття сього краху.

Вишенський м і г відчувати, що в конфлікті з українським відродженням не зможе витримати сей аскетичний ідеал, у котрім він шукав виходу з сучасної кризи, пережитої ним разом з усім поколінням. Він випустив останній алярм. Після «Позорища» не знаємо ніяких писань, і можливо, що таки їх і не було. Великий проповідник аскетизму замовк і відійшов після сього так тихо, що українське громадянство, загрузене в боротьбі за існування, навіть не почуло його відходу. Ми не знаємо ні часу, ні обставин смерті Вишенського.

Франко, спустивши його в море на сонячнім промені, сим яскравим образом (запозиченим з Конрадової поеми про

¹ Ркп.: нимъ.

² Громадянство; цікавий термін!

³ Ркп.: полатахъ.

Гуттена) закрив порожнечу, яка наступає в сім місці в житті і діяльності великого поета-аскета.

**Послання Львівського братства до братства Новоко-
стянтинівського.** Приблизно з того ж самого часу, як Ви-
шенський ладив свою другу збірку, протиставляючи «новій
руській філософії» аскетичну догму індивідуального сам-
мовдосконалення,— ми маємо нарешті виклад сеї «руської
філософії»: громадського братського християнства. Не такий
він всесторонній, повний і глибокий, розуміється, як ми б ба-
жали, але все ж таки се повніша, ніж все, що ми мали досі,
сума братської ідеології. Виложена вона з не дуже важного
приводу і не блискучою з літературного погляду рукою —
але все-таки незвичайно интересна своїм змістом. Та і з літе-
ратурного становища, як твір рядового письменника тої до-
би, вона не позбавлена значення.

Се просторий лист-інструкція, додана до братського уста-
ву, що його Львівське братство уділяло братчикам міста Но-
вокостянтинова, на їх гаряче прохання, для організації но-
вого братства, що там фундувалося. Писання се стало
звісним чверть віку тому — опубліковане А. С Криловським
у збірці актів Львівської Ставропігії¹, але якимось не звер-
нуло на себе уваги і не було оцінене дослідниками ні з стано-
вища культурно-історичного, ні з літературного. Правда, що
доволі непереглядний спосіб видання утрудняв орієнтацію в
сім творі. Сім разом мушу віддати йому належне.

Як я сказав, привід сьому творові дали міщани містечка
Новокостянтинова (на Бузі нижче Літичева), недавно
фундованого звісним нам князем Олександром Острозьким,
воєводою волинським, одиноким сином старого Василя-Ко-
стянтина, що зостався вірним православної вірі і був надією
і потіхою православних до своєї передчасної смерті (при
кінці 1603 року), що викликала такий крик жалю і розпуки
серед них². Можна думати, що, фундуючи місто в перших
1600-х роках (привілей на магдебургію видано 1600-го ро-
ку), молодий князь зробив дещо і для місцевого церковного
й просвітнього життя і се «дещо» трималося і після його
смерті та виявилось в отсім бажанні новокостянтинівських
міщан фундувати у себе братство за статутами Львівської
Ставропігії. З її листа, писаного в березні 1609 р.³, дізнає-

¹ Архивъ Юго-Зап. Россіи ч. I т. XI, 1904, ст. 305—339

² Див. нижче

³ Дату 25 березня 1609 р. має «чин братства», пересланий, очевидно,
разом з сим листом і виданий в додатках до праці Криловського Львовское
Ставропигіальное братство с. 38, сам лист записаний в братській книзі
без дати.

моя, що новокостянтинівська громада кілька разів, через листи і через посланців, зверталася до львівських братчиків, просячи дати їм взірцевий «порядок братства», уставлений патріархами. Але львів'яни протягали з сею справою, кілька разів відписуючи їм, що вважають обставини для цього непідходящими, і тільки після союму 1609 р., на котрим вони збиралися дати рішучу битву львівському магістратові, проти його замахів на обмеження прав православного міщанства («для оборони правної всеї посполитої народа Росского речи»), вислали вони копію патріаршого «чину», і вживані в львівській братській практиці форми обрядності. А разом у просторій записці, що нас тут займає, виложили ідеологію братського руху й організації.

Записка містить коло 60 тис. знаків (два аркуші досить розгонистого друку) і може бути поділена на чотири частини, досить виразно зазначені у викладі.

Насамперед, львівські братчики пояснюють причини, чому вони так протягали з уділенням своїх статутів і що з тим було зв'язане — з прийманням нового братства під свою зверхність. Братська організація, кажуть вони, — тому що являється найбільшою зброєю проти ворогів правдивої церкви, видимих і невидимих, викликає особливу їх ворожнечу і «всякі штуки превротности». Се стягає на братчиків різні прикrostі, що викликають і внутрішні сварки. «Трудна се дорога — братство, і нелегко і мало хто її уторувати зможе». Знаючи се з власного досвіду, львівські братчики не спішили виставляти молоде новокостянтинівське братство на таку тяжку пробу: «показовати вас, стадко малое, альбо роту вашу, неприятелям Христу і церкви його». За краще вони вважали, щоб ініціатори братства попереду добре надумались, аніж би мали потім відступати від братства. І сим посланням ще раз звертають їх увагу на різні спокуси і нагінки та хитрі підступи, які чекають їх у братській роботі, щоб вони се все добре зважили, перше ніж на сю дорогу пускатись. Дають їм всякі вказівки на хитру й погибельну політику римської церкви. Рекомендують крайню обережність супроти «лжепастирів» і супроти всяких певних елементів, що лізуть до братств, і под (с. 305—317).

В другій частині (с. 317—326) вияснюється принцип братської організації — її колективність, її демократизм (рівність і готовість до всякої послуги колективові), любов і милість як основи церковної організації. Далі викладаються елементи церковної організації і різна церковна символіка її.

Частина третя (с. 327—336) спеціально присвячена унії: остерігає від яких-небудь компромісів з нею і різними прик-

ладами Св'ятого Письма доводити небезпеку якогонебудь приставання з беззаконниками.

Нарешті, останній коротенький розділ (с. 336—339) містить різні практичні вказівки щодо братської організації (спорядження реєстру братчиків, вибір писаря, старшини, дозорців школи і шпиталю і под.).

Особливу конструктивність послання не визначається. Досить часті повторення певних улюблених гадок; виклад надмірно загромаджений цитатами і прикладами з Св. Письма: вони перебивають хід гадок і подекуди переходять просто в збірку виписок.

Початок величний, зроблений на взірць апостольських послань:

Церкви вся от Леополия, найпачеже братство Ставропигион Успения Пресв Богородица, Леополите¹,— церкви божей сушей в Новом Константиновъ возлюбленнымъ богу-званнымъ братиямъ церковнымъ Благодать вам, миръ и милость от Бога Отца и Господа нашего Исус Христа!

Пояснюючи далі причину проволікання, братчики признають, що «порядок братства», прошений новокостянтинівцями, сам собою не бозна-що: «Тот причиною (приступом, приводом) ест толко оному широкому облокови писм пророческих, апостолских, евангелских, учителских, на которые то отсылают нас учить ся порядков от них» Але ті прикrostі, які обпали львів'ян останніми часами, не давали можливості списати і вислати навіть «тих кілька привілеїв». Причина тих прикrostей — те, що братство так заважає Антихристові.

Кгдаж вѣдаем то певне, же копия, меча, куль, стрѣлы и острости албо кроту смертоносного оружья сроггшого и головнѣйшого нѣмаш на вшелякого неприятеля и бунтовника противко Христу, и церкви его валечника², и на самыя дѣмоны,— як ест (ь) брацтво!

Любовь досконалая, которую до Бога и до ближних своих имѣти протреба, тоє³ их найбарзей у сердце уражаєт! Кгдаж о розерване милости барзей ся неприятел стараєт Як мовит св Златоустый, же жадная реч не значит так выразне правдивых христиан быти, як кгда вѣ єдности и єдномыслности з собою найдуют А прето ж сторона противная на тоє братство вшеляких штук превротности своєи, зависти, ненависти, порад, прихитрѣйших и старания на то от самого Велзевула заживаєш, абы намнѣй⁴ где нащепитис (ь), вкоренитис (ь) и рости, а в церкви божой росквитнули, а овоц плянкнѣй⁵ в дому божом з себе подавати (могли) И мѣвают венц люде о то клопаты великиє, ростырки, навалности, наезды многие и розные от посполи-

¹ Львів'яни, рівнозначне з першим — львівською церквою.

² Ворога

³ В друк · и тоє

⁴ Якнайменше (єдність і любов могли закоринтись)

⁵ Гарний (польське).

того всѣхъ непріятели¹. Непріятели ся ставають челоуѣку и самыя домашній его . Про тоє тоды тот с трудностю людемъ приходячий акт — братство, любовь досконалая до Бога и ближнихъ своихъ (306).

И пре то теды, и для тыхъ внутрѣнихъ сваровъ и звышь реченныхъ прешкодъ аж по тот час удержовали смы ся с тымъ: подати вамъ порядокъ братства: вѣдаючи, иж трудная естъ дорога братство, и не лацно кто оторовати² можетъ. Чого смы сами на собѣ и от мнѣманыхъ ся быти притомныхъ нашихъ³ досвѣтчили, и нынѣ еще дознаваемъ. Для которое то узкости и острости дороги такъ мало ихъ естъ, которые не отити⁴ albo тиснутисъ (ь) до Христа позволяютъ⁵. Але якъ бачимъ, гуморъ ихъ естъ⁶ — которые по просторной и гладкой дорожѣ покоевъ, ужитковъ, славы, богатства, оздобы, преложеньствъ и вчасностей вшелякихъ свѣта того ходятъ, — што имъ барзо смакуетъ Якъ и на онъ часъ за Христа — при крестѣ одинъ толко Симонъ нѣякийсь Киренейчикъ крестъ Христовъ (збавенный тотъ тязаръ!) Христу двигати помогалъ А и самый найвышший апостоль Петръ, видячи окрутне пренаслѣдованного Христа, кленучисъ (ь) раз-по-разъ, до трохъ разъ запылъ ся мовячи, же то (го) не знаю Въ тую жъ и Иоанъ, наперстникъ Христовъ, по нагу вырнувши зъ шатъ, утѣкаетъ и здалека за Христомъ на дворъ архиереовъ входитъ. А иншии гдѣ кто колвекъ моглъ отъ Пана утѣкають (307).

А пре то и вы, злякнувшисъ (ь) бурливостей (якбы нѣякихъ валовъ⁷ свѣта сего) — хотячи ити за Христомъ и зближаючисъ (ь) до Бога (якъ одно Петръ ходячи по водахъ морскихъ — злякнувшисъ (ь) валовъ морскихъ тонути почалъ) — (аби) не отступали церкви Христовы. И вѣры повшехной⁸ моцно с (ь) держали, — которой то до нынѣ якъ такъ⁹, якбы техъ презъ сонъ, держатъ ся люде.

Не о посылали хмы¹⁰ вамъ порядокъ братства с той межы иншими причинами Албовѣмъ тая справа церкви Христовы, скоро едно¹¹ в Малой Росии поступовати¹² помалу почала, и одежѣ овчечей подносити. А волковъ драпежниковъ, злыхъ дѣлателей, солъ (ь) смердячую, погоршителевъ, наемниковъ подъ пласчемъ пастырства (на упадокъ людскій!) власне бы¹³ пальцемъ вытыкати почала. А лишь¹⁴ заразъ наипреднѣйшия, мнѣмаючисъ (ь) быти видуущи вожове, — слѣпши гетмани, и при нихъ иле ихъ естъ рыцерства духовного, церковь зрадивши, с полку своего отъ войска Христоваго до стороны противное поутекали, и всяя предали. О чомъ добре сами вѣдаете (с. 307—8).

Боимосъ (ь) теды и о васъ! И протожѣ не сквапляли смы ся с тымъ показовати васъ, стадко малое, або роту вашу, непріятелиемъ Христу и церкви его!

Вѣдайте бовѣмъ, о возлюбленныи, ижъ братство¹⁵ зачинати — войну то естъ власне изъ непріятелиемъ креста и Христа, вѣры и церкви его заразъ сточити! И заразъ на войну выбиратисъ (ь) и у зброю ся духовную дуже прибирати потреба. Кдѣ жъ «не естъ наша бранъ (ь) ко плоти и крови, анѣ ко

¹ Диявола

² Уторувати.

³ Тихъ, шо удають себе нашими однодумцями.

⁴ Друкъ · оити.

⁵ Ршаються.

⁶ Така ихъ вдача, шо вони вибирають дорогу вигідну.

⁷ Хвиль

⁸ Вселенської православної.

⁹ Сяк-такъ

¹⁰ Замість смы (з польського).

¹¹ В друкъ тутъ зайве: суть.

¹² Друкъ: наступовати.

¹³ Наче б.

¹⁴ Такъ заразъ.

¹⁵ Друкъ: братству.

миродержателем тмы вѣка сего (яко апостоль мовить), но ко духовом злобы поднебесным» А рачей можем повѣсти тым которые на земли суть (ѣ) и под землею валечников и з вѣку праве човекоубиецъ душъ и тѣль наших¹ Противко тым нынѣ война духовная повсталала!

Которые духовне злые — знайте певне иж повстанут за то на вас: церкву Христову и стадо малое. И стонд² будет знак найперший — розрознене³ в людех. Як выше усты своими Збавителъ (ѣ) повѣдити рачил, же «един на другого повстанет», тое теж и апостол объясняючи мовить: «един речет аз есм Павлов, другой — аз же Аполлосов, ин — аз же Кифин» А вы отоповѣсте противко тым «Мы всѣ едно хмы сут(ѣ) и Христовы!»

И так в той розницѣ колис(ѣ) отберет солома, и отвѣнет⁴ полова, и высѣет кокол(ѣ) с того стогу вашего. Обачите, як много зернѣ пшеницѣ Христовы зостанет на том току вашем, котора ся за Христа схочет дати змолоти!

И так льпше ест(ѣ) впрод на то ся намышляти, анѣжли потом з вѣстыдом, а що большая — з грѣхом, каючис(ѣ), споминаючи апостольское слово реченное: «Лучше бѣ им не познати пути правды, нежели познавшим⁵ им отвратитис(ѣ) от преданнныя им святыя заповѣди » (308)

Припоминати и то собѣ потреба, иж кгда Христос чуда многіе чинил, зависти и ненависти от преложных не уйшол Завист(ѣ) бо и ненавист(ѣ) не вѣсть предпочитати полезная Кгда⁶ хлѣбом над манну смачнѣйшим кормил и хорых уздоровлял, тогда мнозство людей за ним ходили А скоро тьлко промовил до них о страсти своей . то зараз пошли от него преч Бо где стол покормы и хлѣбом обфитует, там около него на товаришах столовых не збывает,— бо теж где кормы досыт(ѣ), там дужость волови прибывает⁷ Але як то венц посполите мовят «Кгдаж ся ножка подвинет, и знаемый тя оминет» И так свѣт бардзо перемоглъ, же для малого куса мамоны многин горла ставят и тѣла свои мечеви Звѣрем, (ѣ) жом и круком доброволне на полях поверечи не лѣтуют⁸. А що бѣд и невчасов ся натерпит, голоду, пред тым нѣжли забитою смертю згинет, тое снадне кождый человекъ вѣдати может А що ся теж тычет о богомыслности⁹ — не толко тераз и тых вѣков Антихристовых, але еще на он час так было, яко пророк мовит Бог со небесе приниче на сыны человекския видѣти, аще ест(ѣ) ли кто разумѣваяй или възскаыя Бога — и не знашол ся жаден» (наступае ряд цитат, с. 309).

Не закрыте пишем до вас, анѣ округло, под тѣню скрываючи вырозуме-не речи и острюгуючи як бы нѣкий Жидъ червонной золотый А то для того, абы всѣ знали, в кого вѣрят и в чие имя крестилисте ся, и хто нас и вас из мертвых воскресит и дня остатнего справедливого и страшного оногo суду своего осудит А прето ж вѣдайте: кто нынѣ хочет братства, тот хочет Христа — тутже зараз и креста!

¹ Помилена конструкція проти підземних и надземних ворогів, одвічних чоловіковбивців — демонів.

² З того — пол.

³ Друк . до зрознене.

⁴ Одвіється

⁵ Друк. : познавшем

⁶ Друк . а кгда

⁷ Іронічно логіка сих людей прирівнюється до волової.

⁸ Не жалують (пол)

⁹ Фраза розтягнена і тому неясна, автор хоче сказати, що «для малого куса мамони» люди переносять найгірші недогоди, а до «богомыслности» нікого нема.

С ким хто хочет — с тым переставай¹: любь тут со Христом во яслех и въ убогом вертепѣ и онде² на престолѣ. Любь зас(ь) со Іродом, albo с новым Месиашом³ Антихристом в Вавилонѣ⁴.

Албо уходи со Христом до горы с працею немалою. Албо обтяживши, сердце свое обжорством и пьянством и фрасунками дочасными царствуй в Вавилонѣ.

Албо венц власного Месия Христа выхваляй, albo теж прийдучого Месию очикавай

«Двом бо господином никтож может работати» (310).

В ряді цитат, виходячи від поклику Христа взяти на себе його хрест, автор доходить до іншого поклику: взяти на себе його ярмо («иго»). Се викликає у нього паралель: Христос «наче якихось бичків-неуків» кличе до себе — взяти його ярмо, що приносить спокій душам. Неприятель же душ всякими присмаками злакомлює людей, щоб заложити на них свою узду і зробити їх своїми вічними слугами

Есть тыж венцъ нѣякийсь звичай и у тых, шо конем не объездженым не цвичоным еще, удила во уста их кладучи сперву солею⁵ натирают, абы имъ смаковало и абы их лацно потом во уста свои брали. Так теж и сѣдло кладучи гласчуть ихъ. Але доказавши того и уживши надъ ними волѣ своею до смерти южь не выйdet з руки и муки его (310).

З того розвиваються паралельні образи (на жаль, паралель досить хаотично переведена і тому читачеві нелегко слідити за гадкою автора). З одної сторони — правдиве християнство, що кличе на самовідречення, страждання і смерть у сім житті, на неустанну боротьбу з ворогами церкви, і вірні, як боже військо, йдуть на бій і смерть.

Добровольне абовѣм езда и пѣхотние роты от кролев и тиранов за плату малую взявши, для лупов крѣвавых и несправедливого набытя на войнѣ гинути идутъ. В тенже власне способъ и рыцгерство божое⁶ з вѣков добровольне, сподѣваючис(ь) заплаты и мешканя вѣчного от Бога, найвышшого монархи на войны его за имя его противко вшеляких царей, неприятелей, еретиков и блюзнерцов ересей разных менжне с(ь) ставлячи идутъ. А жаден з личбы полку их нѣкгда⁷ не убудет — которым ведлуг слова Збавителя «и волосы на головах ихъ поличны суть»,— але всѣ цѣлы тѣлом и душею заставают и до прибытков на помешкане невымовнои заплаты оной за заслуги ихъ триумфовне входятъ⁸ (312).

З другої сторони — фальшива церква, «дочка Вавилонська», її фальшиві пастирі та їх підголоски, що кличуть на вигоди віку сього.

¹ Тримай

² А там (по смерті).

³ Друк мескашом

⁴ Папою римським.

⁵ Друк · солюе

⁶ Друк · Божие

⁷ Ніколи, пол

⁸ З триумфом входять до пробутку (райського), де чекає їх несказана заплата.

Се розуміється — римська церква, місцеве католицьке духовенство і ті православні перебіжчики, що до них повтікали Боротьба сих двох церков — «Сіонської» і «Вавилонської» — викликають у автора біблійні паралелі боротьби і насильства нечестивців над праведниками. Каїн і Авель, син Сари і син Агарі, Ісав і Яков — се прообрази нинішньої боротьби католицької й православної сторони, в котрій фізична перевага лежить по стороні нечестивців, а боже благословення і остаточна перевага по стороні гонених православних. Деякі з сих паралелей наводять на пам'ять величні образи «Закону і Благодаті».

До конца «раба изгонит свою госпожу» и «сынъ рабыниъ господича» Вѣдаете, яко есть написано «Изжени рабу со сыном ея, не иматъ(ь) бо сын рабыни участия со сыномъ свободныя» Свободна-бо есть дщи Сионова, царицею власною¹ будучи, и облюбеницею Церковъ его к Христу Богу. «Мати бо есть ваша Сион», рече, «человѣк роди (ся) в немъ» — Исус Христос, и той основа и — вышний Рабыня же есть цорка вавилонская, мѣзерная она, matka нерядницам и всѣм обрѣдливостямъ земским, и сынов попудных родит, которын потомкове еи такими жъ подейзраными и нас старают ся починити за одступльством отъ закона и церкви божеи (312).

Довгим набором цитат автор наказує «не слухати злыхъ предложений», себто уніатських ренегатів. Наказ — викинути око, яке б мало спокушати, — він толкує в сім розумінні:

Око — архиерей и ерей и вшелякий стану духовного предложоный, ту теж и отецъ телесный. Ёслибы ты погоршати мѣло, вылуп его! Изъ(ъ) жени(ъ) отъ себе!

Солъ(ь) смердячую потопчи! Волка в скорь овечей по зубехъ драпѣжныхъ знай! Злодѣя и убийцу до кошарнѣ не пущай и не дай ему вступу. Замкни предъ нимъ дверь — вархолника, посварцу, шкодцу!

Розкгу усхлюю, которая не родитъ овоцу доброго, ты садовничий з винограда Христова пречъ викинъ(ь)! И не толко тые речи албо подобные им, але и самое око — що естъ(ь) наймилшій чловѣкови члонок, а згоршало бы ты албо церковъ — б р а т с т в о т в о е², вылуп его и верзь отъ себе (315)

Абовѣмъ лучше будетъ вамъ безъ єдного члонка в тѣлѣсь церковномъ находити, в которомъ бы с(я) фалшъ и зрада находила! Пречъ го отъ себе отсѣкши — абы й не все тѣло церковное заразы отъ него себе не брало и огонь пекельный³ по немъ ся не розширял (317).

Друга частина починається поясненням, що сам по собі статут, «порядок братства» — се тільки форма, як всякі святощі старозаконного храму. Не вони давали спасення, «але Богъ вшехмоцный, которому всѣ речи возможные суть». Такъ і з братствомъ Воно не в тім «паркагамені», але у виконанні христової заповіді братства і любові, в солідарності і діяльній любові, в «попеченію о ближнихъ» — що підноситься над уся-

¹ Правдивою

² Розбивка моя

³ Друк пепельный.

кий обрядовий ригоризм, проповідуваний аскетами афонської орієнтації.

Протиставлення незвичайно характеристичне. Проповідь колективізму й солідарності дуже цінна для тих обставин. Хоч ізнов-таки — виложена не досить прозоро і ясно і переведена не досить послідовно й сильно.

З літературного погляду інтересне представлення загикуватою і простакуватою Мойсея як немічного знаряду божого, в котрім виявила себе божа сила — так, як виявлялася в різних святощах скінії:

онде въ Єгиптѣ шо так за реч годная была подивеня: пред маестатом кроля фараона и всѣмъ сенатомъ и рыцерством его — а зас(ь) старцеве оныѣ два Моисей и Аарон А еще Моисей будучи осмьдесятолѣтний чело-вѣкъ, якыи нѣякий дикий мужъ и въ лѣсъ знаиденый сатыр старень-кой(й) овчар с кием простымъ оубовым, а еще надто гугнивий, заикливый чело-вѣкъ А обачте, як много зацных речий и годных подивеня през него Богъ въ Єгиптѣ показати рачил! Махнеем лѣски¹ онои воды обернув в кров, выморил рыбы их, воскниѣ земля их жабами во сокровищех царей их, а кгда знову нею махнул — теды выпущены были скнипы, песиа мухи, жа-бы, гусѣнницы, громаы грады На вѣтры знову кгда нею вывинул², теды еи мусѣли слухати, бо мовит «Вѣтром нужномъ вѣнути повелѣваше, и вѣяху чрез всю нош, еже и бысть тако» На море теж кгда нею махнул и услухало го море, и розступис(я) вода, и огустьша яко стѣны вода

Пытали бы хмы вас если то лѣска оная то справовала албо теж з нею моцъ таковая походила, як теж и онде знову шос(ь) стало над скалоу сухою, с которой в пущи, вдаривши в ню лѣскою, буйныѣ воды по всей пущи онои выпустиль? Скажете: нѣ! Абовѣм нѣ! Не лѣска то оная анѣ теж Мой-сей тыми речами там справовал, але найвышшого Бога моц и его самая невымовная мудрост(ь) и владза росказовала мору, вѣтром, твердым скалам, абы конечне на кинене лѣски онои послушенству своему досыт(ь) чинили и вшистки живиола³ конечне го слухати мусѣли (318)

Тымже тыж способом власне (бо до того цѣлю реч простует) паркгами-новый маючий въ собѣ порядок братства, посланный вам от братства наше-го, причиноу тылко будет, як оныѣ таблицѣ мойсейскіѣ, жезль, скиния вся, ковчегъ завѣту, ручка носящая манну е це⁴ Але вмѣсто помѣненных таб-лицѣ Евангеліѣ Христово на таблицяхъ сердець ваших нехай будет выразно написано, и того словъ самыхъ слухайте

И для тыхъ теды забвенныхъ причинъ абысте обфитовали в науцѣ писма святого всѣхъ пророк и апостол и божественныхъ учителей И созижди-тес(ь) на краеугольномъ камени — Господь нашемъ Исусе Христе, на фунда-ментѣ томъ, якъ злото и сѣбро и камѣне дорогое з вянкомъ милости до купы с(я) вяжучи в братствѣ томъ О которомъ то братствѣ св. верховный Петръ апостолъ мовит «Братство возлюбѣте, Бога прийте ся, царя чтѣте!» — Брат-ство любити — Бога любити, братство приймати — любовь приймати, то ест(ь) — Бога приймати Занеже «Богъ любви ест(ь) и пребывая в любви въ; Бозъ пребывает и Богъ въ немъ» (319)

З вѣкъ абовѣмъ през пророка повѣжено естъ «Се коль добро и коль красно но еже жити братии вкупѣ» А того добра тыѣ сут(ь) знаки. Вшеля-

¹ Палици

² Махнув

³ Стихи

⁴ Et caetera

кого неприятеля хотячи поразити збирают ся люде до купы в тысячи, вѣ ста и десятки. Обирают и постановляють над собою гетманов, ротмистров, поручников, десятников е. ц И так всѣ в купѣ будучи снадне могут неприятеля поразити

Также теж и до посполитого на свѣтъ мешкання, тоест мѣсть великих и малых — до которых ся люди розмаитые, як до Ноева¹ корабля. добрыи и злыи, чистыи и нечистыи збирают. И поставляють судиов, писаров, и вшелякий порядок способныют и споряжают и кгрунтовне становят, писанем речи свои варуючи, такъ теж и будованем мѣсто свое для неприятелей осматруючи

А не тылко в мѣстах, але и по селах, ачколвекъ люди будучи грубые, такъже до громады с(я) збирают² и ряд собѣ вынаходят и под ним живут

А що ж надто маем повѣсти³? Не ест ли реч оздобная церкви божей братству еи³ в ной быти³?

Певне, же то рач Богу милая и межи всѣми людми ест(ь) учтивая. Едному тылко дѣяблю и начиню⁴ его то ест немилу¹

Абовѣм и Христосъ посылает учеников своих по два а по два⁵. А если не будет в мѣстѣ до тысячи цнотливых, то хоч сто А если бы и ста не было, то хотяй пятьдесят, десят(ь), а принамѣ пят(ь) — «а и для тых», в такой малой личбѣ, мовить Господь до Авраама «не погублю городов Содомских и Гоморских» На тот теды способъ, если не допустит шатан быти братии вкупѣ десятем и пятем, тыды принаймнѣй, наконец, бы тылко два albo тры — «аще собираут ся о имени моем, ту есм посредѣ ихъ», глаголет Господь. И два — бо «аще совѣщаеа что благое о всякой вещи на земли, будет има дано от отца моего» (320).

Таких об'єднаних хоч би в малій, хоч би з двох членів громаді, Христос зве своєю братією. Натомість, хто тримається одинцем, — «высокого мнѣманя о собѣ будучи, — таковой и щобы его человѣком звати негоден ест(ь)» (321). Докір, що трапляв і таких високих аскетів, як Іван з Вишні!

Вияснивши так (не дуже прозоро, треба сказати) вагу колективності чи соборності, автор викладає принципи «посполитого послуговання» і «попечения» — вияви діяльності братської любові:

Бо що то потребам братским услуговати — Богу услуговати. А в братствѣ совѣтовати и промышляти о размноженю его — то власне ест(ь) з Богом бесѣдовати albo якобы от особы его мовити Ибо болше мученичества ест(ь) сие — еже о ближних попечение имѣти. И сие ест во истину (мовит Златоуст) со Богом жити

И что бо будет равно сим — еже ни пост, ни низу лѣганіе, ни всеночная бденія, ниже й ина что такова могут спасти человѣка, яко о ближних попечение имѣти. И се ест во истину со Богом жити, и то ест(ь) найпевнѣйшая и найпростѣшая до забвеня людского дорога (с 321—2).

¹ Друк · нова

² Друк · збирают.

³ Церкви

⁴ Його сосудові — розумити папство

⁵ Ся фраза порушує розвій гадок сеі преінтересної апології колективизму.

Згадавши про перешкоди, що перебивають людині виконувати сю заповідь діяльної любові («попечения»), автор далі викладає теорію практичної побожності — діаметрально противну афонському нгілізмові:

Не иж бы богатство было зло — але лакомство, и злое набытие — то есть зло

Не иж бы своею працею маетность (ь) набытая была зла — але драпъ-ство и лакомство и забытиост (ь) при том о всѣх приказанях божих и церкви и о ближних своих — то ест (ь) зганено

Не иж бы напой был злой — але проклято ест (ь) пъянство

Не иж бы оженене речу неучтивою было — але штетеченство ¹ то ест (ь) обредливое

Тым то горе Христос нарече быти — «иже одесятствуете мяту, копръ, кмин, а што болшая в законе то есте отпустили суд, милость, вѣру» . (322)

Не в листъ бовѣм єдино, анъ, на том тылко єдном паркгаменъ ест (ь) братство зо всѣми его пунктами достатечне выражено Але во всѣх судбах и заповѣдех божиих, в выполнѣню всего нового тестаменту — то есть братство И любов без присады, прозорчистая (ряд цитат не дуже до речі)

Так то силу ² и реч великую имя братства за собою потягает И тоу с (я) любовию вьжут наслѣдовцы Христовы в досконалоє збудованє і выстрыхненє ³ церкви его (322—3).

Наступає виклад тез: — Братство — церква, церква — всесвіт, вінчаний «архієреєм великим» Христом. Церква — духовний квадрат, заснований на чотирьох підставах: суд, милість, віра і надія. Церква — духовна будова, збудована «на правім визнанні віри». Сі поняття, пояснює автор, належить відрізнити від територіального поняття церкви — дієцезії («повѣта»), або монументального поняття церкви — будови.

Чотири підстави церкви дають привід авторові до дальших порівнянь, якими він хоче поглибити поняття братства — церкви: її містичність і величність. Чотири основи церкви — суд, милість, віра і надія — чотири «кінці світу», чотири пори року, чотири стихії — що репрезентують чотири «воеводи небесні»: Михаїл, Гавриїл, Уриїл, Рафаїл (с. 325).

И так tedy Богъ церков свою на домысль и вымысль людский и самых снат ангелов понятия речи на том-то квадратоватомъ камени дивне заложити рачил, же противко ней вскурати и брони ⁴ пекельные не подолоаут.

Бо нхто инший, — «але Сам тылко яко наддер ⁵ вымыслный будовничий, або архитектон всего видомого и невидомого створеня и до далшого поступку церков свою Бог будует и предивными судбами своими охраняти і заховувати рачит.

¹ Розпушта

² Друк: сила

³ Завершення

⁴ Брами, врата.

⁵ Дуже.

А иж теды вы, о возлюбленная братия, почувши с(я) в том, иж добре есте сут(ь) уфундовани ласкою Духа на отцевском старожитном апостольскои въры вызнанню¹ за которым и неомылную надью маючи² з мертвых встати и живота въчного достигити (с 326)

Так кінчиться виклад сеї теорії братства=церкви=все-світу.

Третя частина відкривається похвалами новоко-стянтинівцям за те, що захотили братства — любові доскона-лої. Наступають похвали християнської любові і цитати на сю тему. Дали ще раз кілька цитат на тему: церков — брат-ство, які виясняють також значення братства:

Павел святой по всей церкви вселенной братства всюды постановивши церковью их мѣнует До которых и листы свои пишучи мовит «братия, братия» в каждом мѣсть. И всѣ апостолове принявши дар святого утешителя Духа, братства всюды постановляли (с 327).

Сій правдивій християнській любові автор протиставляє любов і згоду фальшиву, і від неї остерігає братчиків, маючи на гадці антихристову єдність — унію. А для ілюстрації своєї тези вважає за добре подати кілька прикладів такої «бо-гопротивної єдності» і фальшивого братання з Біблії: «кілька квіток урвавши в Св. Письмі їм подати».

Ест еж зас(ь) знову слушне, бы ту припомнѣти иншая зрадливая а зго-ла подеызрѣная и Богу обрыдливая любов, и богопротивная єдност(ь). И побратоване ест(ь) зе злыми и хитрыми людьми Также послушенство и покора, которую слушне быхто назвал лъжесмирение, противное Богу.

А и тая именует ся теж любов, милость, згода, єдност(ь), и послушен-ство Которая то звласча³ нынѣ того прелестного въку — тых часов опла-канных, и дней просто повѣсти⁴ — антихристовых, во предитечех его плу-жит. И до себе многих зводит, притягаєт, дарует, волности им обѣцует, тѣшит, гласчет, а потом сурове громит и грозит, и облудне(с)я нам офъ-рует, и ку воли надаєт⁵.

О которой то и сами добре вѣдаєте, до якои єдности и любви притяга-ют братанкове наши — сынове цорки Вавилонское Хотячи нас попудными сынами з собою починити и до послушенства отца своего⁶ и матки свои — Нового Вавилону мусом звести. А от послушенства божего и церкви повшехней, всходнен — власной матки сынов божиих — отвести. Зансте мовечи, — и сыновства божого нас⁷ з дороги простои в лѣво звести.

Лѣпшое одеймуєт, а подлѣйшую реч дарует (с 327—8)

Вєнцъ теды межи иншими речами здалос(ь) нам за реч слушную и о том нѣщо припадков⁸ и указов на то юж на свѣтъ бывалых ку пересто-

¹ Наступає короткий виклад символу віри

² Для конструкції повинно було бути. маєте

³ Особливо.

⁴ Друк.: по свѣти.

⁵ Період зовсім у стилі Вишенського

⁶ Очевидно — Сатани

⁷ У виданні тут крапки, не знати — чи непрочитане слово, чи вида-вєць підозрював тут прогалину. Але, властиво, тут нічого не бракує.

⁸ Прикладів.

розе вам (як найкоротше¹, артикулне могло быти!) — нїшо цвѣтковъ в писмѣ святом ушипнувши вам теж подати.

Ачколвек вѣдаемо, же болше вы в том обфитуете², на волностех и в покою мешкаючи, о чом мы для бѣд и навалностей многих, а що болшая — юж давных штурмов на себе маючи, и запоминаем! Вшак же и тоє, сподѣваем ся, же з милости братской вдячне от нас приймете (с 328).

Як перший приклад лукавої згоди автор наводить бунт Сатани проти Бога в змові з ангелами. Намовив він їх до єдності проти Бога — так, як тепер намовляють православних уніати, і за те з усіма тими ангелами був скинутий «до отхланий пекелних».

И то єст первая єдност, милость, згода и послушенство противное Богу. Найперший грѣх ангельскій стал ся в небѣ. Который (грѣх) умѣет не толко бю людей з достроєнства, але и самых ангелов на голову з неба спыхати и до пекла заверечи³ Ачколвек и ангѣлы будучи, а не заховавши своего стану, в которм были учинены, сродзе от Бога скарани сут за то

Если же тыє, безплотные будучи, декретом найвышѣшого Бога скарани сут,— яко надто овыє мѣманые плотные ангѣлы, яко то митрополит и епископы, бывшие духовные росские, и всѣ наслѣдовци и потоковници отщепенства их? Не заховавши своего стану, в которм были учинени, скарани и прокляты сут(ь) за то от Бога и вывержени Як оныє з небес, так и тыє синопалне, през декрета старших своих, с церкви божен И годности преч отшлякнени⁴ сут(ь) (с 329)

Другий «припадок» грѣх Адама, шо стався через «такое ж отдане послушенства хитрому и лагодному смокови⁵, на его лагодную мову приставши, и обѣтницам его омыльным давши ся увести». Послухав Адам зрадливих обіцянок змя —

и тому, легкомыслный, давши вѣру, зараз ся, на упадок свой, на его слова омыльные спустивши, заповѣд(ь) божию переступил от древа котораго му заказано абы с(ь) не дотыкал, с того овоцу зажил, за то теж без милосердя сромотне и з жоною преч из раю выгнан На чим годности своеє (стратил)⁶ и простым хлопом зостал

До такогож и нас нынѣ послушенства и єдности, мусом и доброволне, гласканем, лагодностю, обетницами, дарованем преложенств до skutку провадят⁷ (с 329)

«Третій приклад» Каин і Авель, паралель — Старий Рим і Новий Рим, досить невдало конструйована

¹ Друк · найкоротшие

² По достатку маєте (автор хоче сказати, шо, живучи в спокої, ново-костянтинівци мають свобіднішу голову до розчитування у Св Письмі, ніж зажурені вічними клопатами львів'яни).

³ Закинути

⁴ Відбиті, від Schlag — удар.

⁵ Зміві

⁶ Не пояснено, чому се слово в друкованім взяте в дужки.

⁷ Католицько-урядова сторона

Вадит ся Старый Рим з Новым Римом, заходяня з святою повшехнею¹ всходнею, як Каин зъ Авелем, рожонные брата, о офъры И затыгают до себе до послушенства, до едности, и до офър своих, людий. И курят пред Богом, офъры свои отдаючи. И так старый Рим яко старший брат Каин оный гнѣвает ся за то иж Бог офър его не принимает (тут перелічуються всумиш вси відступлення римські, від догматів до всяких «дроб'язків», і через се фраза тратить всяку конструктивність)

А иж тых речий Богъ не приймуєт, пре то ся гнѣвает (розумій Старий Рим) и мовит — бы¹ власне, Каин до Авеля: Идмы в поле, и выведши от закона в блуд, уживает на души и на тѣль (с 330).

Паралель смертельної сварки Каїна й Авеля з ворогуванням західної церкви з східною доволі розповсюджена. Але аналогія сеї сварки з богопротивною згодою і любов'ю в нинішнім прикладі зостається зовсім не розкритою.

«Четвертий приклад»: потомство Сифове переступило заборону божу не мішатися з потомством Каїновим — «сповиноватили с(я) с ними, приймали едность(ь), милост(ь), згоду з собою, яко братанкове и барзо близкіє себѣ», і за се Бог весь світ потопом покарав, зоставивши тільки самого Ноя з дітьми.

Так завше ображало то маєстат божий, и завше за то Бог люд свой Израилский карал, же ся з чужими народами споляли, и до их набоженства ся скланыли и входили. На тот теж способ наша Рус(ь) учинила: князь и паны наши, дома великіє, и зацные фамѣлие. А за то теж сут(ь) скарани так барзо, же можем речи: «А где ж сут(ь) нынѣ² Нѣмаш ихъ¹ Погибоша за беззаконіє своя, яко ониє. «Востающаго Богъ бо мѣститъ и Господь мѣстит не обинуяс(ь)». Як оно посполите мовят: «Бил так — и кия на хребть одыйшол»².

Ся тема — погибельне мішання з доньками чужовірців, дуже гостра в тім часі й особливо болюща в православних кругах, близьких до Острозького дому, що звівся через такі чужовірні шлюби, дає авторові привід для довгого екскурсу, який він аж під кінець тільки зводить назад до тези «погибельної едности». На гадку йому приходить і підступний акт 1569 р., і вся лукава політика польська супроти православних — докази того, як недобре заходить собі з різновірцями:

Чого не могли учинити силою, тоє учинили едністю таковою, которою — ркомо, засадили сенаторов руских в сенате коронном, надавали им привилеюв, присягою панскою при коронациях ствердили, статутами коронными и конституциями варовали. А скоро который з них умерлъ, то ваканция! Юж Русинови того достоинства не дано, але Ляхови! Яко сте свѣжо на останнем воеводствѣ киевском оглядали³. Все оноє першоє пок-

¹ Наче

² Бив так, що й кия на хребті поламав — с 331.

³ Автор має на гадці, що ківське воеводство по смерті Василя-Костянтина Острозького (що його застав на сім уряді ще акт 1569 року) віддано «ляхови» Стан. Жолкевському.

гвалчно, отступлено и opak обернено — а за тоє их ѿ старших их розгрѣшено!

Отрѣсьнѣте ся толко а сну твердого занежайте — яснє обачите, до чоґо далєй зацнѣе домы панов руских с такоґо сватства приходят. Бо их такими лаґодностями до єдности з собою притяґают, бы оныє сирены на высѣп жакглующих на окрєстѣх¹ мимо них вдячными пѣснями своїми до себя притяґают и аж до смерти на упадок при собѣ задержавают (с 331).

Автор наводити довгий ряд библійних прикладів на тему божих кар за приставання з невірними, за непослух Богові і т. ін — провідна ідея «богопротивної єдности» виступає в них доволі слабко, а місцями й зовсім губиться, хоч, без сумніву, всі вони в очах автора зв'язані з основним мотивом — остороги від унії. Я наведу ще кілька уривків з сеї довгої колекції прикладів.

И многие цесарове римскии многих примушали до своих набоженств муками розмантыми. Август, Тиверій, Клявдій, Гайя, Нерон, Доментиян, Улиан, Фока ет цетера. И сами погнули, и память их со шумом погибе, а церков свою выше небес. Бог вывышшити рачил. За єдину Єлену, жонку грецкую, все панство Троянское и Тройя и сам цар згнули; за церковь Христову митрополико-росскую жебы тоє ж не было!

За зламанє примѣря² хочайто Сараценом цесар рымский Устиниан и сынѣ его Тиверій згнули, за зламанє примѣря Сараценом Владислав крол под Варною все страшил и сам згинул. «Не преступай предѣл вѣчных», — пророк мовит, — яже положиша тебѣ отцы твои»³.

Посмѣя ся⁴ сын Хам наґотѣ отца своего Ноя — проклят и в потомках — своих наслѣдниках стало ся за то. Насмѣвает ся богатый митрополит русский убозству вселенскаґо патриарха, отца своего, — проклят и в потомках, своих наслѣдниках, таких же отступных яко он сам, за то.

Отступил Надав и Авиод порядку Аарона, отца своего, — проклят, и вси наслѣдници их сндоша во ад живи за то.

Отступил и митрополит от патриарха, отца своего, — тым же каранем и до того и вѣчным мукам проклятое потомство его и он сам отдано ест за то (с. 333—4).

Клятва Бога вышняґо на тых которые удаваот ся за роскошами, маєтностями и славою свѣта сєґо. Яко ся то тєраз о бывших духовных наших митрополитѣ и епископах явне и значне показало — от Бога отступуючи и закон его и предания албо порядки отцевѣские в нѣвошо повертаючи, а ведлугь зданя, вымыслу и волю сердца своего ходячи⁵. Хотячи з собою и тых которые держат ся при правдивой матце своей церкви святой всходней кафолической апостолской, и преданию албо науцѣ святых апостол, пророк и мученик до такоґо ж отступства, в котором они сущ(ь) от Бога и закона его привести (с. 334).

Прето ж не толко бы, брѣн Боже, до єдности с ними такои нахили-тис(ь), але стеречис(ь) и гнушатис(ь) их вшеляко кажет Бог и святые его (с. 336).

¹ Що їздять на кораблях, в друк: жаглующих на окрєстѣх.

² Перемир'я.

³ Ми бачили вже се і ссло вище.

⁴ В друк: посмѣян.

⁵ Се теж мїґ би підписати Вишенський.

Потім, як я вже сказав, послання ех абґурто пере́ходить до технічно-організаційних питань (с. 336—9): вибору старшини, приймання членів, порядку братських зборів, апеляції на братський суд до львівського братства, до львівського кліросу або до єпископа (се був час, коли львівський єпископ був самотнім православним владикою для Волині й дальшої України) — але ніяк не до судів світських і в закінченні сього і всього писання львівські братчики просять матеріальної підмоги від нової філії:

Прочее же поминайте, братіє, нищету нашу и печал(ь) нашу, яко смири с(я) в персть душа наша и прилипе земли утроба наша Тъм-же въ бѣдахъ благопотребни бывайте. Якоже иногда ап. Павел и прочии апостоли собравше отсылаху во Іерусалим на утѣшение церкви милостыню, тако и вы творѣте, елико сам Бог положит на сердца ваши (с. 339).

Таке се послання. Як бачите з наведених цікавіших уривків, з чисто літературного, естетичного, емоційного становища в нім небагато цікавого. Але воно, повторюю, дуже цінне і цікаве як виклад братської ідеології й підсумок чвертьвікової роботи і досвіду провідників братського руху.

Хто був автором його? Перше ім'я, що приходить на гадку, поставивши питання, се, розуміється, — ректор львівської братської школи Іван Борецький. На братських зборах Томиної неділі 1604 р. «він прийнятий був од усього братства до школи за ректора»¹, і поруч нього ми не знаємо в тім часі рівного йому літератора в братському колу. Але 1611 р.² він був уже правдоподібно в Києві як священник церкви Воскресіння: коли він туди пішов з братства, не знати. Нічого неможливого нема в тім, що 1609 р. він був іще у Львівським братстві.

Як ні — можна б подумати на братського писаря того року Василя Євстафієвича; який з нього був літератор, не знати, але він мав багато роботи в братстві, так що братчики «для забавъ и трудностей вшелякихъ поступили му на рок по зол. 7».

Але поки нема певного доводу, що в 1609 році Борецького в братстві вже не було, я думав би на нього!

М. Смотрицький та його «Тренос»³. Ще один твір у довгим ряді теологічних писань першого відродження, як останню ланку в сім ланцюгу, я хочу поставити тут — «Тренос»

¹ Братські протоколи — Архив Ю. З Р І. XI с 68.

² Голубева «История Киев. Акад.» с 214.

³ «Тренос» чи «Тринос»? Титул надписаний грецькими буквами. Книга польська, призначена для польських читачів — мабуть, вимова була Еразма, «Тренос».

Смотрицького-молодшого, що з'явився теж майже одночасно з другим збірником Вишенського — західним промінням його таланту Се останній в ряді сих релігійно-полемічних творів, можуть забарвлених літературною красою й громадським темпераментом, що становить нерв сього відродження. Польська мова книги, в ряду інших писань, як я свого часу мав нагоду запримітити¹, являється сумним симптомом того, що завдання сього відродженого культурного руху не були осягнені. Заходи коло піднесення української культури не встигли захопити верхів громадянства і притримати їх при своїй вірі і народності: вони відійшли, і щоб промовити до них, промовці мусили писати по-польськи. Але як твори українських письменників, продукти української школи і культури, звернені також до вчорашніх українців, такі писання мусять трактуватися в органічній зв'язку з іншою українською творчістю доби, на сторінках історії української літератури, незважаючи на їх мову. Влучно переложивши їх на тодішню українську мову, ми вернули б їх до дійсного їх джерела. Але в такому перекладі завсіди зостанеться щось гіпотетичне, тому подаємо витяги з них у сучасній мові, не притримуючись їх випадкового польського одіння.

Автор Максим, у чернецтві Мелетій Смотрицький, син звісного нам Герасима, подільського шляхтича й острозького діяча, постать як на свою вагу в культурнім житті наших все ще дуже мало вистудіювана як з літературного, так і з історичного боку². Родився він десь при кінці 1570-х років (при кінці 1620-х років рахує собі п'ятдесят літ, але очевид-

¹ Історія Укр. Руси. VI с 598—9.

² Автобіографічні відомості про себе подає сам Смотрицький, особливо в «Апології» (*Apologia peregrinatione do krajow wschodnych*, 1628, пер. Мартынова, Кирило-Мефодієвській Сборникъ, 1863 Широко використовуються поруч них біографічні вказівки православного памфлету з приводу переходу Смотрицького на унію (видр. Голубев у Київ. Епарх. Вѣдом., передруковано буде в VI томі сеї Іст. Літ). Пізніша біографія його, з уніатського становища, написана була владикою холмським *Як Сушею Saulus et Paulus Ruthenae Unionis, sanguine b. Iosaphati transformatus, sive Meletius Smotricscius, Romae 1666*, нове видання Мартинова Брюссель 1866, цинного дає мало Новіші начерки *W. Maciejowski. Pismennictwo Polskie od czasow pajdawniejszych*. III, 1852 s 455 дд *К Еленевский, Мелетій Смотрицький, Правосл. Обзорѣніе 1861 кн VI—VIII. Коялович, Литовская Церковная унія т. II, 1861 с. 139 дд Мартынов* — в передмові до «Апології» с. XXII дд. *И. Засадкевич. Мелетій Смотрицький какъ филологъ, в Київ. Унив. Изв. 1875*, і новіше окреме видання — *Одеса, 1883 П. Куліш. Изъ истории западно-русской церкви. Два отступника — Кунцевичъ и Смотрицький, Чтения въ обществѣ любителей дух просвѣщ. 1877. С. Голубев. Петр Могила I 1883, с. 92 дд. К. Харлампович. Западнорусскія православныя школы, 1898, с. 390 дд. П. Жукович Сеймовая борьба правосл. дворянства съ 1609 г., особл. вип. I і III, 1903 і 1906. К. Студинський —*

но — в круглій цифрі): Підростав у тих часах, коли його батько працював в острозьким гуртку, і його вихованцем, очевидно, став Кирила Лукаріса, висланця патр Мелетія — дуже освіченого чоловіка, що кількома наворотами жив в Острозі в 1590-х роках і кермував тутешніми науковими заняттями, він зве своїм учителем від молодих літ. Потім був висланий до віленської єзуїтської академії, а далі в ролі наставника молодого князя Соломирського виїхав за кордон і слухав виклади в Липську і Вітенберзі, «при гробі Лютера», як він висловлюється. Повернувши, оселився у Вільні й став учасником завзятої релігійної боротьби, що тоді там розгравалася — між Потієм, з одної сторони, і бувшим уніатським духовенством (що скинуло з себе зверхність Потія) та старим православним братством, — з другої¹. Смотрицький виступає в ній як літературний заступник братства. У своїй «Апології» він вичисляє кілька своїх протиуніатських писань сього часу², здебільшого затрачених, з виїмком «*Антиграфе*», чималого трактату, виданого безіменно в 1608 р у відповідь на два безіменні ж писання (правдоподібно Потієві): *Haeresiae* і *Harmonia*³. Він затутилований як твір

передм, V т Пам'яток полем письменства, 1906 *Е Макарушка* Грамматика М Смотрицького Льв 1918 *М Возняк* «Тренос» М Смотрицького (з нагоди тристалитнього ювілею), Діло, 1910, і розділ в його Іст Укр літератури II с 224—33 *А Осинский* Мелетий Смотрицкий, архієп полоцкий, Труды кiev дух ак 1912 і окремо *J. Tretjak* P Skarga. 1912, ст 288 дд *T. Grabowski* Ostatnie lata Meleciusza Smotryckiego (Księga Pamiętkowa ku czci B Orzechwiczа (Льв, 1916) Вичерпуючі праці як щодо літературної, так і громадської діяльності Смотрицького таки нема!

¹ Про сї події в мой Історії VI с 583 дд З уніатського становища описує їх брошура, мабуть, Потієва (вище), *Relacja y Uwazenie*, 1609 р (Пам полясьм с. 233 дд). Новіший перегляд у Жуковича Сейм боротьба до 1609 с 550 дд

² «Відоми мої «люкубрати» проти писання, званого «Унія» (вище), проти «Розмови Берестянина з Братчиком», проти «Воскресшого Наливайка», проти «*Politika, Ignorantiae y nabozenstwo powo-cerkwian Wilenskich*» (с 105) Останнє з вичислених тут писань се «*Антиграфе*», попередні невідомі. Про них Студинський, там же; як вказано було вище, він вважає писаннями М Смотрицького також надписане іменем Клірика Острозького Ак Харлампович вказав натомість на трактат без заголовку, Петерб Публ Бібл, пізнішою рукою означений як автограф Смотрицького; ак Студинський видав його в Пам полем письм і випровадив час написання на р 1609, але висловив поважні й оправдані сумніви в тім, щоб він мав бути написаний Смотрицьким

³ ANTIГРАФН albo Odpowiedz na skrypt uszczypliwy przeciwko ludziom starozytney religiey Graeckiey, od apostatow cerkwie Wschodniey wydany, któremu tytuł «*Haeresiae, Ignorantiae y Politika popow y mieszczan bractwa Wilenskiego*» tak tez y na książkę, rychło potym ku objaśnieniu tegoż skryptu wydaną, nazwiskiem Harmonia Przez jednego brata bractwa cerkiewnego Wilenskiego religiey starozytney Graeckiey w poruyczą дана, w Wilnie roku 1608 Передм. в III т. Памятників полем. літератури.

«одного братчика віленського», але своє авторство розкриває сам Смотрицький у своїй «Апології».

Се солідний твір, написаний діловито, здержливо і предметово, з чималою богословською ерудицією, але, з одного боку, малоцікавий він по творі Філалета, за котрим часто слідкує і до нього відкликається, закидаючи Потієві, що він у своїм «Антирризисі» не спромігся на скільки-небудь солідну відправу. З другого боку — зміст «Антиграфе» був покритий слідом «Треносом» самого Смотрицького: ті богословські трактати, з котрих складається «Антиграфе», увійшли до «Треноса», з докладнішим обґрунтуванням¹. Для характеристики сучасних відносин має деякий інтерес вступна присвята книги Янушеві Острозькому, з нагоди смерті його батька: складаючи найвищі похвали небіжчикові, автор і братство, очевидно, стараються можливо прихилити його сина, щоб він, незважаючи на свій перехід на латинство, заховав дещо з прихильності батька для православ'я. В апології православних не без інтересу виправдування від Потієвих закидів нелояльності супроти короля і уряду. Не позбавлені історично-побутової вартості різні історії з життя уніатської церкви, котрими Смотрицький відячується за «помовиска», розкинені на адресу православної в тих уніатських писаннях, що на них він відповідає. Цікаво, нарешті, порівнюючи з іншими писаннями острозького гуртка, бачити впливи спільних тем, спільних інтересів у сім творі і в писаннях старого покоління. Але літературного інтересу все се має мало. Нічого спільного з сатиричним балакунством першої відповіді Клірика, ні з патетизмом, що виступає там і виступить рік пізніше у самого Смотрицького в «Треносі».

«Тренос» здобув велику славу і розголос, але не стільки завдяки своїм літературним прикметам, скільки політичним обставинам. Він вийшов під час великої депресії православних. Польський уряд, у своїм бажанні вирятувати унію та її промотора Потія в дуже критичнім моменті (коли дійсно захиталось саме їх існування, наслідком повстання духовенства віленської митрополичої єпархії й енергійної підтримки православних посольською палатою сойму), справді пішов на все, переступивши всі межі конституційної

---

¹ Детальний розбір цих трактатів у новішій студії акад. Студинського, присвяченій «Антиграфе». АНТИГРАФН, полемічний твір Максима (Мелетія) Смотрицького з 1608 р (Записки Наук тов ім Шевченка т. 141, 1925); він вказує, поруч великої залежності від «Апокрисиса», і меншої — від творів Зизані, також заподадливе черпання з нового єзуїтського курсу Белларміна, в меншій мірі — з кальвіністського трактату Любберта, що послужив джерелом для Зизані

законності, і всупереч соймовим постановам віддав віленську єпархію в повне розпорядження Потія. Роблячи се, очевидно, відчував і сам, наскільки обгострив ситуацію, і особливо йому неприємно було, що вона могла викликати прикре враження в закордоннім православнім світі, саме коли робилися заходи коло об'єднання під польською короною земель великоросійських з українськими і білоруськими (якраз літом 1610 р. йшли переговори про вибір польського королевича і престолонаслідника Володислава на московське царство).

Чисто літературний твір, в котрім не було нічого більше, як тільки те, що православна церква плакала ся з приводу відступництва своїх синів і робила докори за се Потієві як головному проповідникові сього відступництва, був проголошений урядом небезпечним політичним вчинком, актом політичної зради,— хоча в дійсності він міг вважатися скорше виявом безрадности православних, їх протрації, упадку енергії і витривалості. В книзі не було ні сліду якоїсь опозиції урядові, критики його поступовання, погроз супротивленням чи політичною боротьбою, як в «Апокризисі» й інших писаннях. Вона відкривала внутрішню слабкість і безпомічність православних, через дезерцію магнатства й шляхти, і не вказувала ніякого реального виходу, ніякого плану дальшої акції. Але навіть плач і цілком безплідні нарікання на адресу апостатів здавались, видко, небезпечними тим, що хотіли мертвого мовчання, безоглядної покори і повної капітуляції. Книгу велено конфіскувати, спалити всі захоплені примірники, а ті, які б зацілпили, під високою карою заборонено купувати і продавати. Авторів і видавців наказано арештувати. В результаті православні стали цінити зацілпі примірники як дорогоцінність, за котру готові були пролити кров, а по смерті казали вкладати їм до труни, величали автора як нового Златоустого, відродителя православ'я і под. Пишуть се, щоправда, уніати, в тім числі і сам Смотрицький після свого переходу на унію, не без гадки, може, підняти якнайвище значення сього факту переходу. Але се не підлягає сумніву, що твір перейшов в потомство з репутацією значно підвищеною і цинився не стільки за свої літературні прикмети, скільки за сенсацію, ним здобуту, і коли навіть нинішні дослідники часом оцінюють його як щось найбільше, що лишило по собі те старе полемічне письменство, то тут теж дають себе відчувати пережитки сенсації XVII віку: се безсумнівне перебільшення!

«Тренос» має свої гарні патетичні місця, але тільки місця, і вони не можуть іти навіть у порівняння з кращими місцями Вишенського. Він має свої інтересні, доволі сильні по-

лемічні сторінки,— але вони не можуть витримати порівняння з «Апокризисом». Пікантні його вибірки з латинських сатир і інвектив на папство,— але наша полеміка видвигнула проти нього далеко тяжчі калібри. В цілості ж сі «ляменти» — коли їх читати за порядком — стають нуднувати, а головню — в цілості книги не відчувається тої внутрішньої самопевності, непохитності й свідомості, котру ми бачимо чи у старого Смотрицького, чи у Вишенського, чи в «Пересторозі». Се замітний, гарний твір, який з честю закінчує ланцюг талановитих творів, нами вище розглянутих. Але він не підіймається над ними, як перша збірка Вишенського. Ані порівняння з нею «Тренос» витримати не може!

В своїм літературнім характері «Тренос» — се наше традиційне голосіння, стільки разів використовуване в нашій літературі, що воно стає немов національною нашою літературною формою. Бачили ми його і в літературі першого відродження — у Герасима Смотрицького, у Клірика Острозького — і у Вишенського, тільки в інших тонах! Мелетій Смотрицький задумав вложити в сю форму цілу книгу — не тільки ліричні її часті, але й полемічні, і чисто теологічні. Се не вийшло дуже щасливо, хоч у кожному разі було оригінально! Книга зветься «Тренос, або лемент єдиної вселенської апостольської Східної Церкви, з поясненням догматів віри, перше з грецького на слов'янське, а тепер з слов'янського на польське переложений Теофілом Ортологом, тої ж святої Східної Церкви сином»¹. Близче се титул першого розділу, що дійсно від початку до кінця витриманий в тоні плачу. Він зветься «розділ I, в котрім замикається лемент або нарікання св. Східної Церкви на синів виродків». Але, як я сказав, автор постарався провести сей провідний мотив: голосіння матері, що лементує, докоряє недобрим дітям, що її покинули, і навчає вірних, що при ній zostалися,— через увесь твір, так що «Лемент» — се не назва першого тільки розділу, перенесена на цілість, а ідея цілої книги. Другий розділ «замикає в собі напаминання Східної Церкви синові, що її покинув з іншими разом» (Потієві). Третій починається словами Церкви-Матері, зверненими до того ж сина-апостата («ше на одно питання, дай відповідь, сину ..»). Всі дальші «трактати», як їх автор називає,— се пояснення тої ж Матері (л. 69). Вона виказує

¹ ΘΡΗΝΟΣ to jest Lament iedynej s Powszechney Apostolskiej Wschodney Cerkwie, z obraszeniem Dogmat Wiary Pierwey z Graeckiego na Slowiński, a teraz z Slowińskiego na polski przelozony Przez Theophila Orthologa, Teyze swiętey Wschodney Cerkwie Syna W Wilnie Roku Panskiego 1610. Мале кварто, нenum. карток 5 і 10 і нум. 218.

синові, чи «утекшій і відлученій овецьці», всі хиби тої «мачухи», що на неї він проміняв свої рідну матір, і на кінці ще раз покликає його до повороту (л. 207). За тим наступає виклад правдивої, православної віри устами тої ж Матері — «Катихизм, або сумарій, короткий збір віри і обрядів св. Сх. Церкви» (л. 208). Та після перших двох розділів сей мотив стає все більше формальною рамкою викладу і затрачує всяку художню вартість — переходить у просту схему.

Відкриває книгу присвята знаному вже нам меценатові кн. Михайлу Вишневецькому (на той час старості овруцькому), з образком герба Корибутів-Вишневецьких і коротким віршем сьому гербові. Автор — «Ортолог» вихвалює постійність у вірі сього роду, висловлює надію, що й надалі представник його, «не найменший стовп Східної Церкви», не покине її — не злякомить на римську славу. Потім передмова до читача, де пояснюються мотиви і завдання сеї книги: автор хоче вяснити читачеві, за поміччю непохитних церковних авторитетів, котра церква правдива і котрої належить триматися в теперешнім розділі і замішанні. Має на оці особливо останні писання — «якогось Наливайка» і «Relatia u Uwazenie» — повні обридливих вигадок і брехень на православних, духовного і світського стану людей, включно до обвинувачення в зв'язках з неприятельськими державами. На адресу їх анонімного автора вибухає він гнівними словами, дивуючись, як його земля не пожерла живого, коли він писав свої «грубі і брехливі вигадки». Очевидно, має на гадці Потія, і властиво до Потія як головного автора всього розділу і замішання передусім звернена вся полемічна частина сеї книги і всі поклики і благання до повороту до православної церкви — особливо виразні в розділі другім.

Розділ перший, як я сказав, містить властиве «голосіння» церкви, справді досить близьке до наших плачів: тому я ділю його на синтактичні стихи, відповідно до складу народних голосінь:

Горе ми́ни бідний,
горе нещасній,
ах — з усіх сторін ограбований,
на світову ганьбу мого тіла з усіх риз оголений!
Горе незносимими тягарами обтяжений:
руки в оковах,
ярмо на шиї,
пу́та на ногах,
ланцю́х на крижах (бедрах),
меч над головою обосічний,
вода під ногами глибока,
огонь по боках — невгасимий,
зусюду крики,
зусюду страх,

зусюду переслідування!
Біда в містах і селах,
біда в полях і дібровах,
біда в горах і пропастях земних!
Нема ніде місця спокійного,
ані пробутку безпечного!
День в болях і ранах,
ніч в стогоні і згханню!
Літо гаряче що аж мліти,
зима морозна — аж до смерті!
Мизерну наготу терплю,
до смерті переслідують мене!
Перед тим гарна і богата,
тепер зогиджена і убога!
Колись королева всьому світові мила,
тепер усіма зневажена і загнана!
Все по живе всякі народи і всі мешканці землі до мене
приступить,

послухайте голосу мого,
пізнаєте, чим була я, і подивуйтеся!
Посміховиськом світові тепер я стала,
а перед тим людям і ангелам була дивуванням.
Прекрасна була перед усіма,
люба і мила, гарна, як зоря рання на сході,
красна як місяць,
визначна як сонце,
одиначка у матері своєї,
вибрана у родительки моєї,
єдина чиста голубиця,
непорочна, нічим не змазана, не покаляна.
Олій розляний — ім'я моє,
джерело вод живих прізвище
Побачивши мене, доньки Сіону найблагословенною королевою

називали.

Коротко сказавши — між доньками Сіону була я як Єрусалим
між усіма містами жидівськими;
що ллія між тернем — була я між дівчатами.
Задля тої краси забажав цар уроди моєї,
кращий над сини людські,
а полюбивши вічним подружним зв'язком з собою зв'язав.
Діток родила і вихвала — але ті мене виріклися,
стали мині посміхом і докором!
Роздягли мене з шат моїх — і наго мене з дому мого вигнали,
забрали оздобу тіла мого, і красу голови моєї взяла
Що ж іще? В день і ночі замишляють на бідну душу мою
і про згубу мою неустанно думають!
Ви, що стоїте передо мною,
ви, що дивитеся на мене,—
послухайте і подумайте — чи єсть де біль, як біль мій?
чи єсть де смуток і жаль, як журба моя?
Діток родила і вихвала — а вони мене виріклися,
і стали мині упадком —
тому сижу тепер як одна з удів голосячих!
Колись пані Сходу сонця і Заходу, Полудня і країв
Північних,
вдень і вночі плачу,
і сльози по щоках моїх, як річні потоки, течуть,

а нема кому мене потшити:
всі мене одбігли,
всі погордили,
родичі мої далеко від мене,
приятелі мої неприятелими стали,
сини мої, гадючому позавидувавши племені,
утробу мою заразливими жалами жалять!
Слухайте моєї жалісної повісти всі народи,
візьміть в уха всі, що в кругу світу живете:
Сини й доньки, котрих я родила, покинули мене,
пішли за тою, що ними не боліла,
аби збитком товщу і насититися!
Священики мої посліпли,
пастирі мої (не думаючи, що тут про душу йде!) поміли,
старці мої подуріли,
молодики мої здичили,
доньки мої в розпусту вдалися,
і всі одним замислом — Бога і правду його занедбавши, на
душу мою сприсяглися (л 1—2).

Ах, тяжко мині на правду, з тим непокірним потомством,
з тим ідовитим гадючим племенем тяжко!
хто ж поділить зо мною ті болі,
хто мині плакати не допоможе?
Сини родила і виховала, а вони мене виріклися
і ідовиті жала язиків своїх на мене повистромляли,
ті перші посланців і слуг слухати не хотіли¹,
а тепер сам господар прийшов, сам кличе і учить,
аби обтяжені гріхами в нім полекші шукали і в нім пробували,
і йому тим охотніший послух відданий мав бути, чим голос
господаря над голос слуг важніший,—
що ж на то ті виродки — за єгипетськими казанами і
часником уганяти воліли²,
ниж до свого господаря ставитися, що на коштовну вечерю їх кликав!
Де тепер ті часи, в котрих я мучеників родила?
Де ті літа, коли я справедливих і побожних в дому своїм ховала?
Де ті благословенні вселенські учителі — апостоли?
Де їх не ложні послідувателі, пастирі й учителі? (л 3)
О гідна похвали віра ваша, о серце, повне любови і мисли!
Де ж тепер той Василій — за особливі про стадо Христове
старанне і пильність великим названий?
Де Амвросій медіолянський єпископ,
й Іван св., за злоторечиві потоки небесної проповіді
покути Золотоустим найменований?
Де Єронім богоданих писань товмач надзвичайний?
Де ж Кипріян, де Августин — пильні розпорешувачі єретичних плевел?
той безбожного Новата, сей лживого Пелагія єретика,
пробивши стрілами св. Письма, клятві піддали!
Де олександрійські патріярхи Атанасій і Кирил
і Григорій назанський єпископ — мужні лицарі свого Отця
і чуйні мої заступники,
ясносвітлячі світла трьох перших святих вселенських соборів,

¹ Натяк на євангельську притчу — Мат 11, як зазначено збоку

² Натяк на оповідання Біблі про жидівські нарікання в пустині

що Арія, Македонія і Несторія, лукавих ересіархів з їх
прихильниками євангельским мечем посікли
і, виклявши за їх еретиче богохульство, у власть Сатань віддали?
Нехай би кождий з них, не вважаючи на облича людські
і не оглядаючись нітрохи на особи і стани,
сміло заступили Матір свою, котрій вони душі свої мужно
віддали, перед нинішніми еретиками,
що її в день і ночі непокоять,
і рекли
«Наказує вам Дух Св., прокляті арієві сектярі, повохрещенці,
аби ви синові божому, праворуч Бога Отця сидячому, слави
предвчної єдиносущности більше не уймали. .
(л 4—5).

Де ж і ти ще ясногорючі світла Західної церкви.
Гелясій і Лев, святі єпископи римські,
нехай би високістю маєстату свого і повагою в церковніх
справах посварили теперішніх єпискотів¹,
що позасідавши їх столицю, ламають закони і заповіді
Христові під лад своєї шумної пихи, нехай би казали:
«Нехай замкне вам уста Господь Ісусе, люде гріха, сини
погибели, що противитесь Богові і виноситесь над усе,
що зовуть Богом або за що Бога славлять,
«що засівши церкву божу, як боги, незможно піднялись на
святину Тайної вечері господньої
і відбираєте невинним душам людським кашу найдорожчої
крови його, а з ним і наслідство вічного живота²,
і вашого лукавого Аристотелевого розуму духом³ противитесь
Господеві Христові,
що подаючи хліб рік «Се тіло моє», а подаючи чашу «Се кров
моя» —
наче б він не мудро вчинив, а самі, дурні будучи, взявши до рук сам
оден хліб, навпаки кажете: «Се тіло і кров моя» (л 5 об)
Таких я в теперішніх часах потребує синів, котрі б, не оглядаючись
нітрохи на особи, ганьбили б Бога хулящих,
і звернувши поважне лице своє до рідної братії, смливо
карали за їх непорядне життє —
«Не подобає вам,— мовляв, розумного стада Христового стада
пастирі й учителі,
коли вашій чуйности і вірности доручена улюблениця Сина Божого,—
бути тільки іменем пастирями, в річи самій хижаками,
провадячи самим лихе життє і дозволяючи непорядно жити
тим, що вам доручені!» (л 6).
«Ви, княжата і вельможі, судить судом божим поврених вам підданих,
уважаючи, аби не прийшлося вам тим самим судом засудженими бути!
Не вкладайте на них великої данини,
знаючи, що вам Господь весь довг дарував і чинш за вас заплатив!
А що робите в таинности, не кажіть «хто ж нас бачить?»
бо отець ваш небесний все бачить і все що хочє зробити!
Ви архисвященники і священники, пастирі і учителі овець
розумного стада Христового,

¹ Гра слів — зам єпископи єпискоти, архі-скоти, як нижче

² Тежа, що розвивається нижче в VIII розділі,— «про відкинення чаш».

³ І Смотрицький повторює сю антиаристотельську тезу!

стійте і не хитайтеся в дарований вам од Бога вірі . » (л 8).

Горе мині, нещасливий, що сини породила на біль собі і доньки на рани!
Краще було мині безпотомній жити, ніж на такі густі загони

безбожників дивитись!

Краще на правду було б і м не родитись, ніж, родившись,
вчину погибель в спадщину дістати, в котрій лекше

Буде Содомі й Гоморі, ніж їм!
Бо слуга, що знає волю господаря свого і не чинить її,
немало карою буде караний!

О архи-священники і священники, учителі й пастирі овець Отця вашого,
доки німими бути хочете?

Не досить вам молока і вовну, що її дерете?

Кров п'єте, а м'ясо на їжу крукам і вовкам кидаєте!
Самі поміли, а иншим мовити забороняєте!

Чи стільки то овець в овчарні церковній недавніх часів було?
і чи стільки роду божого в заряд і справованне вам
подано? . (л. 12).

Через них прийшов на мене голод — не хліба, а слова божого,
не спрага води, але жага євангельської проповіді!

Не стало у мене пророка і учителя,

не стало вождя і пастиря —

богато тепер пастирів іменем, а мало ділом!

Бо теперішні пастирі розумного стада Христового

ледви чи й над нерозумним стадом ослив годні бути показались би!

Більше! не пастирі се, а вовки хижі,

не вожди, а льви голодні,

що одні вівці самі без милосердя пожирають,

а другими зміни пащі без милости затикають!

О нещасливе стадо! чи може бути пастирем і учителем той,

що сам ніколи не вчився!

Котрий не знає, що Богові повинен, ані що ближньому своєму?

А що вже повіреним йому вівцям?

Котрий з дитячих літ не наукою св Письма, а иншою якоюсь,

духовному станові непотрібною справою займався,

або в безділлю молодий вік тратив,

а коли докучив йому недостаток в поживі і одежі, і нужда

почала йому шию крутити, проповідувати взявся —

не знаючи, що то є проповідь,

а ні розумючи, як виконувати її належить!

Одні з корчом, другі з двору,

ті з війська, а декотрі з поборів,

без усякого вибору і без всякого доброго свідоцтва,

за поміччю золота і срібла до божого дому вдерлись! ¹

Тому не диво, що з соромом з нього яко негідні повипадали,

і апостатами правди божої, а зрадниками повіреного їм стада

стали! . (л 13).

Ох той непорядний, переіначений, безбожний звичай рукоположення!

«Рук ні на кого не полагай», апостол каже

(наступають цитати).

Мої ж теперішні єпископи і архієпископи все те апостольське

поученне за себе закинули

¹ Теми Вишенського — див вище.

і ногами непорядку, бажанням срібла засліплені і потоптали!
Той тепер мудрий і дотепний священник, котрий має з чого, —
як його від справ церковних віддалять, єпископові
свому удилити, аби його назад привернено¹.

Горе мині, недбалим робітникам поручений!
Ой мині, в опіку ненаситних лакомців поданий!
Горе і вам, що продаєте, і вам, що купуєте дар св Духа!
серебро ваше буде вам на згубу!

Не хочете знати правди — не хочете бачити й неправди!
Не хочете розуміти, відки ті, що вам дають, добувають,
яким промислом багатіють!

Молоко доять у овець, вовну стрижуть, шкуру луплять і продають,
самі їх мясом годуються,
кров'ю напиваються,

і вам з обильности м'яс тих і надміру невинної крові удляють
Осквернителі, а не учителі; — гасителі, а не світильники,
обманці, а не пастирі; архи-скоти, а не архієпископи!²
Переступили съте закон волі божої;

одурили душі свої проклятою сьогосвітньою мамоною,
спокусили приправленою машкарою невинні Христові вівці,
затемнили заразливим своїм недбальством євангельську світу ясність!
О єпископи, єпископи, — сини, що погородили Батьком і Матір'ю,
дти, породжені і виховані в палатах царських, а тепер до
корчем і буд своєю волею приваблені!

Доки сном лнивства спати будете?
доки ледачости, недбальства з очей своїх не зітрете?
Прийдіть до вод чотире-течійних євангельських потоків і
обмийте болото простоти розуму вашого! (л 14).

Чи ще не досить вам тої неоціненої утрати, котру я за
вашим недбальством поношу —
таку велику згубу золота, срібла, перел і каміння дорогого,
котрим я Отцем вашим, тому кільканадесять літ, як найслав-
ніша цариця прикрашена була?

Де тепер той, безцінний камінець — карбункул, як світильник світячий,
що його я між перлами, як сонце між зорями, в короні
голови моєї носила —
дім княжат Острозьких, що блиском світлости старої віри
своєї над усі інші світив?

Де інші дорогі й рівно безцінні тої ж корони каміння —
славні доми руських князів — неоцінені сапфіри, безцінні діаманти
княжата Слуцькі, Заславські, Збараські,
Вишневецькі, Сангушки, Чорторійські,
Пронські, Ружинські, Соломирецькі,
Головчинські, Крошинські, Масальські,
Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини
й інші без числа, котрі вичисляти по одному було б довго!
Де по-при них інші неоцінені мої клейноти —
родовиті, мовлю, славні, великомисленні, сильні й давні доми по
всім світі
голосного доброю славою, могутністю і відвагою народу Російського —

¹ На боці: звичай рукоположення теперешніх єпископів-відступників

² В оригіналі гра слів o talpy a nie lampy, Impostores a nie Pastores, Epuscoti a nie episcopi.

Ходкевичі, Глбовичі, Кишки,
 Сопги, Дорогостайські, Войни,
 Воловичі, Зеновичі, Паці,
 Халецькі, Тишкевичі, Корсаки,
 Хребтовичі, Тризни, Горностаї,
 Бокії, Мишки, Гойські,
 Семашки, Гулевичі, Ярмолинські,
 Чолганські, Калиновські, Кирдеї,
 Загоровські, Мелешки, Боговитини,
 Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії й інші?
 Не згадую широкої і коштовної шати моєї —
 в границях Російської землі князівств і повітів нечисленними
 перлами і різнобарвними каміннями убраної,
 котрою я повсякчас прикрашалась!
 То-сьте мене, злочинці, з такої дорогої шати обдерли,
 над бідним моїм тілом, з котрого ви всі вийшли, посміхами
 й глузуваннями знущаетесь!
 Але проклят всякий, хто відкриває на зневагу наготу матері своєї!
 прокляті й ви, що з нагоди моєї посмиваєтесь і тишитесь!..
 Ані життє, ані обичаї, ані ходження, ні одінне — священників
 в вас не показують.
 Ні мудрість, ні наука, ні розмова про священне й пастирство
 ваше не свідчать.
 Ви в життю корчмарі і купці,
 в обичаях домолежні,
 в розмові неуки,
 в ходженню лукаві лиси,
 в одінню хижі вовки!
 Що про прикмети розуму вашого скажу?
 Мудрість ваша, наука, розмова — дурні, пусті й розпунстні!
 Заняття — брудні, і в них ви самі й ті, що вам потрапляють,—
 гинете . (л. 15).

В сих інвективах відчуваються відгомони філіппік Вишенського, як сам мотив голосіння нагадує подібні мотиви в острозьких писаннях старого Смотрицького. Кінцева молитва, що замикає «Лямент», комбінує ті ж біблійні мотиви, що наведена вище молитва Клірика. Незважаючи на свою широку освіту, котрою не міг похвалитись ніхто більше з звисних нам тодішніх українських письменників,— Смотрицький в сім творі, як і в попереднім, являється типовим представником школи, традиції¹, витвореної трьома десятиліттями відродження. Безсумнівний літературний таланти дає йому змогу відсвіжити літературний скарб, внести до нього нові образи й гадки. В тих витягах, які я отсе подав, є інтересні мотиви й образи,— але в цілості сей «лямент» — котрого я ледве четверту частину тут подав (він займає 21 картку. коло 55 тисяч знаків),— він все-таки досить

¹ Включно до відказування на «Аристотелів розум» — вище, л. 5.

розтягнений і знуджує читача своєю безплановістю і повтореннями.

З дальших розділів сильне враження мусила робити подана (в III розділі) критика «Костянтинового Дару»: папської легенди, що обгрунтовувала політичні претензії пап наданням ц.с. Костянтина папі Сильвестрові. Далі — в розд. IV вибірка цитат з латинських поетів і богословів, що осуджують і оплакують моральний упадок Рима і папства. Автор наводить їх в оригіналах і в польських перекладах, латинські вірші — в добрих, але занадто своєрідних польських віршах. Відкриває їх такий уривок Петрарки (я в перекладі своїм тримаюся більше польського тексту, бо він, очевидно, був призначений для читачів):

Рим джерело нещастя, дом гніву повний, школа ересей, змінливий храм сект —

Ти був Римом, став фальшивим Вавилоном,
З котрого стільки смутку несеться у всі сторони!
Мати обманств, найчорніша в'язниця для добрих,
покров і пильна мамка неправди!
Пекло для живих і в будуччині велике диво,
коли не знищить тебе гнів Христа!
В убожестві й чистоті положені були твої підвалини,
але ти їх нащиш рогами своєї гордості.

В дальшій, напр., такий переклад з Баптисти Мантуанського:

Риме, чому шалієш і тишишся кровю,
ладиш погибельні стріли на невинних?
По що твоя плоха голова підіймає божевільні замисли
і не може заспокоїтись твоя ветха старість!
Зчаста підіймаєш війну між братами,
свариш батьків з їх власними дітьми,
не дбаєш про право і справедливість,
не боїшся ні Бога, ні пекельного порога!
Коли б хотів я все вичислити — часу б не стало,
стільки в тобі тобою злого збудувалось
Марс був Римові батьком, а дика вовчиця
своїм молоком виховала свого наслідника!
Хто хоче вести побожне життя, мусить уткити з Риму
все там вільно тільки не бути добрим!

І з того ж «Фастів»:

Тяжкою трутиною заражена Римська курія
і розливає заразу всюди!
Віра там задавлена і вигнана звідти,
віддана на жир кровожадним народам! і т. д.

Шість трактатів розбирають спірні між католиками і православними пункти: походження св. Духа (найбільший розміром), квашений чи неквашений хліб, чистилище, папська влада над церквою, «одкинення чаші», молитва до святих. Вістря полеміки звернене сим разом проти курсу Бєларміна, а за джерело аргументів між іншим широко служить книга Любберта¹. Закінчує книгу «катехизм», вложений в уста Матері Церкви.

Сучасна сатира: промова Мелешка. Релігійно-полемічні писання, розглянуті в попереднім, се руховий нерв літературної продукції сеї доби. В порівнянні з іншим матеріалом вони й заховалися краще, почасти були друковані, а не друковані — пильніш переховані, і через те все і в нашім огляді зайняли головне місце. Але розбуджена літературна творчість не обмежувалась ними! Сатиричний елемент, напр., що такою сильною течією вливався до них, проявляв себе і самостійно. Щасливо захований сатиричний образок старосвітського білорусько-українського життя в формі соймової промови смоленського каштеляна Івана Мелешка дає приклад таких сатиричних писань, без сумніву, не рідких, але — не цінених як щось вікопомне і варте заховання для будучих поколінь і тому затрачених майже без останку. «Промови Мелешка» чомусь пощастило: маємо її в оригінальнім українським тексті, приправленім місцями під білоруську вимову (гетый, гетакый, кали, няколи, ласкавыя паны, ваяєт, вядомаго), хоч основа твору явно українська. Маємо і в польським перекладі, з іншої редакції — значно відмінної². Видко, що «промова» була популярна: перероблялась і доповнялась різними гумористичними подробицями. В усіх виданнях вона носить назву промови Івана Мелешка, каштеляна смоленського, на соймі 1589 р., і звичайно ся дата приймається як час зложення сеї сатири; але не знати, чи сей напис належить її протографові. Правда, на підтвердження вказують, що на соймі 1589 р. дійсно досить говори-

¹ Див ак Студинського студію про «Антиграфе» с 38

² Польський текст опублікував у 1822 р Немцевич у своїй збірці *Zbiór ramiętników o dawnej Polsce* в т. II, під заголовком «Цікава мова я. в Івана Мелешка каштеляна смоленського говорена на соймі в Варшаві за короля Жигимонта III в р 1589» з приміткою з рукопису гр. Йосифа Сераковського Український текст з архіву Хребтовичів у Щорсах видрукував у польській транскрипції в 1851 р Вишневський в VIII т своєї «Історії польської літератури» (с 480) Доволі близький текст надрукував потім Костомаров у 1865 р в II т «Актівъ относъ къ истории Южной и Западной России», без усякого пояснення, звідки він його взяв, заголовок доданий

лось про Інфлянти, проти чого відказує Мелешко; але се була взагалі постійна рубрика польсько-литовської політики і могла попасти як літературний мотив: вічна скарга послів в кн Литовського. В 1589 р. смоленського каштеляна Мелешка не було, а був такий пізніше: в рр. 1615—1623, перед тим знаємо його як маршалка смоленського (в 1602 р.), коло 1603 він став каштеляном мстиславським, в р. 1613 берестейським¹. За те, що промова держана була в пізніших обставинах, ніж 1589, вказує і те місце її, де говориться про

автором, він буквально згоджується з поданим у Немцевича і можливо, що і взятий звідти. Перед тим Кулш відігрів пам'ять про видання Немцевича, надрукувавши в «Основи» 1862 р. кн. VI український переклад тексту Сераковського п з «Взглядъ южнорусского челоѵка XVI столѣтія на нѣмецко-польскую цивилизацію». У зв'язок з ним можна було б поставити і публікацію в «Актах», але текст Костомарова відмінний, ближчий до шорсівського, — так що Первольф (нижче) вважав текст «Актів» за передрук з Вишневського. Але між сими двома виданнями теж є серйозні різниці, і як Карський, навпаки, думає, що оригінал «Актів» був інший. Справді, з огляду, що Костомаров перед виходом «Актів» посилається на Мелешка в рукопису в своїх «Отрывкахъ изъ исторіи южно-русскаго козачества до б Хмельницкаго» («Библиотека для чтенія», 1865 — в Собр. сочин. I с. 630—1), таки трудно думати, щоб він просто передруковував Вишневського, змінюючи тільки транскрипцію і виносячи місцями свої поправки. Щонайбільше можна було б думати, що Вишневський і Костомаров мали два не дуже докладні відписи шорсівського тексту. Переконалися в тім не може, але порівняння варіантів на мене, як і на ак Карського, робить таке враження, що маємо перед собою два окремі старі рукописи.

Спочатку, і то довго, промову сю трактовано як історичний документ і як дійсну промову на соймі Перший, здається, Первольф рішуче признав її за твір літературний («Славяне, их взаимныя отношенія и связи, III ч. 2, с. 166, 208, 1893 р.) За ним Сумцов дав ближчий розбір «промови» як літературної креації в статті «Рѣчь Ивана Мелешка какъ литературный памятникъ», К. Старина 1894, V, він характеризував сей твір як «политическій памфлетъ и бытовую сатиру конца XVI в., съ вымышленнымъ именемъ Мелешка, или историко-политическій апокрифъ, приписаний смоленскому каштеляну Мелешкѣ» «Самое имя Мелешко и нынѣ часто встрѣчается въ фамильныхъ названіяхъ и уличныхъ кличкахъ въ значеніи пустомели». Проти сього погляду принагідно запротестував Довнар-Запольський у своїй розвідці про Тяпинського Рус. (Изв. Отд. 1899 ст. 1064), доводячи, що Іван Мелешко — се не був псевдонім, а реальна особа з Полоччини, земляк і сучасник Тяпинського, і його промова — дійсно соймова промова, що провадила гадки, аналогічні з гадками Тяпинського. Але гадки своєї він не удокументував, і не бачу, аби вона кого переконала. Ак Карський у своїм новішим курсі білоруської літератури твердо стоїть на тім, що се не соймова промова, а юмористичний твір, «зложений ще в XVI в. на тодішні звичаї, що ходив по руках, перероблявся й доповнявся, як і деякі теперішні сатиричні писання на злобу дня» (Бѣлорусы, III. 2 с. 115). Подібного погляду держиться і М. Возняк (II с. 35). Я свій погляд про сей твір висловив в Історії, VI с. 400—1 (1907) і без особливих змін застаюся при нім і тепер.

¹ Wolf Senatorowie i dignitarze w x. Litewskiego с. 99, 115, 131.

короля Генрика: в 1589 р. старий чоловік не став би казати про події 1574 р. «пам'ятаю я» і т. д.: очевидно, се говориться з пізнішої перспективи: кінця XVI в. або поч. XVII в., і я думаю, що ми знайдемо доволі докладний час повстання сього твору, коли ще завважимо, що жінку свою в усіх варіантах оратор називає «панею мстиславською»¹. Се стоїть у суперечності до пізнішого уряду Мелешка — смоленського каштеляна, але відповідає тому, що першим сенаторським урядом його було дійсно каштелянство мстиславське, і се показує ясно, що привід до сього утвору дав виступ Ів. Мелешка, коли він, як новоіменований мстиславський каштелян, «молодший сенаторщик», як він тут називається, вперше забрав голос у сенаті де-небудь у рр. 1604—1605; насмішив присутніх своєю старомодністю і став типовою фігурою «хвалителя старих часів», класичним репрезентантом литовських жалів на ляхів, «німців», польську політику і т. ін. Титул смоленського каштеляна приписано йому в пізніших часах, коли його знали чи пам'ятали в сім уряді, а дата 1589 р. з'явилася, мабуть, ще пізніше як результат чиеїсь невдалої комбінації, коли реальна фігура Мелешка забулась.

Можливо, що прізвище Мелешка як такого, що «меле»², причинилося з свого боку, щоб зробити його виступ основою сатири на подібні йому анахронізми з різних ведмежих кутів, що смішили новофасонних українців і білорусів своїми зітханнями за добрими старими часами та вічними наріканнями, при кожній догідній і недогідній пригоді, на кривди, що сталися Литві та Руси від польських політиків. У кожнім разі так сталося: «Промова Мелешка» стала тим сторчком, на котрім стали збиратися різні курйозні оповідання, з одного боку — на тему недоречних і смішних виступів на соймах різних отаких «політиків з ведмежих кутів», з другого — про всякі старосвітські смішності, котрі, мовляв, вихваляють різні *laudatores temporis acti* в докір новим порядкам життя. Свого часу, говорячи про сю сатиру (VI), я вказав, що Сумцов (а за ним потім і Карський) хибно зрозуміли сей твір як сатиру на нові фасони і моди³ — аналогічну з сатирою Вишенського на новомодного «дитину русь-

¹ «Пан» у Польщі, а затим і у в кн Литовському значив каштеляна, «пан мстиславський» — каштелян мстиславський, а його жінка — «пані мстиславська».

² Див. погляд Сумцова вище

³ Сумцов вважав, що в сатири виявилася «консервативна течія української мислі кінця XVI в., незадоволення новинами, ображене національне почуття, сувора, місцями й цинічна, критика родинних непорядків» (с. 202).

кого» (в його апології іноческого чину). Підкреслю й тут, що се не голос консерватора, а якраз навпаки: автор чи автори «Промови Мелешка» — прихильники нових часів і нових форм життя, вони г л у з у ю т ь з старовірів, таких як Вишенський і Мелешко, що гудять все нове і хвалять все старе тому тільки, що воно старе, хоч воно було ні краще, ні простіше і не дешевше навіть, ніж нове (так Мелешко хвалить вживання мальвазії і нарікає на те, що на місці її тепер стали пити угорське вино — хоч воно було ні дорожче, ні гірше від мальвазії; Мелешко хвалить, що давніше їли гуску з перцем, а гудить, що тепер їдять курей, і т. под.). Заразом висміюються й різні курйози старосвітського життя і всякі недотепності провінціалів, котрі купують різне барахло і потім нарікають на нездатність нових виробів (історія годинника, купленого на київській тандиті) і под. Без сумніву, таких анекдотів і більших оповідань, у котрих громадилися подібні анекдоти, оберталося в тих часах багато; дещо увійшло до сеї промови Мелешка, що являється взірцем такої сатири; дещо стрічаємо інде — напр., в єзуїтській пародії про клопотання митрополита до св. Петра за віленського купця Злото́вича¹ і под.

Подаючи далі текст промови, виходжу від тексту, виданого Костомаровим, але місцями вживаю варіантів тексту Сераковського і Щорсівського: дрібніші відміни без зазначень, більші в ( ) або в примітках; а що доводиться реставрувати, реставрую сучасною українською мовою.

Найясний милостивий королю і на мене ласкавья паны-братія! Выѣхавши з дому Богу-м ся помолил, штобы к вам здоров прїѣхал да и вашу милость здоровых огледал и привитал, Пришло менѣ з вами радити, а я не гетаких зѣздах няколи не бывал, и з королем его милостію николи не засѣдал! Бо за покойников великих князев наших, которые королевали, сентенцій гетаких не бывало. Што воєводами бывали, по просту

¹ Задля деяких цікавих аналогій з Мелешком наведу початок сеї пародії, видрукованої доволі непоправно Лукашевичем — даю його текст у скороченом укр перекладі, пропускаячи непевні або явно полсовані місця:

«Од Макарія з божої милости архиепископа київського, смоленського, новгородського, галицького і всеї Руси, побратимові і приятелеві нашому доброму, ключникові райских воріт святому Петрові Сповідаеться тобі, господине, що переставився Ярмула Злото́вич міщанин і кулець богатий Виленського міста, хочуть Господу Богові се ознайомити і за ним чолом ударити Був чоловік добрий, пихи ні куса не мав в собі В баранім кожуху і без пояса ходив. В рукавицях не ходив, холевич не підвизував Волос николи не чесав, носа і гузна не втирав, ані ніг не вмивав Посту твого шість тижнів вельми твердо постив В середу капусту з грибами (в друк. губати) споживав То абись від нас тільки знав, бо ми того свідомі! А за ті вчинки його пустив бись до царства небесного, жадних поклонів ані посулів не беручи — бо він то гаразд у Господа Бога заслужив, і нам поклонів не мало подавав, і т. д. *Lukaszewicz. Dzieje Kosciółów wyznania helweckiego w Litwie I. c. 88.*

правым сердцем говорили: политики не знали, а правдою в рот яко солію в глаза кидовали¹ (Хто і поглузував, то з доброї охоти).

Скоро ж короли больше Нѣмцев як нас улюбили, зараз што наши старшіе собрали, то всю Нѣмцам роздали наше господари проч! Зыгмунта-Августа короля — того ничего в люди личьтъ, бо той Подлясье и Волянъ вынищилъ, Ляхом мянючи ся²! Але Зыгмунта Первого солодка память его! Бо той Нѣмцев як собак не любил³, и Ляхов з их хитростями вельме не любил, але Литву и нашу Русь любительно миловал!

И горазло лучей наше за его мѣвали ся (хотя в так дорогих свитах не ходывали)! Другіе без ногавиц як бернардини гуляли, а сорочки аж до костей, а шапки аж до самого пояса ношивали Дай Боже и знов такой години дождати и тепер! Я сам коли по домовому уберусь, то ей-мось пани мстиславская, малжонка моя, натѣшити ся и насмотрити ся на мене не может!

Надто уже насмотрѣвъ ся на все тоє⁴, милостивые паны братія, и на туу нужду нѣмецкую, и на штуки, што нам броть — а коли ж то у них бывало! В сукнях перистых ходять, а денег без числа мають, а што городов і мѣст держать — то не гиги⁵! Да вже пак у нас и змѣшали ся, и по польску з нами всѣ гораздо умѣють говорити⁶, и все лихое короліом, паном і рчи посполитой (радять)⁷ и как могут⁸ баламутять!

А коли сам Нѣмчина идеть, или жонка его вступаеть, то через скурку скрипить, шелестить и дорогим пижмом ваняеть. Коли ж до тебе паничик⁹ прыѣде, частуй же его достатком, да еще и жонку свою подлѣ его посады! А он сядеть как бѣс надувши ся, маркуеть¹⁰ шапкою или капешюшом перекрываетъ, и з жонкою нашептывает¹ да и в долонь¹¹ скребет! Да коли ж бы я гетакого чорта кулаком в морду, или по лицам, по хрыптъ, так штобы и король е м познал¹², што нам по таких поганах¹³. Нехай бы морды такой поганой не надымал!

Помню я короля Генрыха, который з заморской нѣмецкой стороны был, да зрозумѣвъ, што мы ему не много давали шибинковать¹⁴, а Нѣмцам его брыкать¹⁵, так и он познавши, што то не шутка, да и сам никому не оказавши ся проч поѣхал аж у свою сторону — аж за море скикнул!

(А хотъ) качучи правду не так виноват король, як гетье радные баламуты, што при ним сидять, да крутятъ! Много тута гетакых есть, што хотъ наша костька. однак собачым мясом обросла и ваняет Тые што нас дерут, а за их баламутнями наше не пожывят ся!¹⁶ Рчы-Посполитую губят! Через них то і Волянъ з Подлясем пропал! (Не) знаю (што) нам приступило, што ходим як подвареные¹⁷. Бо ся их боим, и правды не мовимо, еще и похлѣбными языками потакуваемо. А кали б гетакого бѣса кулаком в морду, забыв бы другий мути!

¹ Вар.: в очі золоту правду мовили

² Очевидно, натяк на Люблинську унію

³ Вар.: не ховал (не тримав).

⁴ Вар.: А ми на шо глядимо?

⁵ Скомбіновую з усіх трьох текстів, що тут досить розходяться

⁶ С.: різними язиками говорять.

⁷ з С.

⁸ Щ.: как тут было.

⁹ С: поручник

¹⁰ К: махаеть.

¹¹ С.: в ногу.

¹² Вар. С. і Щ. так кобы король е. м не слыхал.

¹³ з С.

¹⁴ Щ.: шебунковати.

¹⁵ Так С.: К.: а Нѣмцы его не вельми перекрывали, Щ.: перекрыковали.

¹⁶ Щ.: нашинец поживит ся не может.

¹⁷ Вар.: подуреные.

И то, милостивые панове, не мала шкода слугьховаемо Ляхи! Давай же ему сукню хвалендышовую, корми ж его сласно¹, а з их службы не пытай², тылько убравшися (выкравши ся з господа) на высоких подковках до дъвок дыбле и ходит, а з великого кубка³ трубить! Ты, пане, за стол — а слуга собъ за стол! Ты борщик — а слуга Лях за пукатую штуку мяса! Ты за фляшку — а он за другую, а коли слабо держиш, то он и ту з рук вырвет! Только пыльнует: скоро з дому ты, то он мочучком прыласкает ся до жонки (Я бы-м мовив час того чортополоха — тих Полячків з Нїмцями вигнати, а що до них влзло против праву нашому — відбрати від них)⁴. Старшыє нашыє поклони смоленскіє! предирайте очи! липше о них радити ніж о Инфлянты⁵ бо тые мистючкы як влезут, то їх і жублом не викуриш — як пчолы од меду!

Але зарадно⁶ поговорили сьмы о разных наших интересах⁷ И гетая не малая штука — кони дрыганты⁸ на стайни ховати! Давай же им в лѣто и в зимѣ овес и сѣно, подстеляй же што-ноч, ховай же для них слугу — Ляха конюшого и машталѣра, а з них жадной службы не пытай! А коли

¹ К. и С: тлусто

² Щ.: ничого не маш.

³ Щ. і С. кувля

⁴ Тут два варианты:

Кост. і Щорс. И такого чортополоха з Нѣмцами вигнати, што до нас влзло против праву нашому. Од их старшыє нашыє поклони смоленскіє — Щ

Сер: Я бым мовил: час тых то Полячков з Нѣмцами п о в ы т и н а т и, од п о р у ч н и к а до Р а д и, а што до них влзло против праву нашому, одняти од них.

Очевидно, означені розрядкою слова — се дописка, глоса, що має на меті підчеркнути завзяття мстиславського оратора, і такий кривавий план: вирізати всіх зайд. і поляків і німців, від малого поручника до сенаторів зовсім не в'яжуться з далеко сумирнішою радою вигнати їх, а маєтки, безправно ними набути, — відбрати. Але те, що зостається в Сер, на мій погляд, помагає нам відбудувати прототип, повніший, ніж занадто стягнений текст Кост і Щорс. Слова «што до них влзло — одняти» вказують, що поруч поради — вигнати, була ще й друга — сконфіскувати неправно надбане, на сій підставі я реставрував се місце сучасною укр мовою

⁵ Тут не зовсім зрозуміле місце Костомаров у своїм виданні, мабуть, пропустив його цілком, не зазначивши, і я таки не вмю його гаразд відреставрувати:

Щорс Старшыє нашыє поклони смоленскіє, предѣрайте очи липше ніж о Инфлянты.

Сер: Starsze poklony Smolenskie przedzieraycie oczy, lepiej o nich radzic jak o Infantach.

Згідність Щорс з Серак. дозволяє думати, що тут дуже великого попсування нема, значить, треба думати більш про інтерпретацію

Дальша фраза про «мистючків» показує, що мова далі йде про тих польсько-німецьких зайд і шкоду від них «Смоленські поклони», очевидно, належать сюди Очевидно, ми маємо два патетичні виклики, один по другим на сю тему Для юмористичного враження автор вкладає в уста оратора, що дійшов до сильного піднесення, згадку про якісь колишні смоленські доходи («поклони»), сто літ тому страчені Литвою разом з Смоленськом, цілком не до речі він і їх утрату ставить у вину сучасним «мистючкам» «Продирайте очи» на адресу високого зібрання — се, очевидно, взрєць делікатного стилю оратора

⁶ Зарадно-мб, в значенні «порядно», в Серак: zdradno Щ: zradme

⁷ С: стратах

⁸ Жеребці

еще Лях как жеребец ржет коло дъвок, как дрыгант коло кобыл, прыйми ж к нему двух Литвинов на страж, бо и сам дъдко не упильнует!

И гетая на свѣтъ дурнина годинник мнѣ притрафило ся на тандетъ в Кіевъ¹ купити. Дали смы за его три копы грошей, а якосмы послали до Вильна на направу, аж но на пятую копу крутит злодѣй заморщик! Добрый то наш годинник пѣтух, што нехыбно о полночи какорѣкает!

И то вельми страшная шкода — гологузые² куры ховати, их достатком варыты, и иннее пташки смажыты Торты гетые цынамоном, мигдалами цукроваты. А за моей памяти прысмаков гетых не бывало! Добрая была гуска с грибами, кашка з перчыком, печонка з цыбулькою или чосныком, а коли на препышныє достатки — каша рыжовая з шафраном! Вина венгерского не заживали перед тым. Малмазюю скромно пияли³, медок и горьлочку дзюбали. А грошы подостатком мѣвали, мурны сильные муровали и войну славную крѣлко и лучшей держали как тепер

И то не до речи: в богатых сукнях нашыє панѣ ходят Не знали перед тым гетых португали или фортугали, а подокол рухает ся, а около подолка чеплет ся, а дворанин в ножку як сокол (чубатый) заглядает штоб гдѣ щипнути солодкого мяса Я тоже радил бы, — нехай бы бѣложонки (бѣлошейки) нашыє в запинаные давныє убрали ся козакини, шнурованые назад носили розпорки, а ктому штобы з-нѣмецка заживали плюндрики — не так-бы скоро любительну скрадывали бредню! А тепер хотя з рогатину на вартѣ стой, в живые очи такого бѣса не упильнуеш!

А штож есмо сказали, все правда⁴. Далѣй бы о чем радити, не знаю. То только вашей милости припоминаю, штобы завсегда, сколько сенаторов и панов литовских при король е м было, — был бы я Только королевщины не маю, бо перед другими не схоплю⁵, ани панны Уршулы у королевѣи е м ручку не поцѣлюю⁶, как другые младшыє сенаторщыки Не дивуйте ся, мостиви панове братья вѣк вѣком! (Хоч) сказывають Сивизна в бородѣ, а чорт в ледвях, за поясом» — «на хорошее видане ставку купил!»⁷

¹ Тандета — продаж старих речей Дзигарик, куплений в Кіеві на тандеті — се, розуміється, верх абсурду, який можна було вдумати.

² С. казакские

³ Мальвазия — дороге заграничне вино, так що се треба брати за глузування з оратора, як я вже сказав — коли «скромна мальвазия» представляється угорському вину

⁴ Сі слова «А штож есмо сказали, все правда» в Щорс і Костом стоять нижче, не на місці — перед згадкою про Уршулю, а в Сер іх зовсім нема Я позволив собі перенести іх сюди, але так само можна б переставити іх у сам кінець промови Очевидно, тут під кінець промови нагромаджувались різні варіанти закінчення і, мабуть, збили сю фразу з місця

⁵ Щ не схавил, Кост не схопыл

⁶ Костом «И Аннульку королевну его милость поцеловали» Щ «А Уршулу королевну е м миленько в ручку поцѣлювали» Я йду тут за Сер, що, мабуть, краще видає первісну гадку

⁷ Се доволі трудне місце, що, мабуть, через се знов-таки упущене у Костом Щ *Wiek wiekiem skazywaiet — a siwizna w borodzie i czort w lidwiach za pasom Na choroszyie widanie stawku kupil Ser . Wiek wiekiem, to okazuje siwizna w brodzie, choc czort za pasem, kusl na pekne spouryzenie* Я думаю, що слова «Вік віком» поясняють попереднє, чому Мелешко не йде з іншими «молодшими сенаторщиками» цілувати ручки двірським паннам і через те зостається без королевщини застарий він на такі штуки Але тут же не до речи (в тим юмористика) — доплтається, який він ще моторний — хоч і сивий В Сер ся фраза розбита і знищена, але дещо, мабуть, затримала. оте «choc» пересунене нижче

Не только в Смоленску, але и в Мозыру весь повѣтъ давно радил о том, кого б мудрого до вас на тот зѣзд vybrати, к той сентенци выправити,— мене вядомого до вашей милости (послано)¹ што б Господь Бог (нахнув)², умѣти перед королем с. м. и вами, панове братия, одкрыти нашѣ рады Сказал бы хто з вас лучше, только не баламутячи,— а то я на тым перестану

3 мемуарної літератури — записки Балики. Живий темп життя і літературний рух поволі втягував у свій вир обивателя, заохочував його здавати справу собі і ділитися своїми переживаннями і враженнями з сучасниками і потомством. Після таких бідних і скупих на які-небудь історичні записки століть, починаючи з кінця XVI в., ми все частіш стрічаємося з літописними записками, мемуарами про важніші події, що їх свідком або учасником довелось тому чи іншому бути. Найчастіше таке враження і бажання його зафіксувати викликають важні церковні події, ми вже й стрічалися вище з деякими записками — напр., про Берестейський собор. Тепер хочу ще дати приклад нових мемуарів на чисто політичні теми. Се записки київського патриція Богдана, або Божка, Бозька Балики, сина київського вйта Яцка (голови міського врядування), заможного православного міщанина — члена першої в місті родини, про його подорож до Москви, під час польської окупації (Смутного времени), що іі київські купці, очевидно, задумували використати для своїх торговельних операцій. Записки сі зроблені, очевидно, по гарячій пам'яті пережитого й визначаються живим і безпосереднім викладом, а інтересні як голос східноукраїнського міщанина і київського інтелігента з часів передбратських, перед приходом сюди галичан³. Затитуловані вони: «О Москвъ и о Дмитрію царіку московском ложном. Сіє писал мещанин кіевскій именем Божко Балыка, который сам там был і самовидец тому был». По короткій інформації про псевдоДмитрія читається така цікава і повна високого поважання до свого стану замітка:

Чти не ложно, бо писан сей лѣтописец през людей певных, мещан киевских, хто там был и очима своими видѣл,— писал Божко Балыка».

¹ С.

² С, а в Щ: дал.

³ Заховалися в історичнім збірнику, зробленім на початку XVIII в — він має на оправі титул «Лѣтописцы Волыни и Оукраины», і на хребті «Бозько Балыка» В Б Антонович, що описав сей збірник і видав з нього сі записки Балики (в К Старині 1882 кн. VII), а потім кілька статей в «Сборнику лѣтописей, относ къ исторіи Южной и Западной Руси», 1888, з огляду на сей напис на хребті здогадувався, що сей збірник належав Божкові Балици, але се, розуміється, неможливо, бо до збірника вйшли пізніші записки, доведені до 1700 р. Напис на хребті може бути тільки пізнішою ремінісценцією. Правопис у друку видимо справлений, тому не дуже його тримаюсь.

По сім наступає властива повість про московську подорож, з котрої подаю початок, а даліше дещо у виїмках (вона ціла не велика, 5 друкованих сторінок).

Року 1612 генваря 9 дня нещасливого виїзду моего з Києва в дорогу московскую и терпѣння великого голоду и неволи ув осадь нас купцов до килкасот,— иж во всем свѣтъ голод неслыханный и в крайниках не писаний,— того ж дня, на день святого мученика Полевкта, былем я, Богдан Балыка, у дому их милостей пана Александра и пана Созона Балык, войтовичей кїевских, братиі моеї, а потом былем в дому пана Савостіяна бурмистра кїевского, тестя своего, и з его дому пустилем ся в дорогу за возами. Ночовали тую ноч у Новоселках у Десны, в четверток У пятак поткал козакъ стародубовских, а у суботу своих догнал в Навозъ сель на обѣдъ... 21 дня выехали з Гомля, за три дня приехали до Стародуба. там стояли 14 дней, послали Богдана Гулженка за войском за Десну, але не могли вѣдомости взяти о войску А потым посылали двух москалей до Новьгородка, до Лемона, племѣнника воеводина, жебы з ним торговал, и оттоль ни з чим приехал... 24 дня приехали до Смоленска, нашодем там пана Струса и зятя своего Козьку 24 дня Струс из людом пошел ик столици, того ж месеца 24 дня пустили ся есмо праве ¹ з несносным жалем за Струсом до Вязмы. В середу 26 дня пана Струса розбили шишки ², маекку много взяли и девять человекъ пѣхоты убили а мы у сель Жижинѣ пана Хотымѣрско-го догнали, а на завтра через тот труп ѣхали . Месеца марта 1 в неделю православную приехали смо до Вязмы и нашли смо там Скоробогатого и Богдана Гребенника и Стефана Хмеля, купцов, мѣщан кїевских Того ж месеца сам пан Струс зо всѣм войском пошел ик столици, и мы з ним, але для лихон дороги ухабистон и для шишов и снѣгов великих пан Струс миль двѣ отошел, а мы двѣ версты отишли от деревни князя Алгидева, перво мы вернули до Вязмы 7 дня, а потом и пан Струс вернул ся со всѣм войском Тогож дня Омеяня Скоробогатый и Стефан Хмель вернули ся, поехали до Києва, а мы так весь пост великий и после великодня килка недель лежали .

Того ж року месеца юня 5 дня пришоу под столицу пан Ян Карул Хоткевич, гетман литовскій, и пан Струс, и нас купцов не мало, и Ширай з козаками притягнул, и около рѣки Москвы обапот стали Дня 11 Зборовскій вышедши из столици пошел до Полщи, з ним и наши Кїяне пошли до Києва: Урмянин и Ширима Того ж месеца 12 дня, в нещасливый час уехали смо в столицу московскую, и заперто нас у осадь із паном Миколаем Струсом ³, старостою хмелницким, и з полковником королевским паном Будилом, и пан Теляфус, и пан Калиновскій, и пан Вгонецкій, ротмистр королевскій, и наших панов до килкодесять ротмистров и пехоты королевской и нас, мешчан кїевских, человекъ 20, окром челяди, и я, Боско Балыка, и инших купцов немало з инших мѣст Мы из Струсом и з Ложнею стали у Станислава господо, против цар-пушки

Дня 13 гетман зо всѣм войском своим из столицы пошел Юня 27, из суботы на неделю князь Дмитрий Тимофеевич Трубецкой, Мартин Ісавич Заруцкій, и было в них люду до килка тысячей, и до Китай-городу з трех сторон до штурму приступили до двох брам где чорторыйская львица(?) стоит, тамже их добре наши усперли и до килкасот их убили . 14 августа пан Хоткевич гетман знову тутже з людом притягнул: первѣй пѣхота церков святого Георгія опанувала, а Москва заперла ся у церкви святого Климента у острожку на самой дорожѣ; и наших там достали, и килка дѣлец ⁴ отняли И была там битва велми великая от утра до вечера, и испер-

¹ Правдиво.

² Московська розвідка

³ Тут зайве. и.

⁴ Гармат.

ли были наши Москву добре Пожарского князя подстрелили в руку, и почали были з табору Москва уткати, наши теж выпадиши з Кремля помочи своим додавали, и килка поручников из хорогвами и з пехотою до нас у мур передали ся А гетман под Поклонную гору отступил и не мог до столици пробити ся, жебы живность своим дати, а в среду праве з великим жалем всего нашего рицества и нас бѣдных купцов от столици проч пошел А нас у в осадѣ начал стискати голод, бо пехота — шо их было 600, почалы псы и кошки ѣсти

Того ж лѣта септемвря дня 14 голод велми стал утискати. Пехота новая стала з голоду мерти, и мало не вси вымерли И наша пѣхота и товариство также все поѣли Нѣмцы кошки и псы всѣ поѣли, медъ (?) и зѣля, и травою и леда-чим живили ся, бо все Москва отняла ¹ Дорогувля ² великая стала седецец был по ползолотого, шури воловыи перво были по пять золотых, а потом стали по 12 золотых, сыра мандрыку куповали по 6 золотых, хлѣб денежный ³ 10 золотых мы сами куповали калач денежный 7 золотых. Около святой Покровы велми силный голод знял жита четверть золотых 100, овса четверть 40 золотых, круп кварта 20 золотых; з лободына насѣня печеный, як гречаных пняжный (хлѣб) три золотих Пан Харлинский капитан пихотный взял за меринца 500 золотых, а четверть себѣ отрѣзал За корову давали 600 золотых. Четверть мяса конского была по 120 золотых

А потом уже голод несносный почал трапити, же пѣхота и нѣмцы потай почали людей рѣзати и ѣсти. Мы найпершей идучи от церкви соборной пресвятой Богородици из службы голову и ноги челоувѣчи у ямѣ нашли, у кайстрѣ ⁴. Вязнев московских килканадцать челоувѣк пихотѣ з турмы подавали — тых всѣх поѣли Потом у килка дней несли Москва уголе майстерам денежным у ворота Миколские; гайдуки выскочивши з муров одного порвали ⁵ и зараз забили и зѣляли Потом у килка жолнѣр Воронеж и козак Щербина впадши в дом Федора Ивановича Мстиславского ⁶ почали шарпати ⁷ ищучи живности, Мстиславский почал их упоминати — тамже некоторый ударил его цеглоу у голову, же мало не умер. Довѣдал ся того пан Струс, казал обоих поимати: Воронца стято і поховано, а Щѣрбина обѣсити ⁸ казали — который з годину на шибеници не был. пѣхота зараз отрѣзали и на штуки розрубали и изѣли Пахолика ⁹ одного недавно умершего из гробу выкопали и изѣли.

Октовря 16 дня выпал снѣг великий, же всю траву покрыл и корѣня. Силный и неслыханый нас голод змогл. Гужи и попруги, поясы и ножны и леда ¹⁰ костица и здохлину мы едали. У Китай-городѣ у церкви Богоявленія гдѣ и Греки бывають, там мы из Супруному килка книг нашли паркамѣновых: тым есмо и травою живили ся, а шо были пред снѣгом наготовали травы — з лоем свѣчным тое ѣли свѣчку лоевую куповали по ползолотого Сын мытника петриковского з нами ув осадѣ был — того без вѣдома ¹¹ порвали и изѣли И иных людей и хлопят без личбы поѣли. Пришли до одной избы — тамже найшли килка кадок мяса челоувѣческого солонного, одну кадку Жуковской, товариш Колонтаев взял Той же Жуковский за четвертую часть стегна челоувѣчего дал 5 золотых. Кварта горѣлки в

¹ Відтяли привіз.

² Дорожня.

³ Такий, шо за одну денежку.

⁴ Торбі

⁵ Вхопили

⁶ Найстаршого з московских бояр.

⁷ Грабувати

⁸ Повисити.

⁹ Простого вояка

¹⁰ Які-небудь

¹¹ Не знати коли і як

той час была по 40 золотых Мыш по золотому куповали, за кошку пан Раґчинский дал 8 золотых, пана Будилов товариш за пса дал 15 золотых, и тогд було трудно достать Голову чельовѣчюю куповали по 3 золотых, за ногу чельовѣчюю, одно¹ по костки, дано гайдуку два золотых За ворона чорногѡ давали наши два золотых и полфунта пороху — и не дал за тоє Всѣх людей болше двохсот пѣхоты и товаришов поѣли

Того ж року 1612 октября 22 дни, наждавши ся праве долгр ратунку и терпѣвши голод неслыханый, и от его королевской милости и от пана гетмана (помочи) не могли дождати,— з великим плачем всего рыцерства и нас бѣдных купцов, пан Струс и иншое товариство вышписаное мусѣли змирити ся И побрала к себѣ в замѣну Бутурлина и других бояр московских, а от нас (к) ним пошол пан Будило и Порванецкий. А князь Дмитрий Тимофѣевич Трубецкой, и ин столник князь Дмитрий Михайлович Пожарский, и инших князей и бояр не мало, и Москва — всѣ обачивши, же наши от голоду велми зморены и все рыцерство на трактатах бавятся² и ротмистрове,— козаки и бояре Трубецкого и Пожарского ударивши в звоны и поднявши корогви пошли до стѣны Китай-города праве силою великою Мы з голоду змордованы ледво им отпор дали Октября 26 трактаты скончили и присягу выконали, же мѣли всѣх вцалѣ³ попускати, в потом над присягу чинили всѣх розно розвели и маетки розшарпали Року 1613 у генварѣ почали⁴ зезжчати ся на обиране царя нового, в той час наших ледво пушено, а инны утѣкали, а иных окупано⁵

И так наши воевали Москву

Віршування. Характеристичне і в наслідках своїх дуже важне явище нового письменського руху — се інтерес до віршування, що виявляється і в шкільних, і ширше — взагалі в книжних, освічених кругах, а пізніше переходить у справжню маню віршоробства, що помічається особливо в 2-ій пол XVII і в XVIII вщ.

До 1580-х рр сього не видно зовсім У книжних творах, як прикмета й емоційно-художній засіб патетичного або пишного риторизму ми стрічаємо каденцію, часом алітеровану, часом римовану, аналогічну з такими ж взірцями старої доби, переплітану з неритмічною прозою Ми бачили вище взірці таких каденцій в похвалах Витовтові і Костянтинові Острозькому, в посольстві Мисаїла Поруч того могло існувати різноскладове строфування, особливо в обрядовій поезії, — підсилюване подібними тенденціями середньовічної греко-римської поезії (див. в т. I): але в книжних пам'ятках наших воно не відбилось — досі нема таких відбить. На ґрунті н о в і ш и х впливів середньовічної церковної латинської поезії, XIV—XV вв., засвоєних чеською і польською гімнографією тих віків, з'являються і у нас тенденції до книжної римованої вірші, з явним нахилом до рівноскладовості — хоч ся рівноскладовість ще не витримувала-

¹ Тільки

² Заняті

³ Ціло

⁴ Проти присяги

⁵ Викуплено

лася здебільшого і, очевидно,— не признавалася обов'язковою. Се книжні вірші — що стоять очевидно в зв'язку з співами релігійними і, мабуть, також і світськими, на жаль, ближче не дослідженими¹.

Перші хронологічно означені взірці таких віршів стрічаємо в «Біблії» Скорини; вони невеликі і не багаті числом, близько подібні до польських віршів XV і першої половини XVI в., бо й сі, й ті спільне джерело і взірць мають у чеських віршах XV в. По аналогії ми мусимо прийняти, що такі українсько-білоруські вірші, на теми релігійні, моралістичні й побутові, існували в другій пол. XV і в першій XVI в. в більшій кількості, і дещо з того ще може бути викрите в пізніших записах — так само, як у польським віршарстві другої пол. XVI викриваються старші прототипи. Але досі у нас у тім напрямі не проведено таких студій, як у польській науковій літературі, і я тільки зазначу, що тих кілька віршувань, що Скорина подав у своїй «Біблії», можуть служити типовим взірцем нашого віршарства тих часів

В книзі «Ісход» він подає такий віршований виклад десяти заповідей:

Веруй в Бога єдиного,
А не бери надармо имени его,
Помни дни святые святити
Отца и матку чтити
Не забивай ни єдина

И не делай грѣха блудна,
Не вкради что дружнего
А не давай свидѣтва лжива,
Не пожедай жены дружнего
Ни имения или речи его

Таких польських віршувань XV—XVI в., коротких і розширених, звісно дуже багато, і між іншим єсть дуже подібні до Скорининих, зовсім можливо, що він покористувався вже готовою переробкою якогось чеського «декалогу».

¹ Я нагадую, що поруч перших книжних вірш, перших десятиліть XVI в., ми маємо книжний запис пісні про Стефана-воеводу, зложеної правдоподібно при кінці XV в., або на поч. XVI в. Вона дає певні аналогії з книжним віршуванням — досі не уясені. Як відомо, запис у чеській граматиці Яна Благослава 1571 р. вважається дефектним, і се значно утруднює й аналіз Пок Потебня, Франко і я з ними пробував дати реконструкцію її — див. VII т. Історії. Новішими часами нею не займались

Зате над польською віршовою формою почались недавніми часами дуже цікаві досліді, головню з приводу «Богуродзци» — найстаршого релігійного польського гімну і взагалі найстаршої польської літературної пам'ятки. Вони ще далеко не доведені до яких-небудь конкретних результатів — див. особливо нове вид. праці *Jan Los Początki piśmiennictwa polskiego, 1922*, — де великий розділ присвячений сьому гімнові і власне його віршовій формі. Ближчі розсліди в сім напрямі дадуть не тільки вияснення впливів латинських гімнів, що відбились посередньо і на нашім віршуванні, але, я певен, кинуть світло і на нашу гімнографію, бо вплив церковнослов'янських гімнів на польську гімнографію дуже правдоподібний, а навіть безсумнівний (дещо вказав свого часу Франко і Брикнер у своїх «Dziejach języka polskiego»)

Зміст XIX глави кн. Левит Скорина викладає в такім вірші:

О том абы люди святы были,
отца и матеръ чтили,
свята святили,
идолов не хвалили,
жертвы Богу приносили,
милостыню делали,
не крали, не легали, не присягали,
(в чеській Біблії 1506 р.: О том абы Idee swietej byli, а о mnohých pryzkazaných a zápowiedech).

мзды не задерживали, не проклинали,
глухому не злоречили,
слепому на пути не перешкажали,
на лица в суду не смотрели,
справедливъ чинили —
и о иных многих заповѣдехъ

божнихъ

В книзі Йова маємо таке віршування:

Богу въ Троици единому // ко чти и ко славе
Матери его пречистой // Марии к похвале
Всем небесным силам // и святым его к веселю,
Людем посполитым // к доброму научению.

Сі вірші досі якось не звертали на себе уваги дослідників, хоч безсумнівно її вповні заступують. Сконстатуємо, що віршовані партії вже відокремилися; се вже не мішані співомовки. Повної рівноскладовості нема (хоч дещо можна положити на рахунок не зовсім докладного запису — так, як і в сучасних записах пісень часом затрачується розмір); очевидно, скандування досягалося свобідним скорочуванням або розтягуванням голосних у вимові. Більшу або меншу роль при тім відіграє цезура. Але головне значення має кінцева алітерація рим — що вирівнює сі стихи і надає їм певну конструктивність. Найчастіше се двостихові строфи, але часом, як бачимо, автор, захопившись певною нехитрою римою, будує цілу купу стихів з отсею спільною римою, як у старих каденціях.

Сей віршований жанр довго потім держався в нашій книжності, як свійський і домашній. Його, очевидно, називають потім «некунштотним»¹, у протиставлення правильному шкільному рівноскладовому і симетрично строфованому віршеві. Сей приносить з собою відродження.

У зв'язі з матеріалом як перше вогнище такого шкільного віршоробства виступає Острозька школа. З 1581 року маємо кілька друкованих творів, які дають доволі докладне поняття про його розвиток, даючи поруч себе вірші обох жанрів. В острозькій Біблії, випущеній того року, маємо (як то згадувалося вище), віршовану передмову, або «двострочне согласіє», як її називає автор, Герасим Смотрицький. Се ряд римованих двостихів, зовсім нерівноскладових, — синтаксичних одиниць, розділених цезурою приблизно

¹ Так Копистинський зве вірші Герасима Смотрицького, див. вище.

в середині: ся цезура і кінцева алітерація (рима) дають такт каденції. Рима буває або мужеська, або жіноча, і вони чергуються без усякого ладу. Фактура аналогічна з віршами Скорини, і від старих вірців римованих каденцій відрізняється тим, по-перше, — що в нім витриманий на доволі довгій дистанції принцип двостиха, по-друге, — ся двостихова форма додержана від початку до кінця, не перплітана прозою, — отже, се не «співмовка», а вірш, як і у Скорини, тільки довший:

Всякого чина православный читателю,
Господу Богу благодареніе въздаймо, яко благодателю,
Сподобилъ убо насъ, аще и напослъдохъ лѣтомъ,
Познати волю свою съ благимъ отвѣтомъ

Въ се время люто и плача достойно
Ужасает ся, сіе зря, сердце богобойно
Якихъ много съпостать, якихъ хищныхъ волковъ,
Бѣсовскихъ навожденій, еретическихъ полковъ
Богъ же положи въ сердце благовѣрна князя,
Да имъ явить намъ душеспасны стезя
Восточныя церкви въ Русійскомъ народѣ
Еже свѣтлость сияеть в поганской незгодѣ

Та ж Біблія дає вірець «кунштованої» фактури в похвалі гербови Острозьких: на обороті титулової картки уміщений рисунок герба, над ним і під ним по три віршовані строфи, присвячені знакам герба (св. Юрій, іздець, зоря, хрест)¹. Автор не названий².

Зри сія знаменія княжате славнаго,
их же съдръжить домъ его от вѣка давнаго,
И разумѣй яко не туне, и не безъ причины,
о чемъ властнѣй и ширѣй повѣсть ти кто мнѣй
Но яко достоинъ дѣлатель своєю заплаты,
не шадяще здравія никоея оутраты,
Крѣпко побѣждалъ различныхъ съпостат полки,
и разгонялъ с короны драпѣжныя волки
И еще можетъ,
аще Богъ поможетъ
Въоруженъ воинъ змія поправъ мужественно,
копемъ сего посрѣдѣ пронъзе явственно,
Яко древняго праждебника человеческого рода,

¹ Про герб Острозьких спеціальна студія проф. Лукомського в Наук. Збірнику за 1925 р. «Медаль Константина Константиновича Острозького»; автор доводить, що герб складається з батьківського герба Костянтина — кн. Острозьких, і материного: кн. Слуцьких Острозька половина містить загальний знак Володимирової династії — св. Юрія (т. зв. «Іздець Руський») і спеціальний острозький (стріла над звиздою і півмісяцем). Слуцька половина так само симетрично зложена з двох частин: загального династичного знака — збройного лицаря (т. зв. «Погоня») і фамілійного — гербового перехрестя (хрест з дашком вгорі і півколом вдолі) Див ще нижче

² Називають того ж Герасима Смотрицького (напр., ак. Перетц, Малодрусскія вирши, с. 5), — але на се нема ніяких підстав.

понеже злому з добрымъ не бываетъ згода
 Боди, в князех избранный, мыслънаго сопостата
 сего бо побѣждающимъ вѣчная заплата
 I инымъ подаван сѣ непобѣдимо оружїе,
 острѣишее меча обоюдоуостра слово божіе
     Въ время рати,
     потреба дбати.
 Вторыи воинъ храбростію пръвому подобный,
 токмо оружїемъ отмѣненъ и то посел гробный,
 Мечъ бо обнаженъ в десницы имѣа острый обоюду
 имже крѣпци на враги приємлють побѣду.
 Отсѣкай, Константине, мракъ идолскіа лѣсти,
 хошетъ бо Богъ всѣмъ челоувѣкомъ ся спасти,
 I отгоняй еретиковъ полки оумовредныя,
 придоша бо в миръ волки нещадныя
     Иже не свыше щепитъ ся,
     сѣе скоренитъ ся.
 Всыяла звѣзда ясно от востока,
 послѣдую пръвой възвѣщенной от пророка
 I приводить от Прѣсиды трехъ царей съ дары,
 поклонити ся съ вѣроу цареви на (д) царя
 Твоя звѣзда нынѣ тому же послѣдуе(т) цареви,
 хотя всѣхъ сътворити жителя раеви,
 I убываетъ луна ветхаго завѣта,
     сіяеть бо солнце неприступнаго свѣта,
     в немже ходя не поткнетъ ся,
     но паче спасетъ ся.
 Спасение Христосъ Богъ съдѣя посередъ земля,
 на крестѣ руцѣ прострѣ всѣхъ к себѣ приемля.
 На немже рукописаніе грѣхъ нашихъ растерзавъ,
 из ветхаго челоувѣка нетлѣнно новаго создавъ,
 I ты крестное знаменіе не туне носиши,
 великому Константину имъ ся подобиши
 Онъ бо на небеси сѣ видѣвъ побѣдилъ съпостаты,
 ты же побѣждай еретикъ и бѣсовъ тристаты,
     Крестъ бо похвала царемъ,
     бѣсомъ же незносный яремъ
 Великая глубины богослова княже съименный,
 да сподобитъ тя Господь Богъ вѣнецъ прїятїи нетленный.
 Въ здравїи же телеснѣмъ благообразно долгоденствовати,
 и въ царствїи небесномъ съ избранными радостно ликоствовати
 Яко всѣмъ по чину представилъ еси божественное писаніе,
 истиннаго Бога и правды его въ похвалу и познаніе.
 Да всякъ читаяй боголѣпно благодаритъ създателя,
 и да не забываетъ достойна мзды своєю дѣлателя
     Иже благую часть избираеть
     От него ся не отимаеть

Будова строфічна по схемі чотирьох двостихів складу 7+6 з двостиховим фіналом, з двох коротких стишків. Вона дуже улюблена була нашими пізнішими віршарями. Але тут розмір не дотриманий, так що і з усякими натяганнями довготи й и ѣ не всюди його можна прочитати як тринадцятистиховий; цезура теж часто попадає не на місце.

Дещо краще з сього формального погляду збудовані двостихи «Хронології» Андрія Римші, випущені тою ж дру-

карнею з докладною датою 5 травня 1581 р. на особній картці, на двох сторінках¹: назви 12 місяців мовою латинською, єврейською й українською («просто»),— і при кожнім яка-небудь згадка старозавітної чи євангельської події, прив'язаної до якогось дня місяця. Такі пам'яткові, помісячно розложені події стрічаються не раз у старих збірниках, для сеї «Хронології» вони вибрані з таких календарів по одній на місяць і переложені у двостихи:

- Которого ся мца што за старыхъ вековъ дѣло короткое описаніе
Мца сентебра по гебрейску елюль, просто вресень.
Двадцать четвертого дня мца сентебра
дороблень Єросолимъ, стала ся речъ добра
Мца октоврія по гебрейску тышри, просто паздерникъ
Арха з Ноимъ на горе станула на суши,
другій потопъ не будетъ, такъ намъ писмо туши
октоврія 17 дня
Мца ноемврія по гебрейску маргеоусамъ, просто грудень.
Жидомъ с(в)ято уставиць тутъ царь Єровоамъ,
мы о свои не дбаемъ, не велми жъ добро намъ
ноемврія 15 дня
Мца декаврія по гебрейску хашлеу, просто просинець
В томъ мцы Іс Хс народил ся намъ
Нехто иный — тот избавиль души наши самъ
декаврія 25 дня
Мца генуара, по гебрейску тебет, просто стычень
Уже земськіе мудръцы Хса привитали,
злато ладанъ и миру яко пану дали
генуара 6 дня
Мца февралія, по гебрейску себат, просто лютый
Смотри якъ то голубка ноаху служила,
мы оба не дбаемъ только бъ злость плужила
февралія, 18 дня
Мца марта, по гебрейску адаръ, просто марець
Въ томъ месецы Господа Жиды крижовали,
собъ лихо, намъ добро тымъ паномъ зеднали
марта 25 дня
Мца априля, по гебрейску ниса, просто кветень
Жидове сухо прошли Чирвоное море,
кормиль ихъ Богъ на пуши, не было имъ горе.
априля 14 дня
Мца мая, по гебрейску іяръ, просто май
Нон арху готуець божимъ повеленіемъ,
бы въ потопъ не згинуль з своимъ поколеньемъ
мая 10 дня
Мца юня, по гебрейску сыванъ, просто чырвень.
Ужо воды всихъ топятъ, Ноахъ въ корабль вошоль,
знать ижъ Богу кланяль ся, про то ласку знашоль
юня 27 дня
Мца юля, по гебрейску тамус, просто липень
Мосій побиль таблицы зъ приказаньемъ божимъ,
а мы грешимъ што часокъ, ни ся страхомъ трвожимъ
юля дня

¹ Фототипична репродукція в збірнику Пташицького і Соболевського «Сборникъ снимковъ съ славяно-русскихъ печатныхъ изданій», 1895, ч 21

Мца августа, по гебрейску аовъ либо авъ, просто серпень.
Въ томъ месецы Аароль оумерь божій ерей,
того собъ на прикладъ ты, попе, завжды мей
августа 1 дня
друковано 5 дня мая, року 1581, въ Острозе.
Писанье Андрея Рышии.

Як бачимо, 13-складовий вірш у сих двостихах витриманий краще, без великих натягань його можна так прочитати, і цезура його здебільшого не роздирає, але місцями таки відтинає кінцеві склади і змушує пересувати наголос у других половинах стиха.

Від того острозького Римші заховалося ще кілька стихотворів з пізніших років, коли він працював у Вільні для друкарні Мамоничів. Він користується в них тим же 13-складовим віршем, у двостихових строфах, і орудує ним ще краще: їх можна читати майже без натягання (одначе з часом не читається), цезура лягає добре, не розриваючи слів; тільки наголос метровий не завжди згоджується з наголосами слів.

Двострофова похвала на герб Ост. Воловича, в збірнику 1585 року (7+6):

Што двъ стрѣлы, што врубы, што лелеи значат,
то вси люди мудрыє вельми гораздъ бачать
Которыхъ зацный тотъ дом, за гербъ уживаеъ
върб мнѣ, иж тамъ господу, цнота свою маеъ

З довшої похвали на герб Льва Сопіги при виданні Литовського Статуту 1588 р. наводжу тільки початок (7+6):

Въсе можемъ своимъ окомъ, лацно обачыти,
Дольжыню и шырокость, шнуромъ назначыти.
И человека можемъ, познати по твары,
Если в себе не маеъ, лишнее привары
Але где цнота себе, обрала оселость
Тамъ ростропъ естъ до всего, и мужьская смелост,
Которая зацные, завжды дома буди
І клейноты розьдаеъ, тыми слынуть люди.
Бо такие николи, зъ света не изьходеть,
Але один по другомъ, въ веки славу плодеть

(Тут цікаво одмітити графічне одмічення цезури комою — протинкою після сьомого складу).

Натомість старий Смотрицький далі зостається при старих нерівноскладових віршах — римуваннях. У його «Ключу Царствія Божого» (1587) бачили ми віршований афоризм «з Плютархуса», зложений з двостихових строф (8+5 — 8+6) (6+5 — 6+6)

Такіє нехай у тебе мѣстце мѣвають
Которые не ради на все зезволяютъ.
А которым милша роскошь ниж цнота,
Пред такими кажи замыкать ворота

В його римованих каламбурах стрічаються випадково і рівноскладові:

Скарга оскаржаєть,
Гербест осужаєть,
Бо той писмомъ своимъ страшить,
А сей декретом не тѣшитъ (6 6) (8 8)

Але се очевидний випадок: поруч того, напр. (6 — 9) (8 — 12):

Хто самъ не могаєть,
Помочи отъ иншихъ жадаєть
И годит ся ратовати,
Кгды жъ не о власное началъ працювати, і т. д.

Складнішу будову має післяслово до «Послання до Латин» 1581 р. (з ркп. Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря) п. з. «Върши прикладный»¹. Кожний складається з двох двостихів, розділений віршем-одинцем, що, здається, мусить представляти прозову прокладку між ними:

З якою пильностью бчела мед збирает	6 6
Же у борти ледво ся затворяет	5+6
З такою ж в тые книжки наношено	11
С листа римских докторов	7
Против фальшових отпоров	8
Буди же того вдячон кождый,	
А проси Бога о оборону завжды,	
А писара тых книжок не забывай,	
Абы его долже Бог ховал	
И за працу ему живот вѣчный даровал.	

Походження вірша сього незвісне; не виключено, що він також вийшов з Острога.

З 1591 року маємо цікаву колекцію віршувань львівської братської школи, що дає, з одного боку, свідоцтво її особливої уваги до віршоробства, з другого — ілюструє методи і літературний смак школи взагалі, так що з сього боку вона варта більшого зацікавлення.

При нагоді першого приїзду митрополита до Львова (новонастановленого від патр. Єремії Михайла Рогози), на початку 1591 року, школа вітала його двічі. Перший раз (17 січня) в братській церкві, «пред народом», другого дня

¹ Видав ак. Петров у цитованій студії — Труды Киев. Акад. 1894, III с. 349, також у Памятниках полем. лит. III с. 1306.

у себе в школі. Сі привітання потім були випущені разом як рекомендація успіхів нової школи для придбання громадської підтримки і ласки під заголовком: «ПРОСФОНІМА — ПРИВѢТЪ, Преосвященному Архієпископу Кур Михайлу Митрополиту кievському и галицкому и всея Россіи».

Перше привітання починається коротким «прологом» або: «предословом от малих», виголошеним мовою грецькою і слов'янською (доволі тяжкий і місцями навіть незрозумілий слов'янський текст показує, що оригінал був грецький). «Малыя суще дѣтища», покладаючись на те, що «новонасажденныя (самою своєю) малостию их зрящим велю сласть сотворяют, надежда ихъ ради хотящая быти от нихъ (сподіванням того, що колись має з них бути)» і «Диевых отроковицъ (Діоскурів!) воспоминанія предносяще» вітають митрополита — «солнце свѣтлое, Европія (!) звѣзду, едино око Россіи».

Потім у трьох хорах («ликах») по черзі виступають «отроки» — школярі. Кожний виголошує якусь сентенцію. В першій ліку п'ять отроків спочатку проголошують свій афоризм мовою грецькою, потім мовою слов'янською; перший говорить прозою, дальші чотири — віршами: спочатку грецька елегічна строфа — гекзаметр і пентаметр, потім се віддається по-слов'янськи трохи ширше, двома двостихами різнорідного складу. В другій і третій «лику» «отроки» виступають з «чотиростихами» (парними двостихами), зложеними мовою більш «посполитою», ніж слов'янською. Чергування стихів підчеркується чергуванням великих і малих літер на початку: першій стих починається великою літерою, другий малою, хоча бувають і недогляди в сих графічних правилах. Наводжу всі сі слов'янські вірші:

Першого лику «вторый отрокъ»:

Благо, отче, слово бо изрекль еси едино,
и скоро събра ся многъ народъ мыслно.
Яко нераская ся нынѣ оу насъ быти,
но пришед вся благочиннѣ оустронити.

Третій отрок

Незавжды бываетъ тма на воздухъ мглистая,
анѣ тръваетъ оуставичне ночь чернооблачая (sic).
Але и солнечное горячее коло променни блистаетъ,
за тым и самого ясногосияющаго свѣтъ бываетъ.

Четвертый отрок.

О наставниче добродѣтели о покоры всякон.
якосмы перше заживали жалости великон,
Такъ намѣ нынѣ видячи тя радость наставаеть,
всякого бо нелестнаго душа оумилно вздыхаетъ,

Пятый отрок

И чтожь нынѣ вижу чудо барзо дивное,
виденіе же сладкое и вѣсьм потѣшливое
Всекрасное похваленіе мене съдержитъ, видячи

добродетельнаго (sic) почестъ отъ всѣхъ принимаючи.

«Ликъ второй» (першій отрокъ)

Прагнула ты душа наша, прагнули ты и кости мои,
якъ земля прагнетъ дожда в лѣтнии знои.
Нѣ единъ такъ покармъ тѣлу не смакуеть,
якъ оуприма душа видячи ты роскошуеть.

Второй отрокъ.

Спѣвати ми кажетъ сердце святителеви моему,
и языкъ сердцу послушный зуполному,
Отбираетъ слова, и новыи стихи содѣловаеть,
ледвѣ такъ прудко писарь письмо выливаеть,

Третій отрокъ.

Здравъ буди с(вя)т(ите)лю, тебе я сладкими,
не забуду нѣгды, стишками моими.
И поки ми едно в памяти родитъ ся мова,
чесныи будутъ от мене завжды о тебѣ слова

Четвертый отрокъ.

Возлюбилъ еси, отче, справедливость святую,
маешъ в ненависти безбожность проклятую
Прото тебе богъ твой значною пред иными
почтилъ повагою, ровесники твоими.

Пятый отрокъ

Припоясанъ по бедръ твоёмъ мечъ богословиемъ кованный,
бодрый воине, мечъ уотвсюду наостренный,
Славный и непорочный, с тымъ ся ты рушаешъ смѣль,
и громишь нимъ богопротивныхъ снадне и оумѣле.

Шестой отрокъ.

Правда и члколюбіе твой возъ справуеть,
а справедливость браздами шафуеть
За ихъ поводомъ, о истинный пастыру,
простуешь намъ гостинецъ ко небесному царю.

Седмой отрокъ.

Нехайже ганбу отнесутъ, нехай ся запалають,
о с(вя)щенная главо, котрыи упадку церкви шукають.
Нехай ся вспачать ихъ рады, нехай ся встыдають явне,
котрыи знищеня наше ради видять марне.

Осмый отрокъ.

Бодай за божію възгору всѣ поганбени были
котрыи уладокъ хвалят, мовячи такесмы хотѣли.
А цнотливыи бодай дни добрыхъ заживали,
и истинну божію завжды смѣле визнавали

«Третій ликъ» (першій отрокъ).

Принесѣте почестъ с(вя)щенници пастыреви зверхнѣйшему,
принесѣте покуру и мирскии, яко всѣхъ началнѣйшему.
Сего одинаго надъ епскпы и сщеники имя визнавайте,
сему нынѣ в дому божіи и з нами ся покланяйте.

Второй отрокъ

Соборе божіи, оумиленно спѣвай своему,
Михайлу митрополиту, патриархомъ пос(вя)щенному.
Оучинѣте ему честь повинную зо всеи хоти,
нелицемѣрно всею душею, го святителскои милости.

Третій отрокъ.

Будемо ты предъ всѣми велбити, истинный нашъ пастыру,
Нетолко на семь единомъ мѣсци, но и по всемъ миру.
Абысь насъ в пригодахъ нашихъ нынѣ и всегда ратоваль,
и от противности людій зловѣрныхъ церковь заступаль.

Четвертый отрокъ

Блажень убо, господине, котрый людий упалых ратуеъ,
богъ тыж в его потребѣ над ним ся злуетъ
Богъ его вицѣль заховаеъ и здорова набавить,
и в панованню не отмѣнною з ласки своєї поставить
Пятый

Плещѣмо руками радуочи ся всѣ згодливе!
всѣ спѣваймо, пастыря витаючи богобоязнице,
Тотъ всему духовенству въ всей Россш розказуеъ,
митрополію кievскою и галицкою обладаетъ

Потім наступае досить довга молитва: може бути, вико-
нувана хором. Вона зложена з двостихів, з слабими (жіно-
чими) закінченнями, наводжу її першу третину:

Богъ всесильный (честный нашъ отче) богъ правдивый,
заступникъ нашъ певный потѣшливый
Онъ в долегливостяхъ насъ ратуе,
нехай же намъ боязнъ не пануе
Гучать свѣта сего моря попудливыи,
бючи волнами в береги кривыи,
Грозять упадкомъ опоки,
вывысивши ся под темныи оболоки
Мѣсто котрое богъ милуетъ,
и прибыткомъ своимъ именуеъ,
Тому квалтъ и грозная зброя
не можетъ нѣгды зопсовати покоя.
Бо тамъ самъ богъ пребываетъ,
и в потребахъ ратунокъ подаваетъ

Нарешті привітання «от старѣйшихъ» — декламація, з
котрої виймаю найбільш поетичний епізод — опис «проль-
тія» — весни, котрої вісникомъ являється прихід митрополита
по всіх пережитихъ негодахъ:

Да радуемъ ся и мы с(вя)т(ите)леви прольтїе блговѣствующему
Лютост же зимы съ тяжкими волки отгоняющему
Ся же от самѣхъ вещей кождо насъ подробну да познаеъ,
Егда оубо по студеной зимѣ тепла весна наставаеъ,
Тогда и земля небѣдно зелену траву пуцаеъ,
И дубъ подчесанъ, головерхія холмы оукрашаеъ,
И вся зеленевласія древа, в новыя ся рїзи облачат,
Яко ветхая отложивше всякую поновити ся значат.
И вѣтры тогда благопрохладны лучами просаваеми,
И всяко птиче стадо под небесемъ поетъ сладкими пѣніями,
Насъ наказуеъ правовѣрно и богоугодно спѣвати,
И высыае¹ ся богопротивленіе Духа оттнати
Тогда иже в горахъ волун пастуси ис кушъ изльзающе
На широко пространныя поля вѣтромъ лица простужающе,
Птицъ сладкопѣсныхъ гласъ слышавше душа наслаждаютъ,
Сами же многшумна тростія стеблїю противу отпѣваютъ,
Безсловесныхъ овецъ в различїи травъ наслаждающе чюства,
Агньца сограмажающе тихими стопами, некромъ² мужства
Тогда и косоръ к кущи наостривъ оками во виноградъ течеть,

¹ Друкъ вьсаеъ.

² Не безъ.

Отребляюще долия и плодъ нетворящия нещадно съчетъ
Тогда и морсти пловци небурно и тихо море видѣше,
Древу и водѣ, и вѣтру быстрому душа своя вручивше,
По морским хребтомъ страхъ отложивше плавають,
И непотлаченнымъ стопамъ, широкій Понтъ прорѣзають
И что боле? не простирающе слово просто рещи имамъ:
Всякому художеству пролѣте благоспѣшно ест намъ.

Другий привѣтъ митрополитові — «в школъ» — значно коротшій і простіший: не має характеру такого прилюдного «попису», як перший. Спочатку привітання — очевидно, «від старшини»:

Сеже привѣтъ архієпископу в школъ.
Сладко слышаше, о прекраснѣмъ раи поистиннѣ,
а еже в немъ пребывати, отче, колми паче сладоснѣ.
Радостно же оубо в темницахъ сущимъ посѣщеніе,
радостнѣе же от самыя темница свободженіе
Но нѣсть якоже нынѣ намъ, о боголюбезниче,
твое зде посѣщеніе, пречесный нашъ странниче.

В закінченні небезінтересні згадки пережитого, сподівання кращого — не дуже певні, так що кінець кінцем шкільна старшина просить свого найвищого пастиря наділити потрібною терпеливістю, коли не можна «запретити» «неістових соперників»:

Вспоминаете ли нынѣ, о дѣтстии лица,
како неистови всегда наши суперници?
Не скорбѣте прочее ниже ужасни будѣте,
но весело ступающе, на вышняя восходѣте
Себо предсѣдитъ христовъ истинный дѣлатель,
судия же праведный и безаконію отмститель.
Люто бо тогда, отче, бѣ, люто воистинну,
Сего ради тако мню, яко ничтоже воспомяну,
Еже тебѣ (многымъ небывшим) зде быти,
и по насъ праведнымъ судомъ отмстити.
Но пройдохомъ яко же сквозѣ огнь и воду,
чающе тобою известис(ь) на свободу
Или жезломъ пастырства своего запрѣти,
или вся терпеливнѣ подѣяти помози
И всю жизнь нашу изведи на строеніе,
да тобою получимъ от бѣдъ спасеніе

Потім характеристичне «моленіє от нищих» (себто школярів-мендиків): благання помочі, дозволу обходити парафіян, збирати датки:

Первый отрок

Подойми чесный отче нашъ долегливости,
а рачь намъ помогати зъ отцевской милости
Просвѣти насъ, абысмы от всѣхъ познани были,
и в нищетѣ учачи ся от всѣхъ ласку мѣли
Нехай всѣ парафѣи оуслышать твою святыню,

и с(вя)тую подають намъ просячимъ милостыню,
Нехай намъ не боронять толчи в своя пороги,
алчуще просити, поневажъ єсмы убоги
Намъ бо мало єсли што з любви и подадуть,
сами же от бога, великая за то воспріймуть.
Котрый и сам доброволне насъ дѣля нишимъ былъ,
и на пути утрудъ ся пити от жены просилъ
Из дома оубогого древодѣль рачиль ся народити,
всѣхъ учачи, абы убогими не хотѣли гордити
И апостоловъ от убогихъ людей себѣ збралъ,
всѣмъ по немъ йдучимъ образъ собою показалъ
Вторый отрок.

Єдинаго тя от апостоль че(с)тна избра богъ,
святителя нищелюбезна да поднесеша ихъ рогъ.
Тебѣ оставлень єсть нищий, тебѣ и сирота,
О них старайся — они бо ти отворять небесныя ворота.
И во полаты пресвѣтлыя и нетленыя введуть,
идеже вси нищелюбивыи съ лики аггль будуть

По сім примітка, що «архієпископ», вислухавши сіє «с любовію» «доволнъ и премудръ отвѣща с поученієм и благословенієм отпусти народы».

Привіти сі в брошурі попереджує герб Львова з відповідними оказіі віршами:

Гербъ тезоименитаго князя Лва градъ сей маєть,
єгоже имя по всей Европи Россійскій родъ знаєть
В митрополи Киевогалицкой славно пребываетъ,
и митрополита своего чєсно привѣчаетъ.

На кінці такий інтересний відклик до громадянства: до молодіжи — з заохотою до науки, до старших поколінь — щоб давали дітей до школи, а всім разом: готуватись до близького приходу Антихриста!

Ко всѣмъ обще

Прийдѣте зде прийдѣте, о х(рист)оименитыи отроки,
Россійскаго народа братиа, о Х(рист)ѣ нам ровенници,
Млека словєснаго оучєна младенчески возлюбите,
Христа Бога младенца бывшаго восхвалите,
Агнца Христа яко агньци незлобивє насльдуите,
И яко пастыря на мѣстѣ злачнѣ при водах чуйте
Князи и властитєли Слово Божіє почтѣте,
Младенцовѣ незлобивыхъ безбожнє не губите,
Приймѣте наказаніє со страхомъ яко сынове послушныи,
Да не сѣкрушите ся гнѣвомъ яко сосуды скуделныи
С(вя)щенныи Захарю с(вя)ще(нни)ка подражайте,
воспитавшаго покааню проповѣдника по(з)навайте,
Терпѣте от руки гсдня¹ церковный бичъ богокрочемныи,
Да не посѣчетъ вас губителный меч² о богопротивныи!
Прийдѣте злонравныи, прийдѣте законогонитєли,
И наоучите ся от Павла вселенный быти учителяи,

¹ Треба: господни

² Надр: меч.

И не бранѣте, рече Хс, приходити дѣтем не бранѣте,
но благочинно коснути ся их ко мнѣ приводѣте,
Дадѣте сыновѣ царства небесного научити
оучителю немѣющу где главы подклонити!
О вселенская Апльская Святая Церкви кафолицы,
Правовѣрныи ¹ святых от(ец)ъ ² оучения наслѣдница,
Антихристов приход близко чуйте,
Противу вопросовъ отвѣты готуйте!

Друга публікація львівської школи того ж року — грецько-слов'янська граматика АДЕΛΦΟΤΗΣ менше дає для в'яснення її віршоробських методів. Тут повторюються ті ж вірші на герб міста Львова, що і в Просфонімі, але поруч інтересний епіграф, що дає пробу перекладу грецького десятистопного ямбічного римованого двостиха таким же розміром (я означаю акценти ритму):

Богу даюшу зависть ничтож ³ возможé
И нѣ даюшу труд успѣть ничтожé.

Вказівок щодо теорії віршування ся граматика не дає ніяких. Але сю недостачу доповнює граматика, випущена львівським дідаскалом Лаврентієм Зизанією в 1596 р. у Вільні («Грамматика словенска совершеннаго искусства осми частей слова и иных нуждных»). Він тут пробує виложити ті принципи віршування, що греко-слов'янська братська школа силкувалась устави́ти для церковно-слов'янського і «посполитого» вірша на грецький вірєць. Ся мертворождена спроба, ширше розвинена потім Смотрицьким в його граматиці, не мавши практичного значення — бо ся теорія не приймалася, через повну свою нереальність, інтересна нам як вияв характеристичної боротьби ідеологічних течій в українсько-білоруській школі. Очевидно, поруч старого некунштовного стиха школа хотіла поставити «кунштовний», як було в школах латинських. Але взяти для сього рівноскладовий вірш вона не хотіла. На взір латинського вірша вона хотіла перенести правила грецької метрики на вірш слов'янський і так само український. В Зизанієвій граматиці знаходимо таку «пересторогу»:

О метре и о рифмѣ Пересторога хотячим вѣршѣ складати.

Въ метрѣ подобает зрѣти качество и количество слогов и речений, сирѣчь аще изрядное речение есть, аще слогѣ долгій или краткій есть. Въ рифмѣ же нѣсть качество зрѣти, яко множає количество

¹ Надр. правовѣрнай

² Надр.: отц.

³ В оригіналі: нічтоже, але, мабуть, кінцеве е не треба вимовляти.

За довгі голосні він рахує и, ъ, от, я, за короткі е, о, у, за індіферентні (двоєвременні) — а, і, юс, в, і хоче дати поняття про головніші розміри:

О ироиическомъ метрѣ.

Ироиическое метро есть шестомѣрителное, или шесточислителное
Еже приемлет въ первом, и втором, и третемъ и четвертом, и пятом
предѣль, ли дактила или спондея. Въ шестом же или спондея или трохея,
якъ

виждь немощь естества нашего въ щедротахъ многи

Дактиль — донѣдеже. Спандей — буду. Трохей — будеть

Если хочешъ вѣршь складати, ведле тыхъ метрѣ склада грецкимъ поетом
послѣдуючи.

О елегіическомъ метрѣ Елегіическое метро есть шестомѣрителное и
приемлетъ въ первом или дактила, или спондея, въ втором же дактила, въ
третем же и четвертом дактила, въ пятом же предѣль спондея, иже раздѣ-
ляетъ ся на двое, и убо пол его бываетъ между вторым и третим предѣлом,
другое же пол по четвертом

О іамвическомъ метрѣ Что есть іамвическое метро?

Іамвическое метро есть шестомѣрителное или шесточислителное, и
приемлетъ первой и третій и пятый предѣль, или нога, или спондея или
іамва; второй же и четвертыи єдинаго іамва, шестая же нога приемлетъ или
іамва или пріхія, яко

призри на насъ грѣшныхъ многощедрыи боже

Спандей — буди Іамвъ — несу Пріхій — слово

Але сам автор на практиці не зважився дати взірців «ведле тыхъ метрѣ склада»¹, крім наведенихъ прикладів гекза-метра і ямба. Всі вірші, вміщені в його граматици, зложені старим «некунштовним» способом. Напр., така вступна епіграма:

На грамматику

Грамматика писма всѣхъ научает,
чтырма частми латве уразумляет
Орфографію и просодію,
синтаксисом и етимологію

А предреченное єи опаство
подаєть певное искусство

Котрии прагнут бытти досконали,
в писмѣ и в словахъ абы не партали,

Але извѣстно все познавали,
и чого ся оучат, абы добре знали

Ключем бо есть отворяючи всѣм оумъ,
к познанию въ преправый разум

По котрой власне якъ по всходѣ пойдеть,
каждый если хочет — всѣхъ наукъ дойдеть

В тім же стилі пописалась острозька учена братія кілька літ пізніш, з нагоди смерті молодого князя Олександра, кот-

¹ Про сю метричну систему Зизані і порівняння її з теорією Смотрицького див у *Перетца* «Малорусскія вирши и пѣсни», Изв. отд. рус. яз. 1899, IV с. 77 дд. (теж в *Историко-литерат. изслѣдованіяхъ* I с. 7 дд.)

рого то поучував у своїм «Ключі» старий Смотрицький — «Ламентъ дому княжатъ Острозкихъ надъ зешлым з того свѣта ясне освещенымъ княжатемъ Олександромъ Конъстантиновичомъ княжатемъ Острозскимъ, воеводою волянскимъ, в року тисячномъ шестьсотъ третемъ мца декеврія 2 дня». Одинокій дефектний примірник, що нам заховався (в Народній бібліотеці в Софії), не дає повного поняття про літературну конструкцію сього невеличкого твору: нема вступу, нема закінчення, багато бракує в середині¹. Лишилися похвали і жалі по небіжчику і промови від його імені до жінки, дітей, батька, брата, товаришів, слуг і «до всіх посполите» (до народу руського) — те, що в теперішній західноукраїнській похоронній церемонії зосталося під польською назвою «подзенковання». Все се писано без літературного хисту, сіро, блідо, і многословно, без яскравого виразу і без сильної думки. Для прикладу подам промову небіжчика до синів — найбільш інтересну своєю апологією руської традиції, що її розвив свого часу «Ключ».

Отъ отца до сыновъ

До васъ сыновъ моихъ по мнѣ на свѣтъ позосталыхъ оборочаю речъ: наслѣдуйте предковъ своихъ в вѣре сталыхъ. Зоставую вамъ отчизну вашу всю в цѣлости, которой обороньцами и дѣдичами будъте в смѣлости. Служъте речи посполитой потужне а вѣрне, животь скромный ведучи, ховаючи ся помѣрне. Мене мѣйте прикладомъ и мое прудкое розстане — боть власне якъ сонъ был, который приноситъ спане. Прото если который з васъ пащеки тоє смерти прескочить, а напотымъ доросши лѣтъ в свѣтъ кохати ся схочеть, Памятайте ся абысте его заживали бачне, станъ ваш княжацкій учтивостью оздобячи значне. Бо которая роскошь тут на свѣтъ челоуѣку смакуеть, тая ся по смерти в горкость прикроую опакуеть. Памятайте, же сте с княжатъ рускихъ острозкихъ вышли, ихъ вѣру, дѣльность и набожность мѣйте на мысли. Вами хочу похвалити ся передъ маестатомъ божимъ, кгды з васъ жадень не будетъ апостатомъ. Отъ вѣры кгрецкое апостольское церкви вѣсточное, дому нашему и славнымъ предкомъ нашимъ пожиточное. Предкове бовѣмъ ваши кгды вѣру якъ тарчъ держали, неприятели дому ихъ завше предъ ними дрыжали. Тою были славни, тою маестности набыли, которую — чого боже уховай — если бысте позбыли, Тогда памятайте мое слово, же з вѣроую сполечне утратите учтивость маестатность и здорове конечне. Лечъ абы през сталость вѣры вашихъ княжацкихъ становъ домъ нашъ и я з нимъ доброую славою з мертвыхъ повстанувъ!

¹ Все, що зосталось, передрукував ак Соболевський в Чтениях общ. Нестора т. XII (1898).

Автор незвісний. Може бути, що був то й колективний твір острозького гуртка. Віршування, очевидно, культивувалось тут як необхідна прикмета книжної культури. Острозькі й дерманські друки, видані в сих роках під доглядом звісного нам Дам'яна Наливайка, містять серію епіграм на герб Острозьких, що різним способом варіюють риторичну фразеологію з приводу складових частин сього герба: хреста, св. Юрія, збройного їздця, місяця і зірки. Хоч те, що віршарі називають хрестом, се, властиво, гербове перехрестя з дашком вгорі і півколом знизу, але що се — найбільш багата тема, то мотив хреста повторюється особливо пильно. Комбінація хреста і зірок наводить на пам'ять легенду про Костянтина Вел., що бачив на небі хрест — зложений з зір, і под. Поезії в тім усім дуже мало, здебільшого се рубана проза, але як взірці форм і риторичних елюкубрацій ці епіграми мають деякий інтерес.

«Охтаикъ сирѣчь Осмогласникъ», Дерманъ, 1603-3 (підпис Дам'яна на кінці книги, див вище). На початку: «На гербъ ясне освещеного княжати Костентина Костентиновича княжати Острозского», двостихи безцезурні:

Крестъ гербомъ тому належит, кто рыцером естъ дознаный,
царю остентину за звѣтяство в гербъ естъ приданый,
Не для того ижъ былъ славный и мѣлъ широкое панѣство,
лечъ ижъ ним звѣтяжал противных и опустилъ поганство
Звѣздами былъ ему написаный на высококъ небѣ,
то е дом Острозскихъ трое в своемъ слушне мает гербъ.
Крестъ, звѣзды и мѣсяць, ижъ естъ и телесне и духовне
звѣтяжца тыхъ обоихъ неприятелй невывомне
(ер)

Узброеный рыцеру, з голымъ мечемъ, готовый до бою,
абы отчизна и речъ посполитая была в покою!
На прудкомъ кони с копѣею и з мечемъ стоишъ в гербъ —
такъ ты видано пред тым в поли,— каждый то носит в себъ
Для тыхъ теды двохъ причинъ того меча уживай,
домовыхъ звадь утѣкай, приватныхъ кривдъ занедбавай
Ово згола альбо ты звѣтяжъ, альбо самъ умри смѣле
за речъ посполитую, абы ты споминано миле
Кресте, господствоуяй днес въ всем мирѣ!
тобою христане сияють в вѣрь
Тя знаменіе имуть морсти пловци
на кораблехъ своихъ, й рыбные ловци,
Внегда себе низпускають въ глубину
они же тебе токмо имуть вину
Спасенія своего въ бранехъ зѣльныхъ
и азъ ты молю въ временахъ разделныхъ
Егда от мира сего и тѣлеси моего изыйду,
тогда съпутник ми буди, да идеже желаю дойду.
Въ жилища мя небесная съ тыми ти всели
и вѣчныхъ благъ причастиемъ душу мою възвесели

«Листъ Мелетія, святѣйшого патріарха александрійско-го», Дермань, 1605 (іменем Дам'яна підписана передмова, що наступає за гербовими віршами). Вірші рівноскладові (4+6), цезура означена протинкою:

На крестъ в гербъ
О крестъ пред тымъ, вѣрпых забивано,
кгда в ихъ сердцах, вѣры добывано
А кто вытраваль, при вѣрѣ в сталости,
крестъ потомковъ, доховаль в целости.
Тым ся здавна, Острозских дом хвалит.
мошно стоит, инший ся кто валитъ
То гербъ продковъ, его стародавнихъ,
Влодимера, и потомков славныхъ.
О томъ што на кони.
Туть Георгій, змию убиваетъ,
Обронцею, Бога тотъ домъ маеть
Кгда звѣтязства, святыхъ в гербѣ носит,
на обронѣ, божой маеть досеть
На мѣсяць и звѣзды
Мѣсяць, звѣзды, на небѣ сличные,
такъ в томъ дому, цноты обличные
Которыми, яснѣй солнца свѣтитъ,
а звлаша кгда, на вѣрѣ ихъ клѣтитъ

При кінці передмови теж рівноскладовий четверостих (5+7), в похвалу перекладчикові, повний конденсованої класичної премудрості (знак цезури додаю для читання):

Лист той в Єгипте // авзонски¹ начертаний,
руским языком // в Сарматех дарований —
Борецким наддер² // Апольлови коханымъ
и в Парнасе на // ложе музъ выхованымъ

«Лѣкарство на оспалый умыслъ челоувѣчій» (Острог, 1607)³ містить не тільки похвалу гербу, але й кілька моралістичних віршів:

На герб ясне освещенныхъ ихъ милости княжатъ Острозскихъ
(Одинадцятю-складови двостихи, без виразної цезури)
Гербъ каждый цноты дому выражаетъ,
звлаша кгда ся в чомъ Богъ не ображаетъ
На кони рыцерьъ з мечемъ значит мезъство⁴,
а крестъ, мѣсяць и звѣзды — набоженство.
То обое в томъ дому каждый бачитъ,—
мудрый признает, глупый — яко рачитъ.
Прозьба чителникова о часъ (5+8)
Часе дорогій часе непереплачоный,
назбыть скупою вагою мнѣ узычоный!
Быстрѣй над морской корабль животь мой провадишь,

¹ Авзонія — талія

² Надр. надлерь (польське дуже).

³ Передмову з іменем Дамієна див вище.

⁴ Мужество.

нігде для спочиненя з нами не завадиш.
 Власне якъ которые в днѣ корабля лежать,
 здасть ся имъ же в немъ стоять, кгда найпрудше бѣжать.
 В-окомгненю мя провадит вѣкъ мой к старости,
 анъ ся розбачити могу в той малости.
 Пядю бо вѣм а правдиве змѣренный вѣкъ —
 давид пророкъ до бога рекъ — маеть чоловѣкъ
 Не смѣю тя откладати на вѣкъ потомный,
 бомъ тебе непевень яко человек уломный.
 Даруй ми то прочитати й учинити,
 о шо бы мя там южъ не могли обвинити.
 Узычь до поправы живота якого дня,
 поки не згасла вѣку моего походня.
 Если ми не сфолькуешъ, певне мя стратиш,
 и ижъ мя там й тысячею лѣтъ не заплатиш.

Вірші до читальника, нерівноскладові:

До того кто доброго сумнѣня.

Чителникови ласкавому
 тотъ листъ належит — звлаша тому,
 У которого о сумненьє
 й найменшее провиненье
 Разъ тылько ткнувши поправуеъ,
 страшитъ, фрасуеъ и строфуеъ.
 Неписаное бовѣмъ писмо
 сумнѣнье даль богъ, в нем абысмо
 Читали завше свое справы
 тутъ ся судили без забавы.
 Судья сумнѣнье нефальшивый,
 на намнѣй злого запальчивый
 Сумнѣнье чистецъ в чоловѣка,
 слухаетъ личбы з всего вѣка.
 Не будешъ сужень, злости не мѣй,
 а еслисъ винень, прѣти не смѣй.
 Й найменшій грѣхъ тутъ поправуй,
 на всемирный судъ не zostавуй.
 Бо если ся тамъ грѣхъ найдетъ в тобѣ,
 то самъ зостанешъ неправъ собѣ

По сім наступають дві статті, що становлять оте «лікярство на оспалий умисел чоловічий»: Івана Золотоустого «Слово о покаянии к Феодору мниху испадшему» і «Слово о еже обаче всуе мятет ся всяк человекъ живый». В додатку надрукований «Тестамент Василя Македонянина», кодекс індивідуальної і громадської моралі і життєвої мудрости¹, з таким епіграфом:

Благополучно царство то в немже
 или любомоудреци царствуютъ
 или царіе любомоудръствоуютъ

¹ Огляд його змісту в цитованій статті ак. Перетца, в його збірці «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы», с 51

тоєжъ:

щасливое то королевство в котором
альбо философов кролюють,
альбо кролеве философствуютъ.

Після сього «Тестаменту», надрукованого в двох текстах: церковнослов'янським і українським, для кращого зрозуміння світської публіки, маємо таке післяслово, що пояснює вартість і значення сеї науки не тільки для монархів, а взагалі для «преложоних і пануючих ведлуг світу» — хоч би круг їх підданих не переходив навіть і за десять голів:

До тогожъ чителника

Вшелякій отецъ, которому даруетъ
Богъ сына й оного тот заставуетъ
На свѣтъ по собѣ славы в размноженъе,
роду нового любъ старого на взбуженье,—
Въдай же то за певне — мовлю до тебе —
же в нюмъ заставуешъ самого себе
Якъ сады, которых овоць уживають,
кгда ся старѣют, другіе з них вставають,
Предся жъ подобные подобного родятъ,
такъ в бытности й в зацности не сходятъ.
Такъ й люде, которые уступують
с того свѣта, а другіе наступутъ,
Едны в другихъ влевають цнотъ доброволность,
кгдажъ не з натуры, але с цвиченья годность.
Що учинилъ й оный монарха давный,
Василій Мацедонъ цесарь кгрецкій славный.
Зоставуючи сына Льва реченого,
царемъ по собѣ царства предъреченого.
По многихъ цвиченьяхъ укороновавши,
а напрод цнотами его ударовавши,
На остатокъ тот тестаментъ заставуетъ,
чимъ его по своей смерти направуетъ.
В що везрѣти, еслись отецъ — не лънуй ся,
Чужую престрогу маючи, варуй ся,
Абысь прикладом людеи побожных ходялъ
в вихованью дѣтокъ — еслись их сплодилъ.
Живучи побожне заставуй имъ цноты,
бо що отецъ чинить, то й сынъ з охоты.
Еслись теж сынъ — позволь тым отца почитити,
бо не можешъ иншим себе ушляхтити,
Тылько предковъ своих цнот наслѣдованем,
й онымъ в обычаехъ приподобаньемъ
Й абы на ганьбу родичовъ не жити.
лъпше — мовит писмо — без потомковъ быти,
Анижли потомство заставити в злостехъ,
бо и памятка згинетъ и покой в костехъ
Кто злому сыну маетность заставуетъ,
и самъ гинетъ, и его в злое вправуетъ.
Слышалаем (Григорій рекъ), же ся спирали
два млоденци й то собѣ задавали:
Единъ мовилъ, жесь з злого отца спложоный,
А я с побожного естемъ урожоный
Добрый рекъ милуючи з цнотою згоду

мнѣ мой род ганьба, а ты своему роду
 Вамъ, шляхтамъ, которые маете сыны,
 абысте за нихъ не поносили вины,
 Умѣй, з дитинства вправити его в цвѣченье,
 самъ будь ему прикладомъ и наученемъ
 Абы еслись добрый — твоя яко звыкла
 слава в немъ квітнула и нѣкды не зникла,
 Еслись теж злый — абы сынъ твоим стараньемъ,
 зоставши по тобѣ божим поволаньемъ,
 Всю неславу продковъ цнотами загладилъ,
 и то все направилъ шо съ ты был завадилъ
 Еслись сынъ — наслѣдуй же доброго отца
 Еслись отецъ — паси жъ, бо то твоя овца
 Не мнѣмай абы кролюмъ тылко належалъ
 тот листъ,— але й тобѣ, еслись одержаль
 Якое кольвекъ преложенство й звѣрхность
 кто вѣренъ в малом, и в многомъ мает вѣрность
 Не кролемъ естесь — предся паномъ подданныхъ,
 десяти навет, под твою звѣрхность отданныхъ,—
 И тые справедливого преложеньства,
 над собою потребууть без окрутенства

Интерес сього нехитрого казання полягає в тім, що автор звертається спеціально до українського панства, його убогих останків, які ще животіли, щоб їм подати дещо з моралі владищих!

Нагадування їм — не надужувати свого «преложенства» над підданими: вживати його справедливо «без окрутенства»,— вносить лагідну ноту до сього малореального екскурсу в сферу панських засобів українського громадянства. Треба собі пригадати, якими «окрутниками» вміли себе показувати у відносинах до своїх підданих навіть ченці, аби зрозуміти, що ся пригадка зовсім не була зайвою в кругу можливих читачів сеї книжки!

Інша вибірка моральних поучень з писань того ж Золотоустого, випущена два роки пізніше з друкарні Львівського братства: «Иже въ святыхъ отца нашего Іоанна Златоустаго Бесѣда избранныя о вѣоспитаніи чадъ» (Львів, 29 липня 1609 року)¹, з пишною епіграмою на герб братства:

Якъ Левъ Срокгій надъ всѣми звѣрматы пануеть,
 Такъ Львовъ надъ всѣ мѣста в князствѣ Рускомъ продкуетъ —
 В котромъ то ся Братство милости закрьслнуло
 И на Гербъ свой Вежу² тую такъ выстрыхнуло,

¹ Єдиний, скільки знаю, примірник був у бібліотеці св Юра, тепер у Національним Музеї у Львові. За спорядження копії з нього для Археографічної Комісії УАН складаю щирю подяку ак Студинському і проф Свенцицькому

² Ся вежа — дзвіниця, закінчена 1578 р коштом Корнякта, була окраю і гордістю Братства і була взята Братством у свій герб.

теж попереджувала вибірку текстів («Омілію», 'як її зве передмова) на тему відповідальності батьків за лихе виховання дітей, обов'язків дітей супроти своїх батьків та слідування за батьківськими чеснотами, нескладною в формі, але далеко більш літературною передмовою. Я наведу її — бо, незважаючи на свою макаронічну мову, вона не позбавлена деякою естетики Вірші нерівноскладові, з зазначеною цезурою (крапкою):

На Золотоустого И до чителинковъ
Нила з береговъ // широко выливаючого
И весь Єгипеть // гойне напавоючого
Барзый жродла // Златоустого розливають
И буйные потоки // с себе выпускають
Злотыми струменми весь ся улыскуючи,
Оплавитостю водъ живыхъ // обфитуючи,
Цыркель весь збору вѣрныхъ // вколо обливаєть,
И вся церковь повшехная // нимъ намакаеть
Вѣлготность свою // з наук оного беручи
И до змякченя // сердца людскіе ведучи
На взроснення дровъ // в дому божомъ плодовитыхъ
Златовидне заквитнулыхъ // всѣмъ знакомитыхъ
Которые бы злотый овецъ // с себе давали
И завше пожиткомъ церковь // обмышлевали,
При тяхъ вдячне брѣмячихъ // водахъ ся здобячи
На позренье ся сличныхъ дровъ // всѣхъ приводячи
Котрую роскошною высною где звыкли назвати
Святыє // вѣчне отпочивати
З злотыхъ ся водъ святого охоложаючи
Златовидне и безъ сказы // проквитаючи
С которого злотыхъ ся // квѣтувъ позщипало
И на пожитокъ ся вамъ, // цнымъ дѣтямъ зобрало —
Омілія з разныхъ мѣсцъ // оного зложена
И на Славенское // справне переложена
О цнотливомъ васъ // в молодости вихованю
И пилномъ о дѣточкахъ // отцевъскомъ стараню,
Якобы от Бога не подняли караня
Давши сыну въ зразу добре вихованя
Звляша над все // тоє хотячи уважати,
Жебы васъ зараз // в науку заправовати
С которой якъ зъ жродла // все добре походить
И предъ ню челоувѣкъ // челоувѣкомъ ся походить
Которую такъ наддеръ // святыє поважають,
Же злотымъ уроженямъ // єи называють
Той то родзай // нѣкгда нехай ся не зводити,
Але ся завше // в народъ людскомъ находить
О которую цный народъ Русскій // знедбаваєть
И за подлѣйшую речъ // собѣ покладаєть
Зачимъ всякій нерядъ // и все злоє походить
И до погорженя // цный тотъ народъ приходить,
Же для простоты // много ся ихъ уругаютъ
И ненаукою // очи замыдливають
Прето тыжъ // за барзо слушную ся намъ здало,
Абы ся о васъ // до отцувъ вашихъ подало,
Якобы преднѣйшимъ тымъ добрымъ // не възгоржали

И впродь всего // о науце ся вамъ старали.
 Сконтъ¹ имъже самым // от васъ з лѣпшим венць бывает²,
 Же кождый сынъ // з науки отца поважаєть.
 До которой ся вы тылко, // о дѣти, мѣйте
 И що є вамъ с пожитком // сами зрозумѣте —
 На Златоустого радъ // польгаючи
 И его злотымъ словамъ // цѣло уфаючи.—
 Же ведлугъ котрыхъ // з обохъ сторонъ учинивши
 И за повинность ся свою // дуже уймивши,
 Потѣхи с сынов // отцеве почекаете
 И онде³ маєстать // божій огладаете,
 С цнотливе выхованными // сынами ставши
 И талантомъ приробокъ // на лѣчбѣ отдавши
 В радости панской оной // абысте зостали
 (Зычимо вамъ) и с святыми опочивали

Ся похвала науці, що одна робить чоловіка чоловіком, і жаль над її занедбанням у «цного Руського народу», з котрого походить весь неряд і все зло, і погорда для сього славного народу — що його зневажають за його «простоту» і «замилують очі», користаючи з його темноти.— нарешті, і в сім віршарстві нота гідна всього сього відродженського руху, і зокрема — братських заходів коло освіти. Вона дає добре закінчення сьому переглядові. Артистичного стилю се поучення теж не позбавлене. Він тяжкий, монотонний, іконописний — як пізня візантійська ікона з надуживанням «золотих» епітетів (навіяних, очевидно, «золотими устами» автора), з повторенням тих самих, схематизованих, упрощених виразів і образів. Але є таки в тім стиль — незважаючи на всі жахливі полонізми.

Закінчення. На сім я кінчаю огляд сього єдиного в своїм роді чвертьстоліття нашої історії. Я ввійшов у різні подробиці його, часто притягаючи для вяснення сього процесу відродження і нагромадження рухової сили в нашій громадянстві навіть такий матеріал, що, властиво, не заслуговував би сього з чисто літературного, емоційно-естетичного погляду. Бо з такого літературного погляду продукція сеї доби, за невеличкими винятками, взагалі не стоїть дуже високо. Але рідко коли писане слово відіграло таку діяльну роль у житті. Рідко коли питання школи, освіти і літератури мали таке значення в розбудженні соціальної енергії — особливо в порівнянні з попереднім періодом занепаду і застою. По контрасту з тою попередньою летаргією се піднесення соціальної ініціативи і культурної енергії робить враження

¹ Звідки (польське).

² Вони самі ліпше на тім виходять.

³ На тім світі

якогось блискучого феєрверка і все, що підіймало сю енергію, що взяло якусь участь у сім справжнім відродженні, в повнім значенні слова, заслуговує уваги не тільки історика, але й історика літератури — поскільки ареною сього руху була передусім література

На 1610 р. процес зросту сього руху заломлюється, — бо заломилася та соціальна стихія, що винесла сю літературну хвилю. Це було міщанство, як ми бачили, — у нас львівське, на півночі віленське. 1609—1610 р. погромлено віленську православну громаду, завдяки Потієві Львівська не пережила в тім часі такої гострої катастрофи, але як сильно — серед загального занепаду економічного і культурного життя, відчувався тоді в місті, і на «Руській вулиці» зокрема, залізний обруч економічних і юридичних обмежень, про се свідчить «лямент», що мали вичитати перед королем братські делегати на сеймі 1609 р. (ми його послухаємо в найближчім томі!).

І от у сей момент, коли західне українське міщанство явно переставало бути якою-небудь базою національного руху — йому подали нарешті знак ті наддніпрянські «божі бойовники», котрих так недоставало львівській громаді. В той самий рік, коли владика з королівської руки, уніат Крупецький, зачинав руйнувати найтвердішу православну твердиню — прославлену Вишньським перемишльську кафедру, «гетьман козацький» Тискиневич остеріг київську адміністрацію, що на випадок яких-небудь прикростей православному духовенству від новоприсланого Потієвого намісника він з військом Запорозьким уже видав дозвіл того намісника «гдѣжъ колѣкъ здыбавши яко пса убити». Тоді, немов на сей знак, у спішнім порядку православний Львів починає свої переносини до Києва, «під крила христоробиного воїнства запорозьких молодців», де вже перед тим засів на найвищій позиції — печерській архимандрії один з галичан, Олисей Плетеницький, та звільна громадив навколо себе земляків-«літераторів». Так довго і тяжко підготовлювана західноукраїнська операція «вивітрилася» протягом двадцяти літ, і львівський актив поспішив на краще приготовані до довгої, позиційної війни дніпрянські позиції.

Міщанство по сім втрачає своє значення як база національного руху. Львівські міщани відійшли на другий план, а київські — поруч такої великої сили, як козаччина, — грали роль її клієнтів. На козаччині спирається київська ієрархія і всякі просвітні і культурні плани — поки Могила з своїм гуртком не перевели на цілій лінії відходу з сих революційних барикад на старі канонічні, законопослушні, суто консервативні становища позиції віленського собору 1509 р.

і всіх, що з ними. З тим і церковне життя швидко тратить те соціальне значення, яке воно здобуло в союзі з реформаційними течіями, і церковна література все менше може нас інтересувати

Але між бурхливим чвертьстоліттям, розгляненим тут, і сим розцвітом реакції на руїнах відродження лежить ще своєрідна переходова зона — яке двадцятиліття, чи чвертьстоліття, розташування української культури на нових, киявських позиціях і орієнтування на нові соціальні сили. Менш яскрава і принадна, ніж тільки що розглянена доба, вона дасть ще нам чимало цікавого.

ДОПОВНЕННЯ

Праця моя над сим томом і читання коректур — проходили в дуже несприятливих обставинах, і не можна було запобігти деяким недоглядам. Дещо прийшло запізно, дещо випало при переписуваннях, друкуваннях, правках і т. д. Хочу дещо тут справити і доповнити.

До літератури реформації в Польщі, з старої літератури треба додати статтю акад. Сумцова про Оріховського і новіше: *P. Fox. The reformation in Poland, Some social and economic aspects, Baltimore, 1924* (в серії: *John Hopkins University studies in historical and political sciences*). *Ign. Chrzanowski i Stan. Kot. Humanizm i reformacja w Polsce, 1927* (хрестоматія для вищої школи).

До повісті про Петра Гугнивого — один новіший текст з рукоп. Петрушевича ч. 159, в студії М. Возняка, в 118 кн. Львівських Записок: «Український протипольський памфлет XVI в. «Історія о єдномъ папѣ римскомъ»».

Вибачаючись у читача за різні дефекти графічної техніки, з яких іще не вийшло наше друкарство по всім пережитим, я мушу спеціально згадати про транскрипцію текстів. Загалом я тримався тих принципів передачі текстів друку, що їх вживано в Археограф. Комісії Львівського Наукового Товариства і прийнято тепер в Археограф. Комісії Укр. Академії Наук: не змінювати букв, допускаючи зміни, в інтересах зрозумілості, тільки в розділі слів, в інтерпункції, в уживанні великих літер. Сього я додержувався — коли мав перед собою рукописний оригінал або стародрук. Але, користаючи з новіших видань, я не всюди вважав себе зв'язаним виглядом сих видань, бо в них дуже часто, навіть переважно, маємо транскрипцію модернізовану, з ухилом під шкільний російський правопис XIX в., без докладніших пояснень допущених змін. Здебільшого я се й зазначав.

У другій частині п'ятого, останнього з досі надрукованих томів коментованої праці Грушевський звертається до одного з найцікавіших періодів історії вітчизняної літератури, котрий називає «першим відродженням». Це література 1580—1610 рр., яка, впливши і відтворивши справжній вибух пробудженого релігійного і національного самосвідомлення, разом з тим внесла до скарбниці українського та світового письменства і непідробну перлину — збережені часом твори Івана Вишенського.

Приділяючи, — і це зрозуміло, — головну увагу спадщині «духовного вождя і трибуна «Малої Росії», дослідник розглядає її в контексті того літературного феномена, фактом якого вона була, або, точніше, на тлі котрого вона постала, — православно-уніатської (католицької) полемічної літератури кінця XVI — початку XVII ст. При цьому і структура викладу підсумків дослідження творчості Вишенського підкорена завданню історичного аналізу цього величнього результату богословських студій, публіцистичної думки і літературної праці двох генерацій українських книжників: розділи про «перші» та останні твори письменника перервані розповіддю про «інші літературні сили православного табору» і письменницький дорожок Іпатія Потія.

Бувши в літературознавстві насамперед істориком — а у володіннях Ключа, і це одна з оригінальних рис Грушевського-історика, не в останню чергу дослідником історії культури і літературознавцем, — учений і тут прихильно шукає та щасливо знаходить соціологічні, релігійні, соціально-психологічні витoki і чинники «першого відродження» в літературі. А головним його відкриттям на цьому полі є, мабуть, послідовно проведена думка про «реформаційні імпульси», що ідейно запліднили бурхливий розвиток української літератури в кінці XVI — на початку XVII ст. Фермент ідей західно-європейської Реформації, що своєрідно зброджував навіть у творчій свідомості «нашого афонського пророка», виступає у Грушевського як конкретне, науково встановлене явище прямого зв'язку та типологічної суголосності «першого відродження українців» з Ренесансом у Західній Європі.

Реформаційні імпульси

Накреслена в розділі картина поширення ідей Реформації в Польщі в основних своїх рисах не застаріла. Польські дослідники продовжували розробляти історико-культурні аспекти порушених Грушевським проблем: *Zempiński S. Renesans i humanizm w Polsce. Warszawa, 1952; Krzyżanowski J. W wieku Reja i Stańczyka. Warszawa, 1958; Barycz H. W blaskach epoki odrodzenia. Warszawa, 1968; Szymdtowa Z. O Erasmie i Reju. Warszawa, 1972. S. 118—284.*

Станіслав Оріховський останнім часом дедалі частіше розглядається як письменник український: *Наливайко Д. С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури. К., 1984. С. 161—185; *Сас П. М.* Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст. Оріховського // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. К., 1991. С. 34—46.

Це — один з проявів певної тенденції поширювати коло авторів давньої української літератури за рахунок літератур сусідніх народів, про яку вже доводилося писати (РЛ. 1986. № 7. С. 69—70). Саме тому зроблений Грушевським огляд творчості С. Оріховського звучить у наш час дуже актуально. По-перше, історик чітко і, на наш погляд, справедливо вирішує питання про національну позицію Оріховського, зазначаючи, зокрема, його «твердий „руський“ патріотизм (в розумінні провінціальним, а не національним!)». По-друге, Грушевський не приховує і не затушовує, як це роблять сучасні дослідники, ні величезного значення творчої спадщини письменника саме для польської літератури, ні обставин його боротьби проти целібату, ні його знов-таки твердого католицького консерватизму в останні роки життя, коли Оріховський, який, до речі, рядка не написав українською мовою, перейшов із загальноєвропейської латинської на мову польську.

Такий тверезий — а в Грушевського, як ще побачимо, і конструктивний — погляд на діяльність Оріховського дуже потрібний нам тепер, коли студент в університетському підручнику знаходить, наприклад, такі твердження: Оріховський «ратував за розумне об'єднання церков, яке б не допустило володарювання хижого Риму. Тому його можна вважати одним з перших українських полемістів XVI ст., за що його високо цінували деякі полемісти XVII ст., зокрема Захарія Копистенський» (*Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я.* Давня українська література /За ред. М. С. Грицай. 2-ге вид., перероб. і доп. К., 1989. С. 109—110). Оскільки ж цей фрагмент передує оглядові полемічної літератури XVI—XVII ст., студент і не зрозуміє, що Оріховський у головному пункті цієї полеміки стояв би — якщо б дожив до унії — на боці Петра Скарги та Іпатія Потія. Що ж до похвали Оріховському з боку Захарії Копистенського, то він, як легко переконалися, сприймає «каноніка премьского» як інонаціонального прибічника української справи, бо називає його «старим правдолюбцем ляхом» і «польським духовним».

Знайдений З. Целіховським «діалог римського ксьондза з руським попом» тепер, справді, вважають твором анонімним і М. Рею не атрибутують.

Реформаційні ідеї між українцями: полеміка з євангелістською й католицькою критикою

Згадані Грушевським «московські проповідники раціоналістичних поглядів», що діяли в 70-ті роки XVI ст. на Волині, останніми десятиріччями привертати пильну увагу російських дослідників: *Будовниц І. У.* Русская публицистика XVI века. М.; Л., 1947. С. 270—279; *Зимин А. А. І. С.* Пересветов и его современники. М., 1958. С. 182—214; *Клибанов А. И.* Реформационные движения в России в XIV—I-ой пол. XVI в. М., 1960.

«Звісний Ісайя Кам'ячанин» — ієродиякон (світське ім'я Яким), родом з Кам'янця. 1561 р. приїхав до Москви з дорученням від Остафія Воловича і Григорія Ходкевича добути давні слов'янські рукописи для надрукування в Литві й Україні. Зробив донос на митрополита Кизичинського Іоасафа, що привіз до Москви грамоту від патріарха Константинопольського. Йшлося про те, що Іоасаф цідував у Вільні хрест королеві. У свою чергу, митрополит звинуватив Ісайю у ересі, що викликало його заслання до

Вологди, потім до Ростова. Р. Г. Скринников, найбільший шпигуноман серед сучасних російських істориків, висловлює підозру в тому, що Ісаїя був просто литовським шпигуном таку ж безглузду, як і ідентичне його звичування на адресу Андрія Курбського.

Постать Ісаї та твори його, «Плач» і «Скарга», написані в Ростові, привернули увагу дослідників після того, як Е. Кінан, відкривши подібність кількох місць у цих творах до Першого послання Андрія Курбського до Івана IV, написаного 1564 р., після втечі, справив наукову сенсацію: спробував довести фальшованість усього славнозвісного листування князя Андрія з тираном (*Keenan E. L. The Kurb kij Groznoj Aproclypha Cambridge, Mass., 1971*).

Монографія Е. Кінана викликала гучну полеміку, в якій взяли участь славісти як російські, так і із інших країн.

Симон Будный (бл. 1530—1593) — видатний білоруський і польський діяч Реформації, кальвініст, пізніше антитринітарій. Видавничу та літературну діяльність цього просвітника останніми часами почали активно вивчати білоруські історики культури: *Голеченко Г. Я. Русские первопечатники и Симон Будный // Книга. Исследования и материалы. М., 1965. Сб. 10. С. 150—161; Подокиш С. А. Скорина и Будный. Очерк философских взглядов. Минск, 1974; Парзці Я. І. Сымон Будны. Мінск, 1975.*

«Московські емігранти-друкарі, Федоров і Мстиславець», не зацікавили, як бачимо, автора «Історії української літератури». А втім, дослідження українських учених, присвячені діяльності Івана Федоровича (так його називали в Україні), виявили і вплив на його острозькі та львівські видання українського мистецтва XVI ст., і важливий внесок його в розвиток книжної культури України як видавця, письменника і редактора біблійних текстів (*Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів, 1974. С. 19—79; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. 2-ге вид., перероб. і доп. Львів, 1983*).

Російський емігрант князь *Андрій Михайлович Курбський* (бл. 1528—1583) прислужився українській літературі не «лише класичним оповіданням... про наших шляхетських вільнодумців». Взагалі його вже настав час розглядати — як це, зрештою, і робить тут Грушевський — серед діячів не тільки російської, а й української культури. Д. Чижевський свого часу принагідно звернув увагу на те, що в Курбського «переклади навіть мовно стоять під впливом литовсько-руського оточення» (*Чижевський Дм. Історія української літератури. Прага, 1942. Кн. 2. IV: Ренесанс та реформація. V: Барок. С. 8. Учений продовжив таким чином видання після смерті автора першої «книжки» (1941) М. Гнатишака*). Проте і в його оригінальному творі, славнозвісній «Історії про великого князя Московського», російські дослідники традиційно знаходять «полонізми», які також традиційно пояснюють тим, що князь Андрій своєю «Історією...» намагався дискредитувати царя Івана як претендента на польський трон під час безкоролів'я 1573 р.: звертаючись до польських магнатів, мовляв, автор хотів, щоб вони його зрозуміли. Але чи до польських магнатів він звертався? Якщо саме таким був адресат його твору, викладеного — за винятком згаданих «полонізмів» — вишуканою церковнослов'янською мовою, то «Історію...» в такому разі довелось б перекласти, як казав сам князь, «польською барбарією» та віддати до друкарні. Автор не зробив ні першого, ні другого, бо звертався до українського православного магнатства і православної шляхти, з якими, до речі, переважно і спілкувався під час свого майже двадцятирічного перебування на Волині. А рекомі «полонізми» або ж здавна були притаманні українській мові («той», «сподевался», «мурованое», «позычающе» та ін.), або ж були органічні в тій штучній україно-

білоруській книжній мові, що виконувала тоді в Україні функцію літературної («блаженство», «мѣста» в значенні «міста», «гетман», «шляхта», «вязней» та ін.). Ці спостереження дають можливість поставити питання про причетність «Історії...» до української літератури.

Уривок з трактату «Списаніє против люторов» передруковано В. П. Колосовою за виданням А. Попова: Укр. література XIV—XVI... С. 194—198, 546.

Автор «славного трактату» Петро Скарга (1536—1612) був одним з найталановитіших письменників давньої Польщі. Цей блискучий стиліст творив як сучасниками насамперед як проповідник та агіограф. Грунтовно дослідивши свого часу українські переклади «Житій святих» П. Скарги, М. К. Гудзій зробив цінні спостереження і над впливом його на стиль українського проповідництва XVII ст.: *Гудзій Н. К.* Переводи «Żywotów Świętych» Петра Скарги в юго-западної Руси. К., 1917. С. 6—8.

«Противапський памфлет» про Петра Гугнівого і «папіссу» став темою спеціальної статті, автор котрої спробував розшукати «фольклорні джерела твору»: *Яременко П. К.* До питання про українсько-слов'янські літературні взаємини у XVI ст. (Український антикатолицький памфлет кінця XVI ст. «Слово... о папах блудных, Петре Гугнивом, и яко жонка нечистая папою бысть») // Філологічний збірник. К., 1958. С. 203—210.

Новітє перевидавання частини цього памфлету В. П. Колосовою за виданням А. Попова: Укр. література XIV—XVI... С. 192—193, 546.

У тексті розділу вимагають «прояснення» такі посилання: Сочинения князя Курбского / Изд. Г. З. Кунцевича. СПб., 1914. Т. 1. Сочинения оригинальные (Русская историческая библиотека. Т. 31); *Драгоманов М. П.* Передне слово // Громада. Женева, 1878. С. 6—8; передруковано: *Драгоманов М. П.* Вибране. К., 1991. С. 286—288; К літературної діяльності мниха Кам'яничина Ісаян / Сообщеніє Д. И. Абрамовича. СПб., 1913 (Памятники древней письменности и искусства. № 181); *Петров Н. И.* Западнорусские полемические сочинения XVI века // Труды Киев. духовной академии. 1894. № 2. С. 154—186; Списаніє против люторов в двух редакциях // ППЛ. 1903. Кн. 3. Стб. 47—182; Полемическое сочинение против протестантов (нач. 2-й половины XVI ст.). Против повести нынешних безбожных еретиков, што поведают не молитися ангелом, ни апостолом, ни пречистою Богородици и ни которому светому, и ни всем святым; а ни закона хрестиянского не исповедуют, ни апостольского учения и всех святых святителей и преподобных отец, и уставы законныя отлагают // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. К., 1914. Ч. 1. Т. 8. Вып. 1. С. 3—44; Послание до латин из их же книг 1582 года // ППЛ. 1903. Кн. 3. Стб. 1123—1148, 1305—1308.

Початок нової літератури. Герасим Смотрицький і Василь Острозький

На кількох сторінках, присвячених Герасимові Смотрицькому-прозаїку, Грушевський створює колоритний образ «українського Рабле» — і це порівняння дуже влучне, бо йдеться не лише про певні паралелі в стилі «медонського кюре» і ректора острозької школи, а й про справді близькі риси світогляду і життєвої вдачі. Мабуть, не треба пояснювати, що мова не про самих письменників, а про ті образи оповідачів, що їх вони пропонують читачам у своїх творах. Оскільки ж стиль «веселої балаканини», введений у друковану літературу Герасимом Смотрицьким, уже знайомий читачеві з розгляду листа Філона Кміти Чорнобильського (т. 5, ч. 1), вини-

кає — через «Промову Мелешки», до котрої ще дійде черга у кінці даної частини тому, — певна історико-літературна перспектива і до «Гребінки та Квітки в їх апострофах до читача!»

Методологічно важлива думка Грушевського, що «хаотичність старого викладу» пов'язана, кажучи сучасною мовою, з настановою на усне сприймання тексту. Це багато що пояснює і в побудові прозових творів послідовників Герасима Смотрицького, а також нагадує про необхідність почати нарешті вивчення традицій українського народного красномовства, що відбилися в цих творах давнього письменства

Уривки «Календаря римського нового» за виданням С. Т. Голубева передруковано О. І. Білецьким: *Білецький. Хрестоматія.. С. 112—118*. Повне новітнє перевидання брошури за першодруком, відомим тепер у двох примірниках, виконано В. П. Колосовою: *Укр. література XIV—XVI... С. 212—234, 548—550*.

Бібліографія: *Махновець. Давня... С. 544—546*. Див. також оглядові праці: *Яременко П. К. Герасим Смотрицький // РЛ. 1960. № 5. С. 57—68; Колосова В. П. Идеологические предпосылки деятельности острожского кружка (Герасим Смотрицкий как редактор-полемист) // ФЧ 1981. М., 1985. С. 84—90*.

Повторену Грушевським у дуже обережній формі гіпотезу про отождолення острожського письменника Василя з «паном Василем, намісником суразьким» у наш час рішуче захищає І. З. Мицько, котрий ідентифікує обох з Василем Андрійовичем Малюшинським, шляхтичем з оточення князя К. Острозького: саме він був «суразьким старостою», а до того ж «стрітеlem» острожського шпитало. І. З. Мицько підтримує також гіпотезу про атрибуцію Василю Суразькому підготовки до друку анонімного видання «Маргарита» Іоанна Златоуста (Острог, 1595), яку приймають і автори каталогу українських стародруків (*Запаско, Ісаєвич. Пам'ятки... С. 31. № 41*). І. З. Мицько бачить у полемісті й автора післямови до «Правила істинного живота християнського» (Острог, 1598): *Мицько І. З. Украинский писатель-полемист Василий Суражский — сподвижник Ивана Федорова // ФЧ 1979. М., 1982. С. 18—23*.

Додатковий аргумент (за чи проти) при вирішенні питання про атрибуцію усіх цих творів (трактату, передмови до «Маргарита» та післямов) могло б дати стилістичне зіставлення цих творів між собою, а також з іншою літературною продукцією острожського гуртка, але тут на заваді стане досить невиразна індивідуальна забарвленість стилю трактату.

Важливу проблему своєрідності богословської позиції Василя Острозького порушено в статті: *Паславский И. В. К вопросу о философских взглядах деятелей Острожской академии (Идеи неоплатонизма в произведениях Василия Суражского и Климента Острожского) // ФЧ 1981. С. 76—83*. Розвідка ґрунтується на одній цитаті з Клірика Острозького і на трьох — з трактату Василя Острозького. Автор зазначає, що в Острозі при всій повазі до Аристотеля «середньовічні «перипатетичні» системи усього роду рішуче відкидалися», а Василь Острозький «критикував католицьких богословів перш за все за надмірне (?) маніпулювання авторитетом Стагірита». Але наведена на підтримку цієї думки цитата свідчить, що цей православний богослов ставився до аристотелізму з такою ж ворожістю, як і Іван Вишеньський: «И ни которое учение в них, ни человеческое, ани божественное, твердо быти мнится, если не Аристотелскими силлогизмами ствердят є» (с. 77). Друга думка автора є розвитком давно вже зробленого в науці спостереження про вплив на українських книжників Псевдо-Діонісія Ареопігита (див. хоч би в т. 5, ч. 1 коментованої праці). Проте висновки автора з посилань на Ареопігита острожських книжників не

відповідають фактам. Справді, Клірик Острозький «наводить слова Ареоплігита про те, що сутність божества «ани вимовити, ани ведати не есть речь можна» (с. 81). Проте це ідея православна — постулат неможливості пізнання сутності Божої, що «вище всякого пізнання не тільки людей, але й ангелів» (Пространный христіанский катехизис... М., 1842. С. 25). Католики ж, навпаки, постулюють, що Бог є «познаваемий розумом». Таким чином, справа не в тому, що «острозькі вчені слідом за Псевдо-Діонісієм відкидають так зване позитивне богослов'я як метод пізнання «вищої сили», а в тому, що послання на нього допомагають їм заперечувати саме католицьке «позитивне богослов'я»

Далі читаємо, що «В. Суразький повністю приймає неоплатонічну інтерпретацію, за якою сутність вищої істоти розуміється як нескінченне єдине начало, без котрого і поза котрим нічого не існує». А ця його позиція «означала помітний відхід від церковної персоніфікації (?) бога і примітивних уявлень (чих? — С. Р.) про нього... Тлумачення В. Суразького давали значний поштовх для розвитку пантеїстичних уявлень. Уже у нього самого знаходимо думку, що бог «везде бо есть і все наполняет» (с. 81). Проте Василь тут викладає не що інше, як загальнохристіанський (і православний, і католицький, зокрема) постулат «всюдисутності Божої». До речі, на початку свого трактату Василь якраз рішуче заперечує пантеїзм («почитаніє многобожля»).

У рецензії на монографію І. В. Паславського «З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст.» (К., 1984) Я. Д. Ісаєвич зазначає: «Інколи йдеться про «пантеїзм», «гуманізм», «реформацію» в тих випадках, коли можна стверджувати лише наявність відповідних тенденцій, елементів, зародкових форм ідеології» (РЛ. 1986. № 10. С. 75). Невтомний дослідник історії української культури висловився тут надто вже делікатно. Пора вже нарешті перестати плутати грішне з праведним і навчитися спочатку досліджувати богословські трактати саме як богословські, а потім вже шукати в них відбитки світських «філософських ідей».

Бібліографію літератури про Василя Острозького див.: *Махновець*. Давня.. С. 558—559. Уривки з його трактату за виданням ППЛ передрукувала В. П. Колосова: *Укр. література XIV—XVI...* С. 236—249, 550—551.

У розділі згадуються «листи Максима Грека». У миру Михайло Триволиц (бл. 1470—1555), в молоді роки учень спочатку італійських гуманістів, потім Савонароли, спочатку чернець-домініканець, а потім афонський, він 1516 р. вилхав як учений перекладач до Москви, де невдовзі опинився в монастирській'язниці, а потім у довільному засланні. Енциклопедична просвітницька діяльність Максима Грека справила благотворний вплив на слов'янську православну культуру XVI—XVII ст.

Виникає необхідність «розкрити» такі посилання в тексті розділу: Брошюра Бенедикта Гербеста 1586 года // ППЛ. 1882. Кн. 2. Стб. 581—600; «Ключ царства небесного» — западнорусское полемическое сочинение, 1587 г. // Архив Юго-Западной России... 1887. Ч. I. Т. 7. С. 232—249; Календар римский новый // Там же. С. 250-265; *Dobrowsky I. Institutiones linguae slavicae dialecti veteris quae quunt apud russos, serbos aliosque ritus graeci tum apud dalmatas glagolitas ritus latini slavos in libris sacris obtinet. Windobonae, 1822; Палиюдия Захария Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв. / Исследования В. З. Завитневича. Варшава, 1883; Каратаев И. Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами. СПб., 1883. Т. I, с. 1491 по 1652 г. (Сб. ОРЯС. Т. 34).*

**Перші писання Вишенського: жеморіал львівського братства
і «Писаніє до всіх, в Лядській землі живущих»**

Реальну, не гіпотетичну, біографію Івана Вишенського за минулі десятиріччя доповнити не вдалося. На жаль, радянські вчені навіть «загубили» якось важливі спостереження І. Я. Франка, розвинуті Грушевським, про те, що «будучий мій Іван» (до речі, світського [імені ми не знаємо] мав чи дитиною, чи вже підлітком зустрічатися у Судовій Вишні з місцевим мсьондзом Мартином Кровіцьким, приятелем і послідовником молодого С. Оріховського, котрий так само оженився, так само захищав «східний обряд» і був визначним публіцистом свого часу Пора вже нарешті й «провеста ближче порівняння між писаннями Вишенського і публікаціями Кровіцького» і виконати те завдання, що його ставили перед собою І. Франко, В. М. Перетц та Грушевський, але з різних причин не виконали.

Тепер відомо вже шість списків творів Івана Вишенського. До трьох зазначених Грушевським І. П. Єрьомін додає ще три — усі XIX ст.: *Вишенський Іван*. Сочинения / Подгот. текста, ст. і комент. И. П. Еремина. М.: Л., 1955 («Литературные памятники») С 272, 276 Як вважає дослідник, ці нові списки «походять від того ж самого зібрання творів Вишенського, котре представлено московським списком зібр. Уварова», і «в окремих, щоправда рідких, випадках дають матеріал для виправлення помилкових читань московського списку» (с. 276).

Процитована праця І. П. Єрьоміна є найгрунтовнішим дослідженням творчості Івана Вишенського після праць І. Я. Франка і Грушевського Написано було багато, висловлено було досить цікавих спостережень, проте текстологічно опрацював усю письменницьку спадщину Вишенського, комплексно осмислив її як певну систему текстів тільки цей петербурзький дослідник. Зацікавлення І. П. Єрьоміна (1904—1963) цією проблемою не було випадковим. Учень В. М. Перетца, академіка ВУАН з перших, учасник його Філологічного семінарія, І. П. Єрьомін перейняв від учителя любов до українського красного письменства і бажання його досліджувати. Він автор монографії про І. П. Котляревського (М., 1952) і численних статей з історії української літератури, на жаль, у рукопису залишилися його змістовні «Лекції по истории украинской литературы XIX—начала XX вв.» (24 д. а.).

Останній докладний опис «Підгорецького списку»: *Гординоский Я. Рукописи бібліотеки монастиря св. Онуфрія Чьну св. Василя Великого у Львові. У Жовкві, 1927. Вип. I. С. 239—243.*

Якщо Грушевський нараховує двадцять творів Вишенського, то І. П. Єрьомін — тільки шістнадцять. Різниця пояснюється тим, що «Послання афонітів», котре Грушевський услід з І. Я. Франком атрибутує Вишенському, Єрьомін друкує в розділі «Матеріали до історії тексту послання Івана Вишенського «К утекшим от православное вѣры епископом»» (с. 329—332); окрім того, «лист до кн. Вишневецького», котрий Грушевським розглядається як окремий твір, І. П. Єрьомін рахує у складі «Зачапки мудрого латинника з глупым русином» і так само передмову «Книжки» (у Грушевського — «Термики») та статтю «О чину прочитанія» не вважає, на відміну від історика, окремими творами.

«Питання хронології творів Івана Вишенського» І. П. Єрьомін, а за ним й інші дослідники вирішують головним чином так, як і Грушевський (хоч і не посилаються на нього), а саме, — починаючи з «Писання до всіх общє в Лядской землі...»

Слово «термина» тепер І. П. Єрьомін перекладає як «стан, станови-

ще» (с. 350), а В. О. Шевчук як «виклад» (*Вишенський Іван*. Твори / Пер. з книжної української мови Вал. Шевчука. К., 1986. С. 19). Варіант Грушевського («чорновик, брульон, начерк»), здавалося б, добре узгоджується з традиційним авторським (а тут і чернецьким) самоприниженням, але сам він обирає значення «змістовніше: означення, дефініції». З іншого боку, в листі Юрія Рогатинця з Острогу до львівського братства від 9 грудня 1596 р., на який посилається Грушевський, слово «терміна» («термѣн») вживається тричі. У двох перших випадках йдеться про копію листа князя Острозького до єпископа Балабана та до «владики премыского» (Копистенського), в котрих князь вимагав, щоб «з братствы церковными згажали». Дивно було б, якби князь віддав Рогатинцю чернетку цього листа, і зовсім це неможливо в останньому випадку: «Посыл [а]ю термѣну листу его милости князя по полску писаног [о] до всѣх околичных христян...» (Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.): Зб. документів. К., 1975. № 71. С. 114). Отже, і у Вишенського слово «терміна» (від юридичного *terminatio* — «висновок», «ухвала, постановва») означає список твору, призначений для поширення шляхом рукописного тиражування.

Спробу Грушевського розглядати «кінцеву приписку» «Писання...» як «логічний вступ» цього твору не можна вважати вдалою, бо при такій композиційній кон'єктурі урочистий тон заголовку і суголосного йому початку «Писання...» перебивається діловою за стилістикою «припискою», а водночас підписом.

Привертає увагу полеміка Грушевського з Франком щодо форми «Писання...»: історик вважає, що «остільки воно риторське, оскільки того вимагає сей літературний рід. Він вимагає паралелізмів, образовості, і понад се зайвого „многословія“ Посланію ніяк не можна накинути». Перед нами — одна з реалізацій важливого методологічного принципу, за яким художні якості пам'ятки необхідно оцінювати, виходячи з тих естетичних критеріїв, котрими керувався її творець.

Автор між іншими посилається на такі праці: Четыре сочинения афонского монаха Иоанна из Вишни, по поводу возникшей в Южной и Западной Руси унии, или соединения восточной православной церкви с западною римскою (конца XVI века) // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією. К., 1865. Т. 2. С. 205—270; *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. 1: Незданные сочинения и послания Иоанна Вишенского начала XVII стол. // Архив Юго-Западной России... Ч. 1. Т. 7. С. 19—48; *Франко Ів.* Іван Вишенський, руський писатель XVI віку. Коломия, 1892; передруковано із скороченнями: *Франко І. Я.* Твори: В 20 т. К., 1955. Т. 16: Літературно-критичні статті. С. 413—429; передруковано скорочено і під назвою «Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність»: Матеріали... Т. 1. С. 266—278; *Франко Ів.* Іван Вишенський і его твори. Львів, 1895; фрагмент передруковано: Матеріали... Т. 1. С. 278—286; передруковано із скороченнями: *Франко І. Я.* Збір. творів: У 50 т. К., 1981. Т. 30. С. 7—211; *Перетц В. М.* Іван Вишенський і польська література XVI в. // Науковий збірник за р. 1924. К., 1925 (Зап. укр. наук. тов-ства (тепер історичної секції ВУАН), Т. XIX). С. 37—54; *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. I—VIII. Л., 1926 (Сб. ОРЯС. Т. 101. № 2). С. 15—49; *Monumenta Confraternitas Stauropigiante Leopoliensis / Ed. W. Milkowicz.* Leopoli, 1895.

Звертаючись на початку розділу до духовного авторитету, що його здобув у далекій Україні афонський чернець своїми першими літературними виступами, Грушевський робить багатозначне зауваження: «По довгій перерві, творче слово опанувало життя своєю незрівняною руховою силою». Сказане тут освітлює філософську підоснову «Історії української літератури» з боку трохи несподіваного: ми бачимо, що вчений, всупереч своїм марксистським і позитивістським симпатіям, указує у вітчизняній історії момент, коли сила духовна була спроможною «опанувати життя», його матеріальні, приземлені потяги та інтереси.

З прийнятою Грушевським здогадкою Й. Третьака, що в «Пораді» йдеться про смерть бездітного сина Костянтина-Василя Острозького, а тому й сам твір належить до ранніх, погодився і І. П. Єрьомін (с. 297—301), а за ним і пізніші історики літератури.

Вираз письменника «*кривонигій бачмажнице ізъ своєю кривоножною бачмагою*» не дістав поки що пояснення. «Кривонога бачмага» — це не тільки «башмак — рід черевика», як коментує Грушевський, це «башмак» новомодний європейський, тобто спеціально покроєний окремо на праву та на ліву ноги, тому й здається незвичному спостерігачеві «кривим». Чернець же ходить «у невитертих черевиках або чоботях» — народному взутті, яке в XVI ст. було ще для обох ніг однаковим і розношувалося відповідно вже самими власниками.

«*Скачомудрець*» — це все ж таки скоріше їздець, жокей, до того ж і названо його після «возниць».

Місія у творах Вишенського, де, на думку історика, «манера паралельних виразів переходить у нуднувату многословність», після відомого дослідження М. М. Бахтіна про народну «сміхову культуру» середньовіччя і Ренесансу сприймаються вже по-іншому. По-перше, «каталоги», що їх знаходимо в «Пораді» — «сміхотворців», посуду та напоїв, «глузувань», «різних родів собак», «родів коней», «родів повозів» (Грушевський), музик, різноманітних служників — становлять паралель до «голосних площадних номінацій», явища, характерного для громадського міського життя західноєвропейського «пізнього середньовіччя», але широко відбитого і в літературі XV—XVI ст., де М. М. Бахтін знаходить «довгі переліки імен, назв або нагромадження дієслів, епітетів, переліки, що займають іноді по кілька сторінок» (Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1990. С. 195). У нас такі номінації з'являються рано: перший з відомих мені у «Молінії Данила Заточника» ще Київської доби і саме у сміховому переліку епітетів «старої жени злообразної», потім вони зустрічаються у сміхових пам'ятках вже XVI—XVII ст. — «Євангелія руська схизматицька», «Казання руське», згодом подибуємо їх і в «Енеїді» І. П. Котляревського. Отже, в даному випадку не можна відкидати й можливість впливу на Вишенського відповідних явищ західноєвропейської літератури, тенденції якої він міг сприймати через сучасну йому польську, і вірогідність безпосереднього відбиття стихії народного сміху, хоч би і в ярмарковій його формі.

Але ж Грушевський коментує більш складний випадок: «Еще еси кровоѣдъ, мясоѣдъ!..» (13 неологізмів на «...ѣдъ!»). Це, з одного боку, «образи бенкетні», і їхнє аскетичне забарвлення найближче до тенденції згаданих М. М. Бахтіна антипапських сатир — від «Трактату Гарсії з Толеди» XI ст. до протестантських XVI ст. (с. 200). Проте хіба і в тексті українського аскета не відбивається зазначена дослідником «загальнонарод-

на надмірна душа» бенкетних образів, що немов виплескується за межі сатиричного їх застосування? «Вкрадений у народа хліб не перестає бути хлібом, вино завжди прекрасно, хоч і в'є його папа» (с. 322). Що ж стосується прийому побудови отих каталогів (потім буде «периноспаль» та под., ще потім «т'блोलюбитель» і под., «перцолубель» та ін.), то він дуже нагадує застосований в епізоді пародійної ліггані (акафіста), з якою Панург у романі Рабле звертається до брата Жана і в якій роль інвокації виконує непристойне «соіі!лоп» (с. 460—461). Подібність своїх вигуків, звернутих до «мирянина», до молитовних звертань акафіста Вишенський навряд чи усвідомлював і, в усякому разі, не використовував це як сатиричний прийом (хоч трохи згодом з'явиться і православний пародійний акафіст «Мегметю Смердящому», Мелетю Смотрицькому — уніату), але структурна подібність тут безперечно і примушує замислитися над тими шляхами, що ними прийом народної «сміхової культури», вже олітературені на Заході, проникали до афонської келії українського аскета.

«Текст ап Павла про молоко віри» — I Кор 3 2

«Євангельська притча про багатого чоловіка, котрому зародила кива», — Лк. 12.16—21, і далі з цієї ж притчи (12.19).

Згадуючи в кінці розділу дискусію про правдивість деталей змалюваної Вишенським у трактаті «Ізв'щення краткое...» картини боротьби за православний календар, Грушевський дає повчальне з методологічного боку пояснення тим перебільшенням, що їх робить тут письменник: дослідник вказує і на літературний характер розповіді, і на її фольклорні джерела, і на особливості соціально-психологічного сприйняття релігійної борни сучасниками

Писання до кн. Острозького і «до утекших єпископів»

«Євангельський фарисей», котрого нагадує Вишенському «римська пиха», — персонаж притчі, що її розповідає учням Ісус Христос на дорозі в Єрусалим (Лк. 18.9—14).

Даній Грушевським характеристиці «послання афонітів» протистоять у науці міркування І. П. Єрьоміна, що теж приймає Франкову атрибуцію твору Вишенському, але з важливим «застереженням. На відміну від інших творів Вишенського послання „от святоє Афонское горы скитствующих“ надруковано невластиво йому відносно чистою слов'янською мовою. І ця обставина нашттовхує на думку, що текст послання, перш ніж потрапити до друку, був підданий ґрунтовній правці редактором „Книжиці“; можливо також, що «правка заціпила не лише мову, а й зміст» (с. 304). Це тільки гіпотеза, особливо сумнівна в останній згадці. До того ж Грушевський не раз демонструє, що Вишенський добре володів церковнослов'янською мовою.

На початку «Писання...» Вишенський повідомляє, що до нього дійшло приписуване ним «подвигу» єпископів-зрадників «писаніє зовомое: „Оборона згоды зъ латинскимъ костеломъ и вѣрою Риму служачею“». Якщо Грушевський бачить тут «іронічно парадійований заголовок книги Скарги «Описание и оборона събору руского Берестейского», то І. П. Єрьомін — якийсь уніатський полемічний трактат, написаний Іпатієм Потієм, що до нас не дійшов: *Еремиц І. П. Неизвестный памятник украинской публицистики конца XVI века // Сб. статей к сорокалетию ученой деятельности акад. А. С. Орлова. Л., 1934. С. 86—92; Вишенский Иван. Сочинения. С. 304—306. При всій її дотепності (вчений реконструює структуру трактату, дово-*

дить авторство Потія і т. п.) ця гіпотеза не може бути підтримана — з огляду на той пієтет, з яким ставилися греко-католицькі історики унії до перших виступів на її захист і який яскраво відбився в історії вивчення української полемічної літератури; далі, такі твори в Речі Посполитій друкувалися, чому ж тоді саме цей трактат Потія не зберігся, чому він не згадує про цей свій твір в інших полемічних творах і т. п.? А головне — це іронічний характер заголовка, на що звернув увагу Грушевський: справді, в тих умовах уніат не написав би: «згоди зъ... вѣрою Риму служачею».

Фразу, яку Грушевський, додаючи два набраних тут курсивом слова, читає як «Видите ли, яко потварь на их, *имъ ихъ* малими быти разумѣте?», І. П. Єрьомін передає таким чином, не застерігаючи при цьому виправлень: «Видите ли, яко потвар на них, маленькими быти разумѣюи, змышляете» (с. 90). Оскільки обидва дослідники передають текст того ж самого списку, приклад цей демонструє необхідність продовження текстологічного дослідження літературної спадщини Вишенського.

«Терміна о Лжи»

«Заклик з Содому до Сигору» — алюзія на біблійний текст (Буття. 19.15—23; у новітньому перекладі І. І. Огієнка «Сигор» передано ближче до давньоєврейської вимови: Цоар).

В «Обліченні діавола миродержца...», як свого часу А. Ю. Кримський, Грушевський вбачає написану спеціально для «Книжиці», «програмну статтю». І. П. Єрьомін теж відкидає гіпотезу І. Я. Франка, котрий датував цей твір 80-ми роками XVI ст.: «Перед нами не лірична сповідь людини з неусталеними ще поглядами, а палка промова публіциста-агітатора, що захищає свої переконання» (с. 294). Це так, але для подальшого вивчення твору перспективнішим здається зауваження Грушевського: «За епіграф дано цитату з Євангелія Матфея про спокусу Христа дияволом, що послужила первовзором Вишенському для сього твору». Справді, цей євангельський текст (Мт. 4.8—10) стає у Вишенського структурною основою та об'єктом наслідування. Але місце Ісуса Христа заступає «голяк-странник», за яким впізнається постать самого автора, котрий, до речі, називає себе «странником» і в інших творах: «Прето да знаеш, диаволе, як я от тебе жоны, дому, земли дочасное не прагну...» Але як тоді розуміти рефрен твору «Иди за мною, сатана!»? Це вже не перефразування сказаного Христом, а привласнення собі його слів. З точки зору формальної перед нами не що інше, як ототожнення оповідача з боголюдиною. Чи можна визначити цю форму рецепції біблійного тексту як травестію, хоча й серйозну? Деяке право на це дають побутові деталі, якими наповнилося у афонського ченця це наслідування діалогу Ісуса Христа з дияволом, не кажучи вже про парадоксальність ситуації, в якій від диявола можна отримати «поповське преложєнство и стан от вышняго и до послѣднего стопня», а також про звичні у Вишенського іронічні нотки: «грошики собѣ зберу, фолварки покуплю, домок приоздоблю».

Думку Грушевського про те, що стаття «О еретиках» є «допискою» до «Извѣщенія краткаго...», І. П. Єрьомін дещо конкретизує: можливо, що вона була написана «як додаток до шостої глави багатьма роками пізніше «Извѣщенія»; редагуючи у самому кінці XVI ст. зібрання своїх творів, «Книжку», Вишенський міг спеціально для цього збірника написати замітку «О еретиках», керуючися бажанням вичерпати тему, розроблену в „Извѣщенні“, та додати кілька рядків і про лютеранство (с. 310).

„Новину“, як тепер доводить із залученням нових аргументів І. П. Єрьомін, Вишенський „виписав“ з якогось болгарського рукопису „на самому останньому етапі праці над „Книжкою“» (с. 313).

Інші літературні сили православного табору 1590-х рр. — Львів'яни.

Про Стефана Зизанія тепер знаємо, що він був сином міщанина Івана Куколя з Потиліча, отже Тустановським брат його Лаврентій називався не через походження з Тустанович, а до Стефана це прізвище взагалі не мало відношення.

Тепер відомо, як закінчилося життя цієї видатної людини. У Вільні 15 жовтня 1599 р. він прийняв постриг під ім'ям Сильвестр у Святотроїцькому монастирі, але того ж року змушений був втекти звідси до Молдавії. За свідченням, що їх дали 28 серпня 1603 р. у рогатинському раєцькому уряді чернець Веніамін, коректор друкарні Балабана, і «намісник рогатинський» Іван Масловський, навесні 1600 р. Стефан-Сильвестр вийшов з Яського монастиря св. Сави у Волощині на прощу «до св. Юри» і на шляху на очах інших ченців був зарубаний «військом Михайловим» (Михайла Хороброго): *Ружицький Е.* Невідомий документ про смерть Стефана Зизанія // *Архіви України.* К., 1972. № 1. С. 64; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. С. 133—134. № 78. Цілком можливо, що під виглядом прощі Стефан-Сильвестр повертався до Львова, щоб продовжити боротьбу проти унії.

Літературу про Стефана Зизанія див.: *Махновець.* Давня... С. 349—352. Після виходу в світ цього бібліографічного посібника з'явилось кілька оглядових праць білоруських вчених: *Алексютович Н. А.* Культурно-просвітительская деятельность братьев Зизаниев // *Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Избранные произведения XVI — начала XIX вв.* Минск, 1962. С. 126—132; *Подокшин С.* Рационалистические и гуманистические идеи во взглядах Стефана и Лаврентия Зизаниев // *Вопросы философских наук. Материалы IX конференции молодых ученых Белоруссии.* Минск, 1965. Вып. 6: Философия. С. 230—236.

Уривки з «*Казання св. Кирила...*» за виданням К. Студинського передрукувала В. П. Колосова: *Укр. література XIV—XVI...* С. 249—253, 551—552.

Як письменник Юрко Рогатинець фактично не привертав увагу пізніших істориків літератури, натомість виступає як персонаж історичного роману Р. Іваничука «*Манускрипт з вулиці Руської*» (1979). Небагату літературу про нього зібрав Л. Є. Махновець (*Махновець.* Давня... С. 509—510).

«*Декларація братства Потієві*», яку Грушевський вводить у коло літературних пам'яток полеміки, потім, на жаль, не вивчався саме як твір літератури, цікавий і своєю художньою формою: до спостережень, зроблених істориком, можна було б додати, зокрема, оригінальну інтерпретацію жанрової форми послання, „обернення“ автором (чи авторами) етикетних формул цього жанру («радоватися не глаголемъ!»).

«Розшифровуємо» такі посилання розділу: *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898; Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / Видав К. Студинський. Львів, 1906. Т. 1 (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає комісія археографічна

Острозькі письменники кінця 1590-х років

«Апокризису» (тепер пишуть «Апокрисис») присвячено монографічну працю: *Яременко П. К.* Український письменник полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис». Львів, 1964 Тут багато запізненого на кілька століть антикатолицького та антиуніатського пафосу, взагалі характерного для «доперебудовних» праць цього літературознавця, обмаль нової аргументації (зокрема, на користь гіпотези Й Третяка про авторство Мартина Броневського), але досить прихованої компліції праць старих дослідників. П. К. Яременко рішуче заперечує твердження, що анонім написав твір на замовлення, отримавши за нього «село» Але що протиставляє він свідченням сучасників, наведеним і в Грушевського? Тільки «читання в серці» Філалета: твердження це суперечить «самому духові „Апокрисиса», його патріотичній пристрасності, ідейно-політичній заогорженості, переконаності». Зопалу відкинувши й саме протестантство аноніма, автор зрештою зупиняється знов таки на риторичному вирішенні питання: «Головне в тому, що Філалет сміливо виступає проти усякого гноблення...» І т. п. А втім, було з'ясовано, що польський текст «Апокрисиса» надрукував у Кракові антитринітарій Олександр Родецький: *Исаевич Я. Д.* Преемники первопечатника. М., 1981. С. 11. Думку С. Т. Голубева, підтриману згодом М. Возняком, що перекладачем «Апокрисиса» українською мовою міг бути Клірик Острозький, П. К. Яременко в авторефераті докторської дисертації приписує собі: *Яременко П. К.* Исследование украинской полемично-публицистической литературы конца XVI — начала XVII ст. ст. («Слово... о папах блудных», Г. Смотрицкий, Ст. Зизаний, Хр. Филалет, Клірик Острожский, «Пересторога»). Доклад о содержании опубликованных работ... К., 1966 С. 18.

Основна література про «Апокрисис»: *Махновець.* Давня .. С. 222—223, 593—595, 435—436 Уривки із староукраїнського перекладу за виданням ППЛ надрукували О. І. Білецький (*Білецький.* Хрестоматія .. С. 118—123) та В. С. Харитонов (Укр література XIV—XVI . С. 289—305, 554—555).

«Православним полемістом, закритим псевдонімом Гел. Діпмца», був, як з'ясував чеський дослідник Е. Шмурло, протестант Євстахій Гізель (*Исаевич Я. Д.* Преемники первопечатника С. 127—128)

Думці Грушевського про «колективність» постаті Клірика Острозького протистоять новіші гіпотези М. С. Возняка та П. К. Яременка. Перший ототожнює його з Іовом (Іваном) Борецьким (*Возняк М. С.* Письменницька діяльність Іова Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954. С. 64—68). Другий вважає, що за цим псевдонімом ховався Гаврило Дорофейович, відомий друкарський діяч кінця XVI — початку XVII ст. (*Яременко П. К.* Герасим Смотрицкий. С. 67, *Його ж.* Исследование украинской полемично-публицистической литературы. С. 19—20). Останню гіпотезу підтримав Я. Д. Ісаєвич, бо Гаврило Дорофейович був «кліриком, але не священником і не монахом» (*Исаевич Я. Д.* Преемники первопечатника. С. 13. Див. також: *Запаско, Исаевич* Пам'ятки... № 37, 44. С. 31—32). Треба зазначити, що творчість самого Гаврила Дорофейовича залишається практично невивченою Див.: *Коляда Г. І.* Гаврило Дорофеевич, український літератор XVII ст. // РЛ 1958 № 3 С. 49—59. У свою чергу, В. П. Колосова вважає «найвірогіднішим припущення про авторство Мелетія Смотрицького» (Укр. література XIV—XVI .. С. 552).

Бібліографію питання див.: *Махновець.* Давня . С. 434—436 Твори Клірика Острозького у скороченні передруковано В. П. Колосовою. Укр. література XIV—XVI. . С. 254—288, 552—554.

Дем'ян Наливайко як прозаїк після виходу в світ праці Грушевського практично не вивчався. Єдине, що з'явилося друком,— розвідка К. Копержинського, про яку згадує історик: *Копержинський К.* «Лекції словенскія Златоустаго от бесѣд евангельских от иерея Наливайка выбраніе» // Сб. статей в честь академика А. И. Соболевского. С. 381—385. Бібліографія: *Махновець.* Давня... С. 429—430.

У тексті розділу автор посилається, між іншими, на такі видання: *Голубев С.* Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковнославянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII столетий // Труды Киев. духовной академии. 1876. № 1. С. 121—161; *Осинский А.* Мелетий Смотрицкий, архиепископ Полоцкий. К., 1912 (Окремий відбиток з Трудів Київської дух. акад., 1911. № 7—8, 9—12).

Потія

Розділ становить цікаву спробу об'єктивного розгляду особистості, громадської постаті та літературної спадщини людини, ім'я якої стало одіозним не тільки в православній публіцистиці кінця XVI — початку XVII ст. «Автократична вдача» Іпатія Потія, те, що в релігійній полеміці він покладався на силу католицької держави, його методи боротьби, «вульгарний, лайливий тон» його полеміки не повинні відвертати нас від вивчення спадщини цього письменника — так само, як не знеохочують істориків російської культури людські якості видатного її діяча, а zarazом тирана і патологічного вбивці Івана Грозного.

Дуже неповну бібліографію див.: *Махновець.* Давня... С. 466—471.

«Пересторога»

Розділ містить новаторське розуміння «Перестороги» як «певного роду історіософії, так би сказати — української Теодісії XVI—XVII вв.» Водночас заключне порівняння твору із «Словом о законі і благодаті» дає читачеві змогу зазирнути до методологічної «святая святих» дослідника: його непокоїть складність установлення прямих зв'язків між літературою Київської доби і XVI—XVII ст., і він проводить цей зв'язок немов понад відмінностями форми творів та літературних шкіл, але на рівні «прояву розбудженої мислі», спроб «звести в цілість різnorodні прояви життя і дати їм розв'язку і ключ», а також на рівні типологічно близького «поборювання» та «нейтралізації» аскетичних східних впливів письменниками XI та початку XVII ст. Звідси два важливі для реалізації генерального задуму «Історії української літератури» висновки. Перший — поява в «Пересторозі» «ідеї активного політичного громадянства — «річі-посполитої народу Руського», для котрого віра, конфесія, церков — се тільки одна із функцій, знаряд його політики». Отже, національна ідея сприяла секуляризації культури. А з цим пов'язаний другий висновок: у «Пересторозі» втілено «ідеологію нового часу», заповідь «громадської активності і боротьби», шляхом якої, незважаючи на «пароксизми церковної реакції», і піде далі українська культура.

Ця висока нота, взята дослідником, не зацікавила його наступників у вивченні «Перестороги», котрі займалися більше пошуками її автора. М. С. Возняк знайшов його в особі Івана Борецького (*Возняк М. С.* Письменницька діяльність Івана Борецького...). Цю гіпотезу обережно підтримано в праці: *Загайко П. К.* Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. К., 1957. С. 62—68. П. К. Яременко без особливості, як завжди в його працях, аргументації висунув гіпотезу про авторство «діяльного братського пресвітера і таланови-

того літератора-хроніста Андрія Вознесенського» (Яременко П. К. „Пересторога“ — український антиуніатський па флет поч XVII ст К, 1963).

Михайло Гунашевський, що створив єдиний відомий список „Перестороги“, за дуже вірогідною гіпотезою Грушевського, був складачем так званого Львівського літопису, що зберігся в тому ж самому його збірнику, що й цей памфлет. Див.: *Грушевський М С* О так называеомой Львовской летописи (1498—1648) и ее предполагаеом авторе // Изв. АН СССР. Серия VII. Отдел общ. наук. М., 1931. № 5 С. 569—588; *Бевзо О. А* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. 2-ге вид К, 1971. С. 12—23

М. С. Возняк здійнив видання памфлету за єдиним відомим списком ЦНБ: *Возняк М. С.* Письменницька діяльність Івана Борецького... С. 25—63. За цим виданням передрукував уривки «Перестороги» О. І. Білецький: *Білецький. Хрестоматія...* С. 156—162. Нове перевидання твору за рукописом здійснив В. І. Кречотень *Укр. література XVII..* С. 26—66. 513—522.

Пізнiшi писання Вишенського

„Краткословный отвѣтъ Феодула» в працях сучасних дослідників спеціально, як правило, не розглядається. Якщо Грушевський залишав відкритим поставлене І. Я. Франком питання — «чи маємо перед собою другу редакцію оцінки (нового видання книги П. Скарги.— С. Р.), чи вона ж була і першою», то І. П. Єрьомін взагалі не бачить у Франковій гіпотезі «ніякої необхідності» (с. 317).

Тепер І. П. Єрьомін датує «Лист до Домнікії» «недѣлю цвѣтосною» не 1606, а 1605 року. Підстава: «врѣмя не мало», яке, за свідченням Ігнатія з Любарова, біографа Іова Княгиницького, письменник прожив у цього свого друга, дослідник оцінює як не «місяць або два, а близько року» (с. 320). Незважаючи на фактичну голослівність такого датування твору, воно закріпилося в науковій літературі

«Листи з Афону» І. П. Єрьомін вважає можливим датувати вслід за І. Я. Франком і М. С. Возняком «близько 1610 р. або навіть пізніше» (с. 325).

Другий збірник творів і «Мислення Позорище» Вишенського

Гіпотезу Грушевського про відправку Вишенським князеві Михайлу Вишневецькому другого збірника критично розглядає І. П. Єрьомін. На його думку, вона не має «достатніх підстав», бо йдеться не про новий збірник творів, а «про низку самостійних і незалежних один від одного творів, що розташовані (в рукопису зібр. Уварова.— С. Р.) у довільній послідовності, котра усталилася в рукописній традиції. У листі ж до Вишневецького письменник мав на увазі «Зачапку...» і, можливо, ті три «цвѣточки», про котрі згадується в передмові до „Зачапки“» (с. 315—316). Питання потребує додаткового текстологічного дослідження.

Як бачимо, стосовно сутності згаданих «цвѣточків» Грушевський фактично приєднується до думки І. Франка. Натомість І. П. Єрьомін висуває гіпотезу, що це могли бути твори не самого Вишенського, а якісь невідомі книжки «богословію тезоименіте» інших авторів (с. 322 323). Але ж Вишенський вказує з достатньою ясністю: «умыслив аз от своее простоты и глупства славянского языка православные вѣры три словесные цвѣточки, которых ... посылаю». Звичайно, «умыслив», хоч і слабо, але семантично пов'язане з попереднім «не имѣх вам что другое подарку посла-

ти». Проте в контексті творчої спадщини Вишенського «простота і глупство» стосуються насамперед головного в ній — духовної, письменницької діяльності, і те, що він став би прикладати свою формулу самоприниження (а фактично, як довів Е. Р. Курціус стосовно цих етикетних формул у християнських авторів, — самозвеличування) до ситуації «подарку» чужих творів, здається дуже сумнівним.

Принагідно вкажемо й на паралель до згаданих «Цвѣточків» у «Квіточках Франциска Асизького», з героєм котрих (1182—1226) літературний образ Вишенського-аскета багато в чому перегукується.

Розглядаючи «Позорище мисленое», Грушевський, мабуть через недогляд, забуває згадати, що насправді перекладач «Книги о священствѣ» відтворив місце, що так обурило Вишенського, з необхідною точністю.

Якщо спробувати коротко узагальнити концепцію творчості Вишенського в коментованій праці, почати треба з констатації її багатоаспектності. По-перше, Грушевський розглядає постать письменника в аспекті соціологічному, зокрема, він скрупульозно фіксує все, що вказує на міщанське походження Вишенського, а також на міщанську ж обмеженість його демократизму. Другий аспект — світоглядний. Дослідник знову й знову повертається до основної, на його думку, колізії у світогляді Вишенського — сам аскет і містик, навряд чи внутрішньо не переконаний у заробленому вже ним самим «спасінні», він не бачить іншого шляху «спасіння» для православної людності Речі Посполитої. Із цієї принципової позиції він і відкидає усю латинську (фактично і світську — за вирванням у нього винятком граматики) науку, яку намагалися культивувати львівські братчики. Як аскет, він тяжіє до ідеалу ранньохристиянського і відразу після зради єпископів пропонує цілком реформаційні ідеї. Поштовхом до цього міг бути й об'єктивний процес впливу на Вишенського (можливо, ним самим і не усвідомленого) релігійних пошуків західних реформаторів. Третій аспект — естетичний. Не проходячи повз художні прорахунки письменника, Грушевський водночас намагається, як уже зазначалося, вийти на об'єктивний, такий, що ґрунтується на внутрішніх для письменника і заданих традицією, в річичі котрої він творить, естетичних критеріях, метод аналізу художніх особливостей творів Вишенського.

Цю загальну концепцію можна розглядати як певний розвиток ідей, висунутих дослідниками XIX — початку XX ст., насамперед І. Я. Франком. У свою чергу, світоглядний аспект цієї концепції творчості Вишенського набув подальшого розвитку в Д. Чижевського. Зокрема, він не погоджується з тими дослідниками, що хотіли би бачити у філіппіках афонського ченця явище „соціального протесту“, бо «в дійсності це християнсько-аскетичний протест та протест не проти «гніту», а проти усього сучасного суспільства і культури». І далі: «„Соціальна несправедливість“ та „внішня наука“ — ці обидві перешкоди, що стоять на шляху до внутрішнього удосконалення. Тому Вишенський бореться проти них. І є в кожному разі несправедливо малювати його лише як соціального радикала та культурного реакціонера: і „радикалізм“, і „реакційність“ впливають з глибших та для самого Вишенського єдине важливих мотивів, з містичного аскетизму» (*Чижевський Дм. Історія української літератури. Кн. 2. С. 30, 33*).

Натомість радянські літературознавці в 50—60-х рр. відступили з міцної, надійно укріпленої фактами та науковою аргументацією позиції Грушевського. Через рік після публікації цитованої праці Д. Чижевського по інший бік фронту виходить стаття С. І. Маслова, котрий знайшов для Івана Вишенського лише такі слова: «...Вишенський не тільки захищає православну церкву, але й одночасно виступає як трибун, борець за права пригнобленого, експлуатованого українського селянства. Всю силу свого яскравого, барвистого слова він спрямовує проти панів і князів світських і ду-

ховних...» і т. п. (Маслов С. І. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст. // Матеріали... Т. 1. С. 210). У свою чергу, І. П. Єрьомін писав про Вишенського: «...виразник сподівань «кубогої Руси» — широких мас трудового народу, він виступив з протестом не тільки проти національного гніту, а й проти гніту соціального» (Еремін І. П. Иван Вишенский и его общественно-литературная деятельность // Вишенский Иван. Сочинения С. 226; див. також переклад фрагмента цієї статті: Матеріали... Т. 1. С. 288).

Ця фраза і почала з деякими варіаціями повторюватися в наступних працях радянських літературознавців, ставши своєрідним „загальним місцем“ праць про Івана Вишенського, автори яких частіше, на жаль, забували додати, що він був аскет і містик.

Проте навіть І. П. Єрьомін удостоївся окрику П. М. Попова, котрий надрукував рецензію на його видання 1953 р. під трохи вже старомодним для 1956 р. „проробковим“ гаслом (Попов П. М. За глибоке вивчення літературної спадщини // Вісн. АН УРСР. 1956. № 3. С. 73—78) Автор повчав, що «необхідно на фактах, не приховуючи слабких сторін письменника, показати, що у нього провідною була саме життєва, патріотична, демократична сторона його творчості» (с. 75). «Необхідно» було з погляду загальної ідеологічної доктрини, котрій мали підпорядковуватися й розум, і совість науковця. Є в рецензії й такий докір: „Єрьомін навіть не згадує про те, що Вишенський широко і глибоко поважав та любив братній російський народ“, тимчасом як твори письменника були, баче, „у свій час одним із проявів ідеологічної підготовки... возз'єднання України з Росією» (там же).

Головним «каменем спотикання» у світогляді Вишенського був його консерватизм, сутність якого не становила, як ми бачили, проблеми для Грушевського і Д. Чижевського. Знов-таки І. П. Єрьомін поклав початок ще одному «загальному місцю» в працях про Івана Вишенського, пояснивши його „сувору проповідь“ послідовного аскетизму за допомогою цитати з Ф. Енгельса: „Щоб розвинути свою революційну енергію... щоб об'єднати себе як клас, нижчий прошарок повинен... відмовитися від тих небагатих наслідків, котрі ще роблять на час якимсь зносним його пригноблене існування і котрих не міг позбавити його навіть найсуворіший гніт» (с. 254—255). В. С. Харитонову так сподобалася ця ідея, що він і через тридцять років медує навколо неї, навіть не посилаючись на Ф. Енгельса: «Іван Вишенський виступив з позиції плебейського аскетизму, і його виступи допомагали нижчому прошаркові не тільки українського, а й усіх східнослов'янських суспільств усвідомити себе як клас, відчутти свою силу і розвинути революційну енергію...» (Харитонов В. С. Иван Вишенский и развитие идей европейского гуманизма // Літературна спадщина Київської Русі та українська література XVI—XVIII ст. К., 1981. С. 200).

П. К. Яременко у «посібнику для студента-філолога та вчителя» висловлює своє розуміння цієї проблеми: „Ні, не був Іван Вишенський ні консерватором, ні ретроградом у злободеній проблемі народної школи і культурного розвитку“. А аргументує свою думку риторичним запитанням: «Чи логічно було б, щоб такий твердий «русин», як Іван Вишенський, ненавидячи унію..., заявив про свою симпатію до західної культури?..» (Яременко П. К. Иван Вишенский. К., 1982. С. 103).

В. С. Харитонов підходить до цієї проблеми ще з одного боку: щоб зняти фактичне протистояння Вишенського європейському гуманістичному знанню та освіті, він за всяку ціну намагається зробити гуманістом його самого: «Насправді ж, думається, Іван Вишенський заперечував не гуманізм взагалі, а „освічений гуманізм“... Позиції, з яких виступав письменник, можна визначити як типові позиції народного гуманізму» (Харитонов В. С. Про гуманістичні традиції давньої літератури // РЛ. 1978. № 1. С. 62). У вже цитованій спеціальній розвідці знаходимо й додаткові пояснення, наприклад: „Аскетизм Івана Вишенського можна назва-

ти аскетизмом в ім'я людини" (с. 201). Ми вже звикли до таких термінів, як „середньовічний гуманізм“, навіть до „сихаєстського гуманізму“, і за ними медієвісти вбачають певні аналоги високому гуманізму епохи Відродження. Що ж тоді таке „народний гуманізм“, протиставлений „освіченому“? Якщо просто людяність, то яке все це має відношення до виступів Вишенського проти освіти, що виходить за межі граматки, до його прагнення звузити інтелектуальний кругогляд православних земляків тим, що вони зможуть вичитати з Часослова та Октоїха?

Більш тонкий підхід знаходить І. В. Паславський у вже згаданій монографії. Він розвиває тезу про «пантеїстичну містику Івана Вишенського як форму ідеологічної опозиції церковному феодалізму». Пантеїста з Вишенського І. В. Паславський робить тим же методом, що з Василя Острозького (Суразького), і так само незугарно (див. вище). Цікаві наступні міркування історика філософії. «Що стосується способу пізнання істини, то І. Вишенський як послідовний неоплатонік-містик вважає, що ним може бути тільки «чисте споглядання», стан особливого «містичного екстазу». І як неоплатонік він допускає, що в процесі пізнання істини можлива тотальність суб'єкта і об'єкта. Саме цими міркуваннями Вишенського, а не якимсь його обскурантизмом... слід пояснювати те різко негативне ставлення до «слогізмів аристотельських», яке так виразно постає майже з кожного його твору» (*Паславський І. В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. С. 33). Зрозуміло, що в творах Вишенського, на які посилається І. В. Паславський, немає застосованої тут термінології, і що нічого він „як неоплатонік-містик“ не „допускає“. Просто тому, що він не філософствує, а наслідуює систему свого вчителя, і тому, що він не є неоплатоніком, як не є ним і Псевдо-Діонісій Ареопігіт. Див. вичерпні пояснення щодо останнього: *Лосский Вл.* Очерк мистического богословия Восточной церкви / Пер. с фр // Мистическое богословие. К., 1991. С. 112—122. Що ж до висновку І. В. Паславського, то в основі його думка, зрештою банальна: містик з недовірою сприймає логіку; до „обскурантизму“ письменника це відношення, справді, не має.

Треба, зрештою, і поважати християнські переконання Вишенського, тим більше, що „християнський ідеал“ письменника, як справедливо зазначає Д. Чижевський, дуже високий. Він, зокрема, «висуває такі принципи, основоположні питання, які шлком виводять його «полемику» з рамок його часу та його країни; так, наприклад, він ставить питання про християнський ідеал церкви — правдива церква не пануюча, як католицька, а переслідувана, терпляча, як старохристиянська» (с. 22). Так, це глибока богословська думка, але своєрідна духовна краса притаманна і credo Вишенського, як ось цьому: «Мнѣ бо довлѣет простый и нехитрый Христос, въ немъ же вся сокровища премудрости и разума». Хіба сучасники тільки сприймали ці звирення як суголосьне своїм душевним переконанням, хіба не відчули би його як інтимно пережите у власній душі Григорій Сковорода і Федір Достоевський, Костянтин Леонтьєв і Франсуа Моріак?

До проблеми естетичної своєрідності прози Вишенського наступники Грушевського шукали різні підходи. Так, І. П. Ерьомін знайшов у письменника „зразки вже цілком зрілого реалістичного зображення дійсності“ (с. 268), що викликало справедливе заперечення П. М. Попова (с. 74). Але ж і книжка вийшла: *Ниженець А. М.* Реалізм у творчості Івана Вишенського: Конспект лекцій по спецкурсу... Харків, 1964.

Темперментно написаний розділ про творчість Івана Вишенського праці Л. Є. Махновця „Сатира і гумор української прози XVI—XVIII ст.“ (К., 1964. С. 59—252) демонструє драму літературознавця, котрого ідеологічна автаркія змушує інтерпретувати «сміхові» твори, маючи за зразок і модель аналізу соціологічну концепцію „демократичної сатири“ В. П. Адріанової-Перетц,— отже, з позицій не лише „добахтінських“, але ж і немов „до Фрейда“ і „до Хейзінги“. Про П. Скаргу тут читаємо: «Адже одним

словом „езуїт“ — все сказано!» (с. 111). Про Вишенського, котрий епіскопів-уніатів просив повернутися на шлях спасенний: «Ненависних панів-„владик безбожних“ плебей Вишенський таврував як нелюдів, страхітливих потвор-хижаків» і т. п. (с. 86) і Певна розгубленість перед естетичним феноменом Вишенського помітна і в міркуваннях Д. Чижевського: „Стиль Вишенського занадто вже не „цицероніанський“ та його погляди на латинську культуру надто негативні, щоб шукати джерел його літературної техніки в античній риторичі. Пафос його „біблійний“, але стилістикою він не дуже нагадує старозавітних пророків“ (с. 23).

На нашу думку, для подальшого вивчення цієї проблеми важливе значення має зауваження В. О. Шевчука, що «наслідуванням Павлу (апостолу. — С. Р.) зумовлюється й сама форма творів Вишенського — послання» (*Вишенський Іван*. Твори. С. 227). Адже в посланнях апостола Павла (автентичними вважають звернені до римлян, до галатів, 1-е та 2-е до коринфян) засвоєно принципи побудови античної діатриби — жанру, появу якого пов'язують з ім'ям мандрівного ратора Біона Бористеніта (III ст. до н. е.), а наповнення серйозним етико-філософським змістом — з діяльністю школи стоїків. Таким чином, разом з формою пауліністських послань у творчу свідомість Вишенського проникли і були ним використані композиційні та стилістичні принципи діатриби — найбільш живого, невимушеного, такого, що передбачає уявну суперечку з уявним співрозмовником, найбільш розмовного і просторічного жанру античного красномовства.

Компаративні дослідження творчості Вишенського після праць В. М. Перетца, котрий з'ясував зв'язки її з сучасною польською літературою (головним чином типологічні), зосередилися на тематиці українсько-російській: *Еремін І. П.* К истории русско-украинских связей в XVII веке // ТОДРЛ. М.; Л., 1953. Т. 9. С. 291—295; в українському перекладі: *Матеріали...* Т. 1. С. 261—265; *Шолом Ф. Я.* Иван Вишенский и Максим Грек. (Из истории русско-украинских литературных связей XVI — начала XVII в.) // *Славянская филология*. Сб. ст. М., 1958. Т. 3. С. 294—315; *Робинсон А. Н.* Борьба идей в русской литературе XVII века. М., 1974. С. 316—327 та ін.

Основним науковим виданням творів Вишенського залишається поки що видання І. П. Єрьоміна, хоч воно і не цілком відповідає вже сучасним науковим вимогам; сказане стосується, звичайно, і його української версії (із спрощеним науковим апаратом): *Вишенський Іван*. Твори / Вступ. ст., упоряд., підгот. текстів та приміт. І. П. Єрьоміна. К., 1959. За виданням І. П. Єрьоміна уривки з творів письменника передрукував О. І. Білецький (*Білецький*. Хрестоматія... С. 124-155), а „Книжку“, послання до Домнікії і до Іова Княгиницького — В. Л. Микитась (*Укр. література XIV—XVI...* С. 306—376, 555—561). Примітки В. Л. Микитася, на жаль, іноді скоріше дезорієнтують читача: „Євангеліє — друга частина Біблії“; Петра і Павла будімо вважають «авторами Нового завіту Біблії — Євангелій»; „Вишенський та інші полемісти дияволом часто називають папу римського“ (с. 557). Примітку про „пана Петра“ в посланні Іову просто переписано в І. П. Єрьоміна (с. 561).

З видання І. П. Єрьоміна переклав усі твори Вишенського сучасною літературною мовою В. О. Шевчук (див. вище). Передмову „Іван Вишенський та його послання“ (с. 3—18) під назвою „Мандрівничий, котрий розп'як людське сумління“ передруковано. *Шевчук Вал.* Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. К., 1990. С. 68—82. У цій змістовній передмові враховано, безперечно, й ідеї Грушевського, хоч ім'я його і не назване. Як письменникові й належить, В. О. Шевчук намагається реконструювати особистісну біографію Вишенського, висловлюючи іноді при цьому і думки дискусійні (с. 72, 74). В інформативних примітках до перекладу розкрито, зокрема, цитати Вишенського з Біблії. Уривки з цього перекладу передрукував М. М. Суліма: *Давня українська література: Хрестоматія / Упоряд. М. М. Суліма*. К., 1992. С. 241—255, 549—550.

Бібліографія: *Махновець*. Давня... С. 230—236.

Послання Львівського братства до братства Новоколястиківського

Як літературний твір це послання після Грушевського не вивчалося.

М. Смотрицький та його „Тренос“

Розділ зацікавлює насамперед вдалою спробою соціально-психологічного аналізу тієї популярності, яку „Тренос“ здобув у сучасників письменника, а також методикою, що її Грушевський застосує в пошуці об'єктивної естетичної оцінки трактату.

Грушевський схиляється до думки, що сам автор читав „Θρηνος“ як „Тренос“, бо, „мабуть, вимова була Еразмова“. Йдеться про існування двох систем вимови давньогрецьких графем. Традиційну візантійську вимову (так звана „система Рейхліна“) зберегла православна традиція, і за нею θ читається як „ф“, а η як „і“. За системою ж Ераза Роттердамського θ читається як латинське „th“, а η як латинське „e“ (ε).

Постать Мелетія Смотрицького в останні десятиріччя привертала пильну увагу як білоруських, так і українських вчених. З праць перших назовемо лише монографії: *Прокошина Е. С. Мелетій Смотрицький*. Минск, 1966; *Короткий В. Г. Творческий путь Мелетия Смотрицкого*. Минск, 1987. Між авторами цих праць виникла полеміка про роки життя письменника. О. С. Прокошина наполягає, що це були 1572—1630 рр. (с. 36 та ін.), тимчасом як В. Г. Короткий більш аргументовано, на наш погляд, доводить, що Мелетій народився у першій половині 1577 р., а вмер 27 грудня 1633 р. (*Короткий В. Г. К биографии Мелетия Смотрицкого // Рус. лит. Л., 1982. № 2. С. 182—184*). У нас В. В. Німчук дослідив діяльність Мелетія Смотрицького як видатного вітчизняного філолога: *Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства // Смотрицький Мелетій*. Граматика. К., 1979. С. 92—111. Див. також: *Абрамович С. Д. Мелетій Смотрицький та проблеми філологічної культури барокко // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури*. С. 137—160. Автор останньої праці, відволікаючись від зазначеної в її назві проблеми, необгрунтовано модернізує творчість письменника. П. К. Яременко в оглядовій праці «Мелетій Смотрицький: Життя і творчість» (К., 1986) і в спеціальній статті ставить перед собою мету довести, що „обвинувачення Смотрицького в ренегатстві хибне, позбавлене обгрунтованих доказів» (*Яременко П. К. До питання про еволюцію світогляду Мелетія Смотрицького // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури*. С. 96—116).

Фрагмент „Треноса“ (в читанні видавця-„Триноса“) в перекладі із старопольської мови В. І. Крעותня та Р. П. Радішевського надрукував В. І. Крעותень (*Укр. література XVII... С. 67—92, 222—226*). Бібліографія: *Махновець*. Давня... С. 547—554.

Сучасна сатира: Промова Мелешка

Головна думка Грушевського — це твір, що висміює «анакронізми з різних ведмежих кутів» — не була прийнята радянськими дослідниками. Білоруський вчений А. В. Коршунов доводить навіть, що „Промова Мелешка“ „в основних своїх рисах цілком відповідає історичному Іванові Мелешку. Найімовірніше в основі літературного твору лежать справжні записи депутата сейму Івана Мелешка. Пізніше ж невідомий автор опрацював ці матеріали, надавши їм літературну форму“ (*Коршуною А. В. Гістарычна*

мемуарна література // Гісторыя беларускай докастрычніцкай літаратуры: У 2 т Мінск, 1968 Т. 1; 3 староžitных часоў да канца XVIII ст. С. 345.

Г. А. Нудьга вважае, што „в пародіі висловлені прагнення тих прошарків української шляхти, што вороже ставилися до нових порядків, за яких велику силу одержували іноземці, а разом з тим не могли поділяти думок тих, хто обороняв консерватизм у побути“ (*Нудьга Г. А. Пародія в українській літературі*. К., 1961. С. 81). У свою чергу, білоруські вчені висловлюють думку, що в творі звучить „міцний і рішучий голос“ білоруської шляхти „проти іноземного засилля на білоруських землях і національного ренегатства“ (*Чемерицкий В. А. Предпосылки гуманизма в Белоруссии // История белорусской дооктябрьской литературы*. Минск, 1977. С. 76. Пор: *Коршунов А. В. Гістарычна мемуарна літаратура*. С. 345—349).

Л. Є. Махновець, котрому дуже не хочеться „виключати цю інтересну пам'ятку з лав демократичної сатири“, висловлює абсолютну голосливу гіпотезу, що автором її був „який-небудь убогий сеймиковий або магістратський канцелярист“ (*Махновець Л. Є. Сатира і гумор української прози XVI—XVIII ст.* С. 383).

І у визначенні жанру твору вчені не дійшли спільного висновку, Л. Є. Махновець бачить у ньому, як і Г. А. Нудьга, „пародію на сеймові орації“ (с. 383). А. І. Мальдіс і В. А. Чемерицкий наголошують на тому, що „промова Мелешка“ — „не пародія на сеймові промови, а своєрідна літературна містифікація, свідомо здійснена невідомим автором, щоб краще висловити свої думки“ (*Мальдіс А. И., Чемерицкий В. А. Литература периода барокко // История белорусской дооктябрьской литературы*. С. 270).

Цікаво, що сучасні вчені (Махновець Л. Є., А. І. Мальдіс, В. А. Чемерицкий) раз по раз звертають увагу на таку дивну рису твору, як індиферентність автора щодо питань професійних. А чи не пояснюється це тим, що він ці питання для себе вирішив? Інтерпретація автора як шляхтича-уніата (або католика) підтримала б те розуміння його твору, яке пропонує Грушевський.

Отож доводиться констатувати невирішеність основних питань вивчення твору, навіть його національної приналежності. Характерні обопільні звинувачення видавців твору — кого в „білорусифікації“ його тексту (Л. Є. Махновець В. Ластовського), а кого в українізації (А. В. Коршунов М. І. Костомарова). Щоправда, нещодавно В. Л. Микитась однозначно відніс „Промову Мелешка“ до „здобутків білоруського письменства“ (*Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література*. С. 272). Мабуть, це все ж таки не остаточне вирішення питання.

Майбутні дослідники твору можуть звернутися до публікації ще одного, 1663 р., його списку: *Ластовський В. Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі*. Ковно, 1926. С. 447—449. Уточнено й дату його виникнення — між 1622 і 1632 рр.: *Крапивин П. К* вопросу о времени появления „Речи Ивана Мелешки“ // *Изв. АН БССР*. Минск, 1955. № 5. С. 65—74.

Спробу реконструкції тексту „Промови Мелешка“ за двома списками дав.: *Махновець Л. Є. Сатира і гумор української прози XVI—XVIII ст.* С. 380—382. Бібліографія: *Махновець*. Давня... С. 413—414.

Згадану Грушевським „езуїтську пародію про клопотання митрополита до св. Петра за виленьського купця Злотовича“ ширше дослідив Л. Є. Махновець, котрий датує її 1635 р. і подає текст у кириличній транслітерації: *Махновець Л. Є. Сатира і гумор української прози XVI—XVIII ст.* С. 433—434.

З мемуарної літератури — записки Балаки

Розділ вводить у вивчення явища, котре в історико-культурному плані поки що не розглядалося — „нових мемуарів на чисто політичні теми“.

XVII століття справді багате на такі твори: згадати хоч би „Новини“ про повстання 1630 р (у Львівському літописі) або „Діарюш“ Афанасія Филіповича.

Повний текст „записок“: В. А. Записки киевского мещанина Божка Бальки о московской осаде 1612 года (Из летописного сборника Ильи Кошачковского) // КС. 1882. Т. 3. Июль. С. 97—105.

Віршування

Тепер автора обох віршованих передмов Острозької Біблії „Герасима Даниловича“ без застережень ототожнюють з Герасимом Смотрицьким. Див., напр: *Запаско, Ісаєвич. Пам'ятки... № 13. С. 27.* Невідомо, з яких жанрових ознак виходив М. С. Грицай, зазначаючи з приводу вірша „Зрісія знаменія...“: „За характером перший вірш нагадує оду“. Але цікаві його спостереження над використанням „колядкового образу“ (*Грицай М. С. Давня українська поезія К, 1972. С. 9—10*). Творчості Герасима Смотрицького як автора передмов до Острозької Біблії присвячені змістовні розвідки В. П. Колосової: *Колосова В. П. Герасим Смотрицький і Козма Пресвітер (до питання про україно-болгарські літературні зв'язки) // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури С. 39—47; Еє же. „Слово на еретики“ Козмы Пресвитера и предисловия к Острожской Библии Ивана Федорова // ФЧ 1983. М., 1987. С. 174—180.* Ці передмови розглядалися також у працях: *Сазонова Л. И. Украинские старопечатные предисловия конца XVI — первой половины XVII в. (борьба за национальное единство) // Русская старопечатная литература (XVI — первая четверть XVIII в.). Тематика и стилистика предисловий и послесловий. М., 1981. С. 132—133, 148—149 та ін; Еє же. Украинские старопечатные предисловия конца XVI — первой половины XVII в. (особенности литературной формы) // Там же. С. 160, 183 та ін.*

„Похвали“ Андрія Римши на герб Остафія Воловича (1585) і на герб Льва Сопіги (1588) пізніші дослідники віднесли би вже до барокового жанру геральдичної прикнайжної епіграми. Див.: *Чижевський Дм. Український літературний барок. Прага, 1941. С. 51—56.*

Наведені Грушевським римовані фрагменти з «Ключа...» Герасима Смотрицького точніше було б розглядати як римовану прозу.

«Просфониму» М. С. Возняк вважав можливим атрибуувати Кирилові Транквіліону-Ставроведькому (*Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1921. Т. 2. Ч. 1. С. 77—78*). Оскільки ця гіпотеза не аргументована, Грушевський її навіть не згадує.

Цікаво, що історик називає одну із частин цього привітання учнів львівської братської школи митрополитові Михайлу Рогозі „декламацією“. І справді, вся композиція за жанром є декламацією, а звідси випливає, що це — перший (1591) друкований твір української драматургії. Проте автор узагальнюючи праці з давньої української драматургії „першою відомою нам декламацією“ вважає „Вършъ“ на Різдво Памви Беринди (1616): *Грицай М. С. Давня українська драматургія XVII—XVIII ст. К., 1974. С. 13.*

Новітні видання наведених у розділі поетичних творів див. Die älteste ostslawische Kunstdichtung 1575—1647 /Hrsg. von Hans Rothe Gies-sen, Schmitz, 1976 Hbd. 1; Укр поезія XVI—XVII. ; Укр. література XIV—XVI... .

Новіші праці про теорію віршування в давній Україні та практичні її втілення: *Сулима М. М. Теорія віршування на Україні в XVI—XVII*

ст. (спроба опису та реконструкції) // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVII ст С 101—117, *Ново ж. Українське віршування кінця XVI — початку XVII ст. К., 1985.*

Закінчення

Ця своєрідна післямова не стільки підводить підсумки здійсненого в другій частині тому дослідження епохи „першого відродження“, скільки перекидає місток до наступного періоду, коли змінюється соціальна база національно-культурного руху — місце мішанства займає козацтво, але водночас відбуваються важливі зрушення, як побачимо, і в ідеологічному підкладі літератури, і в її естетичних конвенціях, теж неприйнятних для цих нових гарантів можливості розвитку національної культури: остаточно формується література, орієнтована не на грецький Схід, а на латинський Захід.

СПИСОК

СКОРОЧЕНЬ, ЩО ВИКОРИСТАНИ В ПРИМІТКАХ

Білецький. Хрестоматія...— Хрестоматія давньої української літератури: До кінця XVIII ст. /Упоряд. О. І. Білецький. 3-є вид., доп. К., 1967.

ВУАН — Всеукраїнська Академія наук

Запаско, Ісаєвич. Пам'ятки ..— *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва, Каталог стародруків, виданих на Україні. Львів, 1981. Кн. I (1574—1700).

КС — Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал Киев; (відновлений 1992 року під назвою. Київська старовина).

Матеріали Т. I — Матеріали до вивчення історії української літератури: В 5 т. К., 1959. Т. I: Давня українська література Доба феодалізму — до кінця XVIII ст /Упоряд. О. І. Білецький і Ф. Я. Шолом.

Махновець. Давня ..— Українські письменники: Бібліографічний словник У 5 т. К., 1960. Т. I / Уклав Л. Є. Махновець.

НТШ — Наукове товариство ім. Шевченка. Львів.

ОРЯС — Отделение русского языка и словесности Академии наук. Санкт-Петербург — Петроград — Ленинград.

ПІЛ — Памятники полемической литературы. Киев.

РЛ — Радянське літературознавство. Київ; (з 1990 року виходить під назвою Слово і час).

ТОДРЛ — Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский Дом) Российской АН. Ленинград—Санкт-Петербург.

Укр. література XVII...— Українська література XVII ст.: Синкрет. письменність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступ. ст. В. І. Кречотня; Ред. тому О. В. Мишанич. К., 1987. («Бібліотека української літератури»).

Укр. література XIV—XVI... — Українська література XIV—XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори / Автор вступ. ст. і ред. тому В. Л. Микитась; Упоряд. і приміт. В. П. Колосової та ін. К., 1989. («Бібліотека української літератури»).

Укр. поезія XVI—XVII... — Українська поезія. Кінець XVI початок XVII ст. / Упоряд.- В. П. Колосова, В. І. Кречотень К., 1978. («Пам'ятки давньої української літератури»).

ФЧ — Федоровские чтения. Москва.

ЦНБ — Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В. І. Вернадського

Літературні пам'ятки України

Грушевський Михайло Сергійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

В 6 томах
9 книгах

Том V
Книга 2

Перше відродження (1580—1610 рр.)

Художник обкладинки *О. Г. Григір*.
Художній редактор *О. Г. Григір*. Технічний редактор *Т. М. Піхота*
Коректори *А. В. Бородавко, П. Л. Пироженко*

Здано до складання 17.10.94. Підп. до друку 27.01.95.
Формат 84×108/32. Папір друк. № 2. Гарн. Тип Таймс. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 18,48. Ум. фарбовідб. 18,48. Обл.-вид. арк. 26,05.
Вид. № 3598. Зам. № 4—563.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті, 252001 Київ, Хрещатик, 10

Акціонерне товариство «Київська книжкова фабрика»,
252054 Київ, Воровського, 24

Грушевський М. С.

Г91 Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 5.
Кн. 2 / Упоряд. О. В. Дідух; Приміт. С. К. Росовецького.— К.: Либідь, 1995.— 352 с. («Літературні пам'ятки України»).

ISBN 5-325-00607-X (Кн. 2)

ISBN 5-325-00572-3.

Цю частину фундаментальної праці М. Грушевського присвячено одному з найяскравіших періодів історії вітчизняної літератури. У кінці XVI — на початку XVII ст., відбиваючи зростання національного та релігійного самоусвідомлення, вона переживає фазу стрімкого розвитку, що приніс, між іншими здобутками, таку перлину світового письменства, як твори Івана Вишенського. У книзі досліджується також літературний спадок інших літературних полемістів тієї доби — з таборів православного (Герасим Смотрицький, «Клірик Острозький» та ін.) і греко-католицького (Іпатій Потій).

Для студентів гуманітарних факультетів вищих, навчальних закладів і всіх, хто цікавиться вітчизняною культурою, джерелами духовності українського народу.

460300000-019

Г 224-95 Без оголошення

ББК 83.34 УКР